

Міністерство освіти і науки України
Дипломатична академія України при
Міністерстві закордонних справ України

На правах рукопису

УДК [321. 74:329. 055. 3/.4] (091) (497. 2) «18/19»

Тортіка Марія Валеріївна

**Центризм у соціал-демократичному русі Болгарії в контексті
східноєвропейської соціалістичної практики (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук,
професор
Шейко Василь Миколайович

Київ – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерельна база та методологічна основа дослідження	
§ 1.1. Історіографія проблеми.....	18
§ 1.2. Характеристика джерельної бази.....	37
§ 1.3. Методологічна основа дослідження.....	48
РОЗДІЛ 2. Болгарський соціалістичний центризм як феномен «культурно-політичного посередництва», його спрямованість та цивілізаційна складова	
§ 2.1. Цивілізаційний контекст феномена «культурно-політичного посередництва» в Болгарії і його значення для розвитку ідеологічної платформи младотурецького керівництва Османської імперії.....	65
§ 2.2. Проблема «контрмодернізаційного» фундаменту східноєвропейського соціалістичного центризму у контексті цивілізаційного дискурсу в Росії і Болгарії.....	88
РОЗДІЛ 3. Етапи становлення та особливості розвитку лівоцентристської опозиції в Болгарії: центристські фракції БРСДП(о) і РСДРП в умовах формування загальної моделі східноєвропейського марксизму	
§ 3.1. Генезис лівоцентристської ідеології в умовах внутрішньої дисперсності соціал-демократичних фракцій БРСДП.....	110
§ 3.2. На шляху від внутрішньопартійної опозиції до формування автономної «лівих» БРСДП (о): специфіка політичної та соціокультурної адаптації.....	143

§ 3.3. Болгарський досвід міжнародної практики єдності: динаміка в розвитку «прогресистського» руху і об'єднавчі кампанії Х. Г. (К.) Раковського.....	204
§ 3.4. Характер локалізації лівоцентристського блоку РСДРП: політична практика російської соціал-демократії в контексті болгарського варіанту східноєвропейської моделі соціалістичного центризму.....	231
РОЗДІЛ 4. Основні напрями зовнішньої стратегії соціал-демократичної «лівиці» в Болгарії: македонське питання і перспективи національної консолідації країн балканського регіону	
§ 4.1. Болгарські ліві центристи про етнічну, геополітичну і національно-революційну складову македонського питання.....	267
§ 4.2. Младотурецький режим і політична діяльність ВМОРО в сприйнятті ідеологів лівого центрризму в Болгарії (1908–1914 рр.).....	297
§ 4.3. Проект Балканської конфедерації як основа національно- державної стратегії центристської «лівиці» БРСДП (о).....	324
ВИСНОВКИ	354
ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА	362
ДОДАТОК А (Супровідні матеріали до джерел і спеціальної літератури).....	482

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- БДФР** – Балканська демократична федеративна республіка
- БЗНС** – Болгарський землеробський народний союз
- БКП** – Болгарська комуністична партія
- БНФП** – Народно-федеративна партія (болгарська секція)
- БРСДП (о)** – Болгарська робоча соціал-демократична партія (об'єднана)
- БРСДП (т. с.)** – Болгарська робоча соціал-демократична партія (тісних соціалістів)
- БРСДП (ш. с.)** – Болгарська робоча соціал-демократична партія (широких соціалістів)
- БСДП** – Болгарська соціал-демократична партія
- БСДС** – Болгарський соціал-демократичний союз
- БТЦРК** – Болгарський таємний центральний революційний комітет
- БЦ** – Більшовицький центр
- Вільн. СРСС** – Вільний спільний робочий синдикальний союз
- ВККІ** – Виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу
- ВМК** – Верховний македонський комітет (із 1900 р. – **ВМОК**)
- ВМОРО** – Внутрішня македоно-одринська революційна організація
- ВНЗ** – Великі народні збори
- ГЖУ** – Головне жандармське управління
- ДАРФ** – Державний архів Російської Федерації
- ДП** – Департамент поліції
- ЗБЦК** – Закордонне бюро Центрального Комітету РСДРП
- ЗК** – Закордонний комітет Бунду
- ЗНЗ** – Звичайні народні збори
- КПН** – Комуністична партія Німеччини

МОРСДГ – Македоно-одринська робоча соціал-демократична група

МСБ – Міжнародне соціалістичне бюро

МСП – Міжнародний секретаріат профспілок

НАНУ – Національна академія наук України

НСДПН – Незалежна соціал-демократична партія Німеччини

Об. СРСС – Об'єднаний спільний робочий синдикальний союз

О. К. – Організаційний комітет із підготовки II з'їзду РСДРП

ОВ ДП – Особливий відділ Департаменту поліції

РАН – Російська академія наук

РДАСПН – Російський державний архів соціально-політичної історії

РОК – Російська організаційна комісія

РСДС – Робочий соціал-демократичний союз

СБКК – Союз болгарських конституційних клубів

СДЛК – Соціал-демократія Латиського краю

СДПН – Соціал-демократична партія Німеччини

СДПРР – Соціал-демократична партія робітників Румунії

СДПР – Соціал-демократична партія Румунії

СДКПіЛ – Соціал-демократія Королівства Польського і Литви

СДПХіС – Соціал-демократична партія Хорватії і Славонії

СЄРП – Соціалістична єврейська робітничка партія (Росія)

СРП – Соціалістична робітничка партія (Болгарія)

СРСС – Спільний робочий синдикальний союз

ССДП – Сербська соціал-демократична партія

СФІО – Французька секція Робочого інтернаціоналу

ТК – Технічна комісія

ФНРЮ – Федеративна Народна Республіка Югославія

ХДАК – Харківська державна академія культури

ХІМ – Харківський історичний музей

ХНУ імені В. Н. Каразіна – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ЦДА на РБ – Центральний державний архів Республіки Болгарія

ЦО – центральний орган (основне партійне видання)

ВСТУП

Актуальність. Питання про перспективи соціалістичної ідеології в її марксистській інтерпретації було й залишається однією з найбільш актуальних проблем не тільки для більшості східноєвропейських, але також і для деяких західних країн, що традиційно зберігають відданість принципам ліберального демократизму. Здавалося б, розпад Радянського Союзу як і тенденції «третьої хвилі» світової демократизації, як описав це явище останньої третини ХХ ст. (опосередковано слід додати також і початку ХХІ ст.) директор інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету Самуель Гантінгтон, мали повністю переконати весь світ у необґрунтованості подібних поглядів.

- Проте насправді після недовгого спаду інтерес до класової ідеології знову і, треба сказати, досить упевнено, відроджується. Причина, імовірно, криється в консолідації протестної свідомості, зумовленій, по-перше, неослабними хвилями глобалізації, по-друге, фінансовою диференціацією, що дедалі більше посилюється, більшою свободою антисоціальної моделі поведінки і, нарешті, послідовною загрозою втрати традиційних цінностей, які споконвічно сприймалися не тільки як інструмент етнічної самоідентифікації, а і як найбільш стійкі моральні імперативи. Отже, усі ці процеси, разом узяті, безумовно, впливають на **відродження інтересу до феномену марксизму**, ведуть до більш поглибленого вивчення історичного матеріалізму та теорії доданої вартості, змушують звертатися до питання про генезис соціал-демократичних партій у їх міжнародному та регіональному форматі.

- Наслідком такого інтересу виявилась і **більша увага до вивчення політичної історії Другого Інтернаціоналу**, у рамках якого зародилися та згодом зуміли розвинути передумови для формування двох таких далеких одна від одної соціал-демократичних організацій, як Комінтерн і Соціалістичний робочий інтернаціонал (пізніше Соцінтерн). У той же час сучасні дослідники, як правило, не враховують ще одну лінію, характерну для розвитку міжнародного соціал-демократичного руху, а саме концепцію

лівого центризму – руху, що на деякий час об'єднав таких видатних представників міжнародної соціал-демократії, як К. Каутський, Р. Гільфердінг, В. Адлер, О. Бауер, Л. Троцький, Ю. Мартов, Х. Г. (К.) Раковський, Г. Бакалов, М. Лібер (Гольдман) та багато, багато інших. Таким чином, можна говорити про дещо спрощене сприйняття ідейно-політичних завдань Другого Інтернаціоналу та його організаційних наступників, що, у свою чергу, веде до надмірної уніфікації оцінок соціал-демократичних відносин у кінці ХІХ – першій чверті ХХ ст.

- Водночас питання про багатовекторність у розвитку міжнародної соціал-демократії опосередковано пов'язане з не менш значущою проблемою, яку умовно можна позначити як **проблему геополітичних перспектив, актуальних для зовнішньої політики найбільших європейських держав**. Сьогодні, як і сто років тому, зазначені інтереси (якщо розглядати їх у контексті цього дослідження), стосуються транзиту модернізаційних процесів у балканський регіон із метою полегшення експансії західного капіталу в країни Малої Азії та Близького Сходу. У результаті, незмінно актуальним залишається питання щодо вивчення зовнішньої стратегії національних економічних і політичних еліт. **Зокрема, питання, яке акцентує увагу на протекціоністській або, навпаки, вестернізаторській політиці соціал-демократичних партій**, що мали в такій країні, як Болгарія, реальне втілення в політичній практиці відповідних парламентських фракцій.

- У зв'язку з цим найбільший інтерес становить позиція центристської «лівиці» – Болгарської робочої соціал-демократичної партії (БРСДП (о)), лідери якої висунули на початку ХХ ст. проект демократичної спільноти балканських держав, здатних, на їхню думку, у конфедеративному форматі протистояти експансіоністським загрозам великих держав, зацікавлених в існуванні політично несамостійного балканського коридору [Додаток А, 1].

Отже, усі зазначені вище положення: значення лівого центризму як самостійного політичного феномена (найбільш цілісного в соціал-демократичній практиці Східної Європи), його регіональна специфіка та, відповідно, консолідація руху в умовах найбільшого загострення геополітичних відносин – усе це підтверджує необхідність вивчення генезису й етапів подальшого розвитку лівоцентристської фракції в Болгарії. Крім того, говорячи про актуальність такого дослідження, слід зазначити, що формальна організаційна відокремленість центристської «лівиці», її чітко декларовані програмні принципи, нарешті, її тісні контакти з представниками аналогічних напрямів у соціал-демократичних рухах Росії і Туреччини (Македонія), свідчать про перспективність вивчення специфіки східноєвропейського центризму через призму політичної практики болгарської фракції. Інакше кажучи, саме тієї групи, яка виявилася здатною вплинути на динаміку поглядів лідерів міжнародної соціал-демократії, далеко не завжди готових визнавати самотність політичного шляху слов'янських секцій Другого Інтернаціоналу.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках теми «Вітчизняна та світова культура: історико-теоретичні аспекти: фундаментальні дослідження ХДАК» (номер державної реєстрації 0109U000511), яка є складовою науково-дослідної діяльності Харківської державної академії культури.

Об'єктом дослідження є феномен лівого центризму в соціал-демократичній практиці Болгарії як складової частини політичного та цивілізаційного простору східноєвропейського марксизму.

Предмет дослідження становить зовнішня та внутрішньополітична діяльність Союзу «Пролетар», комплекс ідейно-політичних положень та програмних вимог його лідерів, нарешті, подальший розвиток цієї організації в форматі соціалістичної лівиці БРСДП(о)) в умовах геополітичних та соціокультурних впливів російської, турецької та західноєвропейської соціал-демократії.

Хронологічні межі дослідження пов'язані з динамікою в розвитку соціал-демократичного руху в Болгарії. Зокрема, нижня межа дисертаційної роботи, по-перше, зумовлена підвищенням політичної активності болгарських марксистів, внутрішня консолідація яких була прямо пов'язана з прискореними темпами модернізації, характерної для країн балканського регіону в кінці XIX – початку XX ст. По-друге, саме в цей період можна говорити про формування передумов лівоцентристської ідеології, оскільки саме тоді питання тактики та внутрішнього об'єднання соціал-демократичних фракцій Болгарії були вперше озвучені в публічних виступах найбільш відомих діячів майбутньої анархо-ліберальної опозиції. Слід зазначити, що вперше подібні тенденції отримали відображення в діяльності представників так званої «жневської групи», існуючої в якості зарубіжної фракції Болгарського соціал-демократичного союзу (БСДС) з 1892 р.

Верхньою межею роботи можна вважати 1914 р., а також роки, що тривають між Балканськими війнами та Першою світовою війною, протягом яких лівоцентристський рух або зазнав повного фіаско, або переживав період формального організаційного розпаду, що спричинило практично повне переформатування політичної структури означеної фракції.

Територіальні межі роботи охоплюють величезний регіон, межі якого пов'язані не тільки з політичною діяльністю, але й з геополітичною програмою Союзу «Пролетар», пізніше зовнішньою платформою центристської «лівиці» БРСДП (о). Зокрема, це найбільші європейські центри, без яких неможлива ідейно-політична консолідація «лівиці»: Женева, Відень, Париж, Цюрих тощо. Далі, це власне Болгарія, у більш широкому сенсі Балканський півострів, де проходило повсякденне життя представників лівоцентристської організації. Крім того, у глобальному контексті, це території Російської та Османської імперій, у межах яких відбувалися контакти болгарських центристів із представниками різних, у першу чергу, соціал-демократичних партій і груп зазначених держав.

Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні суті та змісту феномену лівого центрizmu, який існував не тільки як локальний, безумовно, яскравий елемент болгарського соціал-демократичного руху кінця XIX – початку XX ст., але і як фрагмент неоднорідного політичного й соціокультурного простору балканського регіону, розташованого на перехресті східного та західного цивілізаційного і геополітичного впливів.

Подібним чином сформульована мета передбачає вирішення низки конкретних дослідницьких **завдань**:

- по-перше, вивчити передумови формування та подальшого становлення лівоцентристської ідеології в контексті загального розвитку соціал-демократичного руху в Болгарії;
- по-друге, розглянути і піддати критичному аналізу загальноприйняту в науковій літературі періодизацію генезису соціал-демократичного руху Болгарії;
- по-третє, зв'язати принципи теорії модернізації (зокрема, концепцію "контрмодернізації") з особливостями розвитку лівоцентристського руху у Болгарії, а також, опосередковано, з динамікою соціал-демократичних стосунків в політичному просторі Російської імперії і європейських вілайетів Османської імперії (Македонія);
- далі, проаналізувати інститут «культурно-політичного посередництва» як частину ідеології лівоцентристського руху в Болгарії;
- у п'ятих, оцінити специфіку внутрішньої платформи лівоцентристської фракції, а саме проаналізувати позицію її лідерів з питань соціалістичної тактики, партійного будівництва та профспілкової діяльності;
- у шостих, самостійним напрямом щодо подібних дослідницьких завдань також є аналіз зовнішньополітичної платформи Союзу «Пролетар» (пізніше центристської «лівиці» БРСДП (о)). Тут варто зауважити, що в цьому контексті мова йде, перш за все, про взаємини представників РСДС із членами близьких до зазначеного напрямку соціал-демократичних груп у

Македонії і, крім того, побічно з носіями младотурецької ідеології в масштабах усієї Османської імперії. Зворотним боком позначених вище зовнішньополітичних інтересів у цьому випадку з'являється особливий формат відносин, що вибудовується балканськими ліберально-демократичними силами з провідними державами Західної Європи. Причому рівень подібних відносин, на думку ідеологів болгарської соціалістичної «лівіці», повинен регулюватися за допомогою державно-правового механізму гіпотетичної Балканської конфедерації;

- враховуючи наведене вище, наступним завданням дисертаційного дослідження стає аналіз болгарських соціал-демократичних проєктів Балканського Союзу (федерації, конфедерації), перш за все центристського, потім консервативного та реформістського зразків;

- окрім цього, особливим завданням дослідницької програми є компаративний аналіз, орієнтований на вивчення близьких до динаміки болгарського марксизму процесів у соціал-демократичному русі Російської імперії. У першу чергу це стосується російських навколоцентристських фракцій і груп, аналіз програмних вимог яких здатний розширити загальне уявлення про специфіку лівоцентристського руху в Болгарії наприкінці XIX – початку XX ст.

- у дев'ятих, практика порівняльного аналізу дозволяє поставити питання про специфіку болгарського варіанту східноєвропейської моделі соціалістичного центрizmu, а також про його значення в якості елемента східноєвропейської політичної субкультури взагалі.

- окрім цього, самостійним завданням дисертаційного дослідження є аналіз багатовекторного джерелознавчого фундаменту даної роботи, який передбачає вивчення та класифікацію опублікованих (матеріали партійних установ, та публіцистичні роботи конкретних політичних діячів) і неопублікованих матеріалів, значну частину яких склали колекції найбільш відомих архівних зібрань (ЦДА РБ, ДАРФ, РДАСПІ, та ін.) Болгарії і Росії.

Наукова новизна дослідження визначається кількома факторами, зокрема:

Уперше:

- проаналізовано лівоцентристський рух у Болгарії як самостійне та багатоаспектне явище, що органічно існувало в політичному просторі балканського регіону кінця XIX – початку XX ст.;
- розроблено комплексний методологічний підхід, що поєднує принципи цивілізаційного, економічно-детерміністського та компаративного аналізу. Результатом застосування зазначеної методології стало виявлення особливої функції східноєвропейського (насамперед болгарського) соціалістичного центризму – функції «культурно-політичного посередництва»;
- комплексно й детально було вивчено особливості геополітичної платформи теоретиків болгарського центризму, зокрема їх позиція з питань економічного й політичного розвитку країн балканського півострова, а також їх критика близькосхідної (перш за все, балкано-середземноморської) політики великих держав;
- уперше було чітко заявлено (у рамках контактів представників болгарської «лівиці» з лідерами лівого крила національно-революційного руху в Македонії) про існування опосередкованої підтримки лівоцентристською фракцією БРСДП (о) політичної, і навіть частково ідеологічної, програми младотурецького керівництва Османської імперії.

Уточнено:

- застосування методу історіографічної поліфункціональності дозволило автору використовувати не тільки широке коло сучасних історичних досліджень, а й особливу історико-політологічну (група зазначених робіт включає до себе, по-перше, уточнення деяких політологічних категорій, а по-друге, аналіз проектів подібних концепції «Європейсько-Азіатського Союзу» А.Д. Сахарова [1048 (А)] та ін. [1151]) та

культурологічну (роботи Н.О. Бердяєва ([63], [64], [65], [66], [67], Г.Д. Гачева [198], О.І. Герцена [207], Д.С. Мережковського [615] та ін.) літературу, висновки якої, традиційно, не застосовувалися для уточнення особливостей міжнародного, в даному випадку болгарського, соціал-демократичного руху;

- далі, у цьому дослідженні було уточнено основні положення соціалістичних проектів державної організації країн балканського регіону, що дозволило виділити концепцію Балканської конфедерації як самостійний параграф зовнішньополітичної програми центристської «лівиці» БРСДП (о);

- також у роботі уточнюється теза, яка фіксує ступінь впливу тактики болгарського соціалістичного центрizmu на політичну логіку лідерів міжнародного соціал-демократичного руху, що в подальшому не могло не вплинути на відповідні погляди центристського керівництва Другого Інтернаціоналу;

- нарешті, використаний автором метод компаративного аналізу (тобто описання та пояснення спільних та, навпроти, різних умов, необхідних для розвитку конкретних напрямів болгарської та російської соціал-демократії) надав змогу уточнити особливості лівоцентристської практики в Росії та оцінити її як самостійне явище, що сформувалося в умовах організаційного розпаду РСДРП.

Було розвинено:

- у роботі була розширена наукова аналітика, пов'язана з питанням про політичну належність Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі і Росії (Бунд), який автор вважає складовою синтетичної платформи лівоцентристських фракцій РСДРП;

- крім того, докладніше проаналізовано політичні платформи локальних груп російського соціалістичного центрizmu, сутність яких оцінювалась автором не тільки на підставі їх внутрішніх завдань, а й у контексті їх теоретичних (найближчих до лівоцентристської ідеології в Болгарії) національно-державних принципів.

Практичне значення отриманих у дисертації результатів полягає, по-перше, у їх використанні як історіографічних засад для спеціалізованих курсів, які додаються до загальноосвітніх дисциплін: «нова історія», «новітня історія країн Європи та Америки», а також «сучасна історія зарубіжних країн». По-друге, матеріали, викладені в дисертаційному дослідженні, можуть бути використані в контексті узагальнюючих робіт з історії південних і західних слов'ян, історії Росії, а також у дослідженнях, пов'язаних із питаннями політичної історії Османської імперії напередодні її розпаду й перезапуску у форматі існуючої сьогодні Турецької Республіки. Також висновки, запропоновані в означеній роботі, можуть бути затребувані фахівцями в галузі соціальної філософії та культурології, що особливо актуально в умовах сучасного протистояння прихильників ідеології традиціоналізму та популярної в Західній Європі концепції мультикультуралізму. Нарешті, матеріали дисертаційного дослідження можуть привернути увагу політиків і політологів, які вивчають питання про характер політичної інтеграції Балкан, цієї сумнозвісної «порохової бочки» Європи, економічно орієнтованої на Захід, психологічно не чужої Сходу і в той же час такої, що коригує свій духовний потенціал відповідно до близької Росії релігійної традиції.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та результати дисертаційного дослідження представлені в доповідях на 29 конференціях і симпозіумах регіонального, всеукраїнського та міжнародного рівня: Університетська освіта України XXI століття: проблеми, перспективи, тенденції розвитку: Міжнар. наук.-практ. конференція, ХНУ імені В. Н. Каразіна (Харків, 2000), Сьомі Сумцовські читання, ХІМ (Харків, 2001), Десята міжнародна наукова конференція «Єврейська історія та культура в країнах Центр. та Схід. Європи» (Київ, 2002), Духовна культура в інформаційному суспільстві: Матеріали міжнар. наук.-теорет. конференції, ХДАК (Харків, 2002), Восьмі Сумцовські читання, ХІМ (Харків, 2002), Соціокультурні комунікації в інформаційному суспільстві: Матеріали міжнар. наук. конференції, ХДАК (Харків, 2003), Десята Щорічна Міжнародна

Міждисциплінарна конференція з іудаїки (Москва, 2003), Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині ХХ ст.: XI міжнародна конференція (Київ, 2003), Одинадцята щорічна міжнародна міждисциплінарна конференція з іудаїки (Москва, 2004), Міжнародна наукова конференція «Інформаційно-культурологічна та мистецька освіта: стан і перспективи», ХДАК (Харків, 2004), Міжнародна наукова конференція. Восьмі сходознавчі читання А. Кримського, Ін-т сходознавства НАНУ (Київ, 2004), Міжнародна наукова конференція. Дев'яті Сходознавчі читання А. Кримського, Ін-т сходознавства НАНУ (Київ, 2005), Дванадцята щорічна міжнародна міждисциплінарна конференція з іудаїки (Москва, 2005), Перші Дриновські читання, ХНУ імені В. Н. Каразіна (Харків, 2005), Другі Дриновські читання, ХНУ імені В. Н. Каразіна (Харків, 2006), Наукова конференція, присвячена 15 річниці незалежності України: Сумцовські читання, ХІМ (Харків, 2006), Десяті Сходознавчі читання А. Кримського, Ін-т сходознавства НАНУ (Київ, 2006), Четверті Дриновські читання, ХНУ імені В. Н. Каразіна (Харків, 2006), Матеріали круглого столу, присвяченого 200-річчю кафедри історії Росії та 190-річчю з дня народження М. І. Костомарова, ХНУ імені В. Н. Каразіна (Харків, 2007), П'яті Дриновські читання. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та історична доля болгарського народу, ХНУ імені В. Н. Каразіна (Харків, 2007), Чотирнадцята щорічна міжнародна міждисциплінарна конференція з іудаїки (Москва, 2007), XV Сумцовські читання, ХІМ (Харків, 2009), Науковий семінар Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова, присвячений 80-річчю від дня народження видатного українського історика Г. І. Чернявського, ХНУ імені В. Н. Каразіна (Харків, 2011), Сьомі Дриновські читання, ХНУ імені В. Н. Каразіна (Харків, 2013), Сімнадцяті сходознавчі читання А. Кримського, Ін-т сходознавства НАНУ (Київ, 2013), «Ісмаїл Гаспринський і мусульманський світ Росії»: Бахчисарайські наукові читання (Бахчисарай, 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Етногенез, історія, мова та культура карачаєво-балкарського народу», у рамках форуму «Історико-

культурна спадщина народів Євразії», Ін-т етнології РАН (Москва, 2014), Всеукраїнська наукова конференція XXI Сумцовські читання, ХІМ (Харків, 2015), Науковий семінар Центру болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова, присвячений 80-річчю від дня народження видатного українського історика Є. П. Пугача, ХНУ імені В. Н. Каразіна (Харків, 2015) та ін.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи відбиті: у самостійній монографії автора, у монографії, написаній у співавторстві, а також у 38 статтях і доповідях, опублікованих у збірниках матеріалів відповідних наукових конгресів і науково-дослідних форумів (з них: 8 надруковано в закордонних періодичних виданнях, 21 – у спеціальних збірниках, зареєстрованих ВАК, і 9 – в інших наукових виданнях), а також у 7 тезах наукових доповідей та 1 навчально-методичній роботі з курсу „Сучасна історія зарубіжних країн”.

Структура дисертації. Дисертація містить вступ, перелік скорочень, чотири розділи, 12 підрозділів, висновки, список використаних джерел та літератури, додаток (супровідні матеріали до джерел і спеціальної літератури). Повний обсяг роботи становить 559 сторінки (із них 361 основних). Список використаних джерел та літератури включає 1300 найменувань.

РОЗДІЛ 1

Історіографія, джерельна база та методологічна основа дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Центральним завданням дослідження є вивчення природи лівого центрризму в Болгарії – явища, яке вперше зазначене на межі XIX–XX ст., однак повною мірою виявилось лише в першому десятиріччі минулого століття. Власне, увагу сучасного дослідника привертає унікальний характер болгарського центрризму: його організаційна зрілість, стратегічна послідовність, часткова реалізація тактичних програм, різноманітність джерельної бази, широкі культурні та ідейно-політичні паралелі. Усі ці моменти дають змогу стверджувати, що аналіз болгарського лівого центрризму здатний реально коригувати усталені погляди не тільки на динаміку аналогічних рухів у Східній Європі, але й на генезис усього східноєвропейського соціал-демократичного руху в цілому. У той же час, без урахування особливої модернізаційної сприйнятливості лівого центрризму, без визнання його багатогранної, часто традиціоналістської сутності, неможливо говорити про повноцінні історичні реконструкції, модельовані в цьому разі заздалегідь плоско та схематично. Інакше кажучи, як писав визначний радянський письменник Ю. Домбровський: «... як актор не в змозі грати текст, якщо не розуміє підтексту, так і документ нічого не відкриє письменнику або історику, поки не буде зрозуміло, що криється за його рядками і відображенням гри яких сил він є ...» [290, с. 216].

Отже, цілком очевидно, що названа вище багатокомпонентність компаративного історичного аналізу не передбачає використання виключно спеціальної, вузькотематичної історіографії щодо зазначеної проблеми. Швидше, тут доречний механізм внутрішнього перерозподілу загального масиву наукової літератури, що безпосередньо залежить від географічної і тематичної орієнтації конкретних історичних завдань.

У зв'язку з цим необхідно зауважити особливу значущість використання радянської історичної літератури, по-перше, буквально пов'язаної з питанням про динаміку в розвитку лівого центрizmu в Росії і, по-друге, зорієнтованої на оцінку загальних механізмів зростання й подальшого дроблення марксистського руху в Східній Європі і, зокрема, на Балканах. У той же час варто зазначити специфіку післявоєнної радянської історіографії, надмірна політизація якої, а значить, і неминуча запрограмованість у доборі документального матеріалу (часом надміру великого), не схиляє до розгорнутих історіографічних коментарів [Додаток А, 2] (див., наприклад, [190; 326; 1029; 1190; 1217; 1220] та ін.). Приблизно так само складалася ситуація і в післявоєнній болгарській історіографії [Додаток А, 3], що відчула на собі (як і більшість залежних від СРСР соціалістичних країн) тиск радянської методології, найбільш упереджено у сфері історії робітничого руху та партійного будівництва.

Утім, незважаючи на зазначені вище ідеологічні суперечності, розмова про історіографічні засади цього дослідження вбачається цілком необхідною, що має підкреслити існування різноманітної, по-справжньому творчої наукової літератури, без урахування якої не можна було б говорити про відповідність означеної роботи сучасному рівню професійної історичної аналітики.

У першу чергу, необхідно розглянути питання щодо проміжного характеру *дореволюційної соціалістичної публіцистики, зміст якої виразно коливається на межі між мемуаристикою, авторським політичним аналізом і напівпрофесійним історичним дослідженням*. Ще в середині 50-х рр. ХХ ст. у радянській історіографії склалася думка про особливу методологічну спрямованість історичних поглядів В. І. Леніна [Додаток А, 4] (Наприклад, див. [154]). Як видно, у цьому разі немає необхідності говорити про якусь особливу академічну методологію, що, до речі, опосередковано підкреслював і сам В. І. Ленін (див. [489; 467]). Швидше, таким чином перебігав процес накопичення класових, історико-публіцистичних категорій,

необхідних більшовикам в умовах послідовного вирішення ідейно-політичних і тактичних завдань, що все більш і більш ускладнювалися.

Зовсім по-іншому сприймається сьогодні унікальний історико-політологічний проект меншовиків: «Общественное движение в России в начале XX в.», реалізований під загальною редакцією О. М. Потресова за сприяння співредакторів Ю. О. Мартова [Додаток А, 5] і П. П. Маслова [Додаток А, 6] [692–694]. Зрозуміло, що таке видання не могло не мати певного політичного забарвлення, напівприхованого за публічними деклараціями «суто наукових завдань» зовні нейтральної редакції. Власне, безсумнівна політизованість «Общественного движения...» виявилася вже в самому доборі майбутніх авторів, серед яких не знайшлося жодного представника більш лівих соціалістичних фракцій, які традиційно опонували загальнодемократичним захопленням меншовизму. Отже, до проекту не увійшли ні представники групи «Вперед» [Додаток А, 7], ні, тим більше, більшовики, ні навіть Г. В. Плеханов, який із 1909 р. вкрай негативно висловлювався з приводу політичних поглядів О. М. Потресова.

У Болгарії близький, напівпубліцистичний – напівісторіографічний характер мали праці лідера консервативного крила БРСДП, пізніше Болгарської робочої соціал-демократичної партії (тісних соціалістів), Д. Благоева. Ще в останні роки XIX ст. ним було написано цикл статей, який побічно розглядав деякі проблеми середньовічної історії Болгарії (більш докладно про це див. [383]). Потім Д. Благоев усе частіше переходив до питань, пов'язаних з історією національного відродження, намагаючись за допомогою соціально-економічної методології виявити коріння потенційного поширення марксизму в Болгарії і на Балканах. У результаті, у 1906 році він опублікував досить масштабну роботу «Принос към истоията на социализма в България», до якої пізніше (особливо в умовах безальтернативно-соціалістичної орієнтації НРБ) зверталось багато болгарських і навіть зарубіжних дослідників [Додаток А, 8] [90, с. 3–624].

Якщо ж говорити про суто центристську пробу пера, то в Болгарії фрагменти подібного історичного аналізу зустрічаються в публіцистиці Х. Г. (К.) Раковського (наприклад, у його історико-політологічних коментарях, опублікованих у болгарському соціал-демократичному виданні «Напред») [Додаток А, 9]. Проте, розгорнуто подібні погляди Х. Г. (К.) Раковський спробував сформулювати тільки після 1917 р., пов'язуючи їх, у першу чергу, з аналізом політичної історії Близького Сходу [991–993].

Цікаво, що так само, тобто з особливою увагою до питань історії і політології в контексті політичного майбутнього Балкан, заявив про себе в легальній, у цьому разі вже російській пресі, ще один лівий центрист – Л. Д. Троцький. Досить згадати його аналітичні виступи в «Київській думці», що претендують на історизм, а також чорнові начерки майбутніх статей, пов'язані з історією Османської імперії та Балканського півострова [1208].

Після 1917 р. Л. Д. Троцький неодноразово виступав у пресі, а також на різного роду офіційних зборах з думками щодо політичної ситуації на Близькому Сході. У 1922 р. вийшла друком його книга «Очерки политической Румынии», написана у співавторстві з уже згадуваним раніше Х. Г. (К.) Раковським [1133] (див. також [1134; 1138] тощо). Таким чином, як до революції, так і в перші роки після неї в політичній пресі майбутнього СРСР виявилися очевидні спроби навколоісторичної аналітики, пов'язані (у контексті офіційної центристської публіцистики) з питаннями зовнішньої політики на Близькому Сході і в Західній Європі. Цей зв'язок, аналізуючи не тільки зовнішню стратегію СРСР, а і її геополітичний, навіть загальнокультурний компонент, досить точно відчував Л. Д. Троцький, який у 1924 р. навіть опублікував збірку своїх статей, що вийшла під вельми примітною назвою: «Запад и Восток. Вопросы мировой политики и мировой революции» [1137].

Однак до кінця 20-х років ХХ ст. широкий потік незалежної соціалістичної публіцистики почав поступово вичерпуватися. Усе рідше публікувалися не зовсім більшовицькі історико-мемуарні есе, усе яскравіше

демонструвалася готовність до формальної ідеологічної співпраці, подібна до загального настрою політичних записок болгарського соціал-демократа, колишнього центриста, Г. Бакалова [Додаток А, 10] ([47, с. 388–409; 46, с. 33–38] тощо).

У той же час не можна не помітити, що серед напівпрофесійних епістолярних експериментів соціал-демократів (політиків і державних діячів) [Додаток А, 11] іноді траплялись і суто історичні роботи. У зв'язку з цим, наприклад, можна згадати дослідження Н. А. Бухбіндера [Додаток А, 12], який видав у 1925 р. спеціальну монографію, присвячену історії становлення єврейського робітничого руху в Росії. У цілому Н. А. Бухбіндер цікавився передумовами виникнення та дореволюційним розвитком численних лівих єврейських організацій (перш за все, Бунду), починаючи розмову про поширення марксизму в єврейському середовищі, як мінімум, з останньої третини ХІХ ст. [136] (див. також [138, с. 229–231; 135; 137]). Остаточо ризику під епохою незалежної соціалістичної публіцистики підвів у 1938 р. знаменитий «Краткий курс» (перевиданий у 1945 р. як «История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков)»), після чого історія соціал-демократичного руху в Росії виявилася остаточно регламентованою, тобто такою, що не передбачає можливості будь-яких інших, альтернативних історичних узагальнень [375; 376].

Далі, уже *після Другої світової війни й аж до 80-х рр. ХХ ст.*, у загальному потоці історичної літератури, пов'язаної з генезисом більшовицької партії і, відповідно, з історією дружньої їй партії тісних соціалістів, чітко виявляються дві основні тенденції. Перша – це створення однотипних, багато в чому кон'юнктурних робіт, що були як дві краплі води схожі одна на одну і через це мало вплинули на загальне уявлення про історію соціал-демократичного руху в Східній Європі. Друга група – це праці кількох поколінь вельми серйозних дослідників, які витратили життя на скрупульозне вивчення революційного процесу в Росії та на Балканах [Додаток А, 13]. Зокрема, у контексті цього дослідження на особливу увагу заслуговують

монографії болгарських істориків: М. Ісусова [362], А. Х. Векова [167; 168], А. Аврамова [4], К. Пінкас [755; 756], М. Марінової [557; 558], Й. Йотова та ін. Причому, на роботах Й. Йотова, і, перш за все, на його дослідженні «Центризмът в българското социалистическо движение» [385], хотілося б зупинитися більш докладно, з огляду на його важливе значення для вивчення внутрішньої платформи лівоцентристської фракції в Болгарії.

Болгарський дослідник Й. Йотов почав займатись історією правосоціалістичної опозиції в соціал-демократичному русі своєї країни ще в 60-і рр. ХХ ст. У 1964 р. він опублікував монографію «Из борбите на тесните социалисти против опорбюнизма на Втори Интернационал» [384], у якій опосередковано розглядав окремі аспекти політичної практики центризму. Пізніше, лише кілька років потому (1969 р.), вийшла друком ще одна робота Й. Йотова, уже цілком присвячена політичній історії зазначеного руху. Фактично можна сказати, що в рамках цього дослідження болгарський історик, по суті вперше, ввів у науковий обіг комплекс документів, пов'язаних із самостійною діяльністю соціал-демократичного Союзу «Пролетар», матеріали автономної «лівиці» БРСДП (о), а також фрагменти виступів її найбільших представників: Г. Бакалова, М. Харлакова, Н. Сакарова, М. Воденічарова та ін. На жаль, неминучий тиск комуністичної ідеології обмежував фундаментальний історичний аналіз, заздалегідь передбачаючи політичну ангажованість автора. Імовірно, це й було причиною того, що Й. Йотов не став заглиблюватися в аналіз меншовицьких аналогій, що неминуче виникають в умовах цілеспрямованого вивчення соціалістичної практики болгарського центризму [Додаток А, 14]. Як наслідок, добротна, ретельно продумана й досить багатогранна для свого часу робота передавала лише схематичне сприйняття політичної історії центризму, явно недостатне для повноцінного аналізу внутрішньої сутності цього явища.

Принципово ситуація почала змінюватися тільки з другої половини 80-х років. Тобто тоді, коли вперше позначився сплеск громадського і, відповідно, професійного інтересу до стратегії правосоціалістичної опозиції

[Додаток А, 15]. У питанні про специфіку лівого центрizmu в Болгарії подібна практика реалізувалась у форматі наукової конференції, що відбулася в Софії і була присвячена особистості радянсько-болгарського політика і державного діяча Х. Г. (К.) Раковського (див. статті [199; 240; 172; 39] тощо). Причому в цьому випадку увагу привертає не стільки кількісна зміна документального матеріалу, що раніше заперечувався офіційною історичною наукою, скільки його якісна ідейно-політична трансформація [Додаток А, 16], що відбилася в *пошуках нової, неформальній моделі загальноісторичної методології*. У цьому сенсі надзвичайно значущою виявилася джерелознавча робота Ж. Дамянової, опублікована в трьох номерах періодичного видання – «Известия на института по история на БКП» [237–239], у якій автор, незважаючи на документальний характер своєї публікації, писала про особливу соціокультурну схильність, принаймні частини болгарських центристів-соціалістів, зорієнтованих на інтелектуальний вектор «Захід–Схід» і готових до виконання особливої політико-просвітницької місії.

У російській історіографії подібне завдання, зокрема пошук більш сучасних, комплексних основ історичної методології, з певними модифікаціями вирішувала московська школа балканістики (болгаристики), завдяки чому виник унікальний проект інституту Слов'янознавства і балканістики РАН, під загальною назвою «Человек на Балканах». У рамках цих збірок (остання була опублікована у 2016 р. [710 а.]) російські автори, як і їх болгарські колеги, намагалися говорити про політичну результативність полікультурного існування Балканського регіону, про його транзитний, але водночас і глибоко індивідуальний характер (див. [150; 1280; 300; 454; 472], див. також [473; 655; 934] та ін.). Особливою віхою в низці подібних досліджень, а по суті, апробацією нової методології, стала зовні стримана, але дуже цільна внутрішньо (імовірно, багато в чому завдяки особливій специфіці зазначеного вище міждисциплінарного підходу) монографія Р. П. Гришиної «Лики модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересеченной местности)», опублікована в Москві у 2008 р. [226].

Паралельно, ще одним важливим напрямом у *сучасній російській історіографії став аналіз політичної історії РСДРП*. Як наслідок, перед російськими істориками було поставлене завдання наукового переосмислення напряму діяльності цієї партії, умов її виникнення, організаційної трансформації та розпаду. Як уже зазначалося раніше, доля подібних досліджень у пострадянському політичному просторі була досить складною [Додаток А, 17]. Проте сьогодні вже можна говорити про те, що за останні п'ятнадцять-двадцять років було напрацьовано комплекс різноманітної історичної літератури, яка в кращих своїх проявах наближається до розуміння ключових аспектів соціал-демократичної історії першої половини ХХ ст. Однією з таких робіт стала справді інтелігентна, заснована на широкому документальному матеріалі монографія С. В. Тютюкіна «Меньшевизм: страницы истории» [Додаток А, 18]. Показово, що в рамках зазначеного дослідження, крім глибокого аналізу політичної практики меншовизму, наявний ще й дивовижний ефект несподіваної емоційної причетності, що виникає завдяки органічним історико-біографічним коментарям автора [Додаток А, 19] [1162, с. 209].

Тут необхідно уточнити, що в Росії тенденція особистісного (персоніфікованого) аналізу широко використовується в практиці сучасних історико-політологічних досліджень. Це, у свою чергу, привело до формування особливого «портретно-біографічного» стилю, характерного для цілої низки не тільки російських (наприклад, біографічне дослідження В. Логінова, присвячене особистості В. І. Леніна [541], або збірник «Проблемы экономической и социально-политической истории дореволюционной России» [907]), але й українських (близьких за проблематикою) історичних монографій [Додаток А, 20].

Утім, повертаючись до аналізу заключного етапу, характерного для пострадянських історичних досліджень з означеної вище проблематики (у цьому разі етапу, що відображає тенденції, властиві сучасним російській, болгарській, українській та ін. східноєвропейським історіографіям) не можна

не навести ясно виражену точку зору С. В. Тютюкіна, який цілком усвідомлено стверджував, що про меншовизм, так само як і про більшовизм у його сьогоднішній історичній інтерпретації, спеціальних робіт написано вкрай мало. Таким чином, розвиваючи порушену С. В. Тютюкіним тему, можна сказати, що в першому десятиріччі XXI ст., як і раніше, не існує цілісного сприйняття політичної історії Росії (аналогічна ситуація характерна для вивчення лівих суспільно-політичних і національно-революційних рухів у країнах Східної Європи в цілому) і, більш того, як стверджує вище названий автор, подібна проблема «...навіть у першому наближенні... буде вирішена не скоро» [1163, с. 59].

І все ж, як видається, звернути увагу на *тенденції, властиві низці досліджень, написаних у кінці минулого – першому десятиріччі нинішнього століття*, не тільки можна, а й треба. Так, серед цих робіт, по-перше, хотілося б назвати ранні, які, по суті, ще не до кінця втратили традиційний радянський інструментарій, але в той же час стимулюються ясно відчутним імпульсом змін, монографії: Н. П. Іонічева [367]; А. Н. Свалова [1050], колективну роботу, опубліковану в 1987 р. в Санкт-Петербурзі (тоді ще Ленінграді) «Борьба Ленинской партии против непролетарских партий и течений: (дооктябрьский период)» [123] тощо. Окремо слід відзначити монографію С. В. Тютюкіна та В. В. Шелохаєва «Марксисты и русская революция» [1156], що навіть сьогодні сприймається як дослідження, практично повністю адаптоване до більш сучасних трактувань політичної історії Росії [Додаток А, 21]. Надалі за цією роботою, у певному сенсі спираючись на визначені нею загальноісторичні підходи, писали: Н. А. Шерстяніков [1229], М. І. Смирнова [1061], І. Х. Урілов [1168]. Фактично можна говорити про те, що подібні дослідження як фактологічно, так і методологічно підготували історіографічний злам 2002 р., результатом якого стали не тільки вище названа монографія С. В. Тютюкіна, а й роботи О. В. Волобуєва [Додаток А, 22] [187], І. Х. Урілова [1169–1171], більш пізні дослідження Г. Й. Чернявського, Ю. Г. Фельштинського [1178; 919] та ін.

У той же час варто відзначити (оцінюючи вище названі роботи з позицій локального аналізу політичної практики центрizmu), що більшість російських авторів, виявляючи окремі елементи центристської тактики [Додаток А, 23], як правило, не прагнула до загальної ідентифікації зазначеного руху. У результаті, стикаючись із зовнішнім відображенням так званої примиренської практики соціалізму, російські історики фіксували лише черговий прояв політичної дисперсності РСДРП, який вони традиційно співвідносили з дуалізмом внутрішньопартійних (більшовицько-меншовицьких) відносин. При цьому практично завжди із зазначеного тандема виключалась ідейно-політична платформа єврейського соціал-демократичного Союзу (Бунд), марксистське кредо якого сприймалося не як сегмент єдиного лівоцентристського простору, але як локально-національне відгалуження послідовно інтернаціональної партії.

(Детальніше про аналіз *політичної платформи Бунду* див. у працях уже згадуваних раніше Н. А. Бухбіндера [135], М. Г. Рафеса [996], у дослідженнях таких радянських авторів, як Ч. В. Панава [733], Ю. І. Шестак [1230] та ін. І, нарешті, окремо необхідно згадати про сучасну історичну літературу, предметом вивчення якої стали конкретні етапи, характерні для політичної діяльності Загального єврейського робітничого Союзу. Значною мірою ці дослідження пов'язані з науковими працями українських істориків, серед яких потрібно згадати ім'я доктора історичних наук, професора В. І. Гусєва [233–236], дослідників Л. Фінберга, В. Любченко [646] та ін. Крім того, у цьому ж напрямку виконані відповідні дослідження М. В. Тортіки (Лобанової), апробовані під час низки спеціальних наукових конференцій, що відбувались у Харкові (2007), Києві (2002) та Москві (2003, 2005, 2007) [529; 531; 534; 535; 536 тощо).

Звернення до теми Бунду, у свою чергу, дозволяє говорити про необхідність проблемної диференціації всієї наявної в роботі наукової літератури, що видається структурно виправданою у контексті аналізу настільки неоднорідного, як уже зазначалося раніше, тематично

різнопланового, історіографічного матеріалу. Власне, масштаби та різноманіття зазначеної історичної літератури такі, що, так чи інакше, змушують звертатися до вивчення історіографії в рамках практично кожного розділу цього дослідження. Проте про конкретні групи спеціальної історичної літератури варто згадати окремо.

Перш за все, необхідно вказати на фундаментальний блок історичних досліджень, пов'язаних із *вивченням зовнішньої політики Росії та великих держав на Балканах*. Свого часу до цієї теми зверталось багато як болгарських, так і радянських істориків. Так, серед найбільш відомих праць, присвячених зазначеній проблемі, слід назвати, по-перше, багатотомне дослідження «История дипломатии», що довгі роки вважалося хрестоматійним. Зокрема, у контексті завдань цієї роботи найбільший інтерес становить том другий зазначеної монографії («История дипломатии. Дипломатия в новое время 1871–1914») виданий під редакцією В. П. Потьомкіна [Додаток А, 24] у 1945 р. [1187]. У Болгарії аналогічне значення мали роботи болгарського історика Д. Косева [451], які пізніше були доповнені більш сучасними дослідженнями С. Дойнова [269], Н. Дюлгерової [307]; А. Пирванова [935], а також багатьох інших не менш відомих болгарських авторів. Окремо слід відзначити внесок у дослідження цієї теми радянських істориків, зокрема у зв'язку з цим необхідно згадати роботи П. В. Жогова [319], І. І. Астаф'єва [36], Н. В. Зуєвої і Є. М. Шатохіної [331], Ю. О. Писарева [757] та ін. Крім того, сьогодні цей перелік може бути продовжений завдяки дослідженням сучасних російських авторів, серед яких значний інтерес становлять роботи співробітників Інституту слов'янознавства РАН. Зокрема, варто особливо відзначити роботи російського історика В. І. Косика [254; 255], який зумів відтінити зовнішньополітичний контекст своїх досліджень широкими історико-культурними паралелями. Далі можна згадати локальні зовнішньополітичні дослідження А. Г. Рагунштейна, який захистив у 2004 році кандидатську дисертацію, присвячену питанням балканської політики Великої Британії в 1907–1914 рр. [953]. Крім того, цей

список може бути розширений за рахунок циклу спеціальних робіт російського історика О. І. Агансона [12; 13; 14]. Також необхідно згадати про роботи українських авторів, серед яких певний інтерес становлять статті М. В. Тортіки (Лобанової) і В. А. Бурбиги [Додаток А, 25], а також багатьох інших дослідників пострадянського періоду, чії праці, безумовно, вимагають не поверхневого контекстного аналізу, а спеціального предметного вивчення.

Ще одним блоком спеціальної літератури, пов'язаної із загальним історичним контекстом цієї роботи, є дослідження, спрямовані на *вивчення політичних та економічних процесів в Османській імперії на межі XIX–XX ст.* Відразу слід зазначити, що ця велика група історичних досліджень, орієнтованих на вивчення історії Туреччини в новий час, при детальному аналізі виявляється досить дисперсною, або, скоріше, розчленованою на безліч локальних проблем, що співвідносяться одна з одною як за хронологічною, так і за тематичною ознакою.

Власне, вивченням історії Османської імперії в контексті великої європейської політики, але при цьому з урахуванням її внутрішнього економічного та політичного становища, у Росії та на Заході почали займатися ще в останній третині XIX ст. У результаті, напередодні Першої світової війни в Росії були не тільки написані, але й перекладені окремі книги з історії Туреччини, серед яких однією з найбільш відомих стала робота британського автора Е. Ф. Найта [640]. Сам Найт, очевидно, був особисто знайомий із деякими представниками младотурецького руху, що змусило його замислитися над необхідністю аналізу умов і перспектив політичної модернізації, характерної для младотурецьких програм напередодні та практично відразу після революції 1908 р.

Крім того, певний інтерес викликає дещо еkleктичніший, на відміну від проблемної орієнтації роботи Найта, нарис російського автора О. Г. Ширяєва [1233], який також, принаймні опосередковано, досліджував питання динаміки та загальної орієнтації різних політичних сил у єдиному просторі Османської імперії наприкінці XIX ст. Слід зазначити, що цей автор підійшов до

вирішення поставленого завдання з несподіваного боку, а саме він спробував відтінити деякі аспекти реформ епохи танзимату імпульсами традиційної національної свідомості. Зрозуміло, що обидві ці книги містили елементи публіцистичності й були далекими від того, що сьогодні прийнято називати професійним історичним дослідженням. Надалі подібні тенденції продовжували зберігатися, що дозволило Х. Г. (К.) Раковському, тоді вже голові Раднаркому України, говорити про недостатній рівень вивченості близькосхідної проблематики в післяреволюційній, тоді вже радянській, історичній літературі.

Кардинально ситуація почала змінюватися тільки після Другої світової війни, коли одна за одною виходять друком узагальнюючі історичні роботи А. П. Міллера [617; 618], дещо пізніше Ю. А. Петросяна [753; 754], В. І. Шпилькової [1241; 1242] та ін. Однак на тлі більш ніж широкого фактологічного охоплення вони (як і більшість подібних досліджень у СРСР та країнах соціалістичного табору) були обмежені тим особливим методологічним стилем, який був притаманний радянській історичній літературі в другій половині ХХ ст. Власне, можна сказати, що тільки на межі ХХ і ХХІ ст. загальний тон наукових досліджень, пов'язаних з історією Туреччини, став послідовно змінюватися. Однією з причин, які зумовили таку трансформацію, було введення в науковий обіг раніше недоступних архівних матеріалів, з яких поступово почали зніматися присвоєні за радянських часів грифи секретності. Прикладом подібних досліджень можна назвати роботи Г. Пирванова [936], В. С. Кузнєцова [465], Дж. Хакова [1183] та ін.

Відмітною рисою зазначених робіт є їх чітка тематична локалізація, що почасти продовжила вектор близьких за тематикою історичних досліджень, зроблених болгарськими й радянськими авторами ще в другій половині ХХ ст. Так, наприклад, болгарський історик Г. Пирванов, вивчаючи соціал-демократичний контекст болгаро-турецьких відносин, опосередковано продовжив тему М. Марінової. Остання досліджувала основні аспекти національної політики БРСДП (т. с.) [557; 558]. Російський історик

Р. Ф. Мухаметтдінов якоюсь мірою відштовхувався від ідейно-політичних досліджень Е. Ю. Гасанової. Ця дослідниця настільки, наскільки це було на той момент можливо, розмірковувала над природою концепцій османізму, тюркізму і пантюркізму [197]. До зазначеного вектора, що включав також і проблему тюрко-ісламського синтезу (причому в інтерпретації близьких до марксизму лівих політичних груп, які функціонували в Росії і Туреччині), належать роботи А. Д. Желтякова [316], Ю. В. Дятлова [308], Г. Зульпукарова [332] та ін.

Нарешті, завершуючи розмову про специфіку наукових досліджень, пов'язаних з історією становлення та подальшим розвитком лівоцентристських напрямків у соціал-демократичних рухах Східної Європи (у контексті означеного дослідження на прикладі Болгарії і частково Росії) необхідно сказати про абсолютно особливий *західний (американо-європейський) вектор спеціальної історичної літератури*. У цьому контексті слід підкреслити, що залучення західноєвропейської та американської історичної літератури виправдане не тільки фактологічним наповненням зазначених робіт, але, перш за все, їх методологічним значенням, що дозволяє оцінити феномен лівого центрizmu в контексті принципово іншого, підкреслено зовнішнього, історико-політичного й культурного сприйняття.

Зрозуміло, що наведений нижче досвід багатоконпонентного порівняльного аналізу передбачає дослідження, як мінімум, двох очевидних напрямків зарубіжної історіографії: один із них відбиває західне сприйняття основних тенденцій, властивих загальному розвитку болгарської соціал-демократії, а інший фіксує логіку професійних історичних досліджень, здатних оцінити специфіку унікальних процесів, що відбувалися в середовищі дореволюційної російської соціал-демократії. У цьому контексті, виявляючи тенденції, властиві зазначеному напрямку історико-політичної літератури, необхідно із самого початку прийняти за аксіому той факт, що інтерес західних істориків до соціалістичного руху в Болгарії був і залишається набагато

меншим, ніж масштаби аналогічних досліджень, спрямованих на вивчення соціал-демократичної практики в Росії. Складається враження, що така диспропорція, закладена в основу академічного вивчення предмета, є результатом не тільки закономірного інтересу до історії найбільш значущої для новітньої історії Східної Європи політичної партії, а й очевидної політизованості конкретних історичних трактувань, логіка яких дозволяє накопичувати необхідний історичний матеріал, здатний виправдовувати існування цілком реальної геополітичної опозиції.

Отже, аналізуючи зарубіжний погляд на динаміку соціал-демократичних процесів у Болгарії, хотілося б назвати кілька фундаментальних робіт, наприклад, Джона Белла [1258] або Джозефа Ротшильда [1279], чітко орієнтованих на вивчення політичної історії майбутньої БКП. В основному ж інтерес до тактичної платформи болгарських соціал-демократичних фракцій мав більш проблемний характер, спрямований, по-перше, на вивчення питання про державний статус Македонії [1275; 1276] і, по-друге, на аналіз політичних поглядів та біографій деяких найвпливовіших членів БРСДП (т. с.) і БРСДП (о). Причому цього разу йшлося, як правило, про тих представників болгарського соціалізму, становище яких максимально відповідало політичній практиці міжнародного, а по суті європейського, соціал-демократичного руху.

У такому контексті найбільший інтерес, принаймні в межах лівоцентристського вектора болгарської (часто загальнобалканської) соціал-демократії, звичайно викликала особистість Х. Г. (К.) Раковського [Додаток А, 26]. Досить сказати, що один із найбільших діячів Соцінтерну, учасник австрійського та англійського робітничого руху Джуліус (Юліус) Браунталь ще в 1967 р. називав Раковського знаковою фігурою в соціал-демократичному просторі Балкан і, почасти, у масштабах політичної практики всього Другого Інтернаціоналу [1260]. При цьому як аргумент він наводив коментарі, пов'язані з тим виключно яскравим враженням, яке Х. Г. (К.) Раковський справляв на своїх колег-соціалістів, випромінюючи тільки йому притаманні чарівність і шарм, а також широку інтелектуальну

ерудицію. Крім Дж. Браунталя, про Х. Г. (К.) Раковського також писав французький історик Жорж Хаупт (румунський єврей, у 1958 р. емігрував до Франції), згадуючи його у своїй, добре відомій фахівцям, монографії «Socialism and the Great war. The collapse of the Second International», що була опублікована в Оксфорді в 1972 р. [1271] тощо [Додаток А, 27].

Під час дослідження питання про історіографічні дослідження, пов'язані з діяльністю лівоцентристської опозиції в Росії, у першу чергу хотілося б згадати про існування унікального американського проекту, спрямованого на вивчення політичної практики меншовизму. Причиною такої історіографічної вибірковості стала ініціатива представників найстаршого покоління меншовицької еміграції (Г. Аронсон, Д. Даллін, Л. Дан, Б. Двінов, Б. Ніколаєвський [Додаток А, 28], С. Шварц, Л. Ланде, Б. Шапір, С. Волін), які в цей час уже зійшли з історичної сцени [Додаток А, 29], але прагнули зберегти властиве їм сприйняття політичної історії російського соціалізму. Інакше кажучи, проект повинен був відобразити меншовицький погляд на епоху соціально-політичної трансформації Росії, країни, заради якої ці люди жили, дихали і яку, на жаль, втратили безповоротно.

Формально дослідження були розпочаті в 1958 р. [Додаток А, 30], однак, у певному сенсі, вони тривають і до сьогодні, зберігаючи не тільки джерелознавчий, але й широкий історіографічний характер. Біля витоків вище названого проекту стояв американський дослідник (професор Колумбійського і Чиказького університетів) Леопольд Хеймсон [1188], захопленість якого пізніше розділила його не менш відома учениця Зива Галілі. Цікаво, що в недавньому минулому радянські, а нині американські історики Ю. Фельштинський і Г. Чернявський зазначають у своїй книзі про Б. Ніколаєвського, опублікованій у 2012 р., що цей проект фінансувався відповідними фондами Рокфеллера й Форда [1178].

Своєрідним підсумком зазначеної академічної діяльності, що із часом набула міжнародного характеру, стала книга, присвячена ювілею професора Л. Хеймсона – «РСДРП (о) в 1917 р.». До неї увійшли статті багатьох

американських і російських авторів, які співпрацювали в руслі близького для Хеймсона проекту: «Меншовики в 1917 р.», що був частиною сучасної документальної серії «Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX ст. Документальное наследие», ініційованої некомерційною асоціацією «Російська політична енциклопедія» (видавництво РОССПЕН) [1028].

Далі з точки зору ширшого тлумачення політичної історії РСДРП певний інтерес становлять роботи І. Гетцлера [208; 1270], Самуеля Х. Берона [148], Абрахама Ешера [1254] та ін. [Додаток А, 31]. Крім того, істотно місце у вивченні генезису російської соціал-демократії посідають дослідження американського історика Р. Пайпса [730; 732], що надмірно зосереджені на констатації пріоритету західної соціал-демократичній ідеології над її східноєвропейськими аналогами. Нарешті, не менш важливими, з урахуванням контекстного характеру означеного дослідження, є монографії, що відображають досвід дореволюційної стратегії Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН). У цьому разі йдеться про праці німецького політолога, історика й соціаліста Томаса Майєра [547], а також відомих німецьких істориків Сюзанни Міллер і Хайнріха Поттхоффа [619].

Завершує аналіз зарубіжної історіографії самостійний блок історико-біографічних досліджень, автори яких намагаються (на жаль, далеко не завжди вдало) реконструювати психологічний портрет і масштаби політичної діяльності таких найбільших представників російської соціал-демократії, як В. І. Ленін [Додаток А, 32] або Л. Д. Троцький. У зв'язку з цим, апелюючи, наприклад, до численних біографій Л. Д. Троцького, можна згадати дещо поверхневу і все ж досить популярну трилогію І. Дойчера, у якій (з точки зору лівоцентристських захоплень головного героя) інтерес становить тільки перший том – «The Prophet Armed. Trotsky: 1879–1921» [270]. Крім І. Дойчера, про політичні погляди Троцького, про його особисті контакти з російсько-німецьким соціалістом Парвусом (І. Л. Гельфанд) писав американський історик Ф. Помпер. Його монографія «Lenin, Trotsky and Stalin: The intelligentsia a power», доповнена елементами авторського психологічного

аналізу, була опублікована в США в 1990 р. [1278]. Приблизно до цього ж часу належать й історичні розвідки П. Беілхарза, який аналізував специфіку теоретичних поглядів Л. Д. Троцького. Результатом цих досліджень стала книга «Trotsky, Trotskyism and transition to socialism», опублікована автором в Лондоні в 1987 р. тощо [1257] [Додаток А, 33].

Отже, умовно історіографічну основу означеної роботи можна поділити на кілька груп, об'єднаних за тематико-хронологічним принципом. Подібна проблемна класифікація включає такі дослідження: по-перше, це роботи, пов'язані з питанням про умови, етапи становлення та сутність конкретних програм, що реалізуються представниками лівоцентристського руху в Болгарії. Далі, це історичні дослідження, що відображають компаративні завдання цієї роботи. Перш за все – це дослідження, що дозволяють простежити генезис і подальший розвиток лівоцентристських сил у Росії (окремою проблемою тут є платформа Бунду як національної організації, яка існує в рамках лівоцентристської опозиції в Росії). Ще однією групою, використаною в дослідженні історичної літератури, є комплекс робіт, які аналізують характер і значення младотурецького руху, представники якого активно впливали на формування зовнішньої стратегії лівоцентристських груп у Болгарії. Також у тісному зв'язку з попередньою групою слід розглядати ще один історіографічний блок, а саме досить широкий спектр робіт, пов'язаних із розвитком національно-революційного руху в Македонії. У свою чергу, побічно подібні дослідження підтверджують значення Македонії як каменя спотикання в балканській політиці великих держав. Тож з'являється можливість виокремити ще один блок спеціальної історичної літератури, у рамках якої розглядається специфіка зовнішньої стратегії великих держав, які часто ігнорували реальні інтереси молодих балканських держав.

Нарешті, окремою темою історіографічного аналізу є роботи західних авторів, що вибудовують власну парадигму генезису соціал-демократичних рухів у Східній Європі. Цікаво, що в цьому разі аналіз марксизму в Болгарії та Росії набуває ще й персоніфікованого контексту, який захоплює західних

читачів чарівністю, проте часто негативною, центральних фігур балканського інтернаціоналу та російської революції.

Уся ретроспектива заявлених у роботі історіографічних груп вибудовується в часовому континуумі ХХ ст., включаючи в себе спочатку раннє (постреволюційне), потім довоєнне, далі післявоєнне і, нарешті, сучасне тлумачення історичного матеріалу, причому як у Болгарії, так і в Росії.

Отже, можна сміливо стверджувати, що історіографія порушеної проблеми (здатної під певним кутом зору розширюватися від суто історичних завдань – до рівня культурологічних і навіть геополітичних аспектів політичного розвитку Східної Європи в кінці ХІХ – першій чверті ХХ ст.) величезна. Це твердження, очевидно, можна застосувати й до документальної бази цього дослідження, спрямованого на виявлення специфіки лівоцентристських платформ у болгарській, а також певною мірою російській і турецькій соціал-демократії напередодні Першої світової війни і навіть далі, аж до очисного «покаяння» 1917 року, як пізніше визначав сутність російської революції один із найвидатніших мислителів ХХ ст. М. О. Бердяєв.

1.2. Характеристика джерельної бази

Аналізуючи джерелознавчу основу означеного дослідження, необхідно підкреслити, що вона є складною, її формат визначається відразу декількома завданнями. По-перше, це аналіз документального суто фактологічного матеріалу, що є природним для будь-якого історичного дослідження. По-друге, це виявлення наслідків впливу ментального та етнокультурного середовища, яке позначилося не тільки на особистій позиції автора того чи іншого документа, але, можливо, і на характері конкретних груп документальних джерел, близьких за типом. Тож, розпочинаючи аналіз джерельної бази роботи, слід спочатку звернути увагу не тільки на її широкий кількісний склад, але також і на тематичне розмаїття, що, у свою чергу, веде до докладної класифікації всього наведеного в роботі документального матеріалу.

Отже, **першу підгрупу** використаних у цьому дослідженні джерел склали різні документальні матеріали, пов'язані з політичною діяльністю центральних партійних органів, зокрема ЦК БРСДП (т. с.), ЦК БРСДП (о), ЦК Робочого соціал-демократичного союзу (РСДС) «Пролетар», ЦК РСДРП та його зарубіжним аналогом «Закордонним Бюро Центрального Комітету» (ЗБЦК), а також ЦК Бунду і його «Закордонним комітетом» (ЗК) [Додаток А, 38]. Тут необхідно підкреслити, що до цієї категорії були долучені як опубліковані джерела: положення, рекомендації, циркуляри та інші документи керівних органів болгарської і російської соціал-демократії, так і неопубліковані матеріали, що вперше вводяться автором у науковий обіг. Зокрема, серед опублікованих джерел увагу привертають: багатотомне зібрання «Българска комунистическа партия: документи на централните ръководни органи...» Т. 2–7 [Додаток А, 39], яке виходило в Софії протягом 15 років (1974–1989 рр.), а також класичні для досліджень такого типу публікації «Българската комунистическа партия в резолюции и решения конгреси, конференции, пленуми. 1891–1917» [126; 127] та «Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1954» [Додаток А, 40] [446].

Водночас необхідно підкреслити й те особливе значення, яке мають неопубліковані документальні матеріали, що наявні в численних зібраннях центральних державних архівів Республіки Болгарія і Російської Федерації. Перш за все, з огляду на основоположні завдання цього дослідження, слід зазначити масштаби й різноманітність документальних колекцій, сконцентрованих у фондах Центрального партійного архіву (ЦПА). Сьогодні це зібрання є частиною фондів Центрального державного архіву (ЦДА) Республіки Болгарія. Серед величезного масиву документальних джерел, виявлених у фондах зазначеного архіву, особливий інтерес становлять листи, положення, резолюції, а також інші матеріали, що уточнюють характер політичної та організаційної діяльності лівоцентристського Робочого соціал-демократичного Союзу «Пролетар» (ЦДА на РБ. – Ф. 251 Б. – Оп. 1. – од. зб. 1–28). Крім того, ще однією істотною частиною документального зібрання ЦДА є справи, які відображають загальну специфіку політичної практики Болгарської робочої соціал-демократичної партії широких соціалістів (фонд 205), колекція яких дозволяє скласти думку про особливе становище соціалістичної «лівиці» («анархо-ліберали» та «прогресисти»), що на деякий час виразно розщепила політичну свідомість тепер уже оновленої БРСДП (об'єднаної) (ЦДА на РБ. – Ф. 205 Б. – Оп. 2. – од. зб. 1–18).

Неабияке значення для вирішення компаративних і загальноісторичних завдань означеного дисертаційного дослідження мають унікальні колекції Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), у тому числі, фонд 451 (Оп. 1. – од. зб. 2–93), що відображає основні етапи діловодства (1912–1917 рр.) меншовицького Організаційного комітету (ОК). Зокрема, у межах зазначеного зібрання, по-перше, міститься документація, що дозволяє судити про проблеми загального коригування внутрішнього курсу меншовицької фракції РСДРП (причому в масштабах не тільки так званого «голосівського» спрямування, а й усього лівоцентристського блоку партії). І, по-друге, тут сконцентровані матеріали більш приватного характеру, які

уточнюють специфіку й масштаби неофіційного листування, що існувало між деякими членами ОК та найвпливовішими політиками РСДРП.

Також не менш значущим документальним зібранням РДАСПІ є колекція технічних і загальнопартійних матеріалів Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі і Росії (Бунду), зосереджена у фонді 271 (Оп. 1. – од. зб. 102–423). Зокрема, до складу колекції входять автентичні резолюції, стенограми автономних з'їздів Єврейського Союзу, а також фрагменти приватного листування, що довгий час пов'язувало членів Центрального і Закордонного Комітетів Бунду з найбільшими представниками європейської і російської соціал-демократії [Додаток А, 41].

Наступною, **вкрай складною і різноманітною групою джерел** є документи, що висвітлюють механізми внутрішньої стратегії Другого Інтернаціоналу, або, якщо говорити про такі тенденції в більш вузькому контексті, документи, що ілюструють процеси стійкої локалізації лівоцентристських настроїв Міжнародного соціалістичного бюро (МСБ) [Додаток А, 42]. Утім, підтримуючи услід за К. Каутським перспективу поступальної демократизації пролетаріату (політична еволюція якого, на думку марксистів, була незмінно пов'язана з логікою класового антагонізму), багато лідерів Інтернаціоналу все активніше зверталися до концепції соціалістичної єдності. У результаті, така тактика стала частиною західної платформи лівого центризму, в основу якого було закладено, по-перше, інтерес до виборчих кампаній найбільших соціал-демократичних партій Європи і, по-друге, тактична необхідність у захисті від жорсткої конкуренції (економічної, політичної) початку ХХ ст., а значить, і від жахливої невідворотності Першої світової війни.

Отже, самостійну категорію цього блоку документів становили: по-перше, спеціальні Бюлетені Міжнародного соціалістичного бюро (МСБ) [1262], потім стенограми більшості соціалістичних конгресів Другого Інтернаціоналу [1267; 1264; 1265; 1273] і, на завершення, публіцистична спадщина, а також фрагменти приватного листування, у яких відбилися

погляди найбільш масштабних представників міжнародної, перш за все європейської, соціал-демократії [Додаток А, 43].

Ще однією категорією зовнішньої (загальноінтернаціональної) групи джерел стали матеріали, що виникли внаслідок постійних контактів, які існували між керівництвом МСБ і представниками всіх напрямків болгарського і російського соціалізму. У цьому контексті, по-перше, необхідно знову підкреслити велике значення документального зібрання РДАСПІ, у фондах якого наявні матеріали, що чітко ілюструють сутність подібних соціал-демократичних відносин (зокрема, фонд 340, Оп. 4 «Социалистические и рабочие организации: переписка», од. зб. 97–120 [Додаток А, 44]). І, по-друге, відзначити масштаби вже згадуваних раніше документальних публікацій болгарської дослідниці Ж. Дамянової та її французького колеги П. Дюмона, які оприлюднили значну частину міжнародної кореспонденції БРСДП (причому як тісного, так і широкого зразка) [128]. У свою чергу, документальним відображенням міжнародних контактів РСДРП став джерелознавчий проект, що не має світових аналогів, – «Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Документальное наследие», що понад десяти років реалізовується (про що докладно йшлося вище) незалежним видавництвом РОССПЕН [184; 280; 281; 282], а також багато інших документальних зібрань, що вводяться в науковий обіг протягом усього першого десятиріччя XXI ст.

І, нарешті, завершує розмову про специфіку документального відображення міжнародних контактів східноєвропейської соціал-демократії колекція італійського фонду «Фельтрінеллі», у межах якої також зберігаються фрагменти робочого листування членів Виконкому Інтернаціоналу з представниками обох соціал-демократичних партій Болгарії. З огляду на це необхідно хоча б кілька слів сказати про історію формування самої міланської колекції. Тривалий час фрагменти майбутнього зібрання (циркуляри, резолюції МСБ), так само як і частина офіційного листування Бюро, перебували в приватному володінні вдови К. Гюйсманса (секретаря МСБ, пізніше відомого

державного діяча Бельгії). Зрештою, переживши дві світові війни, в ушкодженому і несистематизованому стані, ця колекція була передана Міжнародному інституту соціальної історії (МІСД), розташованому в Амстердамі. Трохи пізніше фрагменти робочої документації МСБ (у тому числі й болгарської) були направлені до Мілана, де й стали основою документального зібрання фонду «Фельтрінеллі» (Fondazione Feltrinelli)

Далі, **самостійною групою джерел** є публіцистичні роботи та епістолярна спадщина найбільш значущих представників болгарської, російської, єврейської (мова йде про носіїв національної єврейської ідеології, які діяли в контексті політичних завдань РСДРП) і турецької соціал-демократії. Тут варто зауважити, що відповідно до проблематики дисертаційного дослідження найбільший інтерес у цій підгрупі становлять: публіцистика, розгорнуті політологічні концепції і документальні матеріали, безпосередньо пов'язані з діяльністю лівих центристів. **Болгарських** – Р. Аврамова, Г. Бакалова, М. Воденічарова, Х. Г. (К.) Раковського (матеріали ЦДА РБ, приватний фонд Х. Г. (К.) Раковського – 156 Б, Оп. 1. – од. зб. 1–516), Н. Сакарова (матеріали ЦДА РБ, приватний фонд Н. Сакарова (Ілієва) – 366 Б, Оп. 1. – од. зб. 251–645), К. Тіневої та ін. [Додаток А, 34]; **російських**: Ф. І. Дана, Ю. О. Мартова (матеріали РДАСП, приватний фонд Ю. О. Мартова – 362, Оп. 1. – од. зб. 4–66; матеріали ДАРФ, приватний фонд Л. Мартова – 1696, Оп. 1. – од. зб. 1–5), Л. Д. Троцького (матеріали РДАСП, приватний фонд 325) [Додаток А, 35]; **бундівський вектор** – роботи І. Л. Айзенштада, Ф. М. Койгена (Іонов), В. Д. Медема та ін. [Додаток А, 36].

У той же час для більш повного та різнобічного аналізу лівоцентристських програм не менш суттєвими виявилися критичні оцінки лідерів **правосоціалістичних** і **ліворадикальних** фракцій, погляди яких послідовно відбилися в роботах Г. Василєва, Г. В. Плеханова, О. М. Потрєсова, Я. Сакизова, Й. В. Сталіна і, звичайно, таких визнаних лідерів радикального марксизму, як Д. Благоев (для БРСДП (т. с.)) і В. І. Ленін (для більшовицької фракції РСДРП) [Додаток А, 37].

Також слід наголосити на тому особливому значенні, яке мали для формування зовнішньої платформи болгарського центрризму публічні виступи **турецького** соціаліста болгарського походження Д. Влахова. Промови цього, згодом широко відомого в Югославії (ФНРЮ) політичного діяча, неодноразово звучали в меджлісі, також його перу належали неофіційні політичні коментарі, що публікувалися в соціалістичній пресі Македонії. З невеликим запізненням ці виступи дублювалися болгарськими соціал-демократичними виданнями, причому, у першу чергу лівоцентристським щоденним виданням «Наперед» [641–645]. Цікаво, що публіцистика болгарських соціалістів П. Делірадева, М. Харлакова, Д. Хаджидімова та ін. також була пов'язана з можливостями соціал-демократичної преси в Македонії. Однак вона, як правило, орієнтувалася на підтримку близької до болгарського лівого центрризму «Робочої соціалістичної федерації» (див. [1180; 256; 763; 887] тощо).

Ще одним **самостійним розділом історичних джерел**, що побічно ілюструє окремі аспекти лівоцентристської діяльності болгарської соціал-демократії, стала поточна (офіційна й неофіційна) документація російських державних інститутів центрального й відомчого рівня. Тут певний інтерес становлять, по-перше, стенограми засідань думських соціал-демократичних фракцій і, по-друге, комплекси документів, що склалися в результаті діловодства внутрішніх охоронних і зовнішніх розвідувальних служб Російської імперії.

Документи, що відображають загальну стратегію соціал-демократичних фракцій (зокрема, I, II, і III) Державних Дум, зберігаються в уже неодноразово згадуваному архівному зібранні РДАСП, у рамках якого ці матеріали склали особливу колекцію фонду 93 [Додаток А, 45] (див., наприклад, [920, л. 1–6]). Цікаво, що паралельно з власне соціал-демократичними протоколами, більш офіційний (державний) погляд на діяльність думських соціалістичних фракцій містять записи співробітників Особливого відділу департаменту поліції, що

зберігаються у фондах одного з найбільших документальних зібрань Росії, а саме Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) [680, л. 13–29].

На сьогодні частина спеціальної документації Департаменту поліції опублікована (див., наприклад, [118]). Водночас величезна кількість близьких (за типом робочої документації) справ усе ще очікує публікації, зберігаючись у межах добре відомого фахівцям фонду 102, колекції якого відображають основні напрямки діловодства державних установ політичного розшуку (наприклад, ф. 102, оп. 231, од. зб. 1000, 2082; оп. 232, од. зб. 6 (ч. 1–22), од. зб. 11, 1075; оп. 238, од. зб. 5, 6; оп. 241., од. зб. 5 тощо).

Паралельно **однією з найцікавіших сторін документального зібрання ДАРФ** є матеріали, пов'язані з діяльністю російської агентури на Балканському півострові в кінці XIX – першому десятиріччі XX ст. Власне, з цієї точки зору увагу привертають, зокрема, матеріали фонду 505, що містять агентурні повідомлення із Софії та Константинополя, а також частина поточної документації Головного жандармського управління, яке контролювало політичну ситуацію в Одесі та Бессарабії (див., наприклад, ДАРФ, ф. 505, оп. 1, од. зб. 1–150). Крім того, самостійне джерелознавче значення мають матеріали фонду 529, у якому зібрані звіти завідувача Бюро закордонної агентури департаменту поліції в Константинополі [Додаток А, 46] (див., наприклад, ДАРФ, ф. 529, оп. 1, од. зб. 9–28).

І, нарешті, для певного коригування традиційних уявлень, пов'язаних із питанням про стратегічне становище Російської імперії в зоні проток і на Балканах, важливими є стенограми думських виступів міністра закордонних справ Росії О. П. Извольського – фонд 892, а також висновки радника цього міністерства – О. О. Гірса (ДАРФ, ф. 892, оп. 1, од. зб. 34, 37) тощо.

Разом із тим необхідно підкреслити, що навіть з урахуванням регулярного звернення до різноманітних груп неопублікованих джерел (причому як приватного, так і державного походження), у жодному разі не слід ігнорувати джерелознавче значення такого **традиційного каналу документальної інформації**, як періодична преса.

В означеному дослідженні були використані матеріали таких періодичних видань. Зокрема, повний комплект болгарської соціал-демократичної газети «Напред», що видавалася Х. Г. (К.) Раковським у Софії протягом практично всього 1911 [Додаток А, 47] – перших чисел 1912 р. [641–645]. Також коло газетної періодики було розширене за рахунок аналізу численних централізованих (загальнопартійних) звернень і неофіційних (авторських) статей, опублікованих на сторінках основного друкованого органу БРСДП (т. с.) – газети «Работнически вестник» [939–943], а також завдяки аналізу низки публікацій першого загальнопартійного органу російської соціал-демократії, центрального органу [Додаток А, 48] (ЦО) РСДРП – газети «Искра» [370; 371]. Крім того, у роботі використовувалися річні колекції соціально-політичної емігрантської газети Л. Д. Троцького [Додаток А, 49] «Наше слово», що виходила в Парижі протягом 1915–1916 рр. [651; 652].

У свою чергу, журнальну періодику в цьому дослідженні представляють: матеріали болгарського соціалістичного видання «Работнишко дело», редактором якого в період між 1903 і 1905 рр. був Г. Бакалов (спочатку у Варні, потім у Софії) [948–951], а також матеріали правих суспільно-політичних видань Росії, зокрема, широко відомого ліберального «Вестника Европы» [365, с. 124] і більш демократичного, але не менш популярного «Современника» [1067].

Завершує розмову про джерелознавчі засади проведеного нижче дисертаційного дослідження **остання категорія документального матеріалу**, меморіальний характер якого дозволяє об'єднати в одному розділі авторські, часом досить дискусійні коментарі та есе, а також записи суто особистого, автобіографічного змісту. Так, наприклад, для відображення зовнішньополітичної логіки представників ліберальних кіл довоєнної Росії в роботі були використані: подорожні нотатки головного редактора газети «Россия» О. В. Амфітеатрова [28]; спогади засновника й визнаного лідера конституційно-демократичної партії (кадетів) П. М. Мілюкова [620],

щоденники релігійно (після 1905 року всі частіше і політично) фрондууючі З. М. Гіппіус [211; 212], літературні спогади «легального марксиста», пізніше відомого радянського письменника, В. В. Вересаєва [175]. Завершує лівий фланг цього напівхудожнього – напівмемуарного простору російських письменників, політиків і публіцистів авторська біографія Л. Д. Троцького, вперше опублікована російською мовою в 1991 р. [1142].

Серед близької за змістом мемуарної публіцистики представників балканського (перш за все, болгарського і македонського) регіону, особливий інтерес становлять авторські нотатки одного з визнаних лідерів ВМРО, політичного опонента радикально-національного Я. Санданського [Додаток А, 50], за сумісництвом філолога та етнографа, Х. Матова. Разом із тим харизматичний вектор вкрай лівого спрямування болгарського соціалізму ілюструється спогадами таких відомих лідерів БКП (у минулому БРСДП (т. с.)), як Х. Кабакчієв і Г. Кірков [393; 394; 1072]. Крім того, до зазначеного напрямку соціал-демократичної мемуаристики належать і спогади теоретика лівого центрризму, «який розкався», П. Делірадева [Додаток А, 51], стиль якого виразно відображає, принаймні зовні, підкреслену готовність до неминучого політичного компромісу (див. П. Делірадев «Преди 50 години. Из спомените ми за Русенския конгресс»). Варто зазначити, що на цьому тлі передані в архів неопубліковані записки такої ж центристки, колишньої «прогресистки» К. Тіневої (1954 р.), виглядають, можливо, трохи більш стриманими і нейтральними [1073]; [428] тощо.

* * *

Отже, весь наведений у дисертаційному дослідженні документальний матеріал може бути умовно розділений на шість самостійних частин. Такий структурний поділ передбачає, що кожна із зазначених джерельних груп буде висвітлювати якийсь один конкретний бік організаційної та суспільно-політичної діяльності лівоцентристської фракції в Болгарії.

Як свідчить системний аналіз політичної практики болгарського центрризму, його самотність багато в чому визначалася стратегією соціал-

демократичних рухів у Західній Європі, досвід яких спонтанно наклався на традиціоналістський фундамент аналогічних рухів у Росії, на Балканах і навіть, у певний момент, в Османській імперії. Все це обумовило особливий характер першого блоку документальних матеріалів, присвячених діяльності центральних партійних органів (БРСДП (т.с.), БРСДП(ш.с.), БРСДП (о), РСДРП), та безпосередньо політичної платформи лівоцентристської опозиції в болгарському (частково загально-балканському) та російському (частково єврейсько-національному) просторі. Далі, наступну групу аутентичних джерел склали: інструкції, циркуляри, приватне листування членів Секретаріату МСБ; потім стенограми найбільш принципових, для розвитку лівоцентристської ідеології в Болгарії, конгресів Другого Інтернаціоналу і, на завершення, публіцистична та епістолярна спадщина вельми популярних, причому не тільки на Балканах, але також у Туреччині й Росії, теоретиків австрійської і німецької соціал-демократії.

Такий підхід зумовив особливу значущість особистісної інтерпретації розвитку соціал-демократичного руху в Болгарії і цілком закономірно висунув на перший план матеріали, пов'язані з діяльністю головних ідеологів болгарського марксизму, а також письмові джерела, що ілюструють ідейно-політичну позицію їх найближчих колег у Росії і Туреччині (Македонія). Так була сформована наступна, більш персоніфікована, група джерел.

Окрім цього, особливе місце серед загального масиву документальних матеріалів посідає офіційна позиція російської влади, яка аналізувала публічну платформу соціал-демократичних фракцій у Державних думах I, II і III скликань. Тут варто вкотре вказати на те особливе значення, яке мав для світової соціалістичної практики (перш за все східноєвропейської) розлом соціал-демократичного фундаменту РСДРП. Консолідація більшовизму, його внутрішня близькість з тісно-соціалістичним рухом, при спільній зовнішній орієнтації зазначеного напрямку БРСДП на пріоритети німецької соціал-демократії – усе це змушує порушувати питання щодо причин багатовекторності в дореволюційному розвитку російського марксизму.

Водночас для Болгарії проблема ідейно-політичної трансформації РСДРП мала особливе значення, частково переплітаючись із питанням про стратегічні інтереси Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. Цього разу мова йде про те особливе положення, яке Росія займала в зовнішній політиці більшості країн балканського регіону, про її послідовне прагнення на Близький Схід, про її цивілізаційне значення як євразійської держави, готової в цьому сенсі конкурувати з тюрко-ісламською ідеологією младотурецького керівництва Османської імперії. Як відомо, на початку XX ст. такі політичні домагання спричиняли в Болгарії або затятий опір, або надмірну слов'янофільську ейфорію, що, врешті-решт, призвело до відкритого зіткнення представників русофільських і русофобських партій. Отже, у контексті джерелознавчих завдань цього дослідження всі окреслені зовнішньополітичні чинники стали підставою для формування ще однієї групи джерел: по-перше, пов'язаних з офіційною позицією російської влади з питань близькосхідної політики імперії і, по-друге, які стали результатом діяльності російської агентури в Туреччині і на Балканах.

Завершує класифікацію джерелознавчого матеріалу блок, у якому поєднані матеріали болгарської та російської преси, а також самостійна група наративних джерел, до якої увійшли спогади, приватні коментарі та есе болгарських, російських і турецьких (македонських) політиків, публіцистів і громадських діячів. Інакше кажучи, тих ключових фігур свого часу, в роздумах яких так чи інакше позначились особливості епохи й основні моральні критерії, що визначили характер першого та водночас останнього мирного десятиріччя початку XX ст.

1.3. Методологічна основа дисертації

Отже, з огляду на розглянуті вище документальні джерела, з урахуванням даних спеціальної історичної літератури, здавалося б, можна було, нарешті, звернутися до конкретних проблем означеного дослідження. Однак саме тут виникає основний для будь-якої академічної, особливо суспільно-політичної науки, питання, а саме щодо характеру її методологічної орієнтації, системи відповідних принципів і методів.

У зв'язку з цим відразу ж необхідно підкреслити, що тема методології в історичному дослідженні була й залишається однією з найгостріших проблем сучасного суспільно-політичного знання. Більш того, ось уже понад сто років вона послідовно переживає етапи концептуальних злетів і падінь, причому останні зазвичай розглядаються як методологічні кризи системного історичного знання. Очевидно, саме з такою кризою історична наука зіштовхнулася і сьогодні. Унаслідок чого, як писав наприкінці ХХ ст. академік РАН П. В. Волобуєв, історична свідомість виявилася заплутаною «...і люди часто просто не знають, де брехня, а де правда». Отже, продовжував далі Волобуєв, історик просто зобов'язаний «...дати їм (людям – Т. М. В.) науково-обґрунтовані й моральні орієнтири розуміння історії». У цьому контексті варто зазначити, що становлення історичної думки, багато в чому, невіддільне від теорії пізнання. Тож, говорячи про генезис історичного знання, слід відштовхуватися як мінімум від історичних творів Геродота і Тацита і далі рушити дорогою, добре відомою у філософії історії, через теологічні орієнтири середньовічного менталітету до раціоналістичних пошуків Бекона і Декарта. Утім, уже на цьому рівні у фундаментальні засади історичного знання була привнесена та традиційна для теорії пізнання соломинка, яка пізніше «зламала горб верблюду», тобто розділила сприйняття історії за принципом її суб'єктивної та об'єктивної інтерпретації. Раціональне знання, що існує як модуль, або, інакше кажучи, як абсолютне пізнання, яке не припускає досвіду, і навіть більше того, трактує його як вульгарну

альтернативу чистому розуму – такими складними зигзагами рухалась у своєму розвитку сучасна історіософія. І все ж епоха просвітництва

не пройшла для історичного знання даремно. Усе ясніше ставало сприйняття історії як науки про розвиток суспільства, з його проблемами й конкретними питаннями суспільно-політичного життя.

Зрештою, змінившись внутрішньо і зовні, історичне знання наблизилося до світоглядних рифів XIX ст. Тільки тепер це знання становило собою усталену академічну науку, перед якою все ж поставали ті самі концептуальні питання ідейно-політичних орієнтирів і загальної критики документальних джерел. Отже, епоха так званої «історичної революції» принесла із собою різноманіття історичних моделей, у яких проте на іншому, більш глибинному рівні, як і раніше існувало протистояння об'єктивного та суб'єктивного сприйняття історії.

Виходом із ситуації, що склалася, стали позначені О. Контом і Г. Спенсером принципи позитивізму, які, у свою чергу, зіткнулись із соціальним детермінізмом К. Маркса, у той час як альтернативою їм обом стали концепції П. О. Флоренського, М. О. Бердяєва, а також багатьох інших прихильників суб'єктивізму. Цей напрямок мав подальший розвиток у цивілізаційних системах О. Шпенглера, К. Ясперса, А. Тойнбі, а також у мікроісторичному підході послідовників знаменитої школи «Анналів» (докладніше про це див. [696; 263; 213] та ін.). Саме ця різноманітність поглядів, шкіл і напрямів стала відображенням внутрішньої, добре відомої фахівцям, історичної кризи початку XX ст., так званої основи для «перегляду всіх колишніх історичних схем...» [891, с. 123]; [1095 а.]. Разом із кризою почав розвиватися і скептицизм, який дуже поетично визначив один із засновників журналу «Аннали» Люсьєн Февр. Констатуючи тенденції розчарування в масовій історичній свідомості першої чверті XX ст. він писав, що для багатьох займатися історією сьогодні, це як «...ворушити купи золи, що місцями остигнула, місцями ще тепла, – будь-якої золи, що зберігає мертві сліди чийхось спопелених життів...» [1176, с. 17]. Втім, сам Февр в цьому

випадку писав не стільки про кризу, скільки про умовне перехрестя, здатне стати плацдармом для нових методологічних експериментів, плацдармом, в межах якого можливе взаємозбагачення об'єктивної "сфери природи" і суб'єктивної "сфери духу". [1176, с.19].

Втім, навряд чи слід дивуватися ознакам аналогічної методологічної кризи в сучасній історичній свідомості – кризі, посиленій не лише суперечливою динамікою в розвитку західної історіософії, а й відвертим нігілізмом вітчизняних істориків, які повстали проти надмірного диктату колись непорушної радянської ідеології. «...Теоретична історія неможлива, – писав із цього приводу один із найбільш значущих опонентів марксистської історичної методології К. Поппер, – інакше кажучи, неможлива історична соціальна наука, схожа на теоретичну фізику...» [897]. «Історія – наука про людину... вона, зрозуміло, використовує факти. Але це факти людського життя...» – більш м'яко, на відміну від аксіом Поппера, констатував Л. Февр [1176]. Отже, з точки зору істориків, які працюють у межах наведених вище концепцій, історія – це наука про людину. Про людину, але не про суспільство як про локальну одиницю пізнання, як наслідок, підсумком такої ідеології стала принципова критика унітарно-стадіального підходу до історичного розвитку. У загостреній формі про це розмірковував М. О. Бердяєв, який у молодості цікавився практикою марксизму і вважав, що соціальний детермінізм вбиває історію, знеособлює її, роблячи головною таємницею цієї дивовижної і тендітної духовної матерії не більше ніж таємницею виробничих відносин і зростання продуктивних сил людства [66, с. 5].

Головна теза сучасної західної історичної методології полягає у визнанні особливої взаємодії між істориком та об'єктом його досліджень – історичною реальністю. Тож можна говорити про вибірковість історичного знання, про його суб'єктивний характер, що в крайніх своїх проявах є не більш ніж уявою історика про досліджуваний ним предмет (див. роботи Х. Бермехо-Баррера). З іншого боку, у зарубіжному, власне, як і в пострадянському, історичному світогляді широкого поширення набула так звана «теорія ігор», що найбільш

часто застосовується під час вивчення міжнародних відносин. Холодний та тверезий погляд на геополітику як на спорт, у якому немає переможців, але є рівновага, це точка зору «політичного реалізму». Як наслідок, спрямованість міжнародних відносин втрачає (у контексті зазначеної методології) умови й причину свого існування, що змушує говорити про втрату в цій системі центрального історичного принципу, який дозволяє судити про розвиток конкретних історичних процесів у їх причинно-наслідковому взаємозв'язку. У кінцевому підсумку результатом зазначеного методологічного протиріччя виявився, на думку російського дослідника Р. Я. Подоля, «постмодерністський гносеологічний анархізм» [891, с. 128] або, як визначив подібну світоглядну ситуацію російський, пізніше радянський, філософ О. Ф. Лосєв, «міфологічний хаос» [213, с. 47].

Сьогодні компасом у цьому океані різних шкіл, напрямків і сучасних поглядів на розвиток історичної думки, ймовірно, повинна стати об'єктивна логіка наукового дослідження. Власне, виникає питання, як пояснити, відштовхуючись від концепції суб'єктивного сприйняття історії, наприклад, таке очевидне явище, як збіг політичних та економічних інтересів державних і фінансових еліт, що консолідувалися в умовах нового й новітнього часу. Або далі, як відповісти на питання, чому «...глобальні кризові процеси» як і сто років тому завзято «...екстраполуються на національний ґрунт» [891, с. 123] тощо. Цілком очевидно, що неопозитивістські концепції в поєднанні із соціальним детермінізмом (а саме з урахуванням економічних законів суспільного розвитку, про які розмірковував ще К. Маркс) здатні дати більш послідовну картину таких відносин [696, с. 71]. Картину, що не схематично витримана в контексті пізньорадянської історичної методології, але ускладнена генезисом об'єктивних економічних, політичних і, безумовно, соціокультурних процесів. У зв'язку з цим, імовірно, слід погодитися з точкою зору відомого радянського історика Р. Ю. Віппера, який абсолютно справедливо писав про необхідність «плюралістичного погляду на розвиток всесвітньої історії». Бо, як продовжував далі той же автор,

«...матеріалістичний погляд і погляд ідеалістичний кожен окремо взятий, неповні, недостатні, однобічні...» [891, с. 127].

Отже, повертаючись до основних питань розвитку східноєвропейської соціал-демократії в кінці XIX – першій чверті XX ст. необхідно визнати, що тут усе ще залишається дуже багато недоговореного, причому не лише в історичному, а й у політологічному та власне історіософському сенсах. Утім, навіть цілком конкретне уявлення про феномен «соціалізму» на сьогодні виглядає вельми розмитим і більш того, наполегливо асоціюється з низкою зовнішніх протиріч, що, як зазначав у 1990-ті рр. академік РАН І. Шафаревич, математично порушує «...мінімальні умови існування» будь-якого не лише прикладного, але й абстрактно-теоретичного поняття [1221, с. 9]. Отже, тут можна говорити про те, що крихка рівновага між сучасним сприйняттям соціалізму і його реальним політичним втіленням балансує на особливій межі суспільно-політичної свідомості, в основі якої наявне поступове зрощення марксистської теорії з національною психологією і моральними критеріями, затребуваними в окремі моменти конкретного історичного часу.

Зрозуміло, що в такому контексті аналіз політичної історії Балкан, зокрема Болгарії, побічно Росії (цивілізаційний і політичний простір якої став підвалинами для формування особливої моделі східноєвропейських соціал-демократичних відносин) не може не претендувати на використання більш широкої історичної методології, що спирається в своїй основі на складний комплекс соціополітичних, економічних, культурологічних та філософських досліджень (див., наприклад, [636; 611; 628; 303; 181; 607; 1032; 705; 607] тощо.). Як наслідок, об'єктом для такої комплексної («плюралістичної») методології стає питання про перспективу ідейно-політичної трансформації східноєвропейського соціалізму, що існував як самостійний напрямок глобальної не тільки політичної, але й загальноцивілізаційної еволюції [1222]. Навряд чи існує необхідність уточнювати, що такий методологічний підхід потребує застосування особливого філософського інструментарію, створеного на основі історико-культурних побудов М. О. Бердяєва [63, с. 1–29; 65],

етнокультурної і літературознавчої семантики Г. Д. Гачева [198], євразійських переконань В. І. Ламанського [476], М. С. Трубецького [1145; 1146], П. М. Савицького [1039], Л. П. Карсавіна, Г. В. Флоровського [399; 1179] та ін.

У свою чергу, спроба вивчення політичної історії Східної Європи крізь призму розгорнутої історіософської методології передбачає створення низки специфічних соціально-політичних визначень, серед яких найбільш значущими виявилися поняття: «соціал-демократичні відносини», «соціал-демократичний процес» і, нарешті, «соціал-демократичний простір». Окреслюючи смислові межі категорії «соціал-демократичні відносини», необхідно враховувати, що її внутрішній зміст включає багатоярусну специфіку політичних, психологічних та етнокультурних взаємин, що пов'язують представників різних соціалістичних фракцій, кількість яких, всупереч об'єднавчій стратегії МСБ, до 1914 р. неухильно зростає. Далі спробу структуризації окремих соціалістичних фракцій і груп фіксує категорія «соціал-демократичний процес», що відображає особливості довоєнного розвитку соціал-демократичних рухів, які не мали чітко висловленої організаційної платформи – у Болгарії до 1912 або навіть 1915 р., у Росії аж до 1917 р. І, на завершення, весь комплекс послідовного становлення різноманітних соціал-демократичних відносин (наприклад, між соціал-демократичними партіями Болгарії) при його накладенні на основні тенденції в розвитку східноєвропейського марксизму дозволяє говорити про формування ще однієї соціально-політичної категорії, яку закономірно можна позначити як «соціал-демократичний простір».

У зв'язку з цим, підводячи ризик під питанням про характер комплексної загальноісторичної методології, хотілося б підкреслити, що практика історіософського аналізу в історико-політологічних дослідженнях досить часто веде до створення самостійних аналітичних категорій, прикладом чого можуть виступати узагальнюючі висновки С. В. Тютюкіна. Останній, зокрема, вказував на існування як мінімум двох моделей східноєвропейського соціалізму, які він визначав як тип «консенсусний» і «конфронтаційний»

(апелюючи, зокрема, до динаміки суто російських соціал-демократичних відносин). Цікаво, що опосередковано подібну концепцію С. В. Тютюкіна підтверджують і коментарі Леопольда Хеймсона, який спробував із найбільшою точністю передати меншовицьку оцінку моральної практики більшовизму.

Так, наприклад, він писав, що останні з живих лідери меншовизму говорили про моральні принципи більшовиків як про систему не стільки «аморальну», скільки «аномальну», або, інакше кажучи, як про комплекс поглядів, чужих для них за зовнішньою організацією, але головне, за глибинною цивілізаційною сутністю [1188]. Цілком очевидно, що така несумісність принципів (етичних, культурно-політичних) засад довоєнного марксизму не могла виявитися виключно російською прерогативою. Власне, у тій чи іншій формі вона існувала в політичній практиці соціал-демократичних партій Балкан (Болгарії) і навіть, в окремих своїх проявах, у національно-радикальній тактиці деяких політичних груп Османської імперії (між 1908 і 1912 рр.).

Слід зазначити, що логіку Тютюкіна частково поділяли такі сучасні українські автори, як Г. Й. Чернявський та М. Г. Станчев. Так, вони, розмірковуючи про принципіву для означеного дослідження категорію «лівий центризм», зазначали, що не лише терміни «реформізм» та «ортодоксальний марксизм» потребують сьогодні професійної історичної інтерпретації. Імовірно, не менш складну еволюцію переживає і центристська термінологія, категорії якої («правий» і «лівий» центризм) традиційно розглядалися скоріше політично, ніж історично. Слід зазначити, писав із цього приводу М. Г. Станчев, що сьогодні вказані категорії набувають усе більш кон'юнктурного характеру, багато в чому потрапляючи в залежність від політичної вибірковості автора [Станчев 2008, с. 55; Додаток А, 52]. У зв'язку з цим необхідно уточнити, що для означеного дослідження особливе значення має не стільки сучасний погляд на центризм (у тому числі і «лівий») як різновид концепції егалітизму, скільки історичні висновки, близькі до

інтерпретації сумно звісного «Короткого курсу», автори якого, усупереч власним ідеологічним штампам, зуміли доволі логічно пов'язати класову тактику соціалістичного («лівого») центризму із завданнями єдності соціалістичних сил і перспективою тимчасового виборчого компромісу [375, с. 131–132]. Надалі подібний аналітичний підхід був геть невільований і радянська історична наука по суті відмовилася від тези про автономне існування соціалістичного центризму.

Ще одним напрямком комплексної методології в сучасних історичних дослідженнях є практика цивілізаційного аналізу, так само як і окремі аспекти теорії модернізації, безпосередньо пов'язані із соціальними концепціями М. Вебера. Йдеться про характер феномена глобалізації, в рамках якого можуть бути локалізовані окремі напрямки регіональної модернізації. Мова йде про класичну прозахідну переорієнтацію соціально-політичних і культурних інститутів, процес, характерний для країн із недостатньо розвиненою економікою і суспільно-політичною структурою. Зокрема, фрагменти подібної «наздоганяючої» модернізації можна простежити в історії Балкан останньої третині XIX – початку XX ст. Підсумком такої спрямованості у внутрішньому розвитку власне Болгарії став, по-перше, прорив в економіці, далі відбулося більш ліберальне коригування внутрішнього політичного курсу, стабілізація і розширення інститутів початкової і вищої освіти тощо.

У той же час, як відзначає болгарська дослідниця Х. Дончева, такі економічні і політичні успіхи далеко не завжди узгоджуються із сучасним розумінням терміну «модернізація». У цьому випадку під сумнів ставиться тотожність категорій «розвиток» і «модернізація», оскільки останнє поняття значно ширше за той зміст, що традиційно в нього вкладається. Модернізація, пише Х. Дончева, – «...комплексний історичний і соціокультурний феномен, який має свою специфіку в будь-якій країні...» [300, с. 244].

Окрім цього, слід зазначити, що культурологічне трактування поняття «модернізація» застерігає від його одностороннього використання. Більш того,

в такому контексті стає ясно, що характерне для минулого століття трактування модернізації як процесу «лінійного» веде до його сприйняття як явища не тільки культурно конфліктного, але і вельми небезпечного для поступального розвитку Балкан і Болгарії зокрема. Не випадково, розмірковуючи про експансію як про критерії зростання цивілізації, А. Дж. Тойнбі категорично підкреслював: «Чи є експансія досить надійним критерієм зростання цивілізації... Ми переконуємося, що відповідь буде негативною. Мабуть, єдиним соціальним наслідком територіальної експансії (у цьому контексті можна говорити про економічну і культурну експансію – Т. М. В.) можна вважати уповільнення зростання, але ніяк не посилення його...» [1113, с. 166].

Таким чином, говорячи про модернізацію не тільки як про економічну або навіть політичну категорії, але і як про культурний і цивілізаційний процес, необхідно враховувати геополітичну та ментальну специфіку регіону. У зв'язку з цим особливу увагу привертає буферне становище Балкан, розташованих на перетині стратегічних інтересів Заходу і Сходу. Власне, саме це стало причиною того, що Балканський регіон одного разу вже прийняв на себе всю міць удару османської пасіонарності, грудьми прикриваючи Європу від руйнівного впливу Високої Порти [Додаток А, 53]. З цієї ж причини потом і сльозами був омийтий шлях до справжньої самостійності молодих національних держав півострова. У результаті, їм довелося (в процесі боротьби за політичну і економічну незалежність у другій половині ХІХ – першій чверті ХХ ст.) зіткнутися не тільки з турецьким опором на Сході, але і з негативною реакцією Європи на Заході.

Отже, можна з упевненістю сказати, що процеси, характерні для Балкан на рубежі ХІХ – ХХ ст., були наслідком не тільки політичного, а й цивілізаційного протистояння. Однак стверджувати, що початковий етап фінансово-державного становлення Болгарії був виключно варіантом більш сучасної «наздоганяючої» моделі модернізації, також було б не цілком правильно [Додаток А, 54]. Бо в такому трактуванні, на жаль, втрачається

загальнокультурна складова болгарської соціально-політичної трансформації – губляться характерні прояви етнічного «я», національної історії та традицій.

Такий погляд на історію болгарської модернізації, як це не дивно, багато в чому звільняє від яких би то не було сумнівів з приводу вторинності подібних роздумів, особливо в контексті того (про це пише вже згадувана вище Х. Дончева), що: «...трансформація східноєвропейських суспільств вивчена слабо...» [300, с. 243]. Проте навіть не найбільш розгорнутий, вже наявний історичний аналіз дозволяє охарактеризувати процес модернізації на Балканах як досить спонтанний, неоднорідний і «конфліктний». Фактично перед нами вузол складних і часто суперечливих взаємин, які болгарський історик і політолог Н. Аврейські позначив як «...багатовікове поле мовних, етнічних, релігійних та культурних переливань...» [11, с. 188].

Отже, географічне, стратегічне, цивілізаційне положення Балкан формує багатогранне культурне поле, яке для органічного розвитку і справжньої глибинної модернізації потребує своєрідних перекладачів, інформаційних носіїв, здатних не тільки прискорити, але і спростити процес обміну культурною інформацією. Цікаво, що подібні інформаційні транзити виявляються найбільш інтенсивними і затребуваними саме в буферних зонах, або, за визначенням М. Данилевського, у відповідних «культурно-історичних типах». Таким чином, необхідно уточнити, що справжня широкомасштабна модернізація, характерна для такого роду цивілізаційних перехресть, породжує як непряму складову особливий інститут, який можна умовно позначити як інститут «культурного-політичного посередництва» [Додаток А, 55].

Відразу ж хотілося б підкреслити, що означена група не цілком тотожна до тієї суспільно-політичної і культурної складової, яку російська дослідниця Р. П. Гришина позначила терміном «модернізаторська еліта» [226, с. 9; Додаток А, 56]. Правильніше було б сказати, що носії функції посередництва були сегментом, або, скоріше, автономною частиною модернізаційних еліт. При цьому вони були далекі від беззастережного сприйняття західної системи цінностей. Швидше, їх слід розглядати як продукт культурного змішання, іноді

спорадичного і непослідовного, іноді цілком гармонійного, в якому культурно-політична сприйнятливість особливим чином межувала з елементами традиціоналізму що, в антропологічному плані, означало психологічне залучення до «етнічного ядра» нації.

У тій чи іншій формі культурне посередництво зустрічається практично у всіх цивілізаційних концепціях, від А. Тойнбі, до Л. Гумільова та Г. Гачева. Так, «пасіонарії», що виводяться на історичну сцену Л. Гумільовим, цілком можуть функціонувати в запропонованій А. Тойнбі системі, де механізм зародження цивілізації – це «...взаємодія виклику і відповіді на виклик». «Довкілля, – пише Тойнбі, – безперервно кидає виклик суспільству, і суспільство через творчу меншість успішно відповідає на виклик і знаходить вирішення проблеми...» [1068, с. 44–45]. Тут також було б правильним згадати «метисів» російського культуролога Г. Гачева та ін. [198, с. 428]. Таким чином, виникає перспектива роздумів про культурне посередництво як про феномен, що характеризує процес модернізації в цілому і в Болгарії зокрема. Необхідно лише чітко уявляти суть самого процесу модернізації, визначити причини виникнення такого посередництва, його внутрішні риси і, нарешті, індивідуальну специфіку, характерну для конкретних носіїв цієї частини культурної інформації.

На цьому тлі питання про динаміку розвитку лівих сил в Болгарії і, в першу чергу, про специфіку центризму в робітничому русі цієї країни стає, почасти, і питанням про світоглядні, методологічні засади зазначеної соціалістичної течії. В результаті, виникає ніби інший, вже історіософський аспект проблеми – її ідеологічний плацдарм, без якого сьогодні немислиме жодне історичне дослідження. Цікаво, що в цьому випадку такий підхід диктується реальною дослідницькою необхідністю, оскільки лівий центризм у своїй світоглядній, ідеологічній основі виявляється тісно пов'язаним, або, навіть можна сказати, вдало пристосованим до реалізації тієї самої функції культурного посередництва.

Таким чином, однією з центральних проблем цього дослідження стає питання про історико-культурну першооснову лівоцентристської ідеології і, відповідно, про її безпосередній і глибинний зв'язок з проблемою модернізації на Балканах (і власне, в Болгарії) в кінці XIX – на початку XX ст.

Ще одне питання, яке слід розглянути більш докладно, це питання про внутрішню специфіку основоположних принципів історичного дослідження. Треба сказати, що досить часто відбувається неусвідомлена підміна світоглядної платформи дослідження локальними принципами академічного аналізу, у результаті чого багато авторів втрачають відчуття історичної логіки, замінюючи ідейний зміст роботи його професійним інструментарієм. У цілому ж процес історичного пізнання (авторська методологія) реалізується за рахунок застосування спеціальних історичних принципів, перелік яких добре відомий. Зокрема, мова йде про принципи історизму, об'єктивності, соціального підходу й альтернативності.

Принцип історизму передбачає вивчення історичних фактів у їх взаємозв'язку і взаємозумовленості. Інакше кажучи, реалізуючи внутрішні критерії цього принципу, учений не може не звертати уваги на умови виникнення й характер існування тієї чи іншої події, так само як і на етапи подальшого розвитку окремих історичних процесів. **Принцип об'єктивності** прагне звести до мінімуму суб'єктивну залежність історичного мислення, припускаючи критичний аналіз наявних документальних джерел та спеціальної літератури. **Соціальний підхід** – особливо необхідний у контексті досліджень із сучасної історії. Зокрема, його використання передбачає аналіз класової психології невіддільно від вивчення внутрішнього змісту тактичних програм різних політичних партій і рухів, і навіть від аналізу поведінкової моделі їх найбільш значущих представників. Фактично можна сказати, що завдання соціального підходу – це співвіднесення соціально-класових інтересів окремих політичних груп із загальнолюдськими моральними орієнтирами. Нарешті, **принцип альтернативності** – це аналіз конкретних подій, але з урахуванням поліваріантності історичного буття. Соціально-

економічні умови, динаміка міжнародних відносин, специфіка цивілізаційних процесів – усе це передбачає множинність історичної перспективи, ціннісні орієнтири якої повинен сформулювати й оцінити автор відповідного історичного дослідження.

На завершення слід підкреслити, що технічним інструментарієм, необхідним для уточнення принципових засад історичного дослідження, є система методів, що існує в тісному зв'язку з накопиченим теоретичним матеріалом і, у свою чергу, дозволяє вивчати нові аспекти конкретного історичного знання. Традиційно методи історичного дослідження поділяються на три самостійні групи: перша включає методи загальнонаукового аналізу, друга становить собою систему спеціальних історичних методів і третя використовує методи міждисциплінарного підходу. Загальнонаукові методи, по суті, є комплексом універсальних аналітичних прийомів, затребуваних в умовах вирішення будь-якого академічного завдання. До цієї групи належать методи: аналізу, синтезу, індукції та дедукції.

Абсолютно особливою темою є розмова про спеціальні методи системного історичного аналізу. Власне, для цього дослідження особливий інтерес становлять: по-перше, **нарративний** (або описовий) метод. Його завданням є послідовна, описово-оповідна, передача накопиченого фактологічного матеріалу. Далі в тісному зв'язку із зазначеним методом перебуває метод **проблемно-хронологічний**. Багатовекторний характер дисертаційного дослідження дозволяє оперувати зазначеним методом, виокремлюючи як окрему проблему динаміку в розвитку, насамперед, болгарської, але також і російської, частково турецької (македонської) соціал-демократії. Крім того, окремою темою для цієї роботи є вивчення системи міжнародних відносин у балканському регіоні наприкінці XIX – початку XX ст. Усі ці напрямки спочатку розглядаються в їх хронологічній послідовності, після чого вони внутрішньо структуруються. Як наслідок, виникає необхідність у розробці системного підходу до аналізу конкретного історичного матеріалу, що значною мірою є завданням **історико-**

типологічного методу. Власне, за допомогою типологічного методу формується внутрішня класифікація локальних напрямків усього дослідження, що в подальшому полегшує специфіку проблемного аналізу, який уже може проводитися на мікроісторичному рівні. Крім того, у цьому дослідженні також використовуються такі методи, як **ретроспективний** та **історико-генетичний**. Обидва ці методи, причому як спільно, так і кожен окремо, дозволяють дослідити питання про генезис і характер розвитку соціал-демократичного руху в Болгарії. При цьому в одному випадку мова повинна йти про причини й умови виникнення зазначеного політичного руху (історико-генетичний метод), у той час як в іншому питання орієнтації і внутрішньої динаміки в розвитку болгарського марксизму будуть вирішуватися вже через призму реально існуючого історичного досвіду (ретроспективний метод).

Нарешті, принципове значення для цього дослідження має метод **порівняльно-історичний** або компаративний. Важко сперечатися з тим, що однобічність політичного сприйняття виявилась одним із головних недоліків радянської історичної методології. Власне, наполегливо заперечуючи багатовекторність ідейно-політичної платформи РСДРП, офіційна історія СРСР позбавлялася не тільки свого справжнього обличчя, а й обмежувала сприйняття аналогічних процесів у країнах соціалістичного табору (зокрема, у масштабах усього Балканського півострова і безпосередньо в Болгарії). Як наслідок, у сучасних історичних дослідженнях виникла очевидна необхідність у відновленні цілісного сприйняття генезису марксизму та безпосередньо лівоцентристського руху на Балканах. У зв'язку з цим в означеній роботі була зроблена спроба комплексного аналізу феномена лівого центрizmu, що розвинувся на болгарському ґрунті, але, у той же час, з урахуванням ретроспективного вивчення аналогічних процесів у Російській імперії. Зокрема, були проаналізовані причини та умови формування особливої соціал-демократичної групи, що мала назву Серпневий блок, вивчена специфіка національно-державної платформи єврейського Союзу Бунд, визначено характер взаємовідносин російських навколоцентристських фракцій із

Міжнародним соціалістичним бюро. Також для кращого розуміння причин стійкості традиціоналістських пріоритетів у болгарському соціал-демократичному середовищі була реалізована потреба у вивченні принципових положень внутрішньої і зовнішньої платформ македонських національно-революційних груп. У першу чергу, це стосувалося питання про контакти лівого крила цього руху (одночасно такий підхід розглядав окремі аспекти балканської стратегії младотурецької політичної еліти) із керівництвом болгарського лівоцентристського Союзу «Пролетар».

Нарешті, серйозне значення для історичного інструментарію, що використовується в цій роботі, мали методи міждисциплінарного характеру. По-перше, це методи історичної політології, які дозволили дати більш чітке визначення історико-політологічних категорій, які фігурували в національно-державних програмах болгарської «лівиці». Далі це методи соціології, що суттєво розширили уявлення про суспільно-політичні висновки найвидатніших теоретиків болгарського марксизму. Нарешті, це методи соціальної антропології, що дозволили більш точно класифікувати характерну для західної марксистської ідеології (пізніше ті ж проблеми заявили про себе в програмах болгарських і російських марксистів) проблему національного, локалізувати поняття «етнос», «етнічні категорії», «етнотвірні чинники» тощо. На завершення слід сказати про особливе значення психологічних аспектів цього дослідження, що дозволили на особистісному рівні розглянути цивілізаційні особливості культурних архетипів – насамперед на Балканах (у Болгарії), а також частково в Росії (проблеми слов'янського та єврейського менталітетів) і в Туреччині (концепція тюрко-ісламського синтезу).

* * *

Отже, завершуючи огляд історіографічної, джерельної та методологічної бази дисертаційного дослідження, слід зазначити, що ця робота спирається на значний масив спеціальної літератури. Зокрема, історіографія проблеми розглядається на основі тематико-хронологічного принципу, відображаючи сприйняття генезису соціал-демократичного руху на Балканах (у Болгарії) в

довоєнний, післявоєнний і сучасний період. Крім того, спеціальна історична література дозволяє вивчити динаміку подібних процесів у Російській імперії, простежити логіку політичної практики Бунду, уточнити державні орієнтири й моральні критерії опозиційної партії младотурок, а також платформу національно-визвольного, революційного руху в Македонії.

Документальною основою роботи є матеріал, що розташований у межах семи джерельних груп і тематично представляє діловодство двох основних соціал-демократичних партій Болгарії. Паралельно як ще один, не менш значущий напрямок у системі зазначених груп слід розглядати: поточну документацію ОК РСДРП, матеріали ЦК Бунду і, нарешті, приватну переписку керівництва всіх зазначених вище партійних організацій. Далі до складу названих груп увійшли матеріали, пов'язані з діяльністю Міжнародного соціалістичного бюро, стенограми деяких міжнародних соціал-демократичних конгресів, протоколи регіональних і національних марксистських з'їздів і конференцій. Також ще однією особливою групою джерел є суспільно-політичні виступи керівництва БРСДП (т. с.), БРСДП (о) і власне теоретиків болгарської соціал-демократичної «лівиці». У масштабах всієї роботи цей блок персонально орієнтованої документації закономірно доповнюється робочими матеріалами та фрагментами публіцистичної спадщини представників російської і турецької (македонської) соціал-демократії. На завершення слід зазначити ще один, вельми інформаційний комплекс документальних джерел. До нього увійшли матеріали періодичної преси, а саме публікації в соціал-демократичних і частково ліберальних виданнях Болгарії, Росії та Туреччини (див., наприклад, «Работнически вестник», «Работнишко дело», «Напред», «Вестник Европы», «Зоря», «Искра», «Киевская мысль» тощо). Географічно матеріали зазначених комплексів були або частково опубліковані в збірниках, що виходили друком у Болгарії, Росії, Україні, США тощо, або вони відклалися в зібраннях найбільших архівів Болгарії та Росії, таких як Центральний державний архів (ЦДА на РБ) Республіки Болгарія, Російський

державний архів соціально-політичної історії (РДАСП), Державний архів Російської Федерації (ДАРФ) тощо.

Уся ця величезна кількість зазначених вище історіографічних і джерелознавчих матеріалів була розглянута й систематизована відповідно до принципів так званої «плюралістичної» методології з використанням спеціальних методів системного історичного аналізу. У результаті, дисертаційна робота становить собою комплексне компаративне дослідження, що здійснене з урахуванням персоніфікованих критеріїв мікроісторичного аналізу і спирається на дані, пов'язані з динамікою соціально-економічних і політичних процесів, які відбувалися в цей період у Балканському регіоні. Крім того, у роботі враховуються цивілізаційні імпульси кінця ХІХ – початку ХХ ст., які стимулювали державницькі (ідеї Сан-Стефано) і неовідроджувальні концепції в Болгарії, неославістські кампанії в Росії і світоглядні пошуки, епохи посттанзимату, у Туреччині. Такий підхід вивів на центральне місце в цивілізаційному сегменті історичної методології питання модернізації і в той же час оголив окремі фрагменти традиційної свідомості, що виявилися в локалізації конкретних політичних ідеологій та їх глибинному зв'язку з потребами національних культур. У результаті, наслідком такої спрямованості дослідження стало залучення принципу «культурно-політичного посередництва», здатного не тільки уточнити специфіку тактичної платформи лівого центрizmu в Болгарії, але й визначити місце зазначеного руху в системі соціал-демократичних відносин у Східній Європі в першому довоєнному десятиріччі ХХ ст.

**Болгарський соціалістичний центрзм як феномен
«культурно-політичного посередництва», його спрямованість
і цивілізаційна складова**

2.1. Цивілізаційний контекст феномена «культурно-політичного посередництва» в Болгарії і його значення для розвитку ідеологічної платформи младотурецького керівництва Османської імперії

Як вже зазначалося раніше, однією з центральних проблем означеного дослідження є питання про історико-культурну першооснову лівоцентристської ідеології, в історіософському плані щільно пов'язаної з розвитком модернізаційних процесів на Балканах (і власне в Болгарії) у кінці XIX – на початку XX ст. Як наслідок, в роботі порушується питання про наукову інтерпретацію такого багатовекторного явища, як «модернізація». Одним із перших майбутню теорію модернізації розглядав Макс Вебер (йдеться про специфіку його поглядів на витoki і шляхи розвитку сучасної західної цивілізації). Останнє, втім, ніскільки не суперечить твердженню про те, що у своєму сучасному значенні ця концепція почала розвиватися тільки із середини або навіть швидше з другої половини XX ст. Власне, сьогодні йдеться вже не стільки про концепцію «лінійну», скільки про принципи циклічної модернізації, предметний аналіз якої в контексті політичної історії Балкан у 2008 р. запропонувала російська дослідниця Р. П. Гришина. [226] [Додаток А, 57]. Зазначений підхід припускає наявність багатовікової національної традиції, здатної вчиняти певний вплив на матрицю класичної західної модернізації і тим самим істотно коригувати тип будь-якої конкретної (у цьому випадку Балканської) вестернізованої культурної і суспільно-політичної інтеграції. Як основні риси національної традиції Р. П. Гришина розглядала, по-перше, землеробський тип культури, далі, колективізм – на противагу західному індивідуалізму, низький рівень освіти, романтизм, ідеалізацію тощо [226, с. 8–9].

Отже, сьогодні як в Болгарії, так і в академічному просторі колишнього СРСР наявна спроба неупередженого, суворо наукового аналізу основних аспектів балканської, або, у цьому випадку, болгарської модернізації, без зайвої симпатії до західників і в той же час без обов'язкового книксена у бік Росії і слов'янського світу. Проте не можна не відмітити, що як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії є істотний недолік, який виражається в прагненні більшості істориків вивчати виключно або західну, або східну історію і культуру. Як наслідок, наявна «диспропорція» в історичній аналітиці і розділений надвоє історичний контекст [373, с. 154]. Таким чином, сучасна славістика опинилася перед яскраво вираженою потребою в порівняльному аналізі, що дозволяє провести паралелі між Західноєвропейським, Східним і Східно-християнським напрямом в розвитку історії і культури балканського регіону. Результатом такої аналітики стала очевидна необхідність в доповненні висновків про значення європейського архетипу особливою специфікою полікультурних нашарувань. У цьому разі мова має йти про східні і східно-християнські начала, що, очевидно, частково розчинені в культурному полі євразійства (наприклад, збірка «Исход к Востоку», опублікована в Софії в 1921 р.), тобто про аналіз того складного цивілізаційного вузла, який, поза всяким сумнівом, вплинув на формування традиціоналістської основи сучасної балканської ментальності.

У такому контексті очевидно, що центральне місце (в процесі виявлення східних вкраплень в етнокультурну палітру Балкан) повинен посідати аналіз основних тенденцій культурного розвитку Османської імперії. «Прогнила Візантійська імперія і виснаження від міжусобиць, – писав у 1914 р. болгарський соціаліст-центрист П. Делірадев, – зумовили той факт, що балканські народи стали приманкою для близьких до них азійських народів... Столиця православ'я стала резиденцією азійського абсолютизму і ісламізму» [255, с. 4]. Цікаво, як в унісон з цією думкою висловлюється македонський політик, один із правих лідерів ВМОРО – Христо Матов. Зокрема, він досить точно характеризує особливий архетип турок, відмічений, на його думку,

своєрідним східним «лукавством». При цьому деклароване Матовим азіатське начало турок доповнюється особливими візантійськими елементами, внаслідок чого вищезгадане лукавство стає вже не просто «азіатським», але «візантійським», а самі турки «спадкоємцями візантійської імперії» [597, с. 24].

Сьогодні, віддаючи належне історико-культурним оцінкам балканських демократів початку ХХ ст., все ж хотілось би в першу чергу звернути увагу на етнічний і географічний чинник, що також багато в чому зумовив багатовекторну специфіку зазначеного регіону. Власне, можна сказати, що це той ключовий геополітичний момент, завдяки якому Османська імперія виявилася межею гігантського євразійського простору, на іншому полюсі якого розташувалася ще одна гігантська імперія – Російська. Таким чином, вимушене сусідство Балкан з однією та іншою імперією зумовило складний, багатосаровий характер цивілізаційних нашарувань, традиційно властивих жителям півострова. При цьому ситуація істотно ускладнювалася позицією Росії, що перейняла на себе відповідальність за духовні традиції всього православного світу, що все ще зберігає пам'ять про культурне значення і велич Візантії. Говорячи словами вже згадуваного вище П. Делірадева: «Росія і Туреччина довгий час були вододілом між «цивілізованою» Європою і «чудним» Сходом...» [254, с. 45].

В результаті, використовуючи логіку Делірадева, можна сказати, що Балкани, і власне Болгарія, опинилися на гребені цивілізаційного «вододілу», в лещатах культурного (східно-азіатського, євразійського, в якомусь сенсі – поствізантійського) впливу Туреччини і Росії. Імперій таких різних і в той же час в чомусь невловимо схожих. Не випадково Лев Гумільов, який полюбляв крайні, майже полемічні узагальнення, спеціально відмічав фрагменти цієї схожості, стверджуючи, що спорідненість «...тюрків і слов'ян в мусульманських країнах була такою, що не вимагає доказів...» [Додаток А, 58] [1151, с. 397]. Особливо цей вплив зачіпав Болгарію, країну, на яку, на думку

все того ж П. Делірадева, Османська імперія впливала більш, ніж на усі інші Балканські регіони [255, с. 82].

У зв'язку з цим, порушуючи питання про етнокультурний фундамент младотурецької політичної еліти, відразу ж хотілося б підкреслити, що Османська імперія у своєму цивілізаційному значенні (україн важливому для розуміння культурного поля Балкан) навряд чи може претендувати на статус країни з «класичним» східним типом цивілізації. Більше того, сучасна Туреччина, стратегічно інтегруючись у західний політичний простір, у той же час розглядає себе як ісламську країну, але при цьому і як один з принципових центрів євразійського світу. Про це у кінці ХХ ст. прямо говорив Ісмаїл Джема, який деякий час був міністром закордонних справ Туреччини. Зокрема, в одному зі своїх виступів він підкреслював: «...Наша мета – стати центром Євразії, країною, що визначає розвиток Євразії, в якій Захід і Схід перетнулися географічно, економічно, соціально і політично...» [1151, с. 473].

Сьогодні Туреччина схильна вважати основою своєї державної ідеології дуже складний змішаний принцип, який коротко визначається як «тюрксько-ісламський синтез». Відроджуючи доісламський традиціоналізм (цей ідейно-політичний стрижень турецького національного світогляду), турецькі філософи і культурологи намагаються створити опору в релігії (іслам), але при цьому цивілізаційним плацдармом продовжують вважати (досить згадати культурологічні роботи турецького письменника і відомого громадського діяча З. Гекалпа, написані на початку ХХ ст.) культурні цінності, привнесені до традиційної масової свідомості з Центральної Азії. Хотілося б ще раз додати, що цей складний світоглядний комплекс формується в умовах природного як для Туреччини, так і для Балкан культурного перехрестя, де транзитом стикаються, протиборствують і розчиняються різні і різноманітні цивілізаційні потоки.

Отже, ідеологія тюркізму в поєднанні з цивілізаційною сприйнятливістю, характерною для цього регіону, несподівано обернулася вузьким перешийком, що веде до питання про євразійський вектор турецької

культурної політики. Складний тандем, до якого входять ісламські догмати і західні цінності (духовний фундамент модернізації, навіяної младотурками), цілком логічно уклався в євразійську культурно-політичну мозаїку. У результаті виник так званий євразійський вектор у цивілізаційному фундаменті турецької ідеології, який часто визначають як «...цивілізаційний синтез», синтез, компонентами якого можна вважати «...європейську і східну культури ...з їх традиціями, особливостями господарського і духовного життя» [1151, с. 396].

Цілком очевидно, що Болгарія, будучи об'єктом багатовікової османської експансії, *de facto* християнським вілайетом великої східної імперії, 500 років перебувала в полі тяжіння цього гігантського культурного колосу. Очевидно, що його дихання не могло зникнути безслідно, поза сумнівом, воно відчувалося і в пору набуття державної незалежності, і, природно, на різних етапах процесу модернізації, що охопив Болгарію.

Далі розмова про різноманіття цивілізаційних потоків у балканському культурному середовищі може бути розширена за рахунок звернення до питання про консервацію духовних традицій Візантії. Цей момент ще цікавіший у контексті висновків деяких російських фахівців, які пишуть про наявність «майже родинних» зв'язків між Візантією – Сельджукською та Османською державами [1151, с. 255–256].

У теж час безперечно, що православ'я було і залишається центральним стрижнем, пульсом болгарського національного організму. Власне, саме тому схожість католицького і східно-християнського опору ісламському впливу (у цьому випадку на Балканах) дозволяє говорити про місцевий варіант «Православної реконквісти». Та все ж не можна не відмітити, що, незважаючи на очевидний антиісламський і антиосманський опір на Балканах, ці території зберегли відчутну ауру Східного світу, а кемалістська революція зробила можливим, на думку деяких сучасних болгарських істориків, сприйняття Туреччини як нероздільної складової «...строкатого в мовному, етнічному і культурному відношенні балканського світу» [11, с. 188].

Зазначена східна і східно-православна аура Балкан формує особливу спрямованість місцевого менталітету, який в окремих аспектах приходиться в очевидне протиріччя із західним світоглядом. Болгарська дослідниця І. Цакова підкреслює, що в західній культурі основа – це «...християнська традиція (західне християнство) і формальна сила Римського права. А ми (*болгари – Т. М. В.*) східно-православні з усіма культурними наслідками, що випливають із цього. До відповідних «культурних наслідків» автор відносить «...нігілістичне ставлення до закону і державності, плазування перед авторитетами, а не перед нормами, домінування емоцій над розумом...» тощо [1191, с. 226]. У цьому сенсі дуже показова фраза есера Натадзе, що характеризує балканський архетип в умовах війни 1912 р., тобто в умовах ментально найбільш загострених і правдивих: «...не треба вбивати тисячі людей, кидати беззбройних полонених в річки і колодязі, як це робили болгари, вриватися в будинки приватних осіб і грабувати, як це робили серби в Ускюбе, або влаштовувати, подібно до греків в Салоніках, єврейський погром...» [220, с. 362].

Отже, болгарський менталітет формується на основі складного поєднання духовних першооснов православного світу (візантійського), османських (тюрко-ісламських) і західноєвропейських впливів. І саме в усвідомленні можливості подібного культурного синтезу найбільше гуманістичне значення сучасної цивілізації. Не біле і чорне, не Захід і Схід, а значить, і не історіографічний дуалізм, який висміював ще М. Данилевський, але різноманіття культур, складність і краса їх єдиної і взаємодоповнення.

Таким чином, географічно, політично, культурно так званий Християнський Схід може і повинен розглядатися як самобутній регіон з особливим типом культури, політичної культури у тому числі. Із цього приводу австрійський дослідник К. Казер напише: «Балкани – інше, єдине і за багатьма аспектами дуже відрізняється від того, що зветься Європою. Проте слід утриматися від того, щоб будь-яке інше вважати не цивілізованістю. Балкани завжди становили і сьогодні становлять іншу цивілізацію, точніше

сказати, – культуру» [1227, с. 28]. Власне на цьому ґрунті формується стійка потреба в генетичних носіях традиціоналізму, здатних в тій або іншій формі експортувати західну культуру в ці неспокійні і самовільні області, які західні країни і сьогодні вважають «опорою» для «...європейського моста в Азію і Африку» [11, с. 188].

Отже, звертаючись до політичної історії як до частини загального цивілізаційного процесу, не можна не відмітити, що на рубежі XIX – XX ст. Балканський півострів поступово ставав найважливішою стратегічною зоною, в якій перетиналися інтереси практично усіх великих держав, що так або інакше брали участь в економічному і політичному просуванні на Близький Схід. Більше того, в цьому контексті проблема географічної, політичної і культурної самотності Балкан і власне Болгарії невід’ємна від питання про економічну самостійність регіону. В останньому випадку спостерігалася все та ж тенденція принаймні часткового балканського відокремлення. В результаті, російський історик В. І. Шеремет із цього приводу писав, що як реакція на зовнішній тиск Заходу в просторі периферійних європейсько-пограничних провінцій Османської імперії (на Балканах в першу чергу) почав затверджуватися новий економічний регіон. Пізніше цей автор позначив його як «балкано-малоазіатський» [1228, с. 30, 32].

Таким чином, оцінюючи ситуацію на Балканах у кінці XIX – на початку XX ст., хотілося б підкреслити, що зазначена вище геополітична, економічна і культурна самотність цього регіону ускладнюється цивілізаційним впливом Західної Європи, який, проте, мав досить периферійний характер.

В цілому подібна культурна взаємодія привела до виникнення особливого цивілізаційного поля, яке російський культуролог Г. Гачев назвав типом «думки і слова» (використовуючи цей термін для Болгарії, а опосередковано, можна сказати, що і для Балкан в цілому), або архетипом «що озирається, не залежить ні від чого» [198, с. 96]. Йдеться про характерну тенденцію «...безперервної орієнтованості на розвиненіший світ...» [198, с. 95]. Фактично, можна сказати, що саме так, на початковому етапі

культурологічних досліджень, було сформульовано питання про витоки «наздоганяючого» типу модернізації.

Та все ж ні європейське втручання, ні 500-річний османський вплив не змогли розчинити національної самобутності Балкан. Навпаки, підкреслював Г. Гачев, там виникла «...найвитонченіша культура материнського молока, що створює тверді моральні засади, рафінований ритм життя, відчуття часу і пори...» [198, с. 97]. Отже, синтез східної, євразійської і східно-християнської культур, навіть виступаючи об'єктом західної модернізації, формує особливий світоглядний тип – тип, який і сьогодні багато в чому визначає національну, а точніше народну (глибинну) свідомість.

Тож усе вищесказане дозволяє більш або менш чітко визначити риси, необхідні для культурного посередництва. З одного боку, традиціоналізм вимагає деякого загального етнокультурного ґрунту, принципів колективізму, ідейності і навіть романтизму, з іншого – потенційний посередник має бути утворений по-європейськи, має бути здатним вмістити в себе західні традиції і бути закоханим у них настільки, щоб бути в змозі проектувати їх на оточення, навіть заражене традиціоналістським нігілізмом. Плоть від плоті і кров від крові своєї країни, посередник повинен не лише вміщувати в себе складний вузол міжкультурних взаємин, але і повинен залишатися вільним від них, зберігаючи потенцію просвітництва і гуманізму. Ситуація дуже близька марксизму, уся внутрішня діяльність якого націлена на «...домагання і зарозумілість «просвітницького» розуму» [65, с. 11].

Отже, Балкани і Болгарія, зокрема, – це складний, самобутній регіон, що має особливе політичне, економічне і цивілізаційне значення. Виступаючи буферною зоною між Сходом і Заходом, цей регіон виявився центром перетину європейської і навіть частково ісламською культур, при особливій дії східно-християнських духовних цінностей і православної моралі. Крім того, складне поєднання східних і азіатських культурних впливів стало джерелом євразійських вкраплень в балканський менталітет і, відповідно, в

традиціоналістський архетип, що обмежує процес балканської модернізації нового часу.

Інтуїтивно відчуваючи потребу в діалоговій моделі модернізації (близькі до цього поняття категорії: «цивілізаційна модернізація» і «контрмодернізація»), балканці і безпосередньо болгари висунули на історичну авансцену особливу категорію пасіонарної меншості – людей, здатних не лише приймати європейський спосіб буття, але і зберігати і навіть проектувати в інше культурне середовище власне духовне начало. У результаті, наслідком балканської модернізації стало формування особливого інституту «культурного посередництва». Як найбільш сприйнятливі до реформаторства і європейського просвітництва біля витоків такого посередництва опинилися марксистичні, оскільки саме вони, як писав М. Бердяєв, вважали, що володіють «...освітнім і просвітницьким» началом [65, с. 11]. Втім, неоднорідний за своєю природою марксистський рух по-різному поставився до ідеї культурного посередництва. Очевидно, найбільш сприйнятливими в цьому сенсі виявилися ліві центристи, лідери яких прийняли цей культурний інститут і завуальовано затвердили його як частину внутрішньопартійної ідеології. В той же час необхідно підкреслити, що цивілізаційні посередницькі функції не замкнулися на марксизмі. Швидше за все, вони стали частиною загальнодемократичної ідеології, дистанціюючись при цьому від принципів західного лібералізму, підтримуваного ширшим зрізом представників модернізаційних еліт.

Далі, роздумуючи про феномен посередництва, слід так само звернути увагу на зв'язок цього культурного явища з проблемою персоніфікації. Цілком очевидно, що особистий чинник відігравав істотну роль в трактуванні різних історичних, культурних і суспільно-політичних подій. Таким чином, рівень освіченості конкретної людини, її інтелект, здатність до емоційної або, навпаки, статичної передачі інформації – усе це так чи інакше обумовлювало кінцевий варіант культурного посередництва. Причому вказаний процес міг

і, як правило, відбувався без інтелектуального усвідомлення посередництва, фактично на підсвідомому рівні «носія» цієї культурної інформації.

В означеному дослідженні вже неодноразово підкреслювався вузловий, неоднорідний характер балканського регіону, своєрідної лімітрофної зони, розташованої на перетині локальних західноєвропейських і східно-азіатських інтересів. Таке територіальне і культурне положення об'єктивно вказувало на те, що цей регіон був кровно зацікавлений в появі феномена посередництва.

Духовно сприйнятливі, готові не лише уловлювати, але і проектувати ментальну інформацію, ці люди цілком природно концентрувалися в основному в інтелігентському середовищі. Якщо наслідувати термінологію Л. Гумільова, можна сказати, що культурний посередник мав бути «пасіонарним» і у зв'язку з цим зануреним в громадське і політичне життя своєї країни. Гуманісти і просвітники, політики і державні діячі, вони, поза всяким сумнівом, могли (усвідомлено і не усвідомлено) бути культурними посередниками, здатними в ході особливої двосторонньої дії пов'язувати культурні потоки Західної Європи з цивілізаційним простором Близького Сходу і Євразії. Активна життєва позиція досить часто приводила цю категорію людей в політичні партії, де вони поєднували декілька функцій загальнокультурного і суто політичного посередництва.

Отже, посередник мав бути ініціативний, освічений, міг цікавитися політикою, бути інтелігентом і ерудитом. У кінці XIX ст. саме така категорія людей наповнила демократичні і соціалістичні партії Болгарії (втім, як і Росії). Відносно Болгарії збереглося навіть цікаве положення, відповідно до якого в БРСДП (на ранніх етапах її існування) як в організації надмірно інтелігентській, партійне керівництво повинне було не менше двох тижнів якимось брати участь в роботі конкретних підприємств, щоб наблизитися до реального життя і потреб опікуваних ними пролетарів [Додаток А, 59].

Таким чином, багатоплановий аналіз феномену посередництва цілком логічно підводить до розмови про його інтерпретацію в соціал-демократичному середовищі. Якщо прийняти за аксіому більш

традиціоналістський характер болгарського ортодоксального марксизму і в той же час досить усвідомлену відмову від традиціоналізму в «общедельському» середовищі, стає зрозуміло, що найбільш яскраво вираженими культурними посередниками в соціал-демократичних партіях могли бути саме центристи. Власне, часто використовуваний в соціалістичних колах термін «примиренство» (у Болгарії центристом Х. Г. (К.) Раковським і тісняком Д. Благоевим; у Росії центристом Л. Д. Троцьким і більшовиком В. І. Леніним тощо) достатньо точно вказував на багатшаровість ідейно-політичних завдань лівого центрризму.

Так, зовнішнім рівнем ідеологічної платформи цього руху виявилася широко розрекламована функція внутрішньопартійного об'єднання. Найчіткіше відбита в примиренській концепції ідеолога лівого центрризму К. Каутського, погляди якого В. І. Ленін в роботі «Держава і революція» (1917 р.) оцінював як «безпринципні», тобто такі, що коливаються між «марксизмом і опортунізмом» [514, с. 111]. В той же час у своєму глибинному значенні феномен примиренства мав складніший сенс, що припускав дозвіл низки спеціальних, по суті, майже цивілізаційних, завдань. Як наслідок, саме на цьому рівні центрризм збагачувався ще однією ідеологічною функцією – стратегією культурно-політичного посередництва. Остання у свою чергу була орієнтована на багатопланову взаємодію між Заходом і Сходом, відбиваючи центристську тягу до примирення східно-християнських духовних цінностей з католицьким індивідуалізмом Західної Європи, але в контексті суто марксистської альтернативи, здатної наближати принципи ортодоксального марксизму до концепції помірнішого парламентсько-європейського реформізму.

Цікаво, що вище названий цивілізаційний аспект посередницької стратегії центрризму отримав несподіване підтвердження в публіцистиці такого видного ідеолога центрризму, як Л. Д. Троцький. Узагальнюючи свої враження від візиту в Софію в 1910 р., він писав, що стандартний конфлікт Захід – Схід в цьому випадку трансформувалася в особливе культурно-політичне

протиріччя, виражене послідовною емансипацією інтелектуальної еліти Болгарії на противагу пасивному опору консервативнішої «селянської» товщі основної маси населення. Таким чином, на думку Троцького, «...усе подальше політичне життя країни» повинне було звестися «до боротьби і співжиття цих двох... категорій». Будучи марксистом, він спрощено класифікував вказані категорії як «абсолютизм» і «демократія». В той же час, оцінюючи політичну ситуацію в Болгарії як «...необхідність реформ, з одного боку» і «...культурну відсталість населення і слабкість буржуазії, з іншого...», він стверджував, що подібна двоїстість якраз і зумовила «...необхідність засвоювати основні елементи європейської культури...» [1135, с. 26]. Зрозуміло, що такі культурно-політичні реалії вимагали особливих перекладачів, інакше кажучи, «посередників», здатних, подібно до човників, у своєму русі по тканині культурного і економічного буття, сполучати міцними ідейними і тактичними стібками основні потреби різних верств населення, формуючи тим самим нову матерію політичного життя країни [Додаток А, 60].

Отже, очевидно, що наведений вище погляд на складену природу ідеології центрizmu диктує цілком закономірне питання про умови, причини і характер марксистського варіанта посередництва на Балканах. У зв'язку з цим (звертаючись в першу чергу до культурно-політичної специфіки Болгарії) необхідно ще раз підкреслити цивілізаційне різноманіття балканського регіону. Останнє із зрозумілих причин зумовило низку ментальних протиріч у болгарському світогляді, що і стало тією формою, в яку з часом було відлито балканський (болгарський) варіант культурного посередництва.

Очевидно, саме про таке ментальне протистояння пише Р. П. Гришина, залучаючи як третейського суддю академіка В. М. Топорова і його ландшафтно-етнічну філософію. «...Балканське «Я» амбівалентне, – зазначає автор, – уміє працювати – залежно від ситуації – у двох не лише різних, але і протилежних режимах, при одному з яких щось жертвується, при іншому ж – відшкодовується, компенсується» [1203, с. 8]. На думку В. М. Топорова, такий амбівалентний Homo balkanicus дожив практично без змін до межі XIX –

XX ст. Відразу хотілося б підкреслити, що в контексті означеного дослідження саме ця теза привертає особливу увагу. Фактично можна сказати, що амбівалентність, що фіксується В. М. Топоровим, не просто пасивно наявна в болгарському менталітеті, але, навпаки, є виразно видимою в теорії і практиці лівого центризму в Болгарії, що переживав пік свого політичного впливу саме в першому десятиріччі XX ст.

Таким чином, носії центристської ідеології були природною частиною «етнічного ядра», з якого вони черпали характерні для традиціоналізму принципи: ідейність, романтизм, колективізм тощо [226, с. 14]. У той же час, об'єднуючись в групу, усередині якої відбувалась активізація зазначеної вище «амбівалентності», вони випромінювали елементи підсвідомої роздвоєності, що виявлялися в їх політичній ідеології і світогляді. Отже, приймаючи посередницькі функції, центристи-соціалісти неминуче зверталися до витоків різних культурних начал своєї поліетнічної цивілізованості, очищаючи їх від пізніших нашарувань і переймаючись їх справжньою значущістю. Відповідно, чим більше конкретний посередник прагнув до встановлення міжкультурних і політичних зв'язків (підсвідомо розраховуючи і на відновлення цілісності внутрішнього «я»), тим менш органічним виявлявся його власний стан. Подібна двоїстість вчинків, властива носіям «лівого» центризму, дуже добре описана М. О. Бердяєвим, який називав діяльність такого роду вчинком «розірваним і безсилим, таким, що не мав органічної єдності» [64, с. 8].

Одним із найбільш яскравих носіїв центризму в болгарському робітничому русі був Кристю (Христіан Георгійович) Раковський. Його положення «культурного посередника» як географічно, так і ідейно практично не викликає сумнівів. Таке очевидне посередництво при повній підтримці тактики примиренства робить Х. Г. (К.) Раковського ідеальним об'єктом для вивчення особливостей функції «культурного посередника» в середовищі болгарських центрисів.

Оцінюючи погляди Х. Г. (К.) Раковського, його роль в болгарському соціал-демократичному русі, неможливо не відмітити наявність характерних

для традиціоналізму рис. Так, в наявності героїчні предки, виховання в традиціях балканського національно-визвольного епосу, чарівливість і темперамент. Власне, можна припустити, що саме багатогранність і поривчаста натура Х. Г. (К.) Раковського істотно вплинула на формування його політичних поглядів і мінливість в питанні партійної належності. Проте саме це й обумовлювало самотність особи Х. Г. (К.) Раковського, зробило його цікавим і навіть привабливим персонажем для будь-якого історичного дослідження. В результаті, такий відомий історик, як Джордж Хаупт, назве Х. Г. (К.) Раковського унікальною фігурою, яка, на думку автора, втілювала в собі увесь балканський інтернаціонал початку ХХ ст. [1271].

Отже, можна сказати, що юний Х. Г. (К.) Раковський вдало поєднував в собі яскраву індивідуальність з глибоким національним почуттям. Він романтик, він готовий служити батьківщині, нарешті, він багато читає і багато думає. Крім того, він зачарований європейськими демократичними принципами, у світлі яких особливо ясно бачить недоліки болгарської, румунської тощо (загальнобалканської) політичної системи, а також дріб'язковість і приземленість можновладців. Таким чином, для прийняття функції посередництва не вистачає тільки широкої європейської освіти. Проте з часом і цей елемент образу «культурного посередника» був реалізований, оскільки, здобувши початкову освіту в Болгарії, Х. Г. (К.) Раковський на багато років був вимушений покинути Балкани, щоб продовжити навчання в Західній Європі.

У Європі Х. Г. (К.) Раковський зближується з Г. В. Плехановим. За допомогою останнього знайомиться з Фрідріхом Енгельсом, Вільгельмом Лібкнехтом, Жулем Гедом, Розою Люксембург, Жаном Жоресом, Вірою Засулич, Анрі Варне, Полем Лафаргом та ін. У Європу Х. Г. (К.) Раковський закохується так само несамовито, як і в тих усіх красивих і полум'яних жінок, які пройшли крізь його життя. Він зачарований, покірний, він навіть хотів би отримати французьке громадянство. В той же час і справи далекої батьківщини не залишають його байдужим. Зокрема, в Женеві

Х. Г. (К.) Раковський досить швидко опиняється в центрі невеликої групи однодумців з числа болгарського студентства, що пізніше дістала офіційну назву «Женевська соціалістична група». Женевська група стикається з нещодавно виниклою групою Д. Благоєва (Тирновська соціал-демократична група), і тут (абсолютно у рамках логіки означеного культурного контексту) із самого початку болгарський соціал-демократичний традиціоналізм не узгоджується з принципами європейського соціалізму. У зв'язку з цим цікаво, що, на відміну від Х. Г. (К.) Раковського, Д. Благоєв, навпаки, не любив закордонного життя. Він виїжджав в Європу украй рідко і відчував себе там, якщо вірити спогадам про той єдиний конгрес Другого Інтернаціоналу, на якому він мав бути присутнім, не цілком органічно.

Отже, проекти, програми і статут майбутньої партії у двох груп різняться. Х. Г. (К.) Раковський пробує об'єднати обидві організації і відповідно вже в 1891 р. виступає в ролі «з'єднувача», як визначає подібну позицію болгарський історик Д. Генчев [199, с. 150], чи «інтелектуального посередника» між Сходом (зокрема Болгарією) і Заходом, як назве його у своїй статті «Христіан Раковський – життя і діяльність» Ж. Дамянова [240, с. 125]. У кінці 1892 р. логіка розвитку болгарського робітничого руху приводить його до створення двох соціал-демократичних груп: Тирновської (консервативнішої) і Женевської (достатньою мірою прозахідної).

Проте Х. Г. (К.) Раковський не стабільний, він не хоче, та, швидше за все, і не може повністю прийняти західний політичний світогляд. Починаються розбіжності з керівництвом союзу в Женеві. Втім, вже в 1894 р. відбувається об'єднання обох організацій в Болгарську робочу соціал-демократичну партію (БРСДП).

Х. Г. (К.) Раковський всіляко сприяв створенню єдиної партії, вже тоді підсвідомо реалізуючи свої посередницькі функції. Віднині і до кінця роботи на Балканах він здійснюватиме культурний зв'язок, переконуючи західних соціалістів в значенні балканського марксизму і продукуючи на внутрішньобалканські соціалістичні стосунки західноєвропейську соціал-

демократичну мотивацію. Зокрема, представляючи болгарський соціалізм на конгресі Другого Інтернаціоналу в Лондоні, він говорив: «...незнання і нерозуміння східних питань було однією із слабких сторін міжнародного соціалістичного руху» [995, с. 174]. У Болгарії він, навпаки, активно виступав, майже світився, будучи готовим у рамках численних публічних компаній донести до широкої балканської аудиторії світло європейської демократичної думки. Ось чому в його промовах Дунай – це «річка соціалізму», канал, по якому соціалізм транзитом з Європи надходить «...в цей відрізаний край» [962, с. 33].

У зв'язку з цим хотілося б підкреслити, що просвітницька сторона «посередництва» виявилася значно складнішою за її культурно-інформаційну складову. Зрозуміло, що соціалістичним «посередникам» було набагато легше говорити із західними колегами про Балкани, ніж насаджувати паростки європейської толерантності в країні із стійким архетипом традиціоналістської (багато в чому східної і євразійської) свідомості. Насправді сила такої свідомості виявилася настільки великою, що з нею, так або інакше, були вимушені погоджувати свої дії представники практично усіх політичних партій і урядів Болгарії. У зв'язку з цим болгарська дослідниця І. Цакова зазначала, що, на відміну від західного світогляду, болгарам було властиве заперечення формальних суспільно-політичних інститутів і законодавчих норм, патріархальне ставлення до влади, її інтуїтивно-емоційне сприйняття [1191, с. 226]. Цю ж думку побічно підтверджує і Л. Д. Троцький, який після однієї зі своїх поїздок на Балкани писав: «Парламентаризм і демократія мають в Сербії у край примітивний характер, хоча і не такий примітивний, як в Болгарії» [1139, с. 106].

Отже, наявне коливання, або навіть, швидше, розширення болгарського політичного поля, обумовлене боротьбою між національним традиціоналізмом і елементами західної модернізації на Балканах, поставило Х. Г. (К.) Раковського як культурного посередника в складну ситуацію перманентного вибору. На побутовому рівні цей процес можна прослідкувати

як метання між традиціоналізмом тісняків і раціоналізмом широкого соціалізму. Такий ідейний і організаційний вибір виявився особливо невідворотним в умовах розпаду робітничого руху Болгарії в 1903 р.

Аскетична екзальтація тісняцтва вабила спадкоємця численних борців за національну незалежність Болгарії. В результаті, родич Савви Раковського, що спеціально прийняв цей псевдонім Кристю Станчев, знову зробив крок від західництва до ортодоксального марксизму БРСДП (т. с.). Про марксизм такого штибу в Росії (очевидно, подібне висловлювання цілком застосовно і до Болгарії) М. О. Бердяєв свого часу писав, що саме він насправді є «трансформованим марксизмом» і сприймає «...не детерміністичну, еволюційну, наукову сторону марксизму, а його месіанську, міфотвірну, релігійну сторону, що допускає екзальтацію революційної волі, що висуває на перший план революційну боротьбу пролетаріату, керовану організованою меншістю, натхненною свідомою пролетарською ідеєю» [64 с. 88].

Серед паперів особистої справи Х. Г. (К.) Раковського, що знаходиться в Центральному державному архіві республіки Болгарії, багато початих і нескінчених щоденникових записів, окремих записок, заміток для майбутніх книг – усього того особистого, що не підлягало публікації, а було частиною внутрішнього життя, прихованого від очей широкої публіки. Серед цих паперів особливий інтерес становлять записки про Фелісите Ламенне [Додаток А, 61], що датуються 1904 р. Зокрема, Х. Г. (К.) Раковського надзвичайно цікавили надії Ф. Ламенне через католицьку церкву «...сприяти ідеям прогресу». Аналізуючи інтерес Х. Г. (К.) Раковського до творчості Ф. Ламенне, хочеться навести одне з висловлювань М. О. Бердяєва, який стверджував, що в другій половині XIX ст. у середовищі російської демократично налаштованої інтелігенції також украй популярною була спроба «...християнськи обґрунтувати соціалізм». При цьому особливо цікаво, що М. О. Бердяєв однією зі знакових фігур для російських лівих цього періоду називав все того ж Ф. Ламенне [64, с. 23].

Надалі посередництво Х. Г. (К.) Раковського ще раз виявило себе в спробі ідейного відокремлення центристів, яких Х. Г. (К.) Раковський рішуче підтримував упродовж 1904–1908 рр. і далі з усе меншим запалом до 1912–1915 рр. Він і більшість його друзів (Г. Бакалов, М. Харлаков, Р. Аврамов), склали ядро так званого «анархо-лібералізму» в болгарському соціал-демократичному русі. Вони виступали проти централізації і обмеження свободи друку. По суті, вони виступали проти того нігілістичного заряду, про який писала І. Цакова, називаючи його східно-християнською традицією. Тут слід зазначити, що, незважаючи на організаційну відокремленість, Х. Г. (К.) Раковський був присутній на зборах Союзу «Пролетар», був пов'язаний з ЦК «Соціалістичної робітничої партії» (СРП). Він і його однодумці не раз виступали проти тактики ортодоксальних марксистів, звинувачуючи БРСДП (т. с.) в браку демократичності, ініціативи і свободи місцевих партійних організацій.

Піком особливої посередницької ролі Х. Г. (К.) Раковського в болгарському робітничому русі стали його прямі примиренські функції, які він виконував як офіційний представник МСБ Другого Інтернаціоналу. Можливо, на початку йшлося тільки про примирення Г. Бакалова і М. Харлакова у рамках СРП, а вже потім про безпосередню реалізацію об'єднаних концепцій, санкціонованих керівництвом Другого Інтернаціоналу. З 1908 по 1911 рр. Х. Г. (К.) Раковський майже офіційна особа, він не просто примиренець, він власник і редактор найбільш великого центристського публіцистичного видання «Наперед».

Та все ж глибинне значення культурного посередництва навряд чи можна оцінювати за результатами офіційних дій лівих центристів. Провал СРП в ролі самостійної партії, нестабільність і безсилля «лівиці» як найбільшої фракції БРСДП (о) свідчать про неможливість практичного вираження посередництва.

Отже, ідеологія центрizmu, що виросла на ґрунті традиціоналізму, але через багато цивілізаційних, політичних і навіть кон'юнктурних причин

віддалилася від нього, проте все ще залишалася дуже далекою від органічного сприйняття західних культурних цінностей. Можна сказати, що політичне значення демократії західного типу, її раціональне системне начало вимагало не східно-християнської екзальтації, але тверезого і прагматичного розрахунку. Власне, тільки в цьому випадку культурно-політична стратегія Європи виявлялася адекватною політичним реаліям тієї країни, де вона використовувалася.

В цілому, слід визнати, що наведені вище вузлові сплетення різних культурних типів істотно вплинули на представників болгарської соціалістичної «лівиці». Де-факто, ця політична фракція виявилася недієздатною, а її яскравий представник – Х. Г. (К.) Раковський – самотнім, гнаним і врешті-решт розчарованим у своїй роботі. Втім, він на все життя зберіг східну запальність, темперамент, чарівливість і широту при істинно європейському такті, дипломатичності і світському лиску. Хто знає, чи не це стало причиною його особистої трагедії? Чи не ця яскраво виражена двоїстість його натури підштовхнула одну з чаш на вагах, де ставкою для політиків виявляються вже не державні амбіції, а життя або смерть?

Так само, в ході аналізу південно-східної, балканської (болгарської) форми культурно-політичного посередництва слід порушити питання про характер і роль турецького посередницького інституту, близького до балканського. Втім, у цьому випадку це не стільки прагнення вивчити саме вказане явище на турецькому ґрунті, скільки спроба показати ступінь цивілізаційної спорідненості, що зумовила характерні риси посередницького феномена в Болгарії.

Про складний, але міцний зв'язок Болгарії з Османською імперією говорилося неодноразово. Досить нагадати про ті численні покоління, які, змінюючи одне одного, навчалися жити під крилом Високої Порти – цієї колись великої тюрко-ісламської держави. Наслідком такого «виживання» стала наявність 500 тис. болгар, що прийняли іслам. Втім, як стверджують автори болгарської енциклопедії, «...число отуречених болгар або тих, що

знаходилися в процесі асиміляції, було значно більшим» [226, с. 34]. Ці цифри особливо показові на тлі загальної чисельності болгарського населення, яке у кінці XIX ст. становило майже три мільйони осіб.

І знову виникає необхідність повернутися до питання про геополітичну і цивілізаційну буферність цих колишніх християнських вілайетів, про культурні потоки, які, перетинаючись і стикаючись в самій Туреччині, рухалися із заходу на Близький Схід і навпаки. У 1912 р. публіцист і член партії есерів Ш. Я. Натадзе (Горцев) із цього приводу писав: «У країні, де кінець Європи і початок Азії зійшлися так близько, що здається можливим з європейського берега Босфору потиснути руку, протягнуту з Азії, усе життя представляє химерну суміш європеїзму з азійщиною. Люди, одягнені за останньою європейською модою, мислять по-мусульманськи. Здобувши освіту в Парижі, прекрасно володіючи французькою мовою, вони продовжують свято шанувати свій шаріат і всякий крок вперед прагнуть обґрунтувати на священному законі. І хоча жінки носять такі ж вузькі модні спідниці, як парижанки, все ж їх обличчя завішані темною вуаллю, бо в Корані Магомет велів розмовляти з жінкою «через завісу», а приписи Магомета слід виконувати в точності...» [216, с. 247–267].

Складається враження, що якби Натадзе попросили спеціально проаналізувати умови виникнення посередництва в Туреччині, то і тоді він не зміг би висловитися краще. У цій ніби побіжно кинутій фразі автор цілого циклу статей про Туреччину (напередодні і в ході балканських воєн) фіксує масу принципів для культурного посередництва моментів. Зокрема, тут відзначається і характерне для посередників прагнення до європейської вченості, і героїка національного міфу, що живить традиціоналізм, немислима в Османській імперії без ісламу. Крім того, автор фіксує характерне для Туреччини початку XX ст. прагнення до сприйняття європейських цінностей. Процес багато в чому ініційований младотурками – рухом, представники якого спробували теоретично обґрунтувати необхідність поширення західної

модернізації в Османській імперії, проте при збереженні її традиційних культурних і релігійних внутрішньодержавних складових.

Відразу ж хотілося б підкреслити, що болгарські ліві центристи виявилися найвідданішими прибічниками младотурецького руху, відокремлюючись в цьому питанні від поглядів як тісних, так і широких соціалістів. Складається враження, що відсутність розвиненого соціал-демократичного руху в Османській імперії поставила младотурок перед необхідністю перейняття на себе частини характерних для соціалістів посередницьких функцій. В результаті, саме цей момент багато в чому зумовив послідовно позитивну оцінку діяльності младотурок болгарськими центристами, такими як П. Делірадев, М. Харлаков, Х. Г. (К.) Раковський та ін.

Урешті-решт, сьогодні можна говорити про деяке об'єктивне зближення політичних завдань болгарських центрів і младотурок, взаємна лояльність яких багато в чому пояснювалася спільністю культурно-історичних умов і істотним збігом конкретних біографічних реалій. Прикладом такого дивного біографічного збігу можуть служити долі вже згаданого вище болгарського центрриста Х. Г. (К.) Раковського і одного з найбільш відомих представників младотурецького руху – Ахмеда Риза-Бея. Досить сказати, що в донесеннях константинопольських агентів Особливому відділу російського департаменту поліції Ахмед Риза-Бей фігурував як «...один з найвидніших діячів» младотурецької партії [297, л. 21].

Доля вирішила, щоб ці дві людини зустрілися під час поневірян Х. Г. (К.) Раковського по Балканах, в 1911 р. Зокрема, відомо, що вигнаний з Румунії Х. Г. (К.) Раковський був переправлений в Константинополь, де отримав від голови палати депутатів Ахмед Риза-Бей дозвіл залишитися в Туреччині на необмежений час. Звертаючись до нього, Ахмет Риза особливо підкреслив, що сам був у вигнанні і тому розуміє положення Раковського, який може залишатися в Туреччині стільки, скільки забажає [1214, с. 46]; [297, л. 21].

Дуже складна, неоднозначна фігура османської опозиції Ахмед Риза ніби втілювала в собі основні посередницькі риси, характерні для багатьох представників младотурецького руху. Це про нього, узагальнюючи інформацію, що прослизнула в європейській пресі до 1908 р., Л. Д. Троцький писав: «Чи багато років пройшло, відколи Ахмед-Риза, паризький емігрант і редактор підпільної газети, звертався до першої Гаазької конференції світу з проханням про захист турецького народу проти розгнужданої константинопольської тиранії? Йому грубо вказали на двері...». Марно стукався він у дверей впливових парламентарів; його не впускали. Тільки соціаліст Ван-Коль надав йому підтримку, скликавши під своїм головуванням збори, на яких Ахмед-Риза апелював до співчуття аудиторії. А нині європейські офіціози поспішають завірити, що голова турецького парламенту користується заслуженими симпатіями з боку усіх європейських кабінетів» [1128]. Цю думку Троцького дещо пізніше опосередковано підтвердять донесення представників російської агентури в Константинополі [297, л. 21].

Сам із сім'ї окружного чиновника, Ахмед Риза виховувався в атмосфері сильного європейського впливу. Його мати була німкою, саме в Європі цей майбутній освітянський чиновник здобув прекрасну освіту, і в Європу ж поїхав (Париж) після загострення ідейних розбіжностей з начальством в самій Османській імперії [754, с. 172]. Можна сказати, що в цьому випадку біографічні асоціації напрошуються самі собою. Абсолютно випадково, проте як показово, що і Ахмед Риза, і К. Станчев (Раковський), обоє цих політичних діячі спочатку виховуються в освіченішій і демократичнішій атмосфері, ніж більшість їх однолітків. Потім обоє здобувають освіту в Європі, потім обоє вимушені покинути батьківщину через політичні гоніння офіційної влади, далі навіть місто для вимушеної еміграції вони обирають одне і те саме – Париж. Причому місто це на довгі роки стає для обох життєвим притулком, істотним культурним полюсом, місцем зльоту амбіцій і проби політичних сил. Зокрема, Ахмед Риза братиме участь в діяльності младотурецької опозиції і у виданні емігрантської преси, а Х. Г. (К.) Раковський, за прямим свідченням

Л. Д. Троцького, братиме безпосередню участь не лише в політичному житті Балкан, але і в роботі французької соціалістичної партії [1142, с. 224]. Знову все та ж цивілізаційна складова ідейно-політичного посередництва. Момент, що дозволяє припустити, що младотурки на якийсь час, подібно до лівих центристів в Болгарії, перейняли на себе місію популяризаторів частини культурно-політичних досягнень і соціальних інститутів Заходу.

Звичайно, для такого затвердження долі одного Ахмеда Ризи явно недостатньо, проте, характерна модернізаторська орієнтованість младотурецького руху на тлі постійного повернення його представників до традиційних поглядів, що викладаються в контексті духовної прихильності ісламу, – це вже досить серйозні аргументи. Крім того, цю ж думку підтверджує і побіжно кинуте висловлювання Е. Ю. Гасанової, яка, роздумуючи про османізм і туранізм, згадує групу турецьких інтелігентів, «...що здобули освіту в європейських країнах і в іноземних коледжах Туреччини». Е. Ю. Гасанова підкреслювала, що вони називали себе «модерністами (asricilar), а їх основним гаслом була освіта (irfan)» [197, с. 29].

Цей же момент з відтінком легкої критики відмічав на початку ХХ ст. і англієць Е. Ф. Найт, який бачив у втраті частини традиціоналізму альтернативу політичній вседозволеності. «Серед сімдесяти тисяч вигнанців... що повернулися в Туреччину, – напише він не пізніше 1914 р., – ...були, звичайно, і такі, які... фланірували цілими роками по Парижу, втратили деякі мусульманські добродетності, а після повернення стали «дилетантствующими» політиканами...» [640, с. 156].

Таким чином, можна сказати, що явище культурного посередництва на Балканах мало досить виражену форму. Цивілізаційно воно було обумовлено різноманітними і суперечливими культурними потоками, які зустрічалися, перетиналися і рухалися далі на Схід, утворюючи особливе культурно-політичне і економічне поле Балкан. Младотурки, младотурецька революція і, відповідно, викликана їх діяльністю активізація процесів модернізації в Туреччині тільки посилили культурно-політичний заряд болгарського

соціалістичного посередництва. Організаційно цей інститут виявив себе в практиці лівих центристів («Пролетар»; СРП; «лівиця» БРСДП (о)) і став однією з відмітних ознак центристської і примиренської тактики соціалістів в Болгарії початку ХХ ст.

2.2. Проблема «контрмодернізаційного» фундаменту східноєвропейського соціалістичного центрizmu у контексті цивілізаційного дискурсу в Росії і Болгарії

Звертаючись до питання про специфіку соціалістичного «посередництва» в Східній Європі і розглядаючи діяльність лівоцентристських фракцій Болгарії як один з найбільш значущих проявів цього політичного і культурного явища, було б дивно не звернути уваги на схожі процеси (близькість ідейних фундаментів і спільність історичного часу) в російському соціал-демократичному русі. Ще сто років тому вчений і мислитель В. І. Ламанський підкреслював, що багато аспектів російського життя можуть бути пояснені завдяки розумінню відповідних процесів «наших південних одноплемінників». Зрозуміло, що така логіка припускала і зворотний зв'язок, завданням якого в цьому конкретному випадку повинен був стати аналіз лівоцентристської практики в Росії. Таким чином, низку ідейних і організаційних закономірностей, характерних для розвитку цієї течії в Росії, слід розглядати як особливого роду проявник, здатний підкреслити і уточнити внутрішню суть такого явища, як болгарське «культурно-політичне посередництво».

Звертаючись до історії російсько-болгарських взаємин, досить згадати, що ще «Список руських міст ближніх і далеких» об'єднував в собі одночасно політичні центри Подніпровської і Північно-Східної Русі, а також міста Валахії і Болгарії (наприклад, Тирново). При цьому як першооснова духовного досвіду епохи в ньому фігурували «великі святі, як руські, так і південнослов'янські...» [Додаток А, 62], [628]. В той же час, оцінюючи зростаючий інтерес російської політичної еліти до Балкан і Константинополя, визнаючи його частиною зовнішньої стратегії країни як мінімум із часів Петра Великого, не можна не враховувати, що у світлі горезвісного східного питання нового часу взаємини Болгарії і Росії часто виявлялися усього лише віхою на шляху глобальних геополітичних інтересів великої євразійської імперії. В ідейному плані така теза трансформувалася в державну концепцію, що

розглядала російських государів як покровителів «...православного Сходу». Тоді як у контексті зовнішніх стратегічних завдань Балкани (спочатку Сербія, потім Болгарія) досить прозаїчно використовувалися петербурзькими кабінетами, що змінювали один одного, як щит проти західного впливу в південних (південно-східних) регіонах Європи і одночасно в ролі форпосту слов'янського світу на рубежах Малої Азії і Близького Сходу.

Та все ж, незважаючи на зовнішню, об'єктивну зацікавленість політичних і економічних еліт, східне питання існувало і в паралельній, етнокультурній площині. Причому в цьому сенсі воно викликало неослабний інтерес російської інтелігенції, найбільш активної в ХІХ – на початку ХХ ст. Так, ще в 1876 р. про духовну суть східного питання писав Ф. М. Достоевський, про його релігійне і політичне значення роздумував митрополит Антоній (Храповницький), в близькому контексті воно фігурувало в працях вже згаданого раніше В. І. Ламанського, і багатьох, багатьох інших філософів і мислителів Росії [628]. Можливо, саме таким поєднанням духовної близькості і політичної зацікавленості можна пояснити колосальний патріотичний підйом, що супроводжував звільнення Болгарії в 1878 р., і усі проекти слов'янського об'єднання, що зустрічали живий відгук в Росії аж до початку Першої світової війни [Додаток А, 63].

У зв'язку з цим особливий інтерес викликає певна трансформація внутрішнього сприйняття культурного значення Балкан, коли дещо наївні або, навпаки, провокаційно загострені принципи спільнослов'янського зближення несподівано набули тієї унікальної «ясності національної самосвідомості», про яку, ще за десятиріччя до того писав І. С. Аксаков. У результаті в громадській культурі Росії кінця ХІХ – початку ХХ ст. почали формуватися дещо інші (духовно більш самозаглиблені, політично – більш локалізовані) об'єднувачі імпульси, завданням яких стало інтелектуальне усвідомлення історичної єдності глобальних етнокультурних і політичних спільностей. Автором однієї з таких праць («Три світи Азійсько-європейського материка» [Додаток А, 64]) виявився один з відомих діячів російської науки другої половини ХІХ –

початку ХХ ст., історик, славіст, геополітик, етнограф і публіцист, В. І. Ламанський [476].

Для означеного дослідження особливий інтерес становить теза В. І. Ламанського про стійкі зв'язки слов'ян на Сході і на Півдні Європи, близькість яких обумовлювала унікальні «...єднальні начала, які ніби об'єднували в єдине ціле історію болгар, сербів і хорватів і історію руського народу...» [476, с. 6]. Таким чином, застаріла фактологічно, але актуальна культурологічно, книга В. І. Ламанського і сьогодні містить в собі український цікавий досвід неформального осмислення величезного різноманіття різнопланових російсько-балканських стосунків. Сам контекст таких стосунків дозволяє говорити про існування особливого регіону, зануреного, за Ламанським, в глобальний простір Євразії і тому культурно і геополітично є частиною того серединного світу, де «...Азія закінчується, але Європа ще не починається...» [476, с. 3].

Отже, для західного світу В. І. Ламанський відводить величезний ареал, який пов'язує з двома субкультурами: «романською» і «германською» (у релігійному сенсі католицькою і протестантською формами християнства). Далі йде азіатський світ (останній часто фігурує у філософській літературі і публіцистиці початку ХХ ст. як «східний») – це світ «давніх і середньовічних цивілізацій», до яких автор відносить і неєвропейську Туреччину. І, нарешті, «серединний світ» («...несправжня Європа і несправжня Азія»), що є абсолютно особливим соціально-політичним і цивілізаційним явищем, з неповторними національними і релігійними традиціями. Отже, серединний світ більш цілісний, в ньому немає різко окреслених внутрішніх меж, властивих європейській культурній традиції. Споріднені країни і народи тут об'єднує цивілізаційна близькість, «...чудове минуле» і «...непохитна віра у своє велике майбутнє, незважаючи на усі тяготи сьогодення» [476, с. 6].

В той же час, слід підкреслити, що не лише В. І. Ламанський, але і мислячий у близькому контексті К. М. Леонт'єв [Додаток А, 65] відмічали особливу специфіку Південно-Західних меж «серединного світу».

В результаті, на тлі усвідомлення загальної цілісності цього регіону формувалася теза про особливу греко-слов'янську традицію, що виступила в ролі субкультури, спорідненої зі вже згадуваними раніше романо-германськими аналогами на Заході. Така структуризація дозволяла віднести до цієї відокремленої «азійсько-європейської» цивілізації частково Румунію і Грецію, більш повно Болгарію, Сербію, Чорногорію тощо. Фактично для В. І. Ламанського і його учнів греко-слов'янська субкультура (чи, як вони означали вказаний вище ареал, «греко-слов'янський схід») включала Балкани й усю європейську Туреччину з Константинополем [476, с. 48].

Навряд чи можна сумніватися в тому, що такі концепції ні в якому разі не слід абсолютизувати. Проте, очевидно, що перед нами укрій цікаве філософське обґрунтування тієї культурної самобутності, яку фактично через сто років спробував інтерпретувати російський історик В. І. Шеремет. Підходячи до вказаного питання з точки зору сучасної інформації, що характеризує політичне і економічне положення цього регіону, він був схильний розширювати його внутрішній потенціал до масштабів автономної «балкано-малоазійської» зони [1228, с. 30, 32], [Додаток А, 66].

Отже, духовна і політична близькість Росії і Болгарії безперечна. Їх об'єднує антропологічний тип, релігійна традиція, поліетнічність населення, а також належність до єдиного цивілізаційного простору, обмеженого тією або іншою мірою євразійським вектором російської і османської культур [Додаток А, 67]. У той же час ці народи і держави пережили численні культурні впливи, їх географія (рельєф) неоднорідні, зовнішні стратегічні завдання далеко не завжди збігаються тощо. Усе це дозволяє говорити про певну градацію субкультури, що зумовила на тлі внутрішньої близькості і реальні відмінності (немає сумнівів у тому, що це твердження поширюється і на принципове для цього дослідження явище «культурно-політичного посередництва»).

Передусім, порівнюючи основи балканської і російської геополітичної і культурної самобутності, не можна не сказати про деяке коригування

подібного, але все таки не ідентичного балканському «буферного» простору Росії. У зв'язку з цим, роздумуючи про російське перехрестя культур, хотілося б навести слова П. М. Савицького, який писав, що «...в культурне буття Росії, в сумірних між собою частках, увійшли елементи різних культур. Вплив Півдня, Сходу і Заходу...» [1039].

Проте, окрім узагальнювального, глобально цивілізаційного погляду П. М. Савицького, необхідно порушити питання про локалізацію ментального самозвеличання російського народу і його культури. Через півстоліття російський культуролог (болгарського походження) Г. Гачев назве цю духовну першооснову «російським Космо-Психо-логосом», для вивчення якого потрібна, як висловився цей автор, «презумпція нерозуміння», тобто первинна теза про обов'язкову національну своєрідність [198, с. 345, 347]. Таким чином, можна сказати, що як би не були близькі народи, їх традиційні цінності (життя, хліб, дім, сім'я тощо) кожного разу розташовуватимуться в тому особливому порядку, який можна охарактеризувати як національне сприйняття буття, або, як напише Г. Гачев, – національну «модель світу». Водночас для означеного дослідження особливе значення має той факт, що, роздумуючи про індивідуальні особливості російського і болгарського світів, цей автор приходить до виявлення їх відмітних ознак, використовуючи загальні національно-культурні паралелі.

Одним із засадничих образів такого порівняльного аналізу є відкритість, «розгорнутість» російської культури і зустрічна округлість болгарського національного світу. Звідси випливає характерна для носіїв російського культурного ядра (а значить, і для традиціоналістського вектора російського марксизму) нестабільність, «незамкненість», «відсутність жорсткої дихотомії «добра–зла» [198, с. 183]. Навряд чи варто сумніватися в тому, що такий екстравертний національний образ далеко не завжди відповідає округленій цивілізаційній моделі болгар, які сприймають свій світ як «гігантську болгарську «кьшту» – дім стійкий і надійний, досить далекий від властивого російській культурі духовного містицизму [198, с. 116]. Ось чому в культурі

болгар немає стрімкого, нестримного руху вперед, але є непохитна внутрішня переконаність, яку не змогли стерти навіть 500 років зовнішнього іноетнічного впливу.

Отже, окрім суто політичних причин (подібних до відсутності демократичних традицій і реальної партійної альтернативи) російський марксизм початку ХХ ст. не прагне до отримання своєї завершеної форми. Фактично, він увесь занурений в процес становлення і пізнання, при цьому народжуючи і відмітаючи істини, які ніби вже давно відкриті, але які в новому цивілізаційному просторі бачаться абсолютно по-іншому. Бо що ж поробити, пише все той же автор, в Росії небо низьке, а зірки високо.

У Болгарії, стикаючись з близьким, якщо не великим загостренням політичних пристрастей, необхідно виходити з прямо протилежних причин ідейної трансформації марксизму (при цьому супутнім політичним чинником виявляється демократична декларативність першої національної конституції, наявність парламенту і легальність політичної боротьби). Тут традиціоналістський вектор вказаного руху більш визначений, ось чому розширюючись, стикаючись із зовнішнім спектром відповідної ідеології, він «увесь час випробовує і вивіряє себе і оточення...» [198, с. 116, 139]. Зрозуміло, що у цьому контексті говорити про буквальні історичні аналогії не доводиться. Та все ж очевидно, що перед нами початковий елемент особливого цивілізаційного аналізу, здатний оголяти глибинну суть історичних процесів, невід'ємних від питання про характер і роль унікальних національних і етнокультурних ландшафтів.

У зв'язку з цим особливо цікаве те, що Г. Гачев зумів вказати не лише на самотність національних світів двох духовно і етнічно близьких країн, але й оголив внутрішні причини такого цілком конкретного явища, як «культурно-політичне посередництво» в Болгарії. Використовуючи неформальну цивілізаційну методологію і, відповідно, спираючись на запропоновані Г. Гачевим широкі етнокультурні аналогії, можна визначити феномен «посередництва» як варіант особливої (культурної) накопичувальної системи в

духовному досвіді Болгарії. «Звичайна нерівність, – підкреслював Г. Гачев, – кількісне (освіченості, ученості, культури) так гіпнотизувало, що небагато болгар і нечасто перетворювалися з поглиначів на творців світової культури» [198, с. 96]. Якщо застосувати цю тезу до аналізу болгарської політичної культури кінця ХІХ – початку ХХ ст., отримаємо досить зримий внутрішній фундамент феномена «посередництва», чії гуманістичні функції передбачали перенесення традиціоналістських елементів світогляду, що відклалися на особистісному рівні, в скарбничку західноєвропейського марксизму.

Отже, підбиваючи деякі попередні підсумки, можна сказати, що аналіз особливої цивілізаційної зони, в якій культурні простори Болгарії і Росії взаємодіяли подібно до сполучених посудин, дає можливість на особливому історіософському рівні наблизитися до розуміння ключових моментів національної історії цих країн. Як наслідок, виникала перспектива опосередкованого виявлення їх національних архетипів, що вплинули в Росії на традиціоналістський вибір радикально-більшовицької і частково лівоцентристської («посередницької») ідеології марксизму.

Таким чином, можна стверджувати, що розвиваючись на російському ґрунті, марксизм отримав можливість цілком успішно апелювати як до класичної західної (для Росії – модернізаційної) моделі, так і до більш традиціоналістських форм свого «східного» (точніше візантійсько-азіатського) месіанського різновиду. Наслідком подібного політичного вибору стали висновки Ю. О. Мартова, а пізніше і М. О. Бердяєва, про характер ідейних протиріч, що усе більш посилювалися, охопили російський соціал-демократичний рух в першому десятиріччі ХХ ст. У цьому випадку йдеться про взаємини представників «ортодоксального» і «критичного» (реформістського) напрямів марксизму.

Така постановка питання примушує вкотре звернутися до проблеми західних впливів, що прямо діяли на особливу багатовекторну специфіку російської політики і культури. Таким чином, вже не на балканському, але на російському ґрунті може бути порушене питання про значення модернізації і

про її вплив на розвиток марксизму в Росії, у цьому випадку її «критичного» (за Бердяєвим) соціал-демократичного напрямку.

Далі, звертаючись до проблеми модернізації в Росії, необхідно враховувати, що питання це обросло коконом політичного антагонізму і не може розглядатися у відриві від його, можливо, дещо полемічно загостреної, не завжди суворо наукової, але, проте, необхідної соціокультурної інтерпретації [Додаток А, 68]. Надалі на цьому ґрунті складається особлива ідеологічна платформа, характерна для представників політичних і соціально-економічних еліт, що мають «...ширший кругозір і здатність порівнювати, співвідносити між собою різні культурні світи...» [608].

У такому контексті аналогії з «модернізаційним» вектором російської соціал-демократії напрошуються самі собою. Роки, проведені за кордоном, високий рівень європейської освіченості (досить порівняти європейця Г. В. Плеханова, цінителя західноєвропейського живопису Л. Д. Троцького [1213] і В. І. Леніна, який не отримав навіть повноцінної університетської освіти), тісне зіткнення зі світом європейської соціал-демократії – усе це, поза сумнівом, зміцнювало загальну орієнтацію «класичних» марксистів Росії на західноєвропейські духовні і культурно-політичні цінності. Тоді як більшовизм, навпаки, багато в чому став реакцією на «урочистість, – як писав Мартов, – споживчої точки зору» [578, с. 24]. Із зрозумілих причин стійку підтримку світової соціал-демократичної еліти викликала саме перша, проєвропейська позиція російського соціалізму, що завжди мала пріоритет перед домаганнями більшовицької фракції РСДРП. В результаті, в російському соціал-демократичному середовищі склався напрям, готовий не поспішати з революцією, готовий підтримувати буржуазію, як частину природного і необхідного економічного процесу.

Втім, тут же виникає закономірне питання про державну стратегію більшовизму, логіку якого найвиразніше виявили економічні експерименти 30-х років ХХ ст., що розкрили модернізаторську суть фронтальної сталінської індустріалізації. Роздумуючи про цю, пізнішу, промислову стратегію

більшовиків, багато дослідників, зокрема все той же В. М. Межуєв, писали, що централізована мобілізація людських ресурсів, особливо в епоху індустріалізації, була природною тягою до подолання технічної відсталості, але при збереженні «державної незалежності» і усіх інших умов, необхідних для блокування загрози, націленої на перетворення Росії на «периферію західного (капіталістичного) світу...» [608].

Отже, оцінка російського марксистського руху була б досить простою, якби вона дозволяла стійкий поділ цієї течії на правих і лівих, серед яких одні були б ортодоксами і традиціоналістами, а інші західниками і прибічниками економічної і соціально-політичної модернізації. На жаль, це не зовсім так. Російський марксизм, через своє залежне і нелегальне положення, ніколи не міг повністю реалізуватися в політичному житті Російської імперії. В результаті, його наповнювали різні течії і групи, емігрантські центри (часто дуже значні), політичні видання, чиї редакційні колеги нерідко переймали на себе обов'язки, що дорівнювали за значенням функціям партійного ЦК тощо. У цьому змішенні критеріїв, поглядів і оцінок на тлі об'єднавчої одержимості МСБ Другого Інтернаціоналу на арену соціал-демократичного простору Росії вийшли ліві центристи.

Слід сказати, що платформа лівоцентристської течії в Росії і сьогодні вивчена вкрай слабко. Увага, яку історики приділяли більшовизму і меншовизму, досі часто переростає в твердження, що подібного явища в російському політичному житті не було зовсім. Проте правильніше було б сказати, що воно не було оформлене організаційно, а було набором ідей, окремих соціал-демократичних акцій і тимчасових політичних альянсів, які так чи інакше в основі своїй передбачали концепцію єдності соціалістичних сил. Ключем до визначення цього явища, як уявляється, може виявитися все та ж теорія модернізації, яка при її опосередкованому застосуванні органічно класифікує марксистський простір Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.

Зокрема, російський соціолог С. А. Єрмаханова, роздумуючи про структуру модернізації, писала про три визначальні вектори цієї концепції.

Перший – це власне модернізація («класична»), її результатом виявляється повна трансформація національного образу думки і дій. В ролі другої, в цьому випадку протилежної напрямної сили виступає традиціоналізм, найчастіше сприйманий як «гальмо в історії». Нарешті, третім аспектом, який автор визначає як вектор альтернативної модернізації, стає процес вирівнювання принципів традиційних і європейських культур у рамках конкретної національної традиції. Подібна логіка приводить С. А. Єрмаханову до необхідності використання трьох основних термінів модернізаційної теорії, які вона визначає як – «контрмодернізацію», «антимодернізацію» і «модернізацію» [Додаток А, 69]. І якщо з останньою категорією усе більш менш зрозуміло, то дві інші вимагають певного коментаря. Отже, користуючись термінологією С. А. Єрмаханової, можна сказати, що контрмодернізація – це «альтернативний варіант модернізації, за національним зразком», тоді як антимодернізація – це «...відкрита протидія модернізації» [314].

Таким чином, не претендуючи на повноту аналогій, все ж можна зробити деякі висновки про природу російського соціал-демократичного руху, дисперсність якого, виходячи з пізніших модернізаційних концепцій, логічно обґрунтувати так: по-перше, частковим традиціоналізмом більшовиків (в інтерпретації теоретиків євразійства, тут наявне «агресивне повернення до традиціоналізму») [1039]. Потім так само можна говорити про вектор, досить ясно виражений прозахідними (модернізаційними) поглядами «легального марксизму» і частково ідеологічною платформою правих меншовиків. (Окремо хотілося б підкреслити особливу позицію Г. В. Плеханова, що часто залежала від його особистих симпатій або антипатій всупереч логіці європейських переконань).

І, нарешті, наслідуючи вказані вище критерії, можна намітити межі ще однієї самостійної соціал-демократичної течії, внутрішньою складовою якої стали елементи контрмодернізації. Моделі, затребуваної, як правило, примиренцями і лівими меншовиками, готовими орієнтуватися на західні

демократичні і гуманістичні принципи, обмежені, проте, специфікою національної самосвідомості [Додаток А, 70]. Таким чином, поєднання внутрішнього культурного архетипу із запозиченими в процесі життя установками на європейські духовні цінності й етичні норми забезпечило виникнення ідейної платформи такого самостійного напрямку російського марксизму, як лівий центризм. При цьому на глибинному рівні ця течія виявилася здатною, подібно до своїх балканських і турецьких аналогів, реалізовувати специфічні функції культурного і політичного «посередництва», що багато в чому зумовило індивідуальні риси східноєвропейської соціал-демократії кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Звертаючись до питання про суть лівого центризму в Росії, неможливо відмовитися від питання про культурні складові політичної платформи таких значущих його представників, як Л. Д. Троцький або Ю. О. Мартов. Проте тут відразу ж виникає питання про правомочність звернень до російського архетипу, що об'єктивно доповнюється в цьому випадку елементами національної єврейської ментальності. Більше того, загострюючи вказану проблему, хотілося б додати, що національно-культурні основи лівоцентристської ідеології в Росії, очевидно, дійсно містили в собі фрагменти єврейського світосприйняття. Причому тією мірою, що значно перевершувала ці ж складові як в традиціоналістському (ортодоксальному), так і в класичному (реформістському) варіантах марксизму. Отже, досить приєднати до прізвищ Л. Д. Троцького (Бронштейна) і Ю. О. Мартова (Цедербаума) [Додаток А, 71] ще і прізвища Ф. І. Дана [Додаток А, 72] (Гурвича), а із старшого покоління близького до них П. Б. Аксельрода [Додаток А, 73] (крім того, не можна забувати про центристську орієнтацію значної частини членів Бунду, а це М. Лібер (Гольдман), В. Косовський, В. Медем [Додаток А, 74] та ін.), щоб питання про єврейську складову цивілізаційних основ російського «посередництва» стало одним з принципових моментів в усвідомленні загальної стратегії лівого центризму [Додаток А, 75].

Зрозуміло, відповідь на таке питання не може бути однозначною. Власне, вже в першому наближенні очевидною є складність і суперечність зазначеної проблеми, що дозволяє розділити її принаймні на декілька взаємозв'язаних частин. Так, активізація єврейського питання на рубежі XIX – XX ст. і, відповідно, його широке обговорення в європейських політичних колах примушує звернутися до поглядів болгарського соціаліста Г. Василева, який зумів несподівано вдало окреслити межі першої частини вказаної проблеми. Як впливає із щоденників Г. Василева, він обговорював це питання (проблему національної орієнтації єврейства в умовах усвідомленого занурення його представників в конкретний цивілізаційний простір) під час філософських диспутів в Мюнхені у кінці січня – на початку лютого 1910 р. Зокрема, Г. Василев зазначав, що євреї, що виявляються у сфері культурного тяжіння конкретної країни (наприклад, Болгарії), з часом стають не більш євреями, ніж самі болгари, що живуть в Болгарії. «Ісус, Спіноза, Гейне, Рубінштейн, вони євреї (так само, як і Маркс) за народженням, але в їх творчості немає нічого специфічно єврейського, а німецьке, або французьке, або англійське, або російське...». І далі, якщо німецькі реакціонери, лаючи Гейне, – зазначав у своєму щоденнику Г. Василев, – називали його творчість уособленням єврейства, то це не що інше, як демонстрація «...антисемітських настроїв у цих реакціонерів, які не могли сказати нічого більш осмисленого проти поета» [164, с. 89].

Зрозуміло, що сьогодні, спираючись на широкий досвід, отриманий при дослідженні єврейського культурного континууму, наприклад, в Російській імперії, такі твердження уявляються надмірно прямолінійними. Зокрема, про це свідчать спеціальні роботи (наприклад, «Історія євреїв Росії», 2005), завдання яких – вивчення сучасної історії єврейського народу в Східній Європі і безпосередньо в межах Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. [279]. Крім того, серйозний науковий інтерес становлять матеріали різноманітних конференцій, що скликалися в Києві і в Москві протягом, як мінімум, останніх десяти років та ін. [289; 310; 593; 594; 595; 596].

Та все ж не можна скидати з рахунків той факт, що традиції Гаскали часто призводили до того, що в умовах модернізації багато представників поєвропейськи освіченої, «прогресивної» єврейської інтелігенції дійсно починали стверджувати: «...переставши бути євреями, ми (у цьому випадку це культурологічний аналіз київського дослідника В. Нахмановича) відразу станемо росіянами, німцями, французами...» тощо [647]. Таким чином, спираючись на низку спеціальних досліджень у сфері іудаїки, можна сказати, що з кінця ХІХ ст. в секуляризованих єврейських сім'ях досить часто спостерігався процес заміщення «внутрішньої віри» зовнішньою обрядовістю. В результаті, відбувалося розшарування громад, члени яких або піддавалися пасивному варіанту асиміляції, або виражали активний антинаціональний протест (зрозуміло, що це стосувалося в першу чергу світогляду єврейської інтелігенції), обумовлений позитивістськими концепціями другої половини ХІХ ст.

Таким чином, склалася безпрецедентна ситуація, коли провідні ідеологи єврейського робітничого Союзу (Бунд), відстоюючи конкретні національні інтереси єврейського пролетаріату, самі виховувалися в контексті світської і, більше того, підкреслено російської освіти. Принаймні саме таку освіту мали М. Лібер і обидва його брати (згодом меншовики Л. Гольдман і Б. Горєв) [Додаток А, 76]. Тоді як В. Медем, народившись євреєм, не лише виховувався в сім'ї, що сприйняла культуру російського провінційного дворянства [Додаток А, 77], але навіть був хрещений за православним обрядом [Додаток А, 78].

Ще складніше (це наступний аспект означеної вище проблеми) судити про культурні складові менталітету так званих «асиміляторів» – євреїв-«іскрівців» [Додаток А, 79]. Власне, коли київський історик В. Любченко, вивчаючи єврейську історію кінця ХІХ – початку ХХ ст., пише про «українських євреїв» Дейча і Троцького, у відповідь виникає лише здивування [646]. Проте слід пам'ятати, що з дев'яти учасників І настановного з'їзду РСДРП, п'ятеро були євреями (троє з них – представниками Бунду). Більше

того, при найближчому розгляді з'ясовується, що, наприклад, П. Б. Аксельрод ще в 1881 р. (тобто на вильоті властивого йому в молодості бакунізму) звертався у своїй публіцистиці до тем, пов'язаних з національною єврейською проблематикою [21, с. 154–155]. Пізніше ці думки утілилися в його незавершеній брошурі «О задачах еврейско-социалистической интеллигенции» [Додаток А, 80] [21, с. 173–179]. Ю. Мартов також згадував про свою пропагандистську роботу в єврейських робітничих гуртках у Вільно (пізніше ця тема стала частиною його «Записок социал-демократа», що вийшли в Берліні в 1922 р.) [563]. Крім того, його промову, що прозвучала на зборах агітаторів у Вільно (1895), можна розглядати як частину спеціально розробленої стратегії, що сприяла організаційному відокремленню «Загального єврейського робітничого союзу» (Бунд) [Додаток А, 81]. Слід сказати, що ця промова виявилася дуже популярною в єврейських соціалістичних колах, внаслідок чого була повторно опублікована у «Вестнике Бунда» в 1904 р. [579, с. 248–265]. У цьому ж, 1904 р., «асимілятор» Ф. І. Дан виступив в «Искре» з різким засудженням антисемітизму і підтримкою ідеї єврейської самооборони. Нарешті вже згадуваний меншовик Л. Г. Дейч видав в Берліні в 1923 р. спеціальну книгу, яку назвав «Роль евреев в российском революционном движении» тощо.

Та все ж, роздумуючи про єврейське питання у кінці ХІХ ст., П. Б. Аксельрод відмічав, що єврейське населення в масі своїй було приречене на «природний плин речей», тобто по суті, покинуте своєю власною соціалістичною інтелігенцією [21, с. 175]. Однією з причин такого стану речей можна вважати ранню тезу К. Маркса (1844 р.) про загальний експлуататорський характер єврейства. Заради обґрунтування цього твердження ним була написана спеціальна стаття («К еврейскому вопросу»), яка опосередковано ігнорувала етнокультурні проблеми європейського єврейства. У цій статті К. Маркс переводив етнічне питання у сферу економіки і, таким чином, зводив його, як він сам підкреслював, до рівня загальнонаціонального крамарювання і наживи [Додаток А, 82] [561].

Проте вже М. П. Драгоманов [Додаток А, 83], підтримуючи ідею «Вільної єврейської друкарні» в Женеві в 1880 р., відмічав, що «експлуататорами» в єврейському середовищі була тільки третина населення. Інші дві третини, на його думку, були доступні і класовій боротьбі і соціалістичній пропаганді [139, с. 219–220]. Ці ж думки поділяв в 1895 р. і Ю. Мартов, виступаючи на вже згадуваних раніше травневих зборах агітаторів у Вільно. Підсумком його виступу став висновок про те, що для єврейського пролетаріату шкідливо перебувати в тіні російської визвольної боротьби (на «другому плані»), особливо коли йдеться про справу власного соціального, а значить, і національного звільнення. Таким чином, промова Мартова була присвячена питанням безпосередньої єврейської соціалістичної боротьби, яка в союзі з російським і польським пролетаріатом була здатна підтримати велику справу свободи, гігантську «руйнівну пожежу» загальноросійської революції [579, с. 262, 265], [Додаток А, 84].

Отже, з одного боку, не можна не відмітити очевидний інтерес етнічних євреїв-соціалістів до класової єврейської проблематики. З іншого – усі ці виступи, поза сумнівом, пригнічувалися інтернаціоналізмом марксистської концепції, що призвело до того, що брошура П. Б. Аксельрода так і не була видана, втім, так само як і женеvська література на «жаргоні», так високо оцінена колись М. П. Драгомановим тощо.

Слід сказати, що Маніфест женеvських соціалістів-євреїв дуже ясно обґрунтовував ситуацію, що склалася на стику століть [Додаток А, 85]. Так, причину віддаленості євреїв-соціалістів від проблем єврейства женеvська група бачила в напрямку руху етнокультурної ідентифікації, тобто саме в тих модернізаційних принципах, які змогли серйозно вплинути на національний світогляд російської інтелігенції єврейського походження. На думку женеvських авторів, єврейська молодь, вирвавшись із «задушливої атмосфери» штетлу [Додаток А, 86] в будь-який державний навчальний заклад, зустрічалася там з різким антиєврейським загальноінтелігентським настроєм. Потім, уже в соціалістичному середовищі, цим же людям ясно давалося

зрозуміти, що не єврейське питання, але світове значення марксизму здатне змінити життя пролетаріату в усьому світі і, відповідно, єврейського пролетаріату в тому числі. Логіка подібних роздумів невблаганно вела до висновку про те, що наполягати на особливій інтерпретації єврейського питання можуть тільки дрібнобуржуазні елементи, зі зрозумілих причин, не варті високого призначення марксиста.

Урешті-решт, підводячи ризику під знаком питання про єврейську складову в лівоцентристському менталітеті в Росії кін. XIX – початку XX ст., хотілося б ще раз підкреслити, що в цьому випадку йдеться про своєрідний (і в той же час дуже характерний для свого часу) психо-інтелектуальний тип окремих представників східноєвропейського єврейства, схильних до секуляризації світогляду і відриву від національного коріння. Як писав вже згадуваний раніше В. Нахманович, йдеться про культуру, що зберегла певні шаблони (архетипи рухів душі і думки), але, в той же час, принаймні зовні, перестала бути самою собою [Додаток А, 87] [647].

Таким чином, узагальнюючи все вище сказане, слід зазначити, що два національних начала сплїталися в лівоцентристській ідеології, залишаючи руськість як активний елемент свідомості, а єврейство як його пасивний (латентний) фон, здатний, проте, підсвідомо впливати на окремі вчинки конкретної особи, у цьому випадку соціал-демократа і «культурно-політичного посередника». Останнє, власне, тільки посилювало властиву «посередництву» суперечність, накладаючи на традиційний конфлікт «схід-захід» його особливу російсько-єврейську складову.

В той же час, слід зазначити, що близьке знайомство із західним світом, його культурою, економікою, з особливою динамікою у вирішенні національного питання і лібералізацією різноманітних політичних інститутів, не могло не викликати очевидного інтересу багатьох росіян соціал-демократів (передусім, соціал-демократів єврейського походження).

Як відомо, на відміну від Х. Г. (К.) Раковського або Ахмед Риза-Бея, такі російські центристи, як Ю. Мартов або Л. Троцький, потрапили в Європу уже

сформованими особистостями і навіть більш того, цілком зрілими політиками і переконаними марксистами. Обоє вони, один в 1901 р. (Мартов), інший (Троцький) в 1902 р., прибули за кордон, передусім у зв'язку з організацією «Искры», у виданні якої взяли найдіяльнішу участь. У той же час, незважаючи на низку внутрішніх розбіжностей, ці іскрівські «асимілятори» виявили дуже схожий інтерес до європейської культури і науки [Додаток А, 88]. Обоє неймовірно талановиті, як писали про них сучасники [Додаток А, 89], обоє сприйнятливі і сповнені почуття, якщо так можна виразитися, гострого освітнього незадоволення, вони різко відрізнялися, наприклад, від В. І. Леніна, який спочатку в Лондоні, а потім і в Парижі «демонстрував холодне презирство до «буржуазного мистецтва» [Додаток А, 90] [1213, с. 57]. Та все ж складається враження, що будь-які надії, пов'язані з інтеграцією російської інтелігенції єврейського походження (у тому числі і соціал-демократичної) в західний політичний простір, були марними і наївними. Очевидно, однією з причин безпідставності таких тверджень було особливе положення єврейства в Західній Європі. Показово, що ця тема (положення єврейського етносу в Західній і Східній Європі) посіла одне з центральних місць в роздумах видатного теоретика лівого центрризму, лідера німецької соціал-демократії, експерта в галузі національного питання, Карла Каутського.

Користуючись властивим марксизму методологічним інструментарієм, він відмічав, що Західна Європа кінця XIX – початку XX ст. була ареною безперервної економічної боротьби, в результаті якої відбувалося затвердження великого «торговельного і грошового капіталу». Цей капітал, підкреслював К. Каутський, як правило, пов'язувався з представниками єврейського етносу. В той же час процес розшарування середнього класу активізував професійні міграційні процеси, підштовхуючи молодь до поповнення «рядів інтелігентних професій» [407]. Саме тут, на думку К. Каутського, спостерігався унікальний феномен, коли євреї, пов'язані в суспільній свідомості з торговельною буржуазією, виявлялися також і в центрі інтелектуальної еліти західноєвропейського суспільства. Таким чином, з одного боку, на рубежі XIX – XX ст. відбувалося економічне зміцнення єврейства,

а з іншого – спостерігався процес перманентного виділення «в ряди інтелігенції численних і рухливих елементів» єврейського етносу. Непрямим наслідком вказаних соціальних тенденцій стало посилення феномена західного антисемітизму, явища відмітного від подібних настроїв в Східній Європі [Додаток А, 91], але при цьому також дуже несимпатичного [407].

Отже, підсумовуючи соціальні процеси, що відбувалися в єврейському середовищі у кінці XIX – початку XX ст., можна сміливо стверджувати, що вони істотно посилювали прозахідний вектор центристської складової російської соціал-демократії. Отже, в наявності ще один чинник стійкого прагнення лівих центристів до коригування «варварського» (за М. О. Бердяєвим [67, с. 253]) буття Росії, співвідношуваного із «цивілізованими» аналогами політичної культури Західної Європи. Інакше кажучи, багато соціалістів вважали, що неможливість розділити демократичні надбання Європи зобов'язала їх працювати над досягненням подібних цінностей в Росії. Саме у такому контексті ними була усвідомлена необхідність цивілізаційної інтеграції і саме так серед «посередників» письменників, художників і філософів з'явилися професійні марксистки, які перейняли на себе функції більш спеціального, культурно-політичного посередництва.

***

Завершуючи аналіз ідейно-політичної діяльності центризму (досліджуваної на прикладі відповідних течій в Болгарії, Росії, частково в європейських вілайєтах Османської імперії), хотілося б відмітити, що унікальність цього явища багато в чому залежала від культурних впливів, що акумулюються в буферних зонах Балканського півострова і Російської імперії. Існуючи в особливому геополітичному континуумі, розташованому між світами західної і азійської (для Росії), західної і тюрко-ісламської (у масштабах Османської імперії) для Балкан цивілізацій, цей унікальний регіон не раз виявлявся центром тяжіння: зсередини – для художників і політиків, зовні – для мислителів і філософів. Територіально цей величезний

регіон був ареалом, межі якого тягнулися від західних рубежів Османської імперії до крайніх меж Російської імперії. Духовно він існував в складній взаємодії «азійсько-європейських» цивілізацій, які, маючи багатогранні форми локальних проявів, в цілому утворювали унікальну спільність автономної субкультури, що претендувала на самостійне місце у світовому культурному і політичному просторі.

Самобутня природа соціально-економічного устрою і духовного світу вказаного регіону зумовили досить традиціоналістську основу лівоцентристської ідеології, яка в цьому випадку була близька до «антимодернізаторських» принципів радикального марксизму. Останній знайшов своє відображення в політичній діяльності соціал-демократичної партії тісних соціалістів в Болгарії і більшовицької фракції РСДРП в Росії. В той же час активна дія модернізуючої стратегії західноєвропейських політичних еліт, економічні інтереси найбільших фінансово-індустріальних корпорацій і банків зумовили тактику «наздоганяючої» модернізації, що розгорнулася в межах більшості країн східноєвропейського регіону. Таким чином, вони (навіть такі великі, як Росія) спочатку прирікалися на свідомо периферійне і залежне від зовнішніх інтересів положення. При цьому ідеологічно вказаний процес ушляхетнювався демократичними гаслами Французької революції, що зовні все ще зберігали загальнолюдське значення великої гуманістичної формули: «свобода, рівність і братерство»!.. Виразниками цього вектора в соціал-демократичному русі Східної Європи стали «модернізаційні» (прозахідні) течії марксизму, які в Болгарії знайшли своє віддзеркалення в політичній програмі БРСДП (широких соціалістів), а в Росії коливалися між «буржуазним соціалізмом», «легальним марксизмом» і раціональною «реформаторською» стратегією правого [Додаток А, 92] крила меншовизму.

Свого часу, роздумуючи про внутрішню суть того конфлікту, який неминуче виникав при тиску західної культури на цивілізаційні основи слов'янського, перш за все православного, традиціоналізму, М. О. Бердяєв

писав: «західні люди схиблені на культурі (нім.) / цивілізації (фр.)», але в той же час вони ж нею і «роздавлені». Підсумок – це «відсутність свіжості душі». ...І далі, «західна душа набагато більш раціоналізована, впорядкована, організована розумом цивілізації, ніж російська душа, в якій завжди залишається ірраціональний, неорганізований і нерегульований елемент...» [67, с. 253] [Додаток А, 93]. Такий погляд на зримі протиріччя, що виникають в ході об'єктивних спроб міжцивілізаційних контактів, характерних для існування західноєвропейської і східноєвропейської субкультури, дозволяє говорити про необхідність ще одного ідейного напрямку в загальнокультурному розвитку Європи. Йдеться про явище «посередництва», тобто про існування особливої категорії людей, здатних в межах своїх творчих і інтелектуальних можливостей накопичувати і передавати конкретну культурну і ідейно-політичну інформацію. У контексті марксистського вектора політичної історії Східної Європи про цей феномен можна говорити як про частину лівоцентристської ідеології, що виявлялася в діяльності реальних соціал-демократичних партій (у масштабах цього дослідження соціал-демократичних партій Болгарії, християнських провінцій Османської імперії і Росії).

У Болгарії ця течія була пов'язана з практикою соціал-демократичного Союзу «Пролетар», пізніше «лівицею» БРСДП (ш. с.). У Македонії центризм заявив про себе в контексті зв'язків болгарської соціалістичної партії (СРП) з діяльністю Робочої соціалістичної федерації. У Росії центристська ідеологія не мала прямого організаційного вираження. В той же час вона була представлена комплексом програмних тез і конкретних акцій, які найчастіше виходили від членів помірної меншовицької групи Мартов–Дан і від примиренських кіл, що об'єдналися навкруги Л. Д. Троцького (з його позафракційним виданням віденська «Правда») і Бунду.

Таким чином, враховуючи деяку аморфність феномена соціалістичного центризму (причому як в Росії, так і в Болгарії), оптимальним методом наукового аналізу є використання історико-культурного, цивілізаційного підходу. Наслідком такої історіософської розгорненості дослідження

виявляється багатоплановий погляд на генезис соціалістичного центризму, що припускає особливу класифікацію його зовнішніх і внутрішніх проявів. На зовнішньому рівні стратегія центризму з'являється як програма лібералізації ортодоксального марксизму, як ідеологічна концепція, націлена на об'єднання соціалістичних сил заради збереження загальнодемократичних принципів в умовах останнього передвоєнного десятиліття. На внутрішньому рівні основою лівоцентристської ідеології виявляється функція «культурно-політичного посередництва», завданням якої є досягнення соціально-політичних перетворень з урахуванням досвіду західної цивілізації, але в межах, обумовлених національною культурою і традиційним змістом менталітету («контрмодернізація»).

РОЗДІЛ 3

Етапи становлення та особливості розвитку лівоцентристської опозиції в Болгарії: центристські фракції БРСДП(о) і РСДРП в умовах формування загальної моделі східноєвропейського марксизму

3.1. Генезис лівоцентристської ідеології в умовах внутрішньої дисперсності соціал-демократичних фракцій БРСДП

Розпочинаючи вивчення суті лівоцентристського руху в Болгарії (на рубежі століть і в першому десятиріччі ХХ ст.), необхідно в першу чергу звернути увагу на стійкі тенденції дослідного спрощення, так чи інакше властиві для всієї післявоєнної і, як не дивно, навіть сучасної історіографії. Аналізуючи полеміку соціалістичних партій зазначеної країни і визначаючи місце лівого центризму як частини болгарського опортунізму, більшість істориків (часто негативно, пізніше більш позитивно) писали про близькість вказаного автономного напрямку до реформістських рухів європейської соціал-демократії кінця ХІХ – початку ХХ ст. По суті, цією тезою і вичерпувався основний історіографічний досвід, характерний для спеціальних досліджень з історії болгарського марксизму в другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Як прояви центристсько-реформістського вектора європейського соціалізму називалися процеси, що відбувалися в середовищі німецької (СДПН [Додаток А, 94]) і французької (СФІО [Додаток А, 95]) соціал-демократії, які підтверджували більш реформістську, ніж ортодоксальну, а пізніше відверто примиренську практику Другого Інтернаціоналу.

Прикладом подібних поглядів стали праці А. Аврамова «Политическата стратегия и тактика на БКП (1903–1923)» [4], С. Георгієва (його дослідження було написано пізніше, але тим не менше з близьких ідеологічних позицій) [202], колективна монографія (академічно витримана й заснована на широкому джерелознавчому матеріалі) «Възникване, развитие и залез на опортюнизма в българското работническо движение 1891–1948» [194]. Також у контексті цієї історіографії можна згадати дещо однобічну, опубліковану в 1989 р. роботу

Т. Мітєва, де визначення правої соціалістичної опозиції було виражене у звичних штампах (наприклад, «страшенні класові супротивники»), поруч із якими співіснувала теза про «безпринципне класове угодовство» Я. Сакизова, причому з метою його «особистого успіху» [623]. У цьому випадку доречно згадати монографію ще одного болгарського автора М. Ісусова «Революционното профсъюзно движение в България (1903–1912)» (1962), яка навіть з урахуванням неминучої квазімарксистської методології відрізнялася не тільки набором цікавої фактологічної інформації, але і зваженим, справді науковим підходом до предмету дослідження [362].

Такий же мозаїчний, часто суперечливий дослідницький підхід характерний для робіт, пов'язаних із вивченням персоналій різних представників болгарського соціал-демократичного руху. Зокрема, звертає на себе увагу монографія Е. Бужашкі «Благоев и победата на марксизма в Българското социалистическо движение 1885–1903», що була видана в 1960 р. і вже тоді містила певні елементи психологічного аналізу [130]. У той же час опубліковане в 1989 р. колективне дослідження «Георги Бакалов: живот и дейност», навпаки, мало дуже догматичний характер [Додаток А, 96] [205]. Отже, праць, присвячених аналізу правосоціалістичного напрямку в болгарському соціал-демократичному русі, досить багато. Автори одних із них безпосередньо націлені на вирішення цієї проблеми, інші розглядають її побічно, але в цілому всі вони солідарні в оцінці реформістської суті зазначених рухів, практично не розмежовуючи специфіку «общедельства» і класову природу ідейно-політичної платформи центрризму.

У зв'язку з цим необхідно вказати на те особливе місце, яке посідає в історіографії зазначеного питання монографія болгарського історика Й. Йотова [Додаток А, 97] «Центризмът в българското социалистическо движение 1905–1920» [385]. По-перше, його дослідження підготовлене на реальному і, що важливо, різноплановому історичному матеріалі. Далі, незважаючи на рік видання (1969, що, природно, зумовило відповідний стиль і специфіку подачі історичних фактів [Додаток А, 98]), ця робота не містить

огоульної критики теорії і практики центризму. Навпаки, очевидно, що її автор спробував логічно і, по можливості, неупереджено узагальнити весь наявний у його розпорядженні документальний матеріал, завдяки чому зміг виокремити центризм у самостійний рух болгарської соціал-демократії, близький, але аж ніяк не тотожний національному різновиду реформізму. У той же час автор свідомо не робив відмінностей між західноєвропейським і болгарським центризмом, особливо підкреслюючи, що зазначений рух існував «...незалежно від національних особливостей і конкретних історичних умов» [385, с. 9–10].

Очевидно, остання теза Й. Йотова, незважаючи на деяку адекватність оцінок, усе ж надзвичайно спрощує сутність такого явища, як східноєвропейський, зокрема балканський (болгарський), центризм. Власне, сучасний погляд на характер цього руху дозволяє припустити, що його національна, культурно-політична самобутність саме й перетворює його на те, чим він є насправді і через що він вкотре виявився предметом самостійного наукового дослідження. У цьому сенсі дуже показова розмова, що відбулася між Я. Сакизовим і Г. Василевим у кінці червня 1909 р. «Одного разу говорили «про політику» (*лапки Г. Василева – Т. М. В.*). Він говорив з відчаєм. Ніякі перспективи йому в той момент не бачилися. Партія була слабкою і зеленою. *Маси байдужі і нерухомі... (курсив – Т. М. В.)*» [164, с. 81]. Варто зазначити, що згадана розмова хронологічно відповідає піку центристської мощі «лівих». Отже, можна припустити, що її ідейна відокремленість – це елемент відображення «байдужості» мас до політичних вишукувань більш правого «общедельства». Маємо один із варіантів тієї самої «культурної місії» соціалізму, про яку міркував через кілька років після амстердамського конгресу К. Каутський, однак варіант, перенесений на національний болгарський ґрунт [362, с. 76].

Крім відмови від національно-політичного компонента в ідеологічній платформі «лівих», сумнів викликає ще одна теза Й. Йотова. Так, у своїх роздумах про сутність центризму він відштовхується від тези про його

проміжний характер. Отже, він значною мірою пов'язує його існування зі зміною «двох епох» у робітничому русі Європи і самої Болгарії. У цьому разі мова йде про ранній довоєнний поступальний етап у розвитку соціал-демократії і про її більш пізню фазу, яку можна позначити як радикально-революційну.

Таке трактування основних напрямків у теорії і практиці лівого центрризму також вбачається далеко неоднозначним і, відповідно, вимагає більш точного виділення окремих етапів у розвитку болгарської соціал-демократії в цілому. Власне, немає ніяких сумнівів у тому, що в ході Першої світової війни соціал-демократичний рух переживав серйозну ідейну, а часто й організаційну трансформацію. Однак цей політичний поділ визначив не тільки зародження і подальший зліт, скільки захід лівоцентристської ідеології в Болгарії. Очевидно, вичленення основних етапів (зародження й подальший розвиток) у зазначеному русі пов'язане, скоріше, з появою наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. деяких ідейних передумов, необхідних для подальшої структуризації й оформлення окремих рухів у болгарській соціал-демократії. Власне, без ясного розуміння цих процесів неможливо говорити про подальше, більш усвідомлене існування болгарського центрризму, що відокремлював себе як від авторитарних зазіхань БРСДП (т. с.), так і від відкрито угодовської практики більшості політичної еліти широкого соціалізму.

Багато болгарських авторів (такі як Т. Мітев, Е. Бужашкі, С. Георгієв та ін.), аналізуючи ранню історію болгарської соціал-демократії, відзначали наявність подібних етапів, розміщуючи їх у контексті декількох класифікаційних систем, як мінімум двох: двофазової і трифазової. Очевидно, трифазова структура є більш повною і, відповідно, більш адекватною тій трансформації, яка відбувалася всередині соціал-демократичного руху між 1891–1903 рр. З огляду на прийнятий трифазовий поділ, слід визнати, що перший етап у розвитку болгарського марксизму відображає конкуренцію найбільш ранніх соціалістичних груп, так званих «партійців» і «союзистів»;

другий вміщує приховане протистояння між Я. Сакизовим і Н. Габровським і, нарешті, третій фіксує наростання протиріч між ортодоксами та реформістами всередині поки що єдиної БРСДП. Як правило, верхню межу цього періоду пов'язують із появою видання Я. Сакизова «Общо дело» (1900), що, на думку вище названих авторів, дало дорогу відкритим проявам внутрішньопартійного «опортунізму».

Як уже згадувалося раніше [Додаток А, 99], болгарська соціал-демократія останнього десятиріччя ХІХ ст. в ідейному плані не була однорідною. Власне, після напівлегальних зустрічей у Тирново і, головне, у Бузлуджі в 1891 р. у ній сформувалися два центри: тирновський – Болгарська соціал-демократична партія (БСДП з Н. Габровським [Додаток А, 100] і Д. Благоєвим на чолі) і, трохи пізніше, софійський (1892 р.) – Болгарський соціал-демократичний союз (БСДС, його лідерами стали Я. Сакизов, Е. Дабев і С. Мутафов [Додаток А, 101]) [1259]. Крім того, сам БСДС також мав складну структуру, що включала дві автономні групи: севлієвську в Болгарії і женеvську за кордоном.

Т. Мітев, розмірковуючи про ідейно-політичну платформу БСДС, пише про характерну для нього «філософію виживання», вважаючи, що вся дооб'єднавча стратегія Союзу – це свого роду мімікрія популістів і кар'єристів [623, с. 35]. У зв'язку з цим особливий інтерес становить той факт, що болгарські соціалісти в Женеві, велика частина з яких пізніше перейшла на лівоцентристські позиції, рішуче обрали саме платформу БСДС. Десятиріччя потому, тобто вже в процесі відокремлення «анархо-ліберальної» опозиції, Г. Бакалов, повертаючись до полеміки між представниками «Союзу» і «Партії» (так він називав БСДП і БСДС), згадував, що причиною такого вибору виявився більш відкритий політичний курс «Союзу» (орієнтований на залучення «масового робітничого класу до соціалізму»), у той час як «Партія» ризикувала залишитися організацією «без робітничого руху» [45, с. 15].

Отже, Х. Г. (К.) Раковський і С. Балабанов [Додаток А, 102] активно публікувалися на сторінках визнаних видань Союзу. Відомо, що

Х. Г. (К.) Раковський брав участь у підготовці програмних документів БСДС [Додаток А, 103]. Під час одного зі своїх візитів на батьківщину він, по суті ще хлопчисько, студент, навіть дозволив собі поїздку в Шумен (1892), де зустрічався з Д. Благоєвим. Метою цього несподіваного візиту стала спроба прямого впливу на центрального ідеолога болгарського марксизму, з яким Х. Г. (К.) Раковський спробував особисто обговорити власне бачення основних принципів внутрішньопартійного будівництва [194, с. 37].

Питання (як і підкреслював у 1905 р. Г. Бакалов) стосувалося характеру соціал-демократичної групи як такої, а саме: чи повинна вона становити легальну соціал-демократичну партію в парламентській [Додаток А, 104] країні з усіма наслідками, що випливають із цього, або складатися як відкрите соціал-демократичне суспільство з просвітницькими цілями й пропагандистськими завданнями. Імовірно, Д. Благоєва мало влаштовував як перший, так і другий варіант партійного будівництва. У своїй роботі, що згодом стала знаменитою, «Принос към истоията на социализма в България» він писав, що «партійці» вже тоді, у кінці ХІХ ст., розуміли значення партії як соціал-демократичної політичної організації, підкреслювали її роль «авангарду», «передового загону робітничого руху», розглядали її як «...організовану військову силу робітничого класу...» [90, с. 153]. По суті, із більш широким контуром майбутньої партійної організації його тимчасово примирили тільки несподівані загальнодемократичні успіхи 1892–1893 рр., а також виховний характер виборчої соціалістичної пропаганди, здатної вплинути, як він вважав, на класову свідомість пролетаріату.

БСДС і, відповідно, майбутні центристи, які прийняли його сторону, навпаки, схилилися до концепції більш відкритої соціал-демократичної організації. Досить швидко «союристами» було підготовлено проект партійного статуту, який спирався на ясно виражені принципи класичного марксизму [Додаток А, 105] і через це передбачав відмову від будь-яких (нехай навіть і тимчасових) міжпартійних компромісів. Утім, особливий параграф цього документа спеціально застерігав, що ця заборона може бути подолана в

разі, якщо компроміси забезпечать явну загальнопартійну «користь» [194, с. 26]. Тож, думка про можливу доцільність тактичних загальнодемократичних блоків проникла в надра дрібнобуржуазної складової болгарської соціал-демократії майже за вісім років до знаменитої «каучукової» резолюції К. Каутського, прийнятої Паризьким конгресом Другого Інтернаціоналу.

Отже, протиріччя наростали. Побічно, хоча і вельми своєрідно, вони відбилися в пізніших спогадах Х. Кабакчієва [Додаток А, 106]. Вдало уникнувши згадок про полеміку «союзистів» і «партійців» (терміни, які в політичній публіцистиці використовував Д. Благоєв і які часто зустрічаються в сучасній болгарській історіографії), він усе ж не міг не сказати про своє перебування в Женеві. Потрапив він туди в останні роки ХІХ ст., тобто саме тоді, коли градус соціал-демократичних дискусій перебував у зеніті і підігрівався політичними баталіями та особистими емоціями, що вихлюпувалися з кожної ресторації, кожного кафе чи клубу [Додаток А, 107]. Причому значна кількість цієї пасіонарної, інтелектуальної і більш-менш незалежної у фінансовому відношенні публіки становили студенти, а також політичні емігранти, особливо з Росії і, частково, з Болгарії [748, л. 7].

Однак, якщо всі згадки про Женеву, які зустрічаються в біографіях Г. Бакалова або Х. Г. (К.) Раковського, наповнені повагою і захопленням перед атмосферою цього міста, перед масштабами «соціалістичного життя», що сповнювало його, то відповідні сторінки в спогадах Х. Кабакчієва інакше як мізерними та, мабуть, ще й нудними не назвеш. Болгарських студентів багато, близько ста, пише Х. Кабакчієв, соціалістів із них «два десятки». Відчуття таке, що в інтерпретації саме цього автора вся кипуча повнота женевського життя переломлюється якось безглуздо й обмежено, часом майже оперетково.

Усе стає на свої місця, після того як Х. Кабакчієв уточнює, що в соціалістичній партії «Швейцарії німецької... й особливо французької Швейцарії ...переважав вплив опортуністів...». «...Женева і Швейцарія, – продовжує далі цей автор, – дали мені мало для усвідомлення масового і революційного руху пролетаріату в тогочасній капіталістичній Європі...», а

цей і тільки цей досвід може бути по-справжньому цінним для соціалістичного життя Болгарії [393, с. 27–29]. Тож, відразу стає зрозуміло, що в такому контексті прямих згадок про особливу роль женеvської групи в спогадах Х. Кабакчієва не було й бути не могло.

Отже, аж до 1894 р. у соціал-демократичному русі Болгарії не існувало ні ідейної, ні навіть формальної організаційної єдності. Однак уже в перші роки відчутної діяльності болгарських соціалістичних організацій (1891–1893 рр.) виявилася деяка відокремленість женеvської групи (територіальна, культурно-політична), яка дозволяє розглядати її як предтечу майбутнього центристського вектора в соціал-демократичному русі країни.

У ситуації, що склалася, надій на об'єднання було не багато. У той же час «лютий терор Стамболова», як писав у «Принос към истоията...» Д. Благоев, досить наполегливо провокував потенційне об'єднання соціал-демократичних груп. У результаті, початковий етап ранньосоціалістичної діяльності БСДП завершився незапланованою зустрічю С. Мутафова і Д. Благоева в Софії [90, с. 226]. Пізніше відбулися переговори, метою яких було об'єднання обох соціалістичних організацій. Вони пройшли несподівано успішно й завершилися установчим конгресом (1894) тепер уже єдиної Болгарської робочої соціал-демократичної партії (БРСДП). Так було започатковано наступний етап у розвитку соціал-демократичного руху країни, для якого характерне уточнення конкретної політичної програми правої гілки болгарського соціалізму. На цей раз конкуренція виникла між внутрішньопартійними рухами, які уособлювали такі великі суспільно-політичні та соціал-демократичні діячі, як Н. Габровський і Я. Сакизов.

Треба сказати, що Н. Габровський стояв біля витоків болгарського соціалістичного руху. Він, очевидно, був єдиним болгарським соціалістом, який побував на Паризькому установчому конгресі Другого Інтернаціоналу в 1889 р. Емоційний, темпераментний, схильний до афектів і політичної агітації, він постає у спогадах Г. Бакалова молодою людиною з довгим, звисаючим на лоб волоссям, яке він раз у раз поправляє нервовою рукою. Його очі горять,

його мовлення, весь хід його думок – усе це тип романтичного, трохи навіть картинного революціонера. Але саме таким «ентузіастам із неясною соціалістичною думкою» [90, с. 122], як трохи іронічно висловився Д. Благоев, очевидно, судилося створювати той чарівний образ справжнього революціонера, який потім залишався навек у серцях й умах їх більш молодих послідовників. Цього разу слухачами Н. Габровського стали учні пловдивської гімназії. У цій же гімназії навчався і сам Г. Бакалов, який навіть через не один десяток років писав про Н. Габровського із тією ж повагою та особистою симпатією [50, с. 279–284]. Утім, навіть у контексті цих невеликих за обсягом спогадів образ Н. Габровського нагадує скоріше народника, ніж соціал-демократа. У результаті «теоретиком» майбутньої тісно-соціалістичної фракції БРСДП став Д. Благоев, а його широко-соціалістичним опонентом виявився не неспокійний і імпульсивний Н. Габровський, а «сентиментальний соціаліст» Я. Сакизов.

Те, що між Я. Сакизовим і Н. Габровським виявлялися принципові ідеологічні розбіжності, відзначав і сам Я. Сакизов. Так, останній, судячи зі спогадів Д. Благоева, ще в 1892 р. об'єднував політичні погляди Д. Благоева і Н. Габровського, протиставляючи їм своє сприйняття соціалізму як такого собі комплексу «ідеальних почуттів», «бажань» і «умов» [90, с. 147]. Утім, та «прекраснодушність», про яку Д. Благоев часто дорікав Я. Сакизову, ніяк не завадила йому цілком по-діловому об'єднати навколо себе ідейно близьку групу соціалістів. У результаті, уже в 1896 р. у приватному листі до Д. Благоева Н. Габровський визнавав, що сили його слабшають, у той час як він явно спостерігає «сходження» сакизовської гілки широкого соціалізму [623, с. 41].

Отже, з новою силою полеміка всередині БРСДП розгорнулася між 1895–1897 рр., а вже в 1898 р. було вперше поставлене питання про партійну дисципліну. У зв'язку з цим (аналізуючи практику виборчих компромісів, характерну як для Я. Сакизова, так і Н. Габровського) Д. Благоев писав про втрату впливу соціалізму в його природному середовищі і про його

перетворення «на дрібнобуржуазний радикал-соціалізм». Основним компонентом розширення виборчої платформи партії Д. Благоев вважав «селянське» питання, у надмірній експлуатації якого він дорікав Н. Габровському. Паралельно він критикував ідейне спрямування, яке уособлював Я. Сакизов, називаючи центрального реформіста БРСДП не інакше як «социалистующий буржуа» [90, с. 309] [Додаток А, 108]. Тим самим він рішуче натякав на діяльність сакизовців у дрібнобуржуазному середовищі і на властиве їм захоплення ліберально-демократичним реформаторством.

Зауважимо, що аналіз внутрішньопартійних розбіжностей, інтерпретованих Д. Благоевим, не вичерпувався протиставленням поглядів Я. Сакизова і Н. Габровського. Власне, в наведену вище полеміку проселянського та навколлубуржуазного напрямків болгарського (використовуємо тут термін самого Благоева) «опортунізму», абсолютно несподівано уклинювалася відособлена позиція тепер уже колишнього «женевця» Х. Г. (К.) Раковського [Додаток А, 109]. Так, у виданні «Социализмът» за номером 76 з'явилася його стаття, присвячена селянському питанню. У ній автор зазначав, що сама по собі вимога політичної підтримки селянських інтересів ніяк не суперечить генеральним принципам БРСДП. У той же час він стверджував, що селянське питання цілком сумісне з вимогою демократичних реформ. Отже, у статті явно присутній більш гнучкий і разом із тим досить «широкий» підхід до політичної платформи БРСДП. Власне, сам Х. Г. (К.) Раковський обґрунтовував свою соціалістичну толерантність місцевими умовами, які він називав «пологовими муками» економічного зростання Болгарії. До того ж, на думку автора, болгарська соціал-демократія все ще переживала початковий етап свого ідейного й організаційного розвитку. Отже, на цей раз елемент майбутньої центристської ідеології заявив про себе в рамках полеміки представників правого руху БРСДП.

Намагаючись вирівняти ставлення до внутрішньопартійних ліній Н. Габровського і Я. Сакизова, Х. Г. (К.) Раковський зробив безсумнівну заявку

на примиренський характер своїх політичних (поки ще не центристських) поглядів і вказав на можливу лояльність своїх однодумців до правосоціалістичної гілки БРСДП.

Однак, як пізніше зазначав Д. Благоєв, посилення правої фракції БРСДП не могло не порушити баланс внутрішньопартійних відносин. У результаті партія опинилася в тій безвихідній ситуації, вирішенням якої могло стати тільки життя або смерть одного з цих рухів.

У підсумку, більш аморфні правосоціалістичні уявлення (об'єднання «усіх виробничих верств») набули ідейного фундаменту в реформістській концепції західноєвропейського соціалізму. Останнє наочно продемонструвало видання «Общо дело», що почало виходити друком восени 1900 р., завданням якого стало обґрунтування теоретичних поглядів самого Я. Сакізова та його однодумців. Задумане спочатку як літературний додаток до центрального партійного органу, воно практично відразу набуло форми самостійного двотижневого політичного журналу [784, л. 1–2]. Утім, як цілком слушно зауважив у 1906 р. Д. Благоєв, аналізуючи темп міжпартійних ідеологічних і організаційних розбіжностей, що все більш прискорювався, насправді важливо навіть не те, як це видання з'явилося, а те, який зміст воно мало. Сутність проблем, що порушувалися журналом, полягала в нагальних демократичних потребах, причому як у «торгово-індустріальному» середовищі, так і в «міщансько-ремісничих» верствах більш традиційного болгарського суспільства. Усі вони, на думку Я. Сакізова, мали право на «свободу і законність», усі вони фігурували на сторінках «Общо дело», і всі вони, на думку Д. Благоєва, робили це видання не просто далеким, а таким, що абсолютно «не має нічого спільного із соціалізмом» [90, с. 448–449]. Так було започатковано третій й останній етап раннього періоду історії соціал-демократичного руху Болгарії.

Уперше на офіційному рівні розбіжності між ортодоксальним і реформістським напрямками були зафіксовані під час П'ятого (Паризького

1900 р.) конгресу Другого Інтернаціоналу, на якому як представник БРСДП вкотре був присутній Х. Г. (К.) Раковський [605].

Сутність проблеми полягала в тому, що вже в останньому десятиріччі XIX ст. упевненість соціалістів у близькій реалізації соціал-демократичних перспектив мала цілком раціональний і досить усвідомлений характер. Так, А. Бебель, виступаючи на партійному з'їзді ще в 1891 р., підкреслював, що більшість із присутніх в Ерфурті майже напевно доживуть до остаточної перемоги класової боротьби пролетаріату [Додаток А, 110]. На рубежі XIX–XX ст. такі перспективи підживлювалися черговим прискоренням зростання виробництва і темпами індустріалізації [Додаток А, 111]. У результаті, в окремих представників міжнародної соціал-демократії почала формуватися думка про неадекватність окремих ідейних положень марксизму економічним, а можливо, і політичним реаліям довоєнної Європи. У кількісному відношенні цей процес виражався таким чином: з 1859 по 1914 р. загальносвітове індустріальне виробництво збільшилося в 7 разів, у той час як у Росії і США воно збільшилося в 12 разів. Особливо значущими виявилися цифри, що фіксували кількісне зростання членів робітничих профспілок. Так, наприклад, чисельність французьких профспілок зростає із 420 тис. осіб (у 1895 р.) до мільйона і більше в 1913 р. тощо [128, с. 4].

Таке зростання потенційної електоральної бази соціалістів природним чином поставило їх перед питанням про детермінізм (на противагу радикалізму) у політичній практиці марксизму. У результаті з 1896 р. у пресі стали з'являтися фрагменти ідеологічно оновленої концепції Е. Бернштейна, людини, по суті, настільки близької до Ф. Енгельса, що останній призначив його, нарівні з А. Бебелем, своїм духівником.

У зв'язку з цим, за необхідності порушуючи питання про теоретичні погляди Е. Бернштейна, відразу хотілось би підкреслити, що ця проблема не є предметом означеного дослідження. У той же час указана концепція, виступаючи в ролі інтелектуального фундаменту для широко-соціалістичної ідеології і в цьому сенсі виправдовуючи загальнодемократичну стратегію

конкретних лівоцентристських програм, безсумнівно, вимагає спеціального історичного аналізу.

Отже, звертаючись до цієї теми, потрібно відразу підкреслити, що в більшості країн Східної Європи, де обов'язковим політичним і науковим критерієм довгі роки була ідеологічна відданість більш радикальним формам марксизму, поняття «бернштейніанство» вживалося з негативним відтінком і, як правило, без якого б там не було об'єктивного аналізу [Додаток А, 112]. Як приклад можна навести декілька слів із значущої історичної роботи «Очерки истории идейной борьбы вокруг «Капитала» К. Маркса», що яскраво ілюструвала наявну, принаймні в радянській історіографії, традицію огульної критики ревізіонізму: «...зазвичай вони (*реформісти* – Т. М. В.) підтасовували факти, а там, де була безсила будь-яка маніпуляція з незаперечними й очевидними фактами, просто постулювали те чи інше бажане їм положення» [728, с. 221].

Як уже зазначалося вище, свої погляди (що відбилися, урешті-решт, у послідовній ревізії низки основоположних принципів марксизму) Е. Бернштейн почав озвучувати ще в 1896 р. Спочатку з'явилася серія його статей під загальною назвою «Проблемы социализма и задачи социал-демократии», пізніше були опубліковані такі його книги, як «Условия возможности социализма и задачи социал-демократии», «Массовая политическая стачка и политическое положение германской социал-демократии», «Очерки из истории и теории социализма», «Реалистический и идеологический момент в социализме» тощо [68–72].

Ідеологічна система, запропонована Е. Бернштейном, складалась із двох частин: теоретичної та практичної. Теоретична частина становила собою аналіз основних положень наукового соціалізму і, як наслідок такого аналізу, пропонувала низку змін філософських засад зазначеної концепції. Розділи, присвячені тактичним питанням, визначали основні завдання соціал-демократії і методи їх вирішення. Таке коригування мало б, на думку Е. Бернштейна, дещо осучаснити хрестоматійний характер марксизму,

теоретичні положення якого (через їх внутрішню замкненість) усе частіше ставали причиною не передбачених К. Марксом політичних рефлексій.

Розуміючи, що назріла необхідність співвіднести соціал-демократичну теорію з політичними й економічними умовами в Західній Європі, Е. Бернштейн насамперед спробував обґрунтувати саму потребу в перегляді деяких положень марксистської теорії, «...з розвитком знання, – писав він, – інші положення, яким раніше приписувалася абсолютна правильність, визнаються умовними й доповнюються іншими, що обмежують цю правильність, хоча в той же час і розширюють сферу чистої науки» [71, с. 4]. Отже, саме Е. Бернштейном було вперше чітко сформульоване питання про шкідливість фетишизації спадщини Маркса та Енгельса, що, на його думку, було небезпечно для наукового соціалізму і, в кінцевому рахунку, вело до його безперечного духовного омертвіння: «...Нині ситуація така, що на підставі Маркса та Енгельса можна довести все... Але той, хто зберіг хоч трохи теоретичного сенсу, для якого науковість соціалізму не є тільки річчю для показу, яку в урочистих випадках виймають зі срібною шкатулки, а в решту часу забувають, той, раз усвідомивши... протиріччя, відчує разом із тим і потребу усунути їх. У цьому, а не у вічному повторенні слів вчителів, полягає завдання їх учнів» [71, с. 4].

Перше, що, на думку Бернштейна, підлягало переосмисленню, був діалектичний метод «розуміння речей». Метафізика нового часу, що пропонує розглядати об'єкт або його «розумовий образ» як суму деяких постійних параметрів, заданих самими умовами існування «речі в собі», виступила як альтернативний метод пізнання, самостійного філософського інструменту, цього нового, тепер уже реформістського теоретика. Власне, у такий спосіб Е. Бернштейн прагнув уникнути тиску гегелівської діалектики, що розглядає об'єкти «...у їх зв'язку, змінах, переходах» за умови єдності і боротьби протилежностей [71, с. 28]. Утім, аналізуючи звернення уваги Е. Бернштейна на неокантіанство, треба сказати, що це, очевидно, було продиктоване аж ніяк не прагненням останнього сказати нове слово у філософському обґрунтуванні

марксизму. Швидше навпаки, оскільки сам Бернштейн часто заявляв як у приватних бесідах, так і публічно, що не настільки сильний в історії філософії, щоб проводити ідейно-теоретичні паралелі й уточнювати систему методів сприйняття світу. У цьому сенсі показове зізнання, яке він робить в одній зі статей в «*Neue Zeit*» (№ 34): «Профан у галузі теорії пізнання, я (*Бернштейн – Т. М. В.*) не претендую на те, щоб внести щодо цього питання щось більше, ніж думки профана» [871, с. 9]. Отже, наведений вище філософський демарш слід розглядати як спробу соціаліста-практика протиставити гегелівській теорії пізнання один із варіантів неокантіанства.

У філософському сенсі це означало, що для Е. Бернштейна прагнення до абсолюту (у його трактуванні до «кінцевої мети») програє, порівняно з поступальним, пунктирним характером гносеологічної теорії Канта. Тож, відмовляючись від діалектики, він одночасно відмовлявся і від можливих логічних побудов, які в соціалістичній практиці все частіше виливалися, на думку все того ж автора, у сліпе прагнення до передбачуваної мети (як правило, мова йде про світову революцію), породжуючи «абсолютний матеріалізм». Зокрема, він писав: «...як тільки на підставі цих положень дедуктивно передбачається розвиток, починається також і небезпека довільних побудов» [71, с. 29].

Філософське коригування марксизму, запропоноване Е. Бернштейном, викликало потужний відгук у колі європейської соціал-демократії. Зокрема, одним із перших, нарівні з К. Каутським [416] і Р. Люксембург [Додаток А, 113] [543; 544], на неї прореагував Г. В. Плеханов. Енергійно заперечуючи Е. Бернштейну в «*Die Neue Zeit*» [Додаток А, 114], він, по суті, прямо звинуватив Бернштейна в тому, що, живучи пліч-о-пліч з Ф. Енгельсом багато років, він «...міг обома руками черпати з багатой скарбниці великого мислителя..., але так і не зрозумів його філософії» [871, с. 12]. Підсумком публічної полеміки Г. В. Плеханова з Е. Бернштейном став об'ємний збірник творів корифея російського марксизму («Критика наших критиков»), опублікований під псевдонімом Н. Бельтов у 1906 р.

У той же час не можна не відзначити, що різкий тон супротивників Е. Бернштейна побічно підтверджував реальність позначених цим автором проблем, що, поза всяким сумнівом, існували в практиці більш пізніх соціал-демократичних відносин. Так, наприклад, він одним із перших вказав на прихований контекст ортодоксальних марксистських платформ, що відбивали прагнення окремих лідерів соціал-демократичного руху до створення далеких від практики, «ідеальних» теоретичних побудов. Як наслідок, подібні висновки підштовхували такого розсудливого політика, як Е. Бернштейн, до виявлення майже релігійної складової ортодоксального марксизму, бо «...чистий, або абсолютний, матеріалізм, – писав він, – так само спіритуалістичний, як і чистий, або абсолютний, ідеалізм» [61, с. 154]. Цікаво, що до аналогічних висновків (у їх російському варіанті) дійшов і М. О. Бердяєв, який у своїй книзі «Истоки и смысл русского коммунизма» писав: «...ортодоксальний, тоталітарний марксизм завжди вимагав сповідання матеріалістичної віри, але в ньому були і сильні ідеалістичні елементи... марксизм є також вчення про позбавлення, про месіанське покликання пролетаріату, про майбутнє досконале суспільство... про могутність і перемогу людини над ірраціональними силами природи і суспільства. Душа марксизму тут, а не в економічному детермінізмі» [65, с. 81, 88].

Отже, філософ М. О. Бердяєв та апологет ревізіонізму Е. Бернштейн різними шляхами дійшли до тієї самої думки про «ідеальність» ортодоксального марксизму. Однак якщо М. О. Бердяєва це змушувало замислитися над моральними витокami і духовною сутністю зазначеного явища, то Е. Бернштейна як практика насамперед цікавила стабільність соціально-економічної теорії основоположників марксизму. Саме через це він шукав усі можливі шляхи для виходу з ідейної кризи, до якої, як він вважав, здатні призвести соціал-демократію ортодоксально налаштовані марксисты, які протиставили себе демократичній модернізації суспільства в умовах поступального (політичного й економічного) розвитку Європи.

Такий підхід до теорії соціалізму зумовив і значно посилив практичну частину концепції Е. Бернштейна. Знову, як і в процесі аналізу філософських засад марксизму, він порушує питання про кінцеву мету класової боротьби, стверджуючи, що в глобальному загальносоціалістичному плані відмови від подібної перспективи немає і бути не може. Навпаки, ця мета має бути присутня як маяк, як стратегічна напрямна, що безперервно вказує шлях, за яким буде розвиватися міжнародний соціал-демократичний рух. Проте нинішнє становище означеної мети має бути рухливим, оскільки, закріплюючись ідеологічно, вона може стати «...перешкодою для дійсного теоретичного і практичного успіху руху» [71, с. 219]. Тільки реальні політичні та економічні умови можуть стати основою соціалістичної діяльності, «...ми повинні враховувати конкретні факти..., якщо не бажаємо наробити грубих помилок», – підкреслював Бернштейн. Отже, у практичному вираженні його концепцію можна розглядати як синтез тактики швидкого політичного реагування з теорією, яка стверджує принцип нових соціальних відносин.

Наведена вище центральна лінія реформістської концепції Е. Бернштейна природним чином включала питання про характер завоювання політичної влади. Треба сказати, що, як і з будь-якого іншого теоретичного питання, щодо цієї проблеми на початок ХХ ст. уже існували дві абсолютно протилежні соціалістичні думки: перша передбачала досягнення політичної влади за допомогою парламентської діяльності [Додаток А, 115], друга об'єднувала соціал-демократів, готових іти шляхом ідейно обґрунтованого насильства. Саме ця, більш агресивна програма прямої соціалістичної дії, на думку Е. Бернштейна, була позбавлена практичного сенсу. Оскільки зазначена діяльність, підкреслював Е. Бернштейн, повинна зводитися до того, «...щоб створити такі суспільства й умови, які зробили б можливим і необхідним перехід сучасного суспільного ладу у вищий без конвульсивних потрясінь» [71, с. 163]. Можна припустити, що, роблячи подібні висновки, він використовував фрагменти англійської політичної моделі, до якої, з багатьох (у тому числі й особистих) причин, виявився досить чутливим

[Додаток А, 116]. Значно пізніше російський історик Н. Е. Овчаренко назве таку систему поглядів «англійським методом мислення» [695, с. 222]. Отже, як основний вектор соціалістичної тактики Е. Бернштейном був обраний шлях безкровного затвердження нового суспільного ладу, який здійснюється соціал-демократичними партіями парламентським шляхом.

У свою чергу, для більшості лівих, які взяли і проповідували ідею світової революції, яка відбувалася, як писав М. О. Бердяєв, «...в ім'я тоталітарного марксизму, марксизму як релігії пролетаріату», питання про тактику, навпаки, упиралося в аж ніяк не парламентську тезу про правомочність диктатури пролетаріату [64, с. 81, 88]. З ортодоксальної точки зору, тільки диктатура могла затвердити радикальних марксистів на роль месії, тобто на ту роль, яку вони самі для себе обрали і на яку в іншому разі (тобто поза урахуванням класових інтересів пролетаріату) вони навряд чи були б визначені добровільно.

Підбиваючи підсумок наведених вище дискусій, можна сказати, що Е. Бернштейн із багатьох причин, як ідеологічних, так і суто практичних, прийняв парламентську модель побудови соціалістичного майбутнього, причому з використанням необхідної в цьому разі тактики політичних компромісів і цивільних виборів. У той же час «класичну» для марксизму ідею класової диктатури він вважав печаткою часу, що минає, символом іншої культури, яку Європа вже переросла, причому як політично, так й економічно. «Класова диктатура належить до більш низької культури...», – стверджував Бернштейн. Отже, незалежно від питання про її доцільність і здійсненність, – «...треба визнати за крок назад, за політичний атавізм думку про те, ніби перехід із капіталістичного суспільства в соціалістичне повинен неодмінно відбутися під формами розвитку епохи, якій ще не знайомі були... сучасні методи пропаганди і проведення законів і бракувало необхідних для того органів» [71, с. 219].

І все ж, порушуючи питання про політичне значення реформізму, необхідно ясно усвідомлювати, що, незважаючи на масштаби вкрай гострих

дискусій кінця XIX – початку XX ст., як офіційна марксистська ідеологія концепція Е. Бернштейна була відкинута рішуче й безповоротно. Проте виборчі успіхи деяких соціалістичних партій, досвід О. Мильєрана [Додаток А, 117], Г. Фольмара [Додаток А, 118], Ф. Турати [Додаток А, 119] – усе це демонструвало життєвість і політичну перспективність ревізійоністських концепцій. Досить сказати, що тільки в одній маленькій Болгарії до 1899 р. соціал-демократи мали шість місць у парламенті, внаслідок чого Я. Сакізюв публічно ратував за зміну парламентської тактики БРСДП.

Результатом зазначених протиріч виявилася прийнята Паризьким конгресом «каучукова резолюція» К. Каутського, яка, по суті, відкладала питання про правомочність тактики ревізійонізму до наступного соціал-демократичного форуму в Амстердамі. Офіційно ця резолюція заперечувала шлях до завоювання влади пролетаріатом через буржуазні уряди, проте водночас вона не виключала можливості входження соціалістів до коаліційних урядів у відповідних політичних умовах і за згодою всієї партії. «У сучасній демократичній державі, – зазначав К. Каутський, – перемога політичної влади пролетаріату не може бути результатом одного удару, але може бути результатом довгої організаційної роботи пролетаріату на економічній і політичній основі... Якщо в особливому випадку політична ситуація вимагає цього небезпечного досвіду, то це питання тактики, а не принципу; конгрес Інтернаціоналу не може нічого конкретно сказати з цього питання...» [1267, с. 101–102]. Отже, за партіями залишалося право самостійного трактування конкретних соціалістичних дій, необхідних, на їхню думку, у відповідних політичних умовах. Крім того, резолюція передбачала досить вільну інтерпретацію прийнятих у Парижі рішень, які, з одного боку, як могли заспокоювали реформістів, а з іншого – підтримували войовничий нігілізм ортодоксів.

У цьому сенсі дуже показово те, як оцінив Паризький конгрес болгарський соціаліст Х. Г. (К.) Раковський. Слідом за К. Каутським, а особливо слідом за своїм другом і вчителем Г. В. Плехановим, під особливим

впливом якого він у цей час перебував [Додаток А, 120], Х. Г. (К.) Раковський категорично відмежувався від концепції ідейно-політичної ревізії, запропонованої Е. Бернштейном. У той же час, аналізуючи в газеті «Искра» підсумки соціалістичного форуму в Парижі, він особливо підкреслював, що не варто нехтувати «...жодною, навіть незначною реформою, здатною і в сучасному суспільстві поліпшити становище робітників...» [605].

Тим часом, у світлі наведених тут ідейних розбіжностей власне внутріпартійне становище БРСДП стрімко погіршувалося. Зокрема, конгреси в Плевні (1901 р.) і в Тирново (1902 р.), завданням яких було підтвердження «суто пролетарського характеру БРСДП», показали, що в ідеологічний конфлікт виявилася втягнутою практично вся партія [90, с. 472, 547; 616, л. 2]. Нарешті, до березня 1903 р. стало ясно, що офіційний розкол БРСДП це всього лише питання часу.

У ситуації, що склалася, значну роль у формуванні широко-соціалістичної платформи БРСДП відіграв теоретичний журнал Я. Сакизова «Общо дело» (1900). Сам Я. Сакизов пізніше підкреслював, що джерелом його політичного і літературного натхнення був приклад німецької соціал-демократії. Фактично це стало одним із його найбільш вагомих аргументів, які виправдовували існування такого видання. Оскільки без нього, стверджував редактор «Общо дело», сприйняття «живих проявів болгарського життя» було б не повним, особливо в умовах, коли ні «Работнически вестник», ні «Ново время» не відображають «розумових бродінь», характерних для «західних» або тим більше для вітчизняних соціалістів [130, с. 325]. Утім, Д. Благоев був схильний пояснювати полеміку, що розгорнулася навколо цього видання, «общедельськими [Додаток А, 121] інтригами», а саму сакизовську групу називав не інакше як «опортуністичною» і «буржуазно-демократичною» [Додаток А, 122] [90]. Отже, ще до розколу 1903 р. соціалістичний характер правої опозиції був поставлений під сумнів, а сама вона визначалася тими ідеологічними штампами [Додаток А, 123], які пізніше стали постійним

речитативом будь-яких публічних виступів, так само як і офіційного листування тісно-соціалістичного ЦК із керівництвом Другого Інтернаціоналу.

Спочатку розкол пройшов по лінії Центрального Комітету, у якому Я. Сакизов і Е. Дабев об'єдналися проти лівої гілки зовні нейтрального внутрішньопартійного керівництва. Потім було дроблення Софійської партійної організації, цього, як образно висловився Д. Благоев, «гнізда «общедельського» інтриганства» [90, с. 554]. У результаті, з виходом 50 осіб із Софійської партійної організації вона фактично перестала існувати, створюючи привід для «формальної кризи партії і її розколу» [90, с. 472, 554; 433, с. 1–5].

22 березня 1903 р. лівою більшістю ЦК був оприлюднений відомий циркуляр № 399, сутністю якого стало питання про форму подальшого існування «общедельства» [703, с. 504–521]. Врешті, протягом декількох наступних місяців відбувався процес самовизначення місцевих організацій, який завершився двома липневими конгресами, що завершили номінально все ще єдине існування партії. Один відбувся в Русії 19–25 липня, це був Х конгрес БРСДП і, відповідно, перший для БРСДП (тісних соціалістів) [252]. Другий був скликаний 13–18 липня в Софії і став першим установчим конгресом БРСДП (широких соціалістів), також Х за колишньою нумерацією [784, л. 2]; [700, л. 1]. Отже, формально третій та останній етап ранньосоціалістичного руху в Болгарії був завершений влітку 1903 р. У той самий час до відкритого прояву «анархо-ліберальних» тенденцій всередині БРСДП (т. с.) усе ще залишалося не менше двох років. Крім того, у серпні 1904 р. мав відбутись Амстердамський конгрес, об'єднавчій резолюції якого тільки належало відбитися в кривому дзеркалі болгарських внутрішньопартійних дискусій.

Невирішене в 1900 р. питання про соціалістичну тактику, явне посилення реформістських рухів у середовищі німецької, французької, російської, болгарської тощо соціал-демократій – усе це робило розмову про єдність соціалістичних сил темою болючою, але нагальною. Фактично була

усвідомлена необхідність ідейного повернення до витоків політичних протиріч, економічний і соціально-політичний фундамент яких забезпечував стабільність правої внутрішньопартійної опозиції. У зв'язку з цим у квітні 1903 р. В. Коларов писав в «Работнически вестник», що майбутній розкол необхідно визнати й поставитися до нього холоднокровно і тверезо, без голосінь про «ілюзорну» партійну єдність [Додаток А, 124]. Тільки тоді, підкреслював він, можна буде говорити про суть розбіжностей без згадок про «особисті амбіції... і суперництво», але на підставі тієї теорії, яка має яскраво виражений «пролетарський характер» [433, с. 1–5].

Отже, слідом за В. Коларовим, спробуємо ще раз звернутися до питання про економічні й політичні причини внутрішньопартійних протиріч. З одного боку, як уже згадувалося вище, Е. Бернштейн вважав, що класова диктатура в країнах зі стійкою парламентською системою є «політичним атавізмом», який все більше і більше не відповідає сучасним методам західноєвропейської політичної боротьби. У той же час важко сперечатися з тим, що болгарський парламентаризм як за якістю, так і за кількістю (відсутність відповідної історичної традиції) мало порівнюваний із буржуазно-демократичними інститутами Західної Європи. Наприклад, болгарська державна система дійсно гарантувала існування марксистської партії як партії легальної і парламентської. Проте як політичний механізм вона, насамперед, становила собою фактор державної рівноваги, необхідний в умовах складного дуалізму князівсько-партійного керівництва країною.

Далі зрозуміло, як непросто говорити про реформи й парламентаризм у країні, де переважна більшість населення малограмотні селяни, які не бажають активних змін звичного для них традиційного стану культури. Їх менталітет вдало характеризує заклик представників сільської інтелігенції, звернений до болгарських селян у 1899 р. (за матеріалами Р. П. Гришиної): «...ми не знаємо нових машин, великих і малих... Ми діємо по-старому, старозавітно: намагаємося, докладасмо чимало зусиль і за явної безплідності наших старань, за втраченого здоров'я і розбитого життя. Кажемо: «Наші

батьки не вмирали від голоду, і ми не помremo...». Навряд чи є необхідність уточнювати, що масштабного впровадження демократичних реформ у такій ситуації очікувати не варто, особливо з урахуванням велемовного стилю європейської соціал-демократії. «...Нас використовують, – підкреслюють далі автори звернення, – знають, що без нас важко отримати місце чиновника або міністерське крісло, що саме ми робимо їх зарозумілими багатіями, приводимо до влади, а вони забувають про нас уже на другий день...» тощо [226, с. 80–81]. Безумовно, до 1917 р. керівництво більшості марксистських партій орієнтувалося, в основному, на робітничі маси населення і не вважало селянство значною частиною свого електорату. Проте, й це необхідно підкреслити особливо, кілька поколінь за міського життя не могли істотно змінити селянську специфіку робітничого менталітету в Болгарії. Отже, болгарський соціалізм був змушений тактично пристосовуватися до специфіки місцевих культурно-політичних умов.

Варіантів досить передбачуваної політичної мімікрії було кілька, один – широкий – обрав Я. Сакизов. У результаті, платформою болгарського реформізму став шлях марксистських теоретичних декларацій на тлі реального загальнодемократичного розвитку робітничих мас. Виступаючи в 1903 р. зі спеціальною брошурою «Тревога за призраци», Я. Сакизов стверджував, що класова боротьба – це об'єктивний шлях історичного розвитку, але на окремих етапах такого соціального становлення практика взаємодії демократичних сил може виявитися не тільки реально затребуваною, але неминучою. Тож, природним середовищем для БРСДП (ш. с.) ставав не лише пролетаріат, але й різні дрібнобуржуазні елементи – «ремісники, селяни і різні «інтелігенти»...» [1046]. Усе це дозволяє сказати, що теоретична програма означеного руху спочатку орієнтувалася на платформу, характерну для європейського реформізму, але при цьому була змушена враховувати місцеві економічні, а головне, соціально-політичні особливості, рухаючись від «робочої аристократії» промислово розвинених європейських країн до дрібнобуржуазного середовища аграрних держав Східної Європи.

У свою чергу, порушуючи питання про внутрішній зміст болгарського ортодоксального марксизму, не можна не відзначити, що цей рух, навпаки, був ближчим до стратегії східноєвропейських марксистських фракцій. Така подібність виявлялася, по-перше, в ідеалізації потенційних політичних перспектив і, по-друге, у характерних елементах етнокультурного традиціоналізму, який існував на основі ідейного синтезу «спіритуалістичного марксизму» і відповідної національної ментальності. Отже, ця соціалістична модель також виявлялася одним із способів політичного пристосування, використання якого примиряло класичний марксизм із соціальними умовами Болгарії.

Зрештою, підбиваючи деякі попередні підсумки, можна сказати, що існування зазначених напрямків болгарського марксизму не полишало ні найменшого шансу на збереження хоча б видимості організаційної єдності БРСДП. Власне, із плином часу стало зрозуміло, що розбіжності між правими (Д. Благоев писав про них: «...нікчемність нашої партії») і лівими соціалістами тільки поглиблювалися, оскільки вони мають не тільки організаційний або ідеологічний, але багато в чому і цивілізаційний характер.

Проте політичний детермінізм Другого Інтернаціоналу підштовхував його керівництво до пропаганди принципів організаційного зближення, безсумнівно затребуваних в умовах зростання мілітаристської активності низки європейських держав. У такій ситуації найбільш відомі західні теоретики марксизму не хотіли визнавати тієї культурно-політичної прірви, яка пролягла між обома фракціями болгарського соціалізму. Прикладом подібного позитивістського підходу стала точка зору одного з найбільших представників майбутнього центристського вектора Інтернаціоналу П. К. Каутського, який ще за рік до Паризького конгресу підкреслював: «У нашій партії завжди існували розбіжності, – розбіжності особистого, місцевого, професійного і теоретичного характеру. Молодий і гарячий думає інакше, ніж старий і розважливий; баварець – інакше, ніж саксонець, а той інакше, ніж гамбуржець.... такі відмінності не тільки неминучі, але навіть необхідні, щоб

не замерло внутрішнє духовне життя партії. Але ця остання – армія борців, а не клуб для обміну думками; суперечності, що виявляються в ній, не повинні йти настільки далеко, щоб зникла сама можливість плідної спільної роботи...» [416, с. 26–27].

Отже, ще до розколу 1903 р. виникла якась узагальнююча соціал-демократична тенденція, яка веде до пошуку й підтримки прихильників партійної єдності, здатних, незважаючи на властивий їм демократизм і широту мислення, суворо дотримуватись ортодоксальних принципів «класичної» марксистської ідеології. У Болгарії напередодні Амстердамського конгресу ця потреба ускладнилася необхідністю своєрідного інтелектуального транзиту, що існував (у контексті об'єднавчої тактики МСБ) між західництвом «общедельства» і нігілізмом тісного соціалізму. Інакше кажучи, з'явилася потреба в діяльності не просто переконаних марксистів, але інтелектуалів, здатних поєднувати європейську соціал-демократичну модель з елементами національної болгарської самосвідомості. «Представники середнього класу – інтелігенція і дрібна буржуазія, нахлинули в рух..., – писав п'ятнадцять років по тому Г. Бакалов, – свідомо і несвідомо накладаючи на нього своє забарвлення. Вони служать мостом між пролетаріатом і лібералізуючою буржуазією...» [49, с. 33]. Отже, напередодні Амстердамського конгресу в Болгарії вже існували всі передумови для формування лівоцентристської фракції і, більш того, були зрозумілі принципи завдання майбутнього руху, які можна позначити, з одного боку, як посередницькі (культурно-політичні), а з іншого – як організаційні (об'єднавчі).

Проте, ситуація розколу 1903 р. істотно загальмувала процес формування лівоцентристської фракції. Оскільки в нинішній ситуації всі соціал-демократи, які так чи інакше намагались осмислити феномен «общедельства», повинні були замовкнути, відступаючи перед необхідністю посилення партійної дисципліни і фракційної боротьби. «Щодо мене, – писав з цього приводу Х. Г. (К.) Раковський («Работнически вестник», 1903 р.), – я висловлюю своє повне співчуття і схвалення фракції, яка представлена

більшістю Центрального Комітету в особі товаришів Благоева, Кіркова і Харлакова...» [736, с. 206]. Слід зазначити, що така реакція була характерною для більшості болгарських марксистів, які тривалий час перебували за кордоном і мимоволі отримували відомості про становище в партії з других рук, тобто від близьких і друзів, які залишалися на батьківщині. Прикладом аналогічної (скоригованої на особистому рівні) передачі інформації став лист болгарського соціаліста Т. Петрова, адресований майбутньому центристу Р. Аврамову. У ньому автор підкреслював, що духовною їжею «общедельства» є «болгарські буржуазні видання і ніщо інше...» [782, с. 205]. Як наслідок, в одній зі своїх статей у російській газеті «Искра» Р. Аврамов писав, що політика широких – це політика «відкритих дверей», у той час як БРСДП (т. с.), навпаки, жертва дрібнобуржуазної опозиції, змушена об'єднуватися заради захисту основоположних принципів марксизму [262].

Черговий виток ідейних протиріч між БРСДП (т. с.) і БРСДП (ш. с.), зумовлений наближенням Амстердамського конгресу, змусив ЦК тісно-соціалістичної партії звернутися до Х. Г. (К.) Раковського з проханням про низку публічних виступів, які пізніше були оприлюднені у вигляді самостійних політико-публіцистичних брошур [1094, с. 110]. Наслідком цього прохання стали два візити Х. Г. (К.) Раковського на батьківщину, обидва рази влітку, у 1903 і 1904 рр. [Додаток А, 125]. Предметом його виступів були незмінні для соціалістів того часу міркування про класову боротьбу і внутрішню сутність опортунізму. Він говорив про те, що концепція Е. Бернштейна сповнена «помилки», а його знамените «...мета ніщо» – це кружний шлях соціалізму, що веде до втрати необхідних «сил і енергії» [958, с. 26, 28]. Усе це був хід думок, характерний для тактичних дискусій соціал-демократичних партій у Західній Європі. Так, ще Ганноверський з'їзд 1899 р. чув слова А. Бебеля, який заявив, що тактика Е. Бернштейна – це тактика «безглузда» [55, с. 62]. Цю ж думку частково розвивав у своїй праці «Антибернштейн» і К. Каутський, який стверджував, що думка Е. Бернштейна з послідовної і точної перетворюється на «...поверхневу і невизначену; що з

наукового погляду вона є кроком назад саме в основному пункті» [413, с. 26]. Утім, виступаючи на з'їзді Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) у Штутгарті, він особливо підкреслював, що Е. Бернштейн насамперед змусив соціал-демократів знову замислитися, і що за це вони повинні бути тільки вдячні [751]. Отже, слідом за Г. В. Плехановим, А. Бебелем, К. Каутським та ін. Х. Г. (К.) Раковський писав, що марксизм може витримати будь-яку критику, він не боїться друкованих дискусій і публічних полемік, єдине, чого він боїться, – це «невігластва і марнослів'я» [959, с. 25].

Цікаво, що в ході зазначених дискусій Х. Г. (К.) Раковський був змушений вступити в друковану полеміку з Я. Сакизовим. Ще до розколу 1903 р. головний болгарський «общеделець» зауважував, що в партії є люди, «...які відрізняються за своїм розумінням і діяльністю від «благоевців», але тим не менше теж вважаються тісними» [1046, с. 14]. Отже, саме Я. Сакизов одним із перших зафіксував процес ідейного відокремлення представників майбутньої лівоцентристської фракції. Тепер же, у 1903 р., він прямо звертався до Х. Г. (К.) Раковського, критикуючи його за те, що той зовсім ще недавно міг «діяти і мислити широко, а зараз відступив від цієї точки зору...» [960, с. 84].

Підбиваючи підсумок публічної полеміки напередодні соціалістичного конгресу в Амстердамі, можна сказати, що між 1903–1904 рр. у БРСДП (т. с.) уже існували центристські настрої. Однак вони все ще не були чітко сформульовані, оскільки придушувалися нетерпимістю тісно-соціалістичного керівництва і загальною антибернштейнівською критикою, властивою більшості представників політичної еліти Другого Інтернаціоналу.

Організаційно ситуація ускладнювалася ще й тим, що через розкол 1903 р. БРСДП (ш. с.) більше не була членом Другого Інтернаціоналу і повинна була заново переконувати його керівництво в необхідності подвійного представництва соціалістичних партій Болгарії. Переговори із цього приводу велися з Віктором Серві, на той час секретарем Міжнародного соціалістичного бюро (МСБ) [Додаток А, 126]. Зі зрозумілих причин відмова МСБ визнати оновлене членство широких соціалістів у Другому

Інтернаціоналі, а також недопуск цієї партії на соціалістичний конгрес в Амстердамі повністю підтримав Центральний Комітет БРСДП (т.с.). Було вирішено докласти всіх зусиль до того, щоб перешкодити Я. Сакизову офіційно представляти партію широких [Додаток А, 127] в Амстердамі, а також до того, щоб не допустити БРСДП (ш. с.) до лав Інтернаціоналу II [Додаток А, 128]. Паралельно делегатом від тісних на XI з'їзді в Пловдиві був обраний Х. Г. (К.) Раковський [Додаток А, 129], одним із центральних завдань якого мав стати вплив на членів Бюро з метою дискредитації партії широкого соціалізму.

Очевидно, незважаючи на всі публічні загрози «общедельців», Х. Г. (К.) Раковський дійсно почав працювати в зазначеному напрямку, змушуючи Бюро відкласти рішення про прийняття БРСДП (ш. с.) до Другого Інтернаціоналу як мінімум до наступної сесії МСБ, тобто до 15 січня 1905 р. Урешті-решт, було прийнято рішення, що конгрес відбудеться без участі «общедельської» партії, включення якої до Другого Інтернаціоналу проте залишалося всього лише питанням часу.

Конгрес відкрився 14 серпня 1904 р. у залі «Концерт Гебо» [1264]. Основне обговорення стосувалося питань соціалістичної тактики, щодо якої делегату від БРСДП (т. с.), безсумнівно, були дані дуже жорсткі установки. Треба сказати, що ніяких сумнівів щодо ортодоксальної позиції Х. Г. (К.) Раковського до 1904 р. ще не було. Крім того, єдиним видатним політиком, який відкрито підтримав принципи Е. Бернштейна, виявився Ж. Жорес, проти якого рішуче об'єдналися практично всі найбільші представники Другого Інтернаціоналу (такі, як К. Каутський і Г. В. Плеханов, А. Бебель і Ж. Гед, Е. Феррі та Е. Вандервельде, В. Адлер і П. Іглесіас та багато, багато інших) [Додаток А, 130]. Саме до цієї ідейно-політичної більшості конгресу приєднався і Х. Г. (К.) Раковський.

Особливо гострою виявилася ідейна конфронтація між Ж. Гедом (останній виступав як прихильник «Дрезденської резолюції» [Додаток А, 131]) і Ж. Жоресом. Аналізуючи пізніше підсумки соціалістичної зустрічі в

Амстердамі, Х. Г. (К.) Раковський писав у «Работнически вестник», що тоді, в ході конгресу, він практично відразу встав на позиції Ж. Геда. Причиною, що підштовхнула його до подібних ідеологічних висновків, став той факт, що запропонований Ж. Гедом проект виявився набагато яснішим від усіх попередніх соціалістичних резолюцій. Включаючи, як підкреслював Х. Г. (К.) Раковський, і «каучукову» резолюцію К. Каутського, під якою, по суті, міг би підписатися навіть сам Ж. Жорес. У звіті від 28 серпня Х. Г. (К.) Раковський особливо відзначав ту загальну негативну реакцію, яку викликав запропонований Ж. Жоресом «новий метод». «Ми працюємо для майбутнього, а не тільки для одного дня, – говорив Х. Г. (К.) Раковський, завершуючи свій виступ, озвучений ним у ході роботи відповідної секції (спеціальної комісії з питань соціалістичної тактики) конгресу, – і якщо потрібно жертвувати, то це не всім майбутнім на користь однойменного і незначного успіху, а навпаки» [956].

Утім, за показною однастайністю делегатів Амстердамського конгресу виразно проглядалися нові тенденції, що дозволяють реалізувати більш помірковану об'єднавчу тактику ідейного керівництва Інтернаціоналу II. Одним із найбільш ранніх публічних проявів подібних настроїв стала робота тієї секції, до складу якої входив і Х. Г. (К.) Раковський. Пізніше він писав, що там ламали списи не тільки ортодокси і реформісти, а й примиренці [Додаток А, 132]. При цьому показово, що самого себе він відносив не до центристської, а до радикальної гілки соціал-демократичного руху [956; 957].

Примиренською версією резолюції про тактику став варіант проекту, запропонований В. Адлером та Е. Вандервельде. Цей проект становив собою дещо змінену модифікацію вже згадуваної раніше «дрезденської резолюції», тієї самої, яку активно підтримували Ж. Гед і вся Французька соціалістична партія. У той же час резолюція Адлера–Вандервельде була дещо м'якшою і більш обережно тлумачила поняття «ревізіонізм» [1264, с. 34–35].

Природним продовженням центрального питання (про принципи соціалістичної тактики), порушеного в Амстердамі, стало обговорення

проблеми про доцільність єдності соціалістичних сил. Комісія з тактики прийняла це питання до обговорення 17 серпня 1904 р. Проект резолюції про «єдність соціалістів кожної країни» висунув голландський соціаліст П. Трульстра, причому виступав він від імені А. Бебеля, Е. Феррі, К. Каутського, В. Адлера та Е. Вандервельде. У цьому засіданні також брав діяльну участь Х. Г. (К.) Раковський, доводячи на досвіді болгарської соціал-демократичної партії, що пережила розкол, безглуздість механістичного об'єднання двох «ворожих тактик» [249]. У результаті, остаточне рішення було перенесене на пленарне засідання, де пізніше й була прийнята відповідна об'єднувача резолюція. Вона містила в собі вимогу єдності «...для того, щоб робітничий клас міг використовувати всі свої сили в боротьбі проти капіталізму...», і стверджувала, що «необхідно, щоб у кожній країні буржуазним партіям протистояла єдина соціалістична партія...» [82, с. 149]. Потім після тривалих дебатів і подвійного голосування була прийнята «Дрезденська резолюція», що підтверджувала незмінність класичної тактики марксизму. Тож, можна сказати, що ідейно-політична платформа центрizmu, яка знайшла принципову опору в тактичних рішеннях саме Амстердамського конгресу, з першої миті набула того єдино можливого для неї характеру, що допускав перспективу тимчасових компромісів, але за умови закріплення соціалістичної єдності і в контексті сталої тези про класову боротьбу.

Отже, Амстердамський конгрес завершився зовнішньою перемогою ортодоксальної лінії марксизму. У зв'язку з цим, апелюючи до витоків примиренської моделі соціал-демократичної ідеології, хотілося б відзначити надмірну суперечливість і навмисний радикалізм «периферійних» лівоцентристських платформ. У цьому сенсі досить показові думки одного з найбільш відомих меншовицьких діячів Ю. Мартова, який у своїх «Записках социал-демократа» писав: «...Точно зараз не пам'ятаю змісту мого першого літературного досвіду: пам'ятаю тільки, що він був, що називається, «з пилу, з жару», містив шалене викриття всякої поміркованості й акуратності, захищав терор і ряснів цитатами з промов Робесп'єра і Сен-Жюста...» [541, с. 164].

Утім, якщо слова тоді ще досить молодого Ю. Мартова лише опосередковано можна розглядати як каталізатор принципів для Південно-Східної Європи соціалістичних настроїв, то позицію такого великого соціал-демократа, як Г. В. Плеханов, просто необхідно взяти до уваги. Останній ще в «Наших разногласиях» писав, що «...пропаганда в робітничому середовищі не усуває необхідності терористичної боротьби», і далі, аналізуючи позицію М. Г. Чернишевського: «...весь сенс соціалістичної революції полягає в усуненні того «залізного і жорсткого» закону, за яким протиріччя суспільних відносин знаходили лише тимчасове вирішення, що у свою чергу ставало джерелом нових чвар і нових протиріч...» [886, с. 145]. Пізніше цю тезу розвивала Р. Люксембург [Додаток А, 133], яка також підкреслювала у своїх ранніх публікаціях («Leipziger Volkszeitung»), що для соціал-демократії реформи – це всього лише «засіб», тоді як соціальний переворот – «мета». Причому в цьому разі мова йшла не про «ту чи іншу тактику», а про саме «існування соціал-демократичного руху» [543, с. 4].

У той же час на тлі рішучих ідеологічних декларацій про радикальну природу соціалістичної тактики все виразніше виявлялося розуміння того, що логіка політичного процесу вимагає більш еластичних програм конкретних соціал-демократичних партій. Ось чому В. Старков [Додаток А, 134], згадуючи все того ж Г. В. Плеханова, навпаки, відзначав його різко негативне ставлення до терору й політичного радикалізму. Тож, характерний, хоча й малоконструктивний приклад зростаючої неузгодженості між теорією та практикою марксизму вів до послідовного формування нової соціалістичної стратегії, яку в загальних рисах можна визначити як феномен помірно-об'єднаної платформи лівого центрризму.

У Болгарії динаміка подібних соціал-демократичних відносин у кінцевому підсумку привела до того, що контакти, які досить довго існували між лідерами тісно-соціалістичного ЦК і Х. Г. (К.) Раковським, почали помітно слабшати. Однією з причин виявилось розчарування партійного керівництва, що вважало, що, захищаючи тактику БРСДП (т. с.),

Х. Г. (К.) Раковський надмірно уважно поставився до питання про витoki національного варіанта реформізму. У результаті, теза про виключно дрібнобуржуазну природу БРСДП (ш. с.) пролунала на конгресі в Амстердамі не настільки переконливо, як того б хотілося головним соціалістичним опонентам цієї фракції.

Ситуацію дещо «підправив» ЦК БРСДП (т. с.), який восени (22 вересня) 1904 р. прийняв спеціальну декларацію «з приводу резолюції Амстердамського конгресу Другого Інтернаціоналу про об'єднання соціалістичних сил в окремих країнах». Сутність цієї декларації зводилася до загальної рекомендації внутрішньопартійного об'єднання, бажаного між двома соціал-демократичними фракціями. Оскільки з точки зору тісних соціалістів БРСДП (ш. с.) соціалістичною партією не була, ні про яке «об'єднання» з нею не могло бути й мови. Більш того, у декларації БРСДП (т. с.) з цього приводу особливо наголошувалося, що «...такий вчинок був би зрадою принципів, установлених міжнародними соціалістичними конгресами, зрадою революційного соціалістичного прапора...» [84, с. 337–353]. Тож, стратегія організаційної єдності офіційно відкидалася ідеологами БРСДП (т. с.) і як реальна внутрішньопартійна перспектива більше ніколи не фігурувала. Надалі вона стала прерогативою політичної тактики болгарських центристів-соціалістів, до відкритого виступу яких залишалися лічені місяці.

Отже, порушуючи питання про генезис центрризму та причини, що зумовили його формальне відокремлення, не можна не відзначити, що коріння цього руху впираються в якийсь інсталяційний («передцентристський») період, рамки якого, безумовно, йдуть за межі ХХ ст. У такому контексті процес кристалізації ідейно-політичної платформи зазначеного руху є частиною ранньої історії БРСДП та охоплює всі три (названі вище) періоди її ідеологічного й організаційного становлення. Утім, у цьому разі загальноприйнята періодизація дещо розходиться з внутрішньою хронологічною диференціацією центрризму, для якого завершення ранньої

історії партії це не тільки власне розкол (1903 р.), а й об'єднавчі тенденції Амстердамського конгресу (1904 р.).

Економічними умовами, що дали поштовх до розвитку зазначеного соціалістичного спрямування, стали початкова економічна відсталість країни та подальші прискорені темпи промислової модернізації, характерні для кінця XIX – початку XX ст. У результаті, закономірне розширення політичних можливостей спричинило формування двох складнопорівнянних ідейно-політичних рухів (ортодоксального й реформістського), що досить швидко відокремилися всередині зовні єдиного соціал-демократичного простору Болгарії. Спроба поєднати ці дві крайні точки болгарського марксизму в єдине, адекватне політичній свідомості мас ціле викликала до життя ідеологію центризму.

У той же час слід підкреслити, що ще на початковому етапі становлення ідеологічної платформи центризму в окремих його представників (наприклад, Х. Г. (К.) Раковського) формувалися стійкі уявлення про більш лівий характер зазначеного руху, особливо порівняно з його одночасними західноєвропейськими аналогами. Отже, поєднання зовнішнього радикалізму з елементами внутрішнього культурно-політичного «посередницького» стану надовго визначило особливу специфіку майбутніх лівоцентристських організацій Болгарії, що, безумовно, були самостійним сегментом довоєнної східноєвропейської соціал-демократії.

3.2. На шляху від внутрішньопартійної опозиції до формування автономної «лівиці» БРСДП (о): специфіка політичної та соціокультурної адаптації

Про етапи відокремлення лівоцентристських груп БРСДП (т. с.), а також про причини їх організаційної трансформації, аж до прямого існування у вигляді «лівиці» БРСДП (о), написано досить багато [Додаток А, 135]. Одним із найбільш повних досліджень різних періодів політичного життя цих груп стала вже згадувана раніше робота Й. Йотова «Центризмът в българското социалистическо движение 1905–1920». Крім того, особливе місце в переліку сучасних видань посіла опублікована в Софії у 2006 р. монографія Г. І. Чернявського і М. Г. Станчева, присвячена вивченню біографії Г. Бакалова. Написана жваво і сучасно, на підставі великого документального матеріалу, ця книга становить собою політичний портрет Г. Бакалова, накладений на принципово важливий для справжнього дослідження історичний контекст [1212]. Утім, не можна не помітити, що більшість з обговорюваних тут праць побічно стосуються зазначеної проблеми, при цьому багато з них були свого часу підпорядковані неминучим вимогам радянської ідеологічної цензури і, на жаль, морально й методологічно застаріли [Додаток А, 136]. Також слід підкреслити, що значною мірою в зазначених вище дослідженнях ключові аспекти тактичних програм лівоцентристських груп затьмарюються фабулою їх політичного становлення.

Отже, у болгарському соціал-демократичному русі існували дві ідейно близькі, але тим не менш організаційно досить самостійні групи, які дістали спочатку політичну, а пізніше історичну назву «анархо-лібералів» і «прогресистів» [Додаток А, 137]. Перші залишили БРСДП (т. с.) у результаті внутрішньопартійного конфлікту 1905 р., другі на рубежі 1908–1909 рр. Тож, можна сказати, що «прогресистська» група БРСДП (т. с.) фактично не мала часу для відокремленого, позапартійного існування. Покинувши партію тісних соціалістів, вона практично відразу увійшла до складу центристської «лівиці» БРСДП (о), що формувалася в той час. Рух «анархо-лібералів», навпаки,

спробував виступити як третя соціалістична сила, довівши свою відокремленість до рівня самостійної партійної організації [Додаток А, 138]. У зв'язку з цим цікаво, що єдиним аналогом такої організаційної зрілості лівоцентристської фракції в Західній Європі виявилася Незалежна соціал-демократична партія Німеччини (НСДПН), яка виникла на базі центристської гілки соціал-демократичної партії Німеччини, що втратила єдність [Додаток А, 139].

Отже, говорячи про внутрішньополітичну платформу болгарського лівого центризму, необхідно чітко розуміти, що, з одного боку, це проблема, яка порушує питання багатопланової стратегії Союзу «Пролетар», майбутньої Соціалістичної робітничої партії (СРП). З іншого – це аналіз об'єднавчої стратегії «прогресистів», які не мали, на відміну від «анархо-лібералів», розгорнутої програми конкретних соціал-демократичних (тактичних) дій.

Під час найбільшого загострення внутрішньопартійних розбіжностей [Додаток А, 140] у своїх вже згадуваних раніше «Принос към истоията на социализма в България» Д. Благоев писав, що «анархо-ліберали» – це не більше ніж елементи колишньої опортуністичної складової БРСДП, уламки партійного минулого, які до того ж мають суто «інтелігентський» і «анархістський» характер. «Анархо-лібералізм у Робочій соціал-демократичній партії, – підкреслював Д. Благоев, – є по суті дрібнобуржуазною та інтелігентськи-індивідуалістичною гілкою, як і те, проти якого партія веде боротьбу протягом багатьох років» [90, с. 569]. Отже, Д. Благоев, з властивою йому інтуїцією [Додаток А, 141], чітко визначав одну з центральних причин ідейної відокремленості «анархо-ліберального» руху, яку бачив, перш за все, у більш демократичному сприйнятті соціалістичної тактики, а також у підкресленому інтелектуалізмі його ідейних натхненників. У 1985 р. один із біографів Г. Бакалова, аналізуючи «розрив» останнього з Д. Благоевим, визначив ту ж ситуацію так: «...вони (*«анархо-ліберали»* – Т. М. В.) бачили в соціал-демократичному соціалізмі механічний і бюрократичний централізм, у дисципліні – диктатуру» [166, с. 25].

Цікаво, що трактуючи в такий спосіб ситуацію, що склалася в 1905 р., біографи Г. Бакалова практично дослівно відтворювали звинувачення, характерні для соціал-демократичних протиріч у Росії, що спалахнули після внутрішньопартійного розриву 1903 р. Сам Г. Бакалов спеціально застерігав, що більшовицько-меншовицькі розбіжності не є підставою для будь-яких аналогій, здатних вплинути на характер тісно-соціалістичних відносин у Болгарії [Додаток А, 142]. Проте брошура «Интелигенски индивидуализъм или интелигенска диктатура?», що з'явилася напередодні XII конгресу БРСДП (т. с.), буквально рясніла посиланнями на висловлювання найбільш відомих меншовицьких лідерів [Додаток А, 143]. Однак якщо в Росії на тлі абсолютно чіткого поділу «легального марксизму» П. Б. Струве і політичної платформи РСДРП не було лінії, що ясно окреслювала б видимі межі лівого центрризму, то в Болгарії, навпаки, легальність соціал-демократичної партії, навіть на тлі економічної відсталості і культурної консервативності мас, дозволила оформитися цьому напрямку в самостійну організацію, причому навіть забезпечену ідейно близькими профспілками.

Перше питання, що, як уже було сказано вище, Д. Благоев розглядав як основну частину лівоцентристської платформи ще в 1906 р., було питання про партійну диктатуру і, відповідно, про унітарну вертикаль усієї тісно-соціалістичної організації. На перших порах, коли існування «анархо-ліберальної» опозиції здавалося припустимим у рамках БРСДП (т. с.) (початок 1905 р.), це питання вилилося в гучну дискусію про партійну пресу [Додаток А, 144].

Формально сутність суперечки полягала в тому, що до моменту кризи в партії існувало чотири основних друкованих видання – цифра, яку Г. Кірков (першим виступаючи щодо цієї проблеми) назвав не просто зайвою, але навіть надмірною. У результаті надійшла пропозиція зберегти видання журналу «Ново время» і газети «Работнически вестник», але призупинити випуск журналу Г. Бакалова «Работнишко дело». Г. Бакалов сприйняв таке рішення як

демарш, організований проти нього особисто і, що набагато важливіше, як пряме порушення принципу внутрішньопартійної свободи думки [366, с. 1].

Говорячи про приватний аспект внутрішньопартійних дискусій, не можна не відзначити, що в перші роки ХХ ст. стосунки Д. Благоева і Г. Бакалова все ще були найтеплішими і дружніми. Між ними існувало приватне листування, причому Д. Благоев, якому часто бракувало грошових коштів, просив Г. Бакалова надсилати йому найцікавішу зарубіжну соціал-демократичну літературу [130]. Тим неприємнішими були пізніші натяки Г. Бакалова на те, що Д. Благоев бере позики із загальної партійної каси, а також його загальні твердження про фінансову неохайність ЦК. У відповідь Д. Благоев, який ніколи не відрізнявся стриманістю, відгукнувся про Г. Бакалова як про «змію гадюку», соціаліста, що має в партійній справі особистий матеріальний інтерес і тому ставиться до неї не по-партійному, а по-ринковому [89, с. 374–375].

У зв'язку з цим, розставляючи всі крапки над «і», хотілося б особливо підкреслити, що однією з причин наведених вище звинувачень став незаперечний на сьогодні факт фінансової успішності журналу «Работнишко дело» як комерційного підприємства. Досить швидко його культурний і мистецький рівень викликав усе більші симпатії читачів, які віддавали належне як талановитому перу самого Г. Бакалова, так і стилю тих авторів, яких він далекоглядно і з явним редакторським чуттям залучав до роботи у своєму виданні [Додаток А, 145]. У той же час центральний інтелектуальний орган партії «Ново время», душею якого був Д. Благоев, часто переживав моменти економічної кризи [87, с. 165–178]. Більш того, у центристських колах про нього часто жартували, кажучи, що потрібно давати медаль тому читачеві, який покаже характер і зуміє вивчити його цілком від першої до останньої сторінки. Не заперечуючи певної незграбності (тяжкості) стилю свого журналу, Д. Благоев на такі зауваження відповідав, що «Ново время» не популярне видання, а «науковий орган» і в цьому його основне завдання, у той

час як «Работнишко дело», навпаки, має надмірно легкий, популістський характер і розвиває у робітників «ремісничі погляди» [87, с. 172–176].

Восени 1905 р. комплекс фінансових звинувачень, що висувалися Г. Бакалову, доповнився вказівкою на роботу книгарні, що існувала при партійному видавництві. Через цей магазин Г. Бакалов реалізовував частину своєї друкованої продукції. Під час загострення конфлікту в односторонньому порядку (без участі Г. Бакалова) було анульовано укладений раніше контракт, який стосувався умов продажу подібної літератури. При цьому ЦК заявив, що саме Г. Бакалов порушив (причому порушив «грубо») цей контракт, оскільки після декількох письмових попереджень ЦК усе ще продовжував продавати «свої видання в інших «книжарницях...» [780, с. 449]. Трохи пізніше Д. Благоев також стверджував, що Г. Бакалов, використовуючи партійні фінансові можливості, серйозно збільшив кошти для розвитку власної книговидавничої справи [88, с. 306].

Наступний етап дискусії про партійну пресу привернув до себе ще більшу увагу, публічно балансуючи між питанням про конкретні фінансові звинувачення й дебатами щодо внутрішньої сутності літературно-публіцистичної стратегії партії. Суть такої стратегії досить ясно визначив Х. Кабакчієв, який багато років потому писав у своїх спогадах, що «...лідери «анархо-ліберального» руху спиралися на ...грунт необхідності вільної преси і вільної конкуренції між партійними виданнями...» [393, с. 44]. Тож вкотре бумерангом поверталось все те ж невирішене питання про свободу партійних видань, до якого партія зверталася як мінімум у ході Казанликського конгресу 1897 р.

Найбільш помітною реакцією на згадувану раніше дискусійну статтю Г. Кіркова [Додаток А, 146] в «Работнически вестник» стали досить різкі виступи Р. Аврамова, який нарівні з Г. Бакаловим вимагав свободи слова та організаційної рівності для всіх внутрішньопартійних видань [6] [Додаток А, 147]. На жаль, саме цій тезі Р. Аврамова і Г. Бакалова судилося стати спусковим механізмом для докорів у буржуазному індивідуалізмі –

кліше, що застосовувалося тісними по відношенню до «анархо-лібералів» протягом усього часу існування їх фракції.

Слід зазначити, що демократизм загальних висновків Г. Бакалова і Р. Аврамова наштовхнув В. Коларова на вельми своєрідні роздуми про «інтелігентську» сутність центрizmu. Немає сумнівів у тому, що соціальний склад керівництва БРСДП (т. с.) ясно вказував на інтелектуальну природу еліти цієї партійної організації. Проте для носіїв «консервативної» марксистської ідеології (як називали цей напрямок центристи) було надзвичайно важливо уособлювати себе саме з традиціоналістською свідомістю мас і тому рішуче відмежовуватися від будь-яких проявів високого рівня інтелігентності, яку вони сприймали як популізм або зовнішній прояв «дрібнобуржуазності». «...Інтелігенція не може відігравати ніякої самостійної політичної ролі...», – стверджував В. Коларов, виступаючи на XVI партійному з'їзді у Варні в 1909 р. [438, с. 163]. У той же час він спеціально підкреслював принципово інтелігентський характер більшості теоретиків лівого центрizmu і саме в цьому бачив причину того партійного конфлікту, який навесні 1905 р. набув форми спору про партійну пресу.

16 червня 1905 р. у «Работнически вестник» В. Коларов опублікував статтю під назвою «Партийният печат», у якій зазначав, що «Работнишко дело» дійсно «добре видається і поширюється» [432]. Утім, підкреслював автор, у цьому-то й криється реальна небезпека дезорганізуючого впливу інтелігентської опозиції. Власне, основним моментом спору, писав В. Коларов, є різне розуміння завдань, поставлених перед партійною пресою. Так, якщо говорити узагальнено, то основною метою будь-якої соціалістичної партії є підготовка класової свідомості мас до реальної боротьби за завоювання політичної влади. Однак саме тут і криється суть конфлікту, що спалахнув у партії, оскільки «анархо-ліберали» прагнуть розвивати «носіїв пролетарського свідомості», виходячи з потреби формування у них абстрактного «розумового інтересу». Інакше кажучи, вони хочуть дати «пролетаріату необхідну «духовну

їжу» та «елементи загальної освіти». На їхню думку, пізніше на цій основі розвинеться інша, вже власне класова свідомість мас.

У той же час радикальні соціалісти, користуючись марксистською методологією, навпаки, знаходять точку відліку для формування класової свідомості в «матеріальному інтересі» робітничих мас. Тільки зачіпаючи за живе, стверджують вони, можна нарощувати класове чуття робітників, і лише згодом, на вже усвідомленій соціальній основі слід розвивати в них абстрактний загальнокультурний інтерес. «Ключ до відкриття свідомості мас не в апеляції до їх допитливості і не у зверненні до сформованих у них розумових потреб, а в доторканні до їх грубих інтересів, ...доторканні до їх болю і страждань, поневірянь і бажань» [432]. Тільки потім (*очевидно, тоді, коли класове завдання буде успішно виконане – Т. М. В.*) можна буде розмірковувати про суспільство, про природу, а також про науки і мистецтво [432]. Підготовлений інтелігент із відшліфованою спеціальною освітою логікою може міркувати про соціалізм як про якусь абстрактну категорію, пише В. Коларов, але партія звертається не до інтелігентів, а до робітників, а їм потрібні чіткі і ясні життєві приклади.

Таким чином, в інтерпретації цього автора питання щодо преси набуло характеру майже філософської дискусії. У результаті, елементи традиціоналізму, властиві ортодоксальному марксизму, доповнювалися вульгарним матеріалізмом В. Коларова і вступали в протиріччя з потребами західного гуманізму, характерного для більшості представників лівоцентристського руху Болгарії. І все ж, розмірковуючи про завдання «партії кулака», як називав БРСДП (т. с.) Г. Бакалов у 1906 р. [1212, с. 119–120], важко сперечатися з тим, що гуманізм центристів, наближаючи їх до варіанту сакизовської «прекраснодушності», водночас з усією очевидністю віддаляв їх від радикальних перспектив революційного руху в Болгарії. Останній, між тим, розвивався далеко не «в білих рукавичках», а тому розумні й естетично тонкі книжки рядовим виконавцям партійної волі читати було нема коли, а

можливо, і нема чого, за винятком хіба що складної арифметичної послідовності численних снів Віри Павлівни.

Д. Благоев, утім, не вдавався до філософських роздумів своїх молодших (і треба сказати, часто менш щирих [Додаток А, 148]) колег. Очевидно, він ясніше за інших (Х. Кабакчієв писав «більш широко») розумів справжнє підґрунтя суперечок про пресу, реально усвідомлюючи їх вибухову сутність, що могла вчинила замах на внутрішню структуру всієї партійної організації [393, с. 46]. «...Свобода преси або свобода думки..., – лаконічно і ясно декларував Д. Благоев, – у соціал-демократичній партії обмежується потребами партії...» [89, с. 420]. Отже, слідуючи за Д. Благоевим, можна абсолютно чітко сказати, що суперечки про пресу були всього лише зовнішнім шаром іншої, набагато більш концептуальної проблеми, що зачіпала питання про диктатуру в партії і, як наслідок, питання про поступову трансформацію її внутрішньої сутності.

Проблема партійної диктатури, що стала символом організаційного позиціонування центрizmu, так само, як і суперечка про пресу, мала два ясно помітних аспекти. Перший набув авторитарного особистісного забарвлення, другий стосувався організаційної стратегії всієї БРСДП (т. с.). Найгостріше ці конфліктні моменти виявилися в ході XII конгресу тісно-соціалістичної партії, що відбувся в першій половині серпня 1905 р. Однак ще за кілька днів до початку конгресу вийшла друком знаменита брошура під редакцією Г. Бакалова «Интелигенски индивидуализъм или интелигенска диктатура?». Її поява означала, що внутрішньопартійний конфлікт пройшов свою латентну фазу і відтепер буде виявлятися у відверто публічній, а не завуальованій формі. Отже, у дискусію знову була втягнута вся партія, причому цього разу на чолі опозиційного руху стояли не тільки найбільші представники БРСДП (т. с.) Г. Бакалов (член ЦК), М. Харлаков (член ЦК, партійний секретар-касир), болгарський соціал-демократ, відомий македонський революціонер і публіцист П. Делірадев, але і її найбільш значущі зарубіжні представники. У першу чергу, це були Р. Аврамов (обурений ситуацією навколо закриття «Работнишко

дело») і Х. Г. (К.) Раковський (шокований тиском ЦК на місцеві партійні організації).

Трактуючи питання про диктатуру в партії Р. Аврамов, Г. Бакалов, Х. Г. (К.) Раковський і М. Харлаков, сходилися на тому, що в БРСДП (т. с.) існує стійка група (на противагу традиції, що склалася, вони прямо вказували на Д. Благоева і близьких до нього осіб), становище членів якої є недоторканим, критика яких неможлива, посягання на партійний авторитет яких немислимий. У зв'язку з цим Г. Бакалов вкотре використовував аргументи, характерні для виступів лідерів російського меншовизму. Зокрема, він наводив слова П. Б. Аксельрода про те, що причиною внутрішніх суперечностей у РСДРП багато в чому стали особисті інтереси, які були зведені окремими політиками на «...п'єдестал свого особистого марнослів'я...» [44, с. 29]. На думку Г. Бакалова, причиною такого стану речей, причому як у Болгарії, так і в Росії, став «механічний централізм». Тобто той адміністративний інструментарій, який зберігся в болгарській соціалістичній партії як елемент антиопортуністичних кампаній, що пішли в минуле. Існуючи в партії як організаційний атавізм, він і тепер дозволяє ЦК керувати всім внутрішнім життям БРСДП (т. с.). «Центр, – звертався Г. Бакалов до учасників майбутнього партійного конгресу, – усе знає і є всемогутнім, члени партії просто гвинтики і коліщатка в його машині» [44, с. 21].

Отже, найбільш видатні представники лівоцентристської ідеології були переконані в тому, що в партії панує «централізм», що в ній встановлений «бонапартистський» режим, а звідси в окремих особистостях «...культивуються ілюзії, що без них немає соціалістичного руху...» [44, с. 30]. «Партія поділяється, – ніби повторював здалеку за Бакаловим голос Мартова, – на тих, кого розтоптують, і на тих, хто топче...». «Партія поділяється, – в унісон відгукувався Аксельрод, – на рядових партійців і хранителів доктрини, на людей, які цю доктрину уособлюють» [44, с. 35].

Опозиційні переконання Г. Бакалова, пов'язані з критикою авторитарної організації партії, поділяв та уточнював Р. Аврамов. Зокрема, він

підкреслював, що партійна еліта не просто існувала як така, навпаки, вона діяла, і діяла досить ефективно. У результаті, була створена міцна адміністративно-виконавча ієрархія. А тому горе сьогодні тому, хто вступить з нею у відкриту конфронтацію. Схильний до деякого романтичного пафосу, Г. Бакалов навіть дозволяв собі бачити в діях ортодоксального партійного керівництва «істеричне шаленство», якийсь, майже містичний компонент [Додаток А, 149] [366 с. 1]. Утім, Р. Аврамов вельми тверезо оцінював ситуацію, що склалася в партії. «Серед шуму «нетерплячих» і «непримиренних», – писав він, – не чути нікого. Проте, якщо все ж хтось, налаштований критично, спробує довести свою думку до відома членів партії, його, швидше за все, вдарять у спину адміністративними можливостями ЦК. У цьому випадку доля його виявиться незавидною: ...його статті не прийматимуться, вони можуть бути урізані, проти однієї його статті можуть бути написані десять, суперечка може бути задушена... – і все це завдяки безконтрольності окремих особистостей, які перебувають на офіційних посадах» [6, с. 7]. Треба сказати, що і М. Харлаков, який часом дозволяв собі зайву театральність, у цілому висловлював схожі думки. Навіть мінімальне вираження власної думки в ситуації, що склалася в партії, писав він, це вже «партійна доблесть». Боротися із силою партійної еліти в таких умовах не те щоб важко, «практично неможливо – це страшний сон, та бог милостивий!» [1185, с. 43].

Отже, «анархо-ліберали» одностайно вказували на існування характерної ідейно-політичної та адміністративної диктатури ЦК. Майже десять років потому, виступаючи на одному із зібрань у Софії, Г. Бакалов, говорячи про специфіку соціалістичної тактики, підкреслював, що основний момент існування соціал-демократичної організації – це щирість. Говорити, як відчуваєш і думаєш – ось яким, на його думку, мало б бути політичне кредо соціаліста, для якого найважливішим фактором партійного життя є толерантність і свобода слова [43, с. 25–27]. На жаль, з точки зору головних ідеологів центризму всі ці життєво необхідні для будь-якої політичної партії

свободи поступово замінювалися в БРСДП (т. с.) інтригами та «озлобленістю» представників її партійного керівництва. У результаті, як зазначав Х. Г. (К.) Раковський, логіка поведінки цих людей (*Г. Георгієв і Д. Благосєв – Т. М. В.*) привела їх до заперечення історичного характеру партії. Інакше кажучи, ними був обраний шлях «дресирування» партії [Додаток А, 150], шлях непокори законам об'єктивної історичної необхідності [Додаток А, 151] [960, с. 37].

Наведені тут думки Х. Г. (К.) Раковського були пов'язані з однією з найболючіших проблем, яка виявилася напередодні вирішального для «анархо-лібералів» партійного конгресу. Справа в тому, що радикальна частина ЦК, розуміючи особливе значення цього соціал-демократичного форуму, спробувала вплинути на вибір конкретних представників місцевих партійних організацій, мотивуючи такий стан необхідністю обрання найдосвідченіших і політично освічених членів партії. Відповіддю на таку навмисну вибірковість стала різко негативна реакція практично всіх провідних представників центристської опозиції, однак найбільш гостро відреагували М. Харлаков і Х. Г. (К.) Раковський. Останній із неприхованою іронією запитував у своїй статті «Интеллигентската диктатура в партията», яким у такому разі буде принцип необхідного партійного відбору. Якщо це принцип візуальний, ну, тоді, звичайно, є всі можливості відрізнити «генія від ідіота», проте в усіх інших випадках необхідно покластися все-таки не на думку ЦК, а на свободу вибору, яка є невід'ємним правом будь-якої місцевої партійної організації. «Організація, у якої відібрано право на участь у партійному житті, – писав в ув'язненні Х. Г. (К.) Раковський, – скинута з партійного борту, вона стає не соціал-демократичною організацією...» [Додаток А, 152] [960, с. 39]. Усе це безконтрольна диктатура, вторив Х. Г. (К.) Раковському М. Харлаков, нічим не обґрунтована (крім інтриг, пліток і наклепу) гра партійних «авторитетів» [1185, с. 56].

Підбиваючи підсумок внутрішньопартійних дискусій 1905 р., можна сказати, що та принципова єдність (щодо питань партійного будівництва), яку

виявила більшість лідерів опозиції, дозволила їм, через деякий час, використовувати наведені тут аргументи як частину організаційної платформи тепер уже самостійної центристської організації. Отже, пропозиції, які вони винесли на XII конгрес БРСДП (т. с.), звучали так: збільшення складу ЦК, відмова для членів партійних редакцій (ЦО) від участі в основних координаційних Центрах партії, створення контрольної комісії з розширеними загальнопартійними повноваженнями, свобода думок (критики і самокритики), свобода друку, автономність дій місцевих партійних організацій. Таким чином, на думку лівих центристів, їх організація з унітарного бойового механізму повинна була перетворитися на марксистську організацію парламентського типу. При цьому основним стрижнем майбутнього «Пролетаря», як і раніше, залишався принцип класової боротьби, що існував на тлі неминучої конфронтації з керівництвом БРСДП (т. с.), а також незмінної критики виборчого опортунізму БРСДП (ш. с.). Останню вони підтримували як структуру, здатну існувати в атмосфері політичного плюралізму, у той же час жорстко критикуючи її за організаційну дисперсність та ідеологічну хиткість [366, с. 8].

У результаті, оскільки всі звинувачення, висунуті «анархо-лібералами» проти БРСДП (т. с.), стосувалися Д. Благоева особисто (причому як в ідейному, так і моральному плані), саме він узяв на себе завдання основного теоретичного опору ліберальній, або, як він усюди писав, «інтелігентській» ідеології центрizmu. Залишаючи осторонь неминучу та загальноновживану для обох сторін тезу про «роздратованих і озлоблених інтелігентських індивідуалістів...», хотілося б звернутися до принципів для Д. Благоева та його однодумців питань внутрішнього устрою партії [88, с. 307]. Виходячи з логіки центрizmu, тут можна виділити як мінімум чотири таких моменти. Перший – це критика особистого характеру, другий – звинувачення в авторитарності, третій – утиск прав друкованих видань. Останній, четвертий, Д. Благоев розглядав окремо, акцентуючи увагу на питанні про форму існування внутрішньопартійних структур. У цьому випадку він

відштовхувався від центристської тези про необхідність реорганізації ЦК і закінчував близькою проблемою організаційної автономності місцевих партійних організацій.

Про характер і способи вираження персональних звинувачень згадувалося неодноразово. Оскільки їх аналіз не входить до завдання цього дослідження, а самі вони не містять навіть ознак хоча б мінімальної, нехай навіть і щомиті згадуваної, інтелігентності (чи «дрібнобуржуазної», чи «котерійної» – неважливо), без всякого жалю опустимо над цією проблемою завісу туманного історичного минулого.

Зовсім інша справа – теза про свободу друку і партійної диктатури. Міцно пов'язані між собою, ці два питання працювали на формування внутрішньої сутності партії як єдиного політичного інструменту, необхідного для досягнення кращого (у цьому разі, соціалістичного) майбутнього і встановлення диктатури пролетаріату. У світлі вищезгаданих загальнопартійних завдань тактична логіка Д. Благоева була очевидною. Зокрема, він вважав, що партію необхідно свідомо захистити від будь-яких виявів свободи друку. В іншому випадку до її внутрішнього простору отримають доступ не просто легковажні, але навіть ідейно небезпечні видання, які в подальшому зможуть завдати реальної шкоди політичній боротьбі пролетаріату і безпосередньо БРСДП (т. с.) як її передовому загону.

Отже, Д. Благоев був переконаний, що конгрес повинен ухвалити таке рішення: «жоден партійний член не може розгортати яке б то не було періодичне видання без попереднього дозволу конгресу, затребуваного через Ц. Комітет...» [87, с. 166]. Таке положення, по суті, легалізувало принцип внутрішньопартійної диктатури, чого, власне, і домагався Д. Благоев, вважаючи, що тільки у такий спосіб (тобто через «добровільне» підпорядкування рядових членів організації партійному керівництву), партія зможе виконати свої справжні соціал-демократичні завдання. «Потрібна дисципліна, потрібен централізм», – стверджував він [88, с. 295], і далі – «єдинодія в партії можлива лише за наявності дисципліни» [89, с. 381].

Дискусія щодо основних напрямків реформування внутрішньої структури партійної організації, що розгорнулася між «анархо-ліберальною» опозицією та ортодоксами в 1905 р., поступово набувала затяжного характеру. У результаті, уже після конгресу полем для нової ще більш гострої ідеологічної та організаційної полеміки стала софійська партійна організація, де послідовно виступали представники обох соціал-демократичних фракцій. Цікаво, що як ортодокси в особі Х. Кабакчієва, так і центристи в особі Г. Бакалова однаково міркували тут про зв'язки інтелігенції із соціалізмом і робітничим рухом, знову і знову повертаючись до проблеми диктатури і загального надмірно унітарного існування партії [385, с. 53].

Зокрема, Г. Бакалов говорив про те, що форми партійної організації застаріли, що потрібна їх більш демократична модифікація, яка відповідає сучасній політичній ситуації [89, с. 376]. У відповідь на це Д. Благоев писав, що такий варіант партійного будівництва є практикою політичних партій Західної Європи. Однак ці форми, що зводяться сьогодні в розряд організаційно-політичної матриці, проте з'являлися там (у соціал-демократії Західної Європи) спонтанно й органічно, тобто одночасно із самими партійними організаціями. Так вони дорослішали, так вбирали в себе парламентсько-демократичну атмосферу західного світу. Таким чином, ці форми партійної організації не можуть бути аналогом політичних перетворень у соціал-демократичній партії Болгарії [89, с. 399].

Подібна інтерпретація організаційних питань, запропонована, як не дивно, підкреслено академічним Д. Благоевим, дозволяє говорити про те, що від самого початку різниця лівоцентристської та ортодоксальної платформ була обумовлена, крім очевидних складових (проблема загальнопартійної організації, характер внутрішньопартійного централізму), ще й глибинним цивілізаційним компонентом. У результаті, коли у вересні 1906 р. Каміль Гюйсманс уточнював в листі до Б. Стоманякова становище в соціал-демократичному русі Болгарії, останній відповідав, що йому відомі не два, а три напрямки цього руху, одним з яких є БСДС «Пролетар». «Ця нова фракція

існує повністю незалежно від інших...» – повідомляв Б. Стоманяков. Проте, продовжував він, її ідеї «...зближуються з фракцією Благоєва, хоча між ними існує велика ворожнеча...» [121, с. 35]. Таким чином, незважаючи на різноспрямованість культурно-політичних напрямків у питаннях ідеології, «анархо-ліберали» (центристи) і радикали демонстрували внутрішню спорідненість, що була виразно помітна ззовні, але рішуче заперечувалася всередині самої БРСДП (т. с.).

Восени 1905 р. протистояння всередині тісно-соціалістичної партії стало нестерпним. Це добре помітно в контексті того довірчого листування, що М. Харлаков і Г. Бакалов вели з Р. Аврамовим, який перебував за кордоном. Опинившись у становищі знедолених, відчуваючи себе ізгоями, проти яких було мобілізовано практично все ортодоксальне ядро партії, вони черпали підтримку один в одному і в можливості незалежного спілкування за межами Болгарії. У жовтні 1905 р. М. Харлаков писав Р. Аврамову: «...Для мене це питання (*очевидно, мова йде про анулювання повноважень М. Харлакова як болгарського представника МСБ – Т. М. В.*) життєво важливе ще й тому, що з кожним новим днем мені все більше неможливо залишатися тут...» [657, с. 294]. В архіві К. Гюйсманса зберігся документ, що зафіксував зміщення М. Харлакова (рівно за тиждень до звернення до Р. Аврамова) і його заміну Г. Кірквим, який був призначений офіційним представником Болгарської робочої соціал-демократичної партії (тісних соціалістів) у МСБ Другого Інтернаціоналу [206, с. 34].

Далі заданий М. Харлаковим стиль листування продовжив Г. Бакалов. «*Обов'язково поспіши зі своїми статтями (курсив Бакалова – Т. М. В.)*», – писав він Р. Аврамову в листопаді 1905 р. І далі, «...наше становище просто неможливе в тутешній організації. А через партійну пресу та адміністративний апарат ЦК готуються угодні йому й неприємні нам настрої» [203, с. 296]. Таким чином, Г. Бакалов підкреслював, що стрижнем полемічних баталій осені 1905 р. знову стала боротьба центристської опозиції з оновленим після XII з'їзду тісно-соціалістичним ЦК. У першу чергу, це відбувалося з ним

самим, потім з М. Харлаковим і П. Делірадевим, що приєднався до них [Додаток А, 153]. Власне, тепер, як писав Г. Бакалов, було необхідно звикати до того, що з партією все ж доведеться попрощатися.

У листопаді 1905 р. М. Харлаков і Г. Бакалов на довгі п'ятнадцять років покинули БРСДП (т. с.). Заключним акордом тривалого прощання став відкритий лист 22 «анархо-лібералів», які публічно заявили про свій вихід із софійської організації. У цьому листі (від 2 грудня 1905 р.) опозиція, що тепер уже формально відбулася, називала основною причиною розколу «індивідуалізм» та особисті амбіції центрального партійного керівництва. Автори цього документа прямо говорили про те, що в партії склалися ненормальні умови, у результаті чого залишена ними організація «...опинилася в руках жменьки... «інтелігентствующої» бюрократії, яка посідає керівні місця... і поставила свої індивідуальні устремління вище за інтереси партії...» [892, л. 1]. Надалі процес консолідації лівоцентристських сил почав набувати все ширшого характеру. Зокрема, протягом грудня 1905 р. з БРСДП (т. с.) послідовно стали виходити представники вже не тільки однієї центральної, а й менш великих периферійних партійних організацій. Зрозуміло, що новий позапартійний статус опозиції зажадав більш чіткого самовизначення, у результаті чого з легкої руки Д. Благоева більшість центристів дійсно стало називати себе «анархо-лібералами». Утім, тривало це недовго, оскільки 25 грудня 1905 р. з'явився перший номер газети «Пролетар», який поклав початок створенню однойменної організації. А вже 27 січня 1906 р. представники цього напрямку офіційно структурувалися в соціал-демократичну групу «Пролетар».

Д. Благоев зовні саркастично, але внутрішньо, очевидно, вкрай болісно сприйняв такий поворот подій. У пресі він заявив, що процес виходу «анархо-лібералів» із партії – це шлях тих, кому «партійна «вуздечка» і «тиранія» – тягар, тих, хто слідує за своїми лідерами (Бакаловим і Харлаковим) – «славними «лицарями... свободи думки, ...свободи критики, ...демократичних принципів...» [89 с. 374]. Однак, незважаючи на очевидну іронію головного

теоретика радикального марксизму, внутрішньопартійний розкол тісно-соціалістичної організації послідовно поглиблювався. У результаті, у березні 1906 р. услід за безпосередніми членами партії з-під впливу БРСДП (т. с.) вийшла досить велика група представників різних професійних спілок. У першу чергу це стосувалося вчительського і залізничного синдикатів, члени яких склали основу нової (ближчої до центрризму) профспілкової організації.

Пізніше, навесні 1906 р., пройшли обласні конференції в Русе, Софії і Слівені [702, л. 1], після чого в кінці липня 1906 р. у Варні відбулася чергова реорганізація лівоцентристських груп, які відтепер становили єдиний Робочий соціал-демократичний Союз (РСДС) «Пролетар». 9 вересня (28 серпня) 1906 р. Г. Бакалов [Додаток А, 154] з цього приводу писав Р. Аврамову: «...наш центр почав діяти». Далі він детально повідомляв, що П. Делірадєв погодився бути секретарем РСДС, а М. Харлаков (незважаючи на низку ускладнень ідейного та особистого характеру [Додаток А, 155]) взявся за редагування газети «Пролетар» [204, с. 298].

Практично одночасно з рішенням про установчий конгрес РСДС було поставлене питання про внутрішню структуру «Пролетаря» і політичне кредо цієї нової соціал-демократичної організації. Треба сказати, що лідери Союзу спробували на практиці наслідувати демократичну логіку внутрішньопартійних відносин. Зокрема, Р. Аврамов, публікуючи свої статті в газеті «Пролетар» навесні 1906 р., підкреслював, що всі партійні завдання необхідно вирішувати колегіально, тобто «...за участю всіх партійних членів...» [916]. Утім, як показали вже перші місяці фактичної діяльності РСДС, колектив редакційної колегії Центрального органу Союзу і склад ЦК РСДС практично повністю співпали (усупереч відповідним деклараціям, що пролунали під час XII конгресу БРСДП (т. с.)). У свою чергу, питання про внутрішню стратегію «Пролетаря» вирішувалося на основі добре відомої політичної тріади, яка включала в себе, по-перше, розгорнуті антибуржуазні виступи, потім критику «общедельства» і, на завершення, відмову від централізму, що став стрижнем тактичних програм «консервативної» партії тісного соціалізму. У той же час як

головне стратегічне завдання Союзу (відповідно до об'єднавчої резолюції амстердамського конгресу 1904 р.) висувалася теза про необхідність боротьби за єдність робітничого руху в Болгарії.

Як і слід було очікувати, об'єднавчі принципи РСДС викликали вкрай негативну реакцію тісно-соціалістичного керівництва. Від імені ЦК БРСДП (т. с.) Д. Благоев вкотре підкреслив, що про зближення таких різних соціал-демократичних партій не може бути й мови. «...У болгарській партії не існує питання щодо об'єднання, – писав він у статті «Партийният и синдикалният конгреси», – вона одна й об'єднана, оскільки зовні немає соціалістичної фракції, про з'єднання з якою могло би стояти питання...» [91, с. 16]. Зрозуміло, що ця теза, гранично ясно відображаючи об'єднавчі принципи болгарського радикального марксизму, новизною аж ніяк не відзначалася. Власне, у тій чи іншій формі, починаючи з 1904 р., вона неодноразово фігурувала в соціал-демократичних полеміках, особливо в контексті різних об'єднавчих перспектив, тісно пов'язаних із політичною діяльністю БРСДП (ш. с.). Ось чому, зачіпаючи проблему єдності, Д. Благоев рішуче наполягав на тому, що РСДС «Пролетар» буквально нічим не відрізняється від «общедельської» організації широких, будучи «...незначною групою індивідуалістів і анархістів, які залишили партію, оскільки не можуть жити в робітничій організації...» [91, с. 17].

Треба сказати, що тісно-соціалістичне керівництво абсолютно правильно поспішило запобігти об'єднавчим ескападам БРСДП (ш. с.), оскільки вже в 1906 р. на черговому конгресі цієї партії було вперше порушене питання про перспективу «єдиності» не тільки з БРСДП (т. с.), але і з РСДС «Пролетар». Однак курс на самостійну партійну роботу Союзу, а крім того, шалений опір М. Харлакова, зробили такі спроби абсолютно неможливими. У результаті, об'єднавча стратегія центрizmu була спочатку зосереджена на проблемі зближення саме робітничих організацій. Тим більше, що внутрішня сутність обох «крайніх» соціал-демократичних організацій здавалася лідерам РСДС швидше інтелігентською, ніж робітничою. Проте ще у квітні 1906 р.

Р. Аврамов писав, що, незважаючи на схильність до політичних компромісів, БРСДП (ш. с.) усе одно залишається соціалістичною організацією [917]. Таке твердження стало природною межею між ідеологічними платформами БРСДП (т. с.) і РСДС, оскільки для представників ортодоксального марксизму теза про дрібнобуржуазну природу «общедельства» залишалася незмінною як до, так і після Першої світової війни, і похитнути переконання, що склалося, не змогло навіть очевидне втручання Міжнародного соціалістичного бюро.

Отже, тимчасово відступивши від буквального застосування амстердамської резолюції, центристи були змушені взятися за розробку двох інших, також вельми принципових аспектів своєї внутрішньої програми, які Г. Бакалов позначив так: «перший – наше ставлення до дрібної буржуазії, і другий – ставлення профспілок до соціалістичної партії...» [43, с. 17].

За логікою Г. Бакалова, відразу ж хотілося б підкреслити, що збільшення робітничих профспілок [Додаток А, 156] у Болгарії було нерозривно пов'язане з усіма колізіями, характерними для соціалістичного життя цієї країни. Останнє дозволило М. Ісусову ще в 1962 р. відзначити безумовний ідейний та організаційний диктат, який був наявний у взаєминах БРСДП (т. с.) та СРСС (Спільного робочого синдикального союзу) [362, с. 80]. У цьому контексті очевидний інтерес становлять історичні та політичні коментарі одного з найяскравіших представників центристської «лівиці», у минулому «прогресиста» Н. Сакарова [Додаток А, 157]. У низці своїх публікацій він порушував питання про генезис професійного руху в Болгарії. Зокрема, у 1913 р. він писав про те, що партійний розкол, що назрівав як мінімум із 1902 р., з усією очевидністю вплинув на внутрішню сутність професійних спілок, які від самого початку склалися не як єдина організація, але як дрібнодисперсні групи – результат різноспрямованої діяльності протиборчих соціалістичних фракцій [1041, с. 35]. Таким чином, ще одним наслідком партійного розколу стало соціальне наповнення професійних робітничих груп. У кінцевому рахунку, більш масовий характер профспілок, які долучилися до БРСДП (ш. с.), дозволив керівництву тісно-соціалістичної партії не вважати ці

організації робітничими. У такій ситуації профспілки, близькі до БРСДП (т. с.), створили свою організацію СРСС, після чого кілька місяців по тому (1904 р.) на ідейній платформі БРСДП (ш. с.) також виник Вільний спільний робочий синдикальний союз (Вільн. СРСС).

Болгарський дослідник А. Аврамов, аналізуючи соціал-демократичну тактику початку ХХ ст., підкреслював, що першість у вступі до МСП (Міжнародний секретаріат профспілок [Додаток А, 158]) належала саме Вільн. СРСС [4]. Крім того, він, також як і деякі наступні дослідники [Додаток А, 159], писав про особливе ставлення МСП до синдикатів, які перебували під впливом БРСДП (ш. с.), пізніше соціал-демократичної партії «об'єднаної». Утім, чергова брошура Н. Сакарова, присвячена підсумкам об'єднавчої місії К. Легіна [Додаток А, 160] (розділ МСП), свідчила, що до 1911 р. у цій структурі так чи інакше були представлені обидві профспілкові організації. Більш того, їх об'єднання на кілька років стало тактичним завданням та одночасно серйозною проблемою як для лідерів національних профспілкових організацій Центральної та Південно-Східної Європи, так і для керівництва всього МСП у цілому [1042, с. 1]. Таким чином, до моменту навколоцентристської кризи в БРСДП (т. с.) у масовому робітничому русі Болгарії вже існувало два самостійних профспілкових центри, реально пов'язаних із конкретними соціалістичними партіями.

Надалі після виходу «анархо-лібералів» із лав тісно-соціалістичної організації, а головне, після створення Соціал-демократичного Союзу «Пролетар» (1906 р.), до цих уже існуючих центрів долучився третій автономний рух, який оголосив своєю платформою «організаційний нейтралітет». З огляду на тісний зв'язок між партіями і профспілками (момент, що особливо підкреслювали в ході об'єднавчої конференції в Софії в 1914 р.) [1042, с. 13], можна уявити, наскільки гостро міжпартійні суперечності, що не стихали роками, відбивалися в зіткненнях економічних і політичних програм СРСС і Вільн. СРСС. І ось в ці, і без того хворобливі, відносини мав

вклинитися новий профспілковий центр «Пролетаря», до якого керівництво БРСДП (т. с.), природно, не відчувало жодної симпатії або, тим більше, поваги.

Тут хотілося б підкреслити, що становище професійних організацій «Пролетаря» у реальності виявилось ще складнішим. Можна сказати, що вони спочатку зіткнулися з необхідністю вибору сильнішого союзника, публічно претендуючи на роль третейського судді (між СРСС і Вільн. СРСС), а насправді перебуваючи на узбіччі ідейно-політичної та тактичної боротьби зазначених профспілкових важкоатлетів. Останнє дало можливість тесняку С. Аврамову написати в листі до Каміля Гюйсманса (лист був присвячений об'єднавчим колізіям лівого профспілкового руху в Болгарії), що коментарі «Пролетаря» з приводу антиоб'єднавчої позиції СРСС смішні. Ця організація, підкреслював він у грудні 1907 р., «...не має ніякого значення для робітничого руху в Болгарії...» [1091, с. 59]. Це «...невелика група кар'єристів, індивідуалістів, авантюристів і просто торговців робітничим рухом, – продовжував думку С. Аврамова Д. Благоев, – яка втягує в «общедельське» ...болото кілька десятків ремісничих робітників» [99, с. 218–219].

Зрозуміло, що фрагменти наведеної тут полеміки відбили риси безперервних політичних дискусій. Відповідно, при аналізі справжніх можливостей профспілкових груп «Пролетаря», бажано звернутися до конкретних цифр. Джерелом статистичної інформації у цьому разі може бути друкований орган централістів – «Пролетар». Так, за офіційними даними цього видання, чисельність профспілкових організацій однойменного союзу склала 35 груп із загальною кількістю 969 осіб [915]. Щоб зрозуміти, багато це чи мало, звернемося до ще одного інформаційного джерела – спеціального повідомлення Я. Сакизова, відправленого ним навесні 1909 р. на адресу МСБ Другого Інтернаціоналу. За даними Я. Сакизова, об'єднання профспілок «Пролетаря» і Вільн. СРСС привело до утворення єдиної профспілки чисельністю 2500 осіб. Таким чином, між 1906–1909 рр. чисельність профспілок «Пролетаря» становила майже 2/3 від чисельності всіх профспілок, які підтримували БРСДП (ш. с.) [1251, с. 65]. У подібній

інтерпретації це вже більш-менш вагомі цифри, значення яких до 1-го січня 1909 р. був змушений визнати навіть Д. Благоев [99, с. 220].

Отже, говорячи про профспілкову стратегію «Пролетаря», необхідно брати до уваги, по-перше, зайняту ним позицію – «поза», або скоріше навіть «над» політичним протистоянням тісних і широких соціалістів. У цьому сенсі показовим є особливе звернення ЦК «Пролетар» до членів Генеральної робочої ради, у якому відзначався «самостійний» характер зазначеної організації, здатної своїми діями компенсувати як «сектантство» БРСДП (т. с.), так і «ідейний хаос» БРСДП (ш. с.) [1201, л. 1–2]. По-друге, необхідно враховувати спеціальне, часто деклароване лідерами РСДС (наприклад, Г. Бакаловим) стратегічне завдання Союзу, яке коротко можна позначити як принцип – критика заради об'єднання. Відповідно до такої ситуації, починаючи з 1906 р., РСДС «Пролетар» був змушений визначатися з об'єктом потенційної соціал-демократичної «єдиності». Навряд чи є щось дивне в тому, що досить швидко подібним об'єктом стала більш лояльна у відношенні до Союзу БРСДП (ш. с.), а також близький до неї Вільний синдикальний союз (Вільн. СРСС).

Першим кроком на шляху профспілкового, а пізніше організаційного зближення «анархо-лібералів» та «общедельців» стали спільні акції, націлені проти ремісничого законодавства, оскільки, з точки зору зазначених партій, така система була покликана дестабілізувати поступальне зростання промислового виробництва і, відповідно, послабити економічне становище болгарського пролетаріату. Дух протиріччя відштовхнув від правосоціалістичних кампаній представників партії тісного соціалізму, керівництво якої пізніше звело свою відмову в ранг ідеологічних протистоянь, обґрунтовуючи його незгодою з ідейно-політичними платформами РСДС і БРСДП (ш. с.). У цілому, можна сказати, що виступи проти ремісничого законодавства мали економічний характер і тому зачіпали сферу профспілкової діяльності «Пролетаря». У той же час не можна не помітити, що ідейне позиціонування БРСДП (т. с.) переводило ці виступи в політичну площину,

перетворюючи економічну боротьбу на класовий полігон, здатний виявити дрібнобуржуазну природу всіх більш правих [Додаток А, 161] напрямків болгарського соціалізму.

Історія ремісничого законодавства в Болгарії сягає своїм корінням у кінець ХІХ ст., коли в 1897 р. було вперше прийнято закон про входження ремісничих робітників до складу спеціальних однойменних товариств. Сенс цього закону полягав у подальшому введенні жорсткого фінансового контролю, який уряд обіцяв компенсувати за рахунок державної підтримки мало конкурентоспроможного ремісничого виробництва. У 1899 р. цей закон було скасовано, проте вже в 1903 р. його було знову реанімовано (уряд оголосив про створення нових ремісничих товариств), що викликало масові протести робітників, які тривали аж до принципового для «Пролетаря» 1906 р.

Зі свого боку БРСДП (т. с.) також розгорнула активну агітацію проти ремісничого законодавства і навіть спромоглася збирати великі політичні мітинги, подібні протестним зборам 22 листопада 1906р., де виступали Г. Кірков і Х. Кабакчієв. Проте (це особливо підкреслював Д. Благоєв) партією тісних разом із СРСС було прийняте спеціальне, цілком усвідомлене рішення: не підтримувати страйку «общедельців», оскільки вони пройняті «протисоціалістичним і антиробітничим духом...» [91, с. 30]. Нижче йшов коментар, в якому докладно роз'яснювалося, що економічна боротьба правого соціалізму не має класового характеру, має за мету «егоїстичний», виключно професійний інтерес [91, с. 31]. Таким чином, уже в процесі ранніх економічних компаній, подібних до боротьби проти ремісничого законодавства [Додаток А, 162], були помітні принципові відмінності тактичних платформ БРСДП (т. с.) і БРСДП (ш. с.), а також невідповідність програм близьких до них профспілкових центрів.

Зокрема, тісні, виступаючи за глобальне класове протистояння всій державній системі, не йшли ні на які соціальні або економічні компроміси. Широкі, навпаки, наполягали на реальному вирішенні конкретної проблеми і тому були готові до конструктивної співпраці з урядом (у випадку з

ремісничим законом йшлося про звернення до Голови Народних зборів і про міністра торгівлі і землеробства). У цьому тактичному протистоянні «Пролетар» став на бік БРСДП (ш. с.), тим самим погоджуючись на участь в акціях, яких заздалегідь не було в політичній практиці тісного соціалізму. Наприклад, крім страйків, профспілки РСДС реалізовували практику подачі петицій, зокрема, вони пішли на пом'якшення протестної кампанії, складові якої не мали виходити за межі чинного в Болгарії законодавства.

20 листопада 1906р., тобто фактично за два дні до зустрічної акції БРСДП (т. с.), ЦК широких і ЦК «Пролетаря» звернулися до робітників зі спеціальним Маніфестом, в якому були перераховані досягнуті успіхи і намічена стратегія подальшого робітничого протистояння. У зверненні обох партійних центрів зазначалося, що боротьба за допомогою петицій і демонстрацій тривала не менше двох років. У той же час, говорилося в Маніфесті, «...становище робітничого класу стає все більш нестерпним...». «Потреби робітничого життя і зростаюче усвідомлення своїх прав і завдань, – продовжували автори Маніфесту, – штовхають робітничий клас до рішучої боротьби і до згуртування розрізнених робітничих сил... Результатом цього стала піднята за останні місяці загальна акція болгарського пролетаріату з гаслом: Геть ремісничий закон! Хочемо робітниче законодавство» [552, л. 1].

Отже, узагальнюючи підсумки і формулюючи завдання поточної кампанії, реформістський і центристський партійні центри неминуче доходили думки про необхідність спільних робітничих виступів, які тільки в такому (об'єднаному) форматі могли, нарешті, бути почутими нинішнім урядом. Класовий характер таких акцій очевидний, стверджували далі обидва Центральних Комітети [Додаток А, 163]. У робітників немає ілюзій, вони абсолютно точно знають, що уряду не потрібно поліпшення їх життя і умов праці. Утім, така, у цьому разі вже «політична» свідомість «...не легко проникає в широкі маси «пролетаріату і народу», а тому по можливості «об'єднаємося навколо своїх політичних організацій» і «дамо потрібний відсіч (у цьому контексті все ж більш економічний, ніж соціалістичний – Т. М. В.),

здатний пом'якшити апетит грабіжників, і притупити зуби реакції...» [551, л. 1]. Здавалося б, у чому тут протиріччя і чому так негативно оцінювали виступи проти ремісничого законодавства представники політичної еліти БРСДП (т. с.)? Відповідь дуже проста. Найбільш рельєфно вона проступала в останніх фразах спільного соціал-демократичного маніфесту. У ньому правосоціалістична опозиція виступала, по-перше, за боротьбу з нинішнім урядом (причому по всіх лініях) і, по-друге, за те, щоб «*доповнити*» (*курсив – Т. М. В.*) економічну опозицію політичною боротьбою [551, л. 1].

При накладенні поглядів правої соціалістичної опозиції на ідейно-політичну платформу БРСДП (т. с.) отримуємо зовсім іншу картину тісно-соціалістичного сприйняття масових кампаній 1906 р. Досить вдало сутність зазначених протиріч ілюструють статті В. Коларова. У них він спочатку виступає проти тези – геть ремісництво. Адже це наше минуле, – пише він, – історія нашої країни. Однак поступово стає зрозумілим, що висновки цього автора набагато складніші від зовнішніх декларацій. Партія робітників – це партія майбутнього, – роз'яснює він позицію тісно-соціалістичного ЦК. «Рух людства вперед сьогодні можливий тільки через капіталізм, і тому, – підкреслює В. Коларов, – тільки ті дії і закони сьогодні прогресивні, які розчищають шлях капіталізму. І навпаки, будь-яка дія, будь-який закон, який спрямований проти розвитку капіталізму, – це реакційний закон» [436, с. 95]. Таким чином, дійсно, – геть ремісниче законодавство! Однак геть не тому, що це законодавство шкодить економічному становищу робітників сьогодні, а тому, що воно гальмує розвиток капіталізму і тим самим затримує перспективу пролетарського суспільно-політичного завтра.

Кілька років по тому саме цей аспект тактичних розбіжностей (пов'язаних із критикою ремісничого законодавства) привернув увагу вже згаданого раніше ідеолога центризму Н. Сакарова. На відміну від В. Коларова, він стверджував, що специфіка більш масового (дрібнобуржуазного) підходу, який демонструє права соціалістична опозиція, анітрохи не виключала робітничої природи антиремісничих кампаній.

Абсолютно ясно, – зазначав Н. Сакаров, – що ці погляди мали у своїй основі розвиток капіталістичного виробництва, незважаючи на те, що вони були націлені на вирішення окремих завдань пролетаріату, а не на заперечення ремісничого законодавства в цілому [363, с. 68].

Цікаво, що, оцінюючи підсумки боротьби проти ремісничого законодавства, тісні в цілому були згодні з «анархо-общедельцями» (так все частіше називав спільні дії членів «Пролетаря» і БРСДП (ш. с.) Д. Благоєв) в тому, що ні всі робітники, навіть ті, які емоційно готові до масових акцій, реально розуміють соціалістичні завдання майбутнього. Проте вони вимагали більш запеклого політичного натиску, докорінно відмінного від поступальної стратегії реформістів і центристів. Результатом такої тактичної моделі мала стати зміна масової свідомості пролетаріату, підготовленого попередніми акціями тісних до сприйняття політичної (класової) складової робітничої боротьби [436, с. 100].

Отже, різночитання, властиві робітничим кампаніям 1906 р., показали, що в реальності про «єдинодію» на основі амстердамської об'єднавчої резолюції можна було говорити тільки в контексті взаємин БРСДП (ш. с.) і «Пролетаря». У той же час про зближення цих партій з БРСДП (т. с.) не було й мови, тим більше що профспілковий центр цієї організації (СРСС) неодноразово декларував: «...вільні синдикати повинні розуміти, ...ми навіть і подумати не можемо про об'єднання з ними до тих пір, поки вони рухаються рука об руку з партією широких «соціалістів»: ця партія є найбільшою перешкодою для нашого з ними об'єднання...» [1090, с. 58].

Як наслідок, реальний об'єднавчий процес дійсно почав розгортатися між партійними і профспілковими центрами соціал-демократичної опозиції. Про ці переговори на IV конгресі Вільн. СРСС доповідав один із найбільш помітних і, як згодом з'ясувалося, найбільш правих представників БРСДП (ш. с.) – Г. Василев. Під час свого виступу він насамперед акцентував увагу присутніх на перспективах політичного об'єднання партійних організацій, перешкод до якого не бачив жодних, навіть попри те, що «...вони

(«Пролетар» – Т. М. В.) не згодні з нашою платформою» [Додаток А, 164] [202, с. 82]. Крім того, він зазначав, що поступово формуються можливості для потенційного профспілкового об'єднання, основою якого може стати концепція «нейтральності» синдикатів. Зі свого боку, другий конгрес «Пролетаря», що відбувся в Слівені в 1907 р., вказував на очевидну неможливість формального об'єднання партійних центрів, але при цьому також не заперечував імовірності зближення профспілкових організацій, ідейно-політичною основою якого в цьому випадку могла стати резолюція тепер уже Штутгартського конгресу Другого Інтернаціоналу.

Підсумком усіх цих об'єднавчих тенденцій стала доповідь К. Бозвелієва, у якій він від імені БРСДП (ш. С.) повідомляв Міжнародному соціалістичному бюро [Додаток А, 165], що «...досить скоро зближення між двома соціалістичними фракціями стане фактом...» [278, с. 41]. Зі свого боку, неофіційні делегати «Пролетаря» [Додаток А, 166] також відзначали (мова йде про спеціальне звернення до МСБ) те «...поступове органічне і організаційне об'єднання...», яке здійснювалося паралельно «...з усвідомленням ідейної єдності професійного та партійного рухів пролетаріату в процесі спільної боротьби і агітації проти буржуазії...» [274, л. 1–8; 1198, с. 50]. У той же час, ще напередодні конгресу в Штутгарті, Г. Бакалов писав, що якщо подібне об'єднання виявиться можливим, то все пройде виключно на ґрунті «визнання близьких взаємин між робітничою партією і синдикатами...» [43, с. 6].

Для представників тісного соціалізму ситуація, що склалася навколо зближення профспілок «Пролетаря» і Вільн. СРСС, ускладнювалася черговим витком протиріч, що наростали всередині їх партії. Йдеться про формування об'єднавчої платформи «прогресистської» фракції, представники якої також були готові вітати профспілкове зближення «анархо-общедельської» опозиції. У 1909 р. про це писав уже згадуваний раніше Н. Сакаров, підкреслюючи, що в цьому разі об'єднавчий процес спирався на принципові положення Штутгартської резолюції [363, с. 70]. Надалі «прогресисти» стали сегментом

єдиної профспілкової організації, фундаментальне значення якої вони були готові відстоювати навіть напередодні Першої світової війни.

Поки ж питання про резолюцію, прийняту в ході Штутгартського конгресу Другого Інтернаціоналу в 1907 р. [1265], знову занурив реформістів, центристів та ортодоксів в пучину безперервних теоретичних суперечок і тактичних розбіжностей. По суті, трактуванню цієї резолюції були присвячені спеціальні роботи більшості найвидніших теоретиків усіх без винятку напрямків соціал-демократичного руху Болгарії. Так, наприклад, у газеті «Пролетар» про неї писав Г. Бакалов, в журналі «Ново время» Д. Благоев і, нарешті, окремо про неї висловлювався Я. Сакизов (на поглядах якого, в контексті полеміки 1907 р., детально зупинявся все той же невтомний у політичних дискусіях Д. Благоев). У зв'язку з цим не можна не відзначити, що для всіх трьох соціалістичних рухів було однаково очевидним, що резолюція, а головне, спеціальна поправка, зроблена Г. В. Плехановим, підтверджували саме їх погляди на процес становлення профспілкового руху в Болгарії. Усі вони, прямо або завуальовано, звинувачували один одного у фальсифікаціях, всі вони посилалися на авторитет лідерів міжнародного соціал-демократичного руху [Додаток А, 167]. Крім того, з цієї ж причини Д. Благоев вкотре звертався до питання про ідентичність політичних поглядів партії широких соціалістів і «Пролетаря», спеціально підкреслюючи близькість їх програм «не тільки в теорії, а й на практиці...» [93, с. 206].

У свою чергу, Г. Бакалов також привітав прийняту в Штутгарті резолюцію. Власне, з його точки зору, вона була найбільш порівнянна з центристським трактуванням взаємин соціалістичної партії і робітничих профспілок, що існували на ґрунті так званої «організаційної нейтральності». Головним підтвердженням цієї точки зору центристи вважали штутгартську поправку Г. В. Плеханова, у якій він, з одного боку, підтверджував організаційну відокремленість профспілок, а з іншого – не заперечував ідейно-політичного керівництва соціалістичної партії, що безумовно впливала на розвиток конкретних синдикальних організацій. На жаль, ясного коментаря до

Штутгартського доповнення Г. В. Плеханова Г. Бакалову домогтися не вдалося, і це незважаючи на те дружнє ставлення, яке відчував метр російської соціал-демократії до своїх болгарських учнів (зокрема, до Раковського і Бакалова) [Додаток А, 168] [1212, с. 122–123].

Самостійним аспектом соціал-демократичного обговорення Штутгартської резолюції стали посилання на точку зору К. Каутського. Проблема полягала в тому, що його думка (нарівні з поглядами А. Бебеля) стала основою теоретичної аргументації «общедельців», і в той же час продовжувала залишатися точкою відліку для зустрічних тез партійних ідеологів БРСДП (т. с.). Демонструючи властивий тіснякам агресивний стиль ведення полеміки, Г. Кірков із цього приводу писав: «вільні синдикати» «...по шию загрузли в болоті буржуазного «опозиційного блоку», а тепер шукають теоретичне обґрунтування цього в роботах визнаних соціалістичних авторитетів (першим з яких став «отець» К. Каутський)» [421, с. 47]. Це ж питання викликало більш стриману реакцію Д. Благоєва. У своїй статті «Маркс и Штутгартската резолюция» він детально зупинявся на політичних поглядах К. Каутського, пристосовуючи їх, як і слід було очікувати, до радикальної ідеології БРСДП (т. с.). У результаті, він писав, що К. Каутський, виступаючи у відповідній комісії Штутгартського конгресу, спеціально порушував питання про завдання профспілкового руху, аналізуючи їх в умовах розколу соціал-демократичних організацій.

Профспілкові діячі не повинні просто сумувати, говорив у своєму виступі К. Каутський, вони повинні діяти, причому діяти «...у напрямку партійної єдності. Резолюція повинна вплинути на цю ситуацію в тому сенсі, щоб була користь для розвитку соціалізму, так само як і від резолюції Амстердамського конгресу з питань партійної тактики...» [99, с. 215]. І далі, «там, де є профспілкова єдність, але немає єдності в партії, там свідомі профспілкові робітники повинні працювати на користь партійної єдності...» [99, с. 216]. Як уже неодноразово зазначалося, єдиною реакцією БРСДП (т. с.) на об'єднавчі положення Амстердама були публічні виступи її лідерів, в яких

вони спеціально підкреслювали дрібнобуржуазну природу «общедельства», до якого тепер примикав й ідейно близький напрямок лівого центрizmu. Подібна переконаність ідеологів радикального марксизму дозволяла їм стверджувати, що в Болгарії немає фракції, що зберігає в собі справжні принципи соціалізму. У зв'язку з цим Д. Благоев писав, що робітнича профспілка (СРСС) знаходиться в «щасливому положенні», оскільки вона існує в тісному контакті зі своєю політичною партією і становить єдине ядро всього болгарського пролетаріату [91, с. 24]. А раз так, то ні профспілкове, ні тим більше партійне об'єднання не потрібне, та й неможливе. Кілька років по тому, у подібній ситуації, викликаній профспілковою об'єднаною конференцією 1914 р., Я. Сакизов скаже, що для керівництва БРСДП (т. с.) синдикальне об'єднання не уявляється без об'єднання партійних організацій. Утім, продовжить далі Я. Сакизов, цього не буде ще довго, як мінімум до тих пір, поки ця партія «має у своєму розпорядженні засоби для існування без об'єднання соціалістичних сил» [1252, с. 165–166]. Отже, тісні сприйняли штутгартської виступ К. Каутського як підтвердження своєї організаційної відокремленості, у той час як широкі і «пролетарці», навпаки, використовували його погляди як ідейне обґрунтування, нехай механічного, але тим не менше цілком здійсненого об'єднання локальних профспілкових організацій.

У результаті, після Штутгартського конгресу переговори між Вільн. СРСС і «Пролетарем» [Додаток А, 169] розгорнулися з новою силою і завершилися влітку 1908 р. їх формальним об'єднанням у форматі нової профспілкової організації – Об'єданого спільного робочого синдикального союзу (Об. СРСС) [Додаток А, 170]. Ідеологічною платформою цієї організації під тиском центристів став принцип «класової боротьби», існуючий проте в контексті висунутої БРСДП (ш. с.) тези про підвищення загального рівня культурного розвитку робітників. Доступ до профспілок передбачався вільний (у той час як для СРСС це питання обмежувалося безпосередніми зв'язками з БРСДП (т. с.)). Крім того, представники «Пролетаря» наполягали на недостатності тактики економічної боротьби, підкреслюючи, що в

подальшому вона повинна розвиватися в контексті політичної ідеології соціалізму. Завершився об'єднавчий процес Установчим конгресом нової профспілки, що відбувся 29 березня 1909 р. Таким чином, відтепер перспектива організаційного об'єднання «Пролетаря» (з недавніх пір Соціалістичної робітничої партії (СРП [Додаток А, 171])) і широкого соціалістичної партії (БРСДП (ш. с.)), ставала лише питанням часу. Як пізніше, аналізуючи події 1907–1908 рр., писали «прогресисти», положення, при якому існує об'єднання тільки профспілкових організацій, є «ненормальним». Отже, за ним, без сумніву, має йти об'єднання «професійної та політичної боротьби» [363, с. 87].

Близько півроку (з літа 1908 до зими 1909 р.) йшли необхідні партійні переговори. Потім у кінці грудня 1908 р. (Я. Сакизов у спеціальному зверненні до МСБ називав дату 1 січня 1909 р. [Додаток А, 172]) відбулося фактичне об'єднання СРП і БРСДП (ш. с.). Внаслідок чого в політичному просторі Болгарії з'явилася нова, більша, соціал-демократична партія (БРСДП (об'єднана)), до якої досить тісно примикав близький до неї профспілковий центр – Об'єднаний СРСС. З цього приводу навесні 1909 р. Я. Сакизов писав у штаб-квартиру Виконкому Інтернаціоналу: «...відбулося об'єднання між фракціями широких і лібералів, і синдикальними спілками, прикріпленими до цих фракцій. Радісним результатом 22 липня 1908 р. став Спільний союз профспілок.... Як основу цього синдикального об'єднання ми сприйняли резолюцію міжнародного конгресу в Штутгарті...». Далі в листі йшлося про створення «об'єднаної» політичної організації БРСДП (о), яка виникла 1 січня 1909 р. і має на сьогодні у своєму активі 1798 осіб [1251, с. 65].

Пізніше, звертаючись уже до Копенгагенського конгресу Інтернаціоналу II (1910 р.), «об'єднана» партія розширила свою доповідь за рахунок повідомлення про приєднання до Об. СРСС представників соціал-демократичного руху «прогресистів» [272, с. 77]. У зв'язку з цим звертає на себе увагу відповідна історіографічна ремарка болгарського історика Ставри

Георгієва [Додаток А, 173], який писав «кого в ньому (Об. СРСС – Т. М. В.) тільки не було... праві, ліві, ліві серед правих, праві серед лівих, сакизівці, харлаковісти, прогресисти та ін...» [202, с. 88]. І все ж в цьому міксі організаційних принципів і робочих тактик був присутній глибокий внутрішній зміст, який дозволяв досить чітко відокремлювати профспілкову лінію СРП від робочої тактики БРСДП (т. с.) і від більш лояльної до центрризму, але, безумовно, самостійної профспілкової практики «общедельства». У цьому випадку мова йде про концепцію «організаційної нейтральності», характерної для центрристських профспілок, які входили до складу РСДС «Пролетар».

Майже десять років потому Г. Бакалов писав, що саме в питанні про нейтральність профспілок виявилися «крайнощі» розколу, характерні для генезису соціал-демократичного руху Болгарії. Різке протистояння між тісними і «общедельцями», – констатував цей автор, – призвело БРСДП (т. с.) до надмірного максималізму політичних поглядів. Зрозуміло, що це відбувалося в ситуації *a la guerre comme a la guerre*, але в результаті «...тісні доходили до крайності, хотіли, щоб в їх профспілках буквально всі члени були кваліфікованими... соціалістами, що, природно, неможливо» [43, с. 23]. Така умова – це очевидний нонсенс, відзначав Г. Бакалов, оскільки неможливо вимагати політичної ясності та непідкупності від людини, яка прийшла боротися за свій щоденний шматок хліба. У результаті, тісні стали перетворювати питання робочої практики на питання віри [42, с. 24]. Служіння цій вірі дозволило сформувати ідейний щит – «благоевізм», який, як китайська стіна, захищав недоторканність тісно-соціалістичних («консервативних» [Додаток А, 174]) профспілок [43, с. 6]. Утім (продовжував далі цей, один із найбільш помітних теоретиків болгарського центрризму), широкі соціалісти також впадали в крайнощі, роблячи, на відміну від непримиренної стратегії БРСДП (т. с.), символом масової боротьби пролетаріату політичну нейтральність робітничих профспілок.

Зовсім іншою, виходячи їх наведеного вище контексту, постає політика робітничих організацій соціал-демократичного Союзу «Пролетар». «Соціалістичний характер профспілки полягає не в тому, – стверджував Г. Бакалов, – щоб всі її члени були і членами партії, але в можливості діяти в профспілковому середовищі із соціалістичною пропагандою; він також полягає не в механічному примусовому зв'язуванні синдикату з партією, а в об'єднанні всіх ідейних зв'язків...» [42, с. 24]. Офіційне донесення ЦК РСДС Штутгартському конгресу охарактеризувало цю модель профспілкової

тактики буквально одним реченням – «визнання синдикатами ідейного і політичного представництва соціальної демократії» [1198, с. 50]. Здається, що внутрішня різниця між «тіснятським» принципом «керівництва» і центристською тезою «представництва» очевидна і зайвих коментарів не потребує.

У той же час не можна не помітити, що політичні висловлювання Г. Бакалова, навіть при врахуванні того, що вони були зроблені в останні роки світової війни, все ще залишалися результатом об'єднаної стратегії центристської «лівиці» БРСДП (о). Ось чому, виступаючи перед змішаною соціал-демократичною аудиторією, цей автор дещо пом'якшував нейтралістські принципи Об. СРСС, зазначаючи, що вони навряд чи коли-небудь реалізовувалися повністю. Причин, що пояснюють цей факт, на думку Г. Бакалова, було кілька. По-перше, члени цього профспілкового об'єднання практично завжди зберігали особисті контакти з офіційними представниками БРСДП (ш. с.). (Цим твердженням Г. Бакалов практично дослівно повторював більш ранню тезу Н. Сакарова, який відзначав у 1909 р., що «общедельський» профспілковий нейтралітет мав досить формальний характер, який, втім, ніколи і ніде публічно не афішувався [Додаток А, 175] [363, с. 70]). По-друге, гасло «нейтральності» не могло не бути пов'язаним зі стійкими розбіжностями в профспілковому русі тісних і широких соціалістів, фракційна відокремленість яких «...підштовхувала протилежну фракцію сказати що-небудь відмітне від того, що вже колись сказала її супротивниця...» [42, с. 24].

Потрібно сказати, що стійка поблажливість Г. Бакалова явно не відповідала максималістській платформі БРСДП (т. с.), так само як і антиоб'єднавчій концепції СРСС (коливання окремих представників СРСС зуміли зафіксувати примиренські лідери РСДС, тоді ще цілком самодостатньої лівоцентристської організації [Додаток А, 176]). Профспілки повинні бути «класовими», – рішуче заявляв від імені СРСС С. Аврамов. В основі їх діяльності повинно лежати поняття кінцевої мети робітничої (у цьому випадку соціал-демократичної) боротьби. Якщо такої орієнтації немає, якщо є тільки страх відлякати робітників і необхідність обмежитися «безпосередніми найбільш близькими потребами», значить, говорити нема про що. У наявності неминучість розколу робітничого руху, причому як в контексті економічної боротьби пролетаріату, так і в умовах політичного протистояння його партійних організацій [1090, с. 57–59].

Дещо раніше Д. Благоев також звернувся до питання про ідеологічну платформу лівоцентристських профспілок, однак ситуацію, що склалася в РСДС, він (на відміну від С. Аврамова) аналізував на основі більш широких аналітичних узагальнень. Зокрема, розмежовуючи загальну «нейтральність» профспілкової стратегії БРСДП (ш. с.) та «організаційний нейтралітет» «Пролетаря», він знову, як бувало вже не раз, повернувся до питання про «диктатуру» в партії і, відповідно, до питання про опозиційну платформу всього «анархо-ліберального» руху в цілому. У характерній для себе манері, легко впізнаваній завдяки різкій нетерпимості політичного пера, він ще в 1906 р. писав, що окремі особистості, побоюючись диктатури в партії, внесли в роботу профспілок «...свій анархізм, спробували її дезорганізувати...» [91, с. 25]. Таким чином, Д. Благоев звертав увагу саме на організаційний момент в синдикалістських поглядах «Пролетаря». По суті, він опосередковано, але цілком чітко давав зрозуміти, що центристи проти адміністративного втручання в автономну діяльність профспілок. Та й яка особлива проникливість була потрібна для визначення самостійних поглядів тих, хто ще

в ході XII (для центристів останнього) конгресу БРСДП (т. с.) виступав проти прямого отожднення партійного і профспілкового керівництва.

Треба сказати, що тема партійності або загальної нейтральності синдикатів стала порушуватися в соціал-демократичній літературі практично одночасно з появою перших робітничих профспілок. Так, в ході гострих протиріч, що спалахнули між БРСДП (т. с.) і БРСДП (ш. с.) і їх профспілками, все ясніше почала проступати та ідейно-політична платформа, на якій (починаючи з 1904 р.) відбувалося формування СРСС. У результаті, в особливій серії статей, опублікованих В. Коларовим в «Работнически вестник» (з травня по липень того ж року), із самого початку були розставлені саме ті акценти, які без істотних змін, причому навіть в умовах об'єднаних ескапад МСП, проіснували як мінімум до початку Першої світової війни. І знову як політичний авторитет фігурував незмінний К. Каутський, і знову звучав завзятий заклик до класової боротьби, оскільки «синдикати повинні бути класовою (курсив В. Коларова – Т. М. В.) організацією пролетаріату» [435, с. 30].

Узагальнюючи точку зору В. Коларова, характерну відповідно і для політичного керівництва БРСДП (т. с.), можна сказати, що розбіжність платформ СРСС і Об. СРСС полягала в такому: по-перше, в організаційній автономності профспілкового руху (тобто, у більшій чи меншій щільності партійно-організаційних зв'язків) і, по-друге, що не менш важливо, в його масовому характері. Так, тісні в особі В. Коларова стверджували, що доступ до професійних спілок повинен бути обмежений соціал-демократичною приналежністю їх членів. Якщо профспілка буде нейтральною, підкреслював цей автор, то в умовах економічної боротьби вона приречена на самотність, оскільки інші, неорганізовані робітники поставляться до її боротьби «індиферентно». Широко вважають, – писав Коларов, – що дихання соціалізму повинно легко проникати в пори профспілкових організацій, проте без необхідного партійного тиску і відповідних організаційних рамок вільне проникнення соціал-демократичної ідеології буде обмежено несвідомістю

робітничих мас. Таким чином, болгарські радикальні марксистичні бачили реальну перспективу справжньої боротьби пролетаріату, готового виступати як на захист своїх найближчих (економічних), так і більш принципових (класових) інтересів тільки в осмисленому політичному тандемі партії і її синдикатів. А значить, закликала синдикалістська логіка «консервативного» ЦК, поза всяких сумнівів і коливань «...назад до профспілок як до бойових організацій пролетаріату для захисту класових інтересів робітників...» [435, с. 31].

Здавалося б, у світлі такого рішучого опору всі надії на зближення, хай не партій, але хоча б профспілкових організацій, могли бути залишені і зовсім забуті. Проте ідея об'єднання і раніше витала в повітрі, існуючи як тактичний фундамент для всіх лівоцентристських груп Болгарії. У зв'язку з цим немає нічого дивного в тому, що питання про синдикалістську платформу «лівиці» отримало ще одне і на цей раз цілком реальне підтвердження в останній спробі організаційного зближення СРСС і Вільн. СРСС. Коментував цей зовнішній варіант об'єднаної стратегії БРСДП (о) один з її болгарських, у цьому випадку центристських, представників в міжнародному об'єднанні профспілок – Н. Сакаров [Додаток А, 177]. Внаслідок чого він у своїй публіцистиці зумів послідовно проаналізувати підсумки будапештської, цюрихської, віденської та софійської конференцій МСП, що відбулися між 1911–1914 рр.

Будапештська конференція 1911 р. стала сьомою інтернаціональною конференцією, що об'єднала делегатів більшості профспілкових центрів Європи. Від тісних в ній брав участь В. Коларов, від БРСДП (о) – Я. Сакизов. В обговоренні болгарського питання брали участь делегації Австро-Угорщини, Хорватії, Сербії, Боснії і Герцеговини. Треба сказати, що розкол профспілкового руху в Болгарії дуже турбував не тільки балканських представників, які перебували в Будапешті, а й делегатів окремих центральноєвропейських країн. Досить сказати про активну участь в обговоренні цього питання австрійського делегата Хуебера, пропозиції якого,

врешті-решт, лягли в основу прийнятої в Будапешті резолюції. Суть його виступів зводилася до тези про бажаність відсторонення обох болгарських профспілкових центрів від участі в діяльності МСП. «Конференція декларує, – говорилося в прийнятій пізніше резолюції, – що вона покладає на два центри зобов'язання зробити спроби до об'єднання у своїй країні і дати звіт інтернаціональному секретарю перед наступною Конференцією. До цього два центри залишаються поза інтернаціональним секретаріатом»[1041, с. 2]. Утім, вже наступна, восьма конференція МСП, що відбулася в Цюріху 3 вересня 1913 р., була змушена констатувати, що положення в профспілковому русі Болгарії за два роки абсолютно не змінилося. У результаті було вирішено скликати ще одну, спеціальну конференцію у Відні, де в ході роботи її балканської секції мало б знову розглядатися болгарське питання. При цьому секретар Міжнародного профспілкового центру пообіцяв особисто втрутитися в хід об'єднавчого процесу в Болгарії. Проте всі зусилля були марні. Як пізніше писав Н. Сакаров, обговорення болгарського питання тривало у Відні (27 вересня 1913 р.) вісім годин і практично нічого не змінило у внутрішніх взаємовідносинах обох профспілкових організацій.

Питання упиралося в крупну суму в 70 тис. марок, які були зібрані МСП для підтримки профспілкового руху Болгарії (останній вкрай постраждав у результаті поразки Болгарії влітку 1913 р.). Однак в умовах розколу було абсолютно незрозуміло, яка з організацій може реально претендувати на цю суму і, відповідно, буде відповідати за подальший розподіл фінансів. У зв'язку з цим зі спеціальною доповіддю про стан справ в Болгарії виступив сам К. Легін. Спочатку він зазначив, що профспілки БРСДП (ш. с.) першими вступили в Міжнародний секретаріат і знаходилися там аж до 1911 р. Потім він також зупинився на організаційних зв'язках обох профспілкових центрів і підкреслив, що синдикати тісних реально залежні від БРСДП (т. с.), в той час як профспілки, що підтримують БРСДП (о), набагато вільніші. Втім, «...як у тій, так і в іншій організації центральний орган партії одночасно є і органом профспілки...», – завершив свій виступ К. Легін [1041, с. 36].

В кінцевому рахунку основним підсумком Віденської конференції стала резолюція, в якій наголошувалося на бажаності організаційного об'єднання обох профспілкових центрів Болгарії. Втім, незважаючи на формальну єдність конгресу, цей проект викликав вкрай негативну реакцію тісно-соціалістичної делегації, що відкинула його під приводом безумовної недостатності офіційних повноважень. Надалі члени спільної делегації БРСДП (т. с.) і СРСС прямо висловилися проти об'єднавчих ініціатив Міжнародного секретаріату, досить прозоро проігнорувавши «глибокий жаль» віденських колег, в спеціальній статті, опублікованій в «Работнически вестник» [1041, с. 63]. І все ж, чим активнішим ставав опір партійно-профспілкового керівництва СРСС, тим інтенсивніше здійснювався зовнішній натиск офіційного керівництва МСП.

4 квітня 1914 р. до Софії прибув Карл Легін, який, виконуючи свою публічно дану обіцянку, спробував особисто сприяти об'єднанню болгарських профспілок, що не мали порозуміння. Немає потреби говорити, що всередині Об. СРСС, до керівництва якого входили представники обох фракцій БРСДП (о), з великим піднесенням очікували приїзду офіційного представника МСП. Власне, в контексті об'єднавчої місії К. Легіна, «общедельці» могли розраховувати як мінімум на тактичну поразку БРСДП (т. с.), у той час як «лівіяця» традиційно робила ставку на перспективи реального зближення конкретних робітничих організацій. Мітинги і збори, викликані приїздом західноєвропейських гостей, налічували (за підрахунками Н. Сакарова) до 6000 осіб [1042, с. 15]. Всі вони скандували соціалістичні гасла і вимагали справжнього (їм самим не до кінця зрозумілого) об'єднання національного робітничого руху [Додаток А, 178]. Втім, для керівної еліти обох партій найбільш важливим було не стільки саме фундаментальне прагнення до об'єднання, скільки те, в якому форматі воно передбачалося.

Численні дослідники (в тому числі і ті, які згадуються в цій роботі), неодноразово наголошували на тій перевазі, яку в Міжнародному секретаріаті були схильні віддавати політичній тактиці Об. СРСС. Однак причини такої

вибірковості, крім фрази, що промайнула в «Работнически вестник» про дрібнобуржуазність самого К. Легіна, аналізувалися явно недостатньо. У той же час промова цього досить відомого німецького соціал-демократа, виголошена ним на мітингу в Софії, знімає практично всі сумніви з приводу політичних симпатій МСП. Зокрема, він називав «...необхідною попередньою умовою успіху профспілкового руху ...єдність його організацій» [1042, с. 20]. Безумовно, – продовжував далі К. Легін, – його особистим завданням не є об'єднання соціал-демократичних партій Болгарії. Очевидно, це питання має вирішуватися в контексті окремих теоретичних дискусій, а можливо, навіть на основі якоїсь особливої наукової аналітики. У той же час уже зараз зрозуміло, що розумова полеміка марксистських партій далеко не завжди адекватна конкретним завданням профспілкового руху, що виражається у боротьбі за «...покращення життя робітників і *розвиток культури (курсив – Т. М. В.)*» [1042, с. 26]. Ці завдання повинні вирішуватися на ґрунті реального об'єднання профспілкових організацій, і при цьому шляхом «...що не має нічого спільного з політикою» [1042, с. 26]. Отже, підкреслював К. Легін, в якомусь сенсі мова дійсно йде про об'єднання на ґрунті «нейтральності», однак це не повинно стати нейтральністю від соціалізму, а всього лише незалежністю від ворогуючих партій, що перешкоджають зростанню самосвідомості робітничих мас.

Після закриття мітингу було скликано локальне засідання представників обох профспілкових центрів. На ньому К. Легін ще раз попросив дебатів не починати, а лише чітко відповісти – «так» чи «ні» у зв'язку з питанням про об'єднання вищеназваних синдикальних організацій. При цьому ним знову була порушена проблема фінансової допомоги МСП, кошти якого після об'єднання соціалістичних профспілок могли бути передані новоствореному центру.

Отже, спробуємо хоча б частково відновити внутрішню логіку об'єднаної кампанії 1914 р. Через кілька місяців після візиту К. Легіна до Софії (24 липня 1914 р.), Вільгельм Букшег [Додаток, 179] писав Камілю

Гюйсмансу про невдачу об'єднавчої діяльності Х. Г. (К.) Раковського [Додаток А, 180] і про поразку профспілкової місії голови МСП. У своєму листі він підкреслював виняткову гостроту конфлікту, до якого, крім БРСДП (т. с.) і БРСДП (о), виявився втягнутим також і весь (СРСС і Об. СРСС) навколосоціалістичний профспілковий рух в Болгарії. Класова боротьба в цій країні, відзначав В. Бугшег, багато в чому є питанням «віросповідання». Пізніше абсолютно автономно цю саму думку з інтервалом більш ніж в чотири роки повторив і Г. Бакалов. Втім, роздуми В. Букшега на цьому не закінчилися. Позначений Г. Бакаловим процес послідовного перетворення соціальної теорії на символ віри він класифікував (в листі до Гюйсманса) як ознаку «культури більш примітивних народів...» [176, с. 173]. У свою чергу, К. Легін також вважав одним з основоположних завдань профспілкової роботи в Болгарії боротьбу за політичну культуру робітничих мас, про що він з усією визначеністю говорив під час багатотисячного мітингу в Софії. Цікаво, що в цьому випадку також виникають стійкі асоціації, пов'язані з опозиційною платформою болгарської «лівиці». Зокрема, особливу увагу привертає один із мало вивчених аспектів початкового спору про пресу, а саме, питання про загальнокультурний розвиток робітників. З цього приводу В. Коларов ще в 1905 р. писав, що зазначена проблема стала одним із центральних орієнтирів внутрішньої програми «анархо-лібералів».

Таким чином, можна сказати, що як всередині країни, так і поза її межами проглядалося ясно виражене інтелектуальне прагнення – підштовхнути політичний розвиток Болгарії в бік європейської культурної і загальнодемократичної моделі. Навряд чи є причини сумніватися в тому, що подібне цивілізаційне прискорення неминуче утягувало болгарський марксизм (що часом демонстрував традиціоналістське обличчя (частково близькосхідне – частково середземноморське)), у круговорот політичних взаємин більш цивілізованого, але, відповідно, і більш індивідуалізованого простору Західної Європи. Зрозуміло, що вказаний тиск здійснювався в умовах, коли, як писала Роза Люксембург, мозком і душею Інтернаціоналу все

ще залишалася німецька соціал-демократія. Однак поступово щось дивне починало відбуватися і з цією партією, і із самим Інтернаціоналом. Неначе проступила, нарешті, якась прихована хвороба (як говорив про це в 1923 р. Ф. Ротштейн, коментуючи книгу Р. Люксембург «Коалиционная политика или классовая борьба»), яка, пробиваючись назовні, залишалася тим не менш здебільшого «...в крові II Інтернаціоналу, підточуючи його організм і окремі члени і послаблюючи його стійкість перед епідемією...» [544, с. 6]. Можливо, одним із рецидивів такої хвороби виявилися ті самі 70 тис. марок, які, як передбачалося, могли допомогти в організації єдиного профспілкового видання, та й в майбутньому досить багато в чому могли допомогти.

Цей зовні дуже прозаїчний аспект профспілкової об'єднавчої кампанії К. Легіна вдало ілюструвала одна із зустрічей, що відбулася у нього в ході спеціальної неформальної поїздки, метою якої стало знайомство з положенням у робітничих клубах Софії. Пізніше Н. Сакаров напише, що обидва ці клуби (БРСДП (т. с.) і БРСДП (ш. с.)) виглядали майже однаково. Одні і ті ж портрети Маркса на стінах, одні і ті ж політичні гасла, розвішані вздовж робочих стільців і столів, власне, тільки наявність фотографій (у першому випадку – Д. Благоева, у другому – Я. Сакізова) візуально нагадували про напружені взаємини обох болгарських партій. Саме тут К. Легін, супроводжуваний кількома офіційними особами з числа болгарської соціал-демократичної еліти, випадково зіткнувся з двома братами – «торговими службовцями», що люто сперечалися, один з яких виявився тісним, а інший – широким соціалістом. Дискусія, що спалахнула між ними, виглядала настільки несамовитою і «спекотною», що Легін не міг не звернути на неї особливої уваги. Після недовгих роз'яснень він вимовив наступну, воістину сакраментальну фразу: «Ці два брати, – сказав він, – змушені спати в одному тісному ліжку, тоді як, об'єднавшись, вони могли б мати гроші на два ліжка...» [1042, с. 36]. Пізніше саме таку, по-бюргерськи доброзичливу, інтерпретацію об'єднавчого питання центрист П. Делірадев назвав «соціал-демократичним

практицизмом», оцінюючи її як підсумок тактичної школи Другого Інтернаціоналу [253, с. 4].

Через деякий час по тому зачарований перспективою соціалістичної єдності Н. Сакаров писав, що Г. Димитров (голова делегації БРСДП (т. с.)) «ледве затримувався», кидаючи категоричне «ні» у відповідь на будь-які об'єднавчі проекти, викладені представниками цієї міжнародної профспілкової організації. Зрозуміло, що з точки зору керівництва МСП подібна поведінка могло виглядати майже відвертою брутальністю. У той же час аналогічне почуття повинні були відчувати і прихильники тісно-соціалістичної ідеології БРСДП, для яких об'єднавчі ескапади Легіна і К^о здавалися не менш принизливою і навіть малопристойною пропозицією. Можна тільки здогадуватися, що відчував Г. Димитров [Додаток А, 181], коли його індивідуальний світогляд, так само як і найважливіші цивілізаційні принципи його партії, з одного боку, переламували (свідомо обриваючи всі його зв'язки з модулем національної культурної свідомості [Додаток А, 182]), а з іншого – купували за нікчемні марки, несумірні з огидою радикального революціонера до угодовської ідеології болгарського реформізму.

Потрібно сказати, що представники «лівіці» були нескінченно розчаровані незмінними відмовами тісних від будь-яких форм соціал-демократичного об'єднання [Додаток А, 183]. Крім того, їх обурювала послідовна вузькість ідейно-політичної платформи БРСДП (т. с.). Вони не розуміли, або, радше, не хотіли розуміти, що подібна поведінка було єдиною формою боротьби, прийнятною для «консервативного» марксизму, в умовах поступової втрати традиціоналістської незалежності більшості трудящих мас. У результаті центристи стійко прагнули до гуманістичних ідеалів західного світу, при цьому побічно демонструючи глибинну близькість саме до «ортодоксальної» ідеології болгарської соціал-демократії. Виявлялося це, як уже говорилося, в незмінних деклараціях принципової для більшості «лівіці» тези про значення класової боротьби і в рішучих відмовах від міжкласових

компромісів, подібних до «патріотичної» авантюри, розпочатої широкими ще в 1907 р.

Передісторія згадуваного тут політичного сюжету полягала в такому. У січні 1907 р. за участю представників найбільш впливових опозиційних партій [Додаток А, 184] відбулося формування так званого «Патріотичного блоку», завданням якого стало усунення від влади народно-ліберального уряду (стамболовістів). Керівною структурою блоку було обрано комітет із 25 осіб, який очолив Стоян Данєв (народна партія). Втім, недовговічність подібного союзу ілюструвалося вже тим, що, незважаючи на цілком здоровий і демократичний характер загальної програми (була остаточно узгоджена в кінці січня 1907 р.), надбанням громадськості вона стала не раніше середини травня того ж року. Таким чином, програма була оприлюднена до моменту фактичного саморозпуску Патріотичного блоку [94, с. 279; 202, с. 89]. Ще раніше подібну нестабільність антиурядового блоку відзначили теоретики БРСДП (т. с.), для яких будь-яка ліберальна аргументація мала подразнювальне і мало обґрунтоване в політичному сенсі значення. У підсумку, вивчаючи внутрішню природу загальнодемократичної опозиції, Д. Благоев впевнено писав, що в основі цього блоку лежить «котерійність», а в ньому самому панують «взаємна недовіра», «нещирість» і навіть «брехня і зради...» [94, с. 287]. У зв'язку з цим єдиним питанням, яке дійсно хвилювало представників ортодоксальної марксистської партії, що пережила протягом низки років кілька ідейно-організаційних криз, було питання про правомочність соціал-демократичної участі в буржуазно-демократичній антиурядовій коаліції. Таким чином, проблема політичної стратегії соціалістичних партій Болгарії була вперше перенесена зі сфери теоретичних суперечок в площину політичної практики і вимагала негайної реакції представників усіх напрямків соціал-демократичного руху країни.

Власне, можна сказати, що перед болгарськими соціалістами замаячила примара Мильерана, який, як тінь батька Гамлета, вимагав відповіді на найбільш значуще у світовій соціал-демократичній практиці питання.

Не випадково, усвідомлюючи щонайменше гамлетівське значення зазначеної проблеми, Р. Люксембург писала, що подібні (*маються на увазі угодовські – Т. М. В.*) ескапади нагадують процес «...безплідного штопання, що потрібно виконати для порятунку капіталістичного ладу», у той час як необхідна саме «класова боротьба» проти самого цього ладу, причому з метою його остаточного знищення. Ось чому, рішуче підкреслювала Р. Люксембург, «...питання «соціальна реформа чи революція?» у тому сенсі, як його розуміє Бернштейн, є в той же час для соціал-демократії питанням: бути чи не бути?...» [543, с. 4] [Додаток А, 185]. І все ж, незважаючи ні на які ідеологічні баталії, втомлений болгарський Сізіф знову і знову крокував замкненим політичним колом, піднімаючи на гору концептуальних марксистських протиріч камені демократичних програм, що базувалися, як підкреслювали члени Патріотичного блоку, на принципах «конституційно-парламентського управління» [202, с. 90].

Те основне, чим дорожили представники БРСДП (ш. с.), які стали поступово душею і хранителями зазначеного антиурядового об'єднання [Додаток А, 186], було питання про перспективи державної підтримки робітників. Зокрема, широкі соціалісти планували особливу систему заходів, яка, починаючи з обробки статистичних даних, повинна була привести на завершальному етапі до створення міцного трудового законодавства, що передбачала скорочення робочого дня і загальне усунення безробіття. Було вирішено, що представники блоку звернуться до населення країни із єдиним Маніфестом, в основу якого знову-таки була покладена програма, запропонована БРСДП (ш. с.).

Зрозуміло, що аналіз такого політичного явища, як Патріотичний блок, не входить до завдання цього дослідження. У цьому випадку вказаний фрагмент національної історії Болгарії цікавий скоріше як політичний реактив, необхідний для прояву тактичних розбіжностей всіх трьох напрямків болгарського соціалізму. Правомочність подібного контекстного підходу, крім коаліційної діяльності БРСДП (ш. с.), підтверджують і спеціальні Маніфести

більш радикальних соціалістичних партій, що не увійшли до складу загальнодемократичного антиурядового об'єднання. Отже, відповідні звернення БРСДП (т. с.) і Союзу «Пролетар» з'явилися вже в перші тижні офіційної консолідації опозиції (більш ранній Маніфест БСДС датується 7 лютого 1907 р.). Цікаво, що обидва ці документи мали яскраво виражений антиугодівський характер і в той же час так само заперечували взаємну близькість своїх, безумовно, класових позицій.

Треба сказати, що погляди тісних соціалістів цілком передбачувано відображали нонконформістську логіку марксистських ортодоксальних партій. Квінтесенцією подібної радикально-соціалістичної критики стали висловлювання Д. Благоева, який, не вірячи в парламентаризм партійного керівництва, вважав, що тільки прихований кар'єризм «общедельського» ЦК міг виявитися справжнім підґрунтям міністеріалістської практики БРСДП (ш. с.). Зрештою, він виступив у пресі з низкою спеціальних статей, в яких говорив, по-перше, про подвійність політичних поглядів буржуазних колег БРСДП (ш. с.) [Додаток А, 187], про їх неприкриту іронію і постійне прагнення будь-яким способом уникнути реальної підтримки конкретних соціал-демократичних проєктів. Далі, осмислюючи основні аспекти внутрішньополітичної діяльності Патріотичного блоку, він писав, що позиція правих соціал-демократів – це не що інше, як пристосуванство, причому пристосуванство найгіршого ґатунку. Оскільки узгоджувати свої дії керівництву БРСДП (ш. с.) доводиться з відвертими прихильниками монархії, тобто з тими партіями, які не бачать альтернативи для більш демократичного розвитку Болгарії [92, с. 135]. Крім того, продовжував аналіз внутрішньої програми антиурядової коаліції Д. Благоев, не можна не помітити, що «суспільно-економічне» і робітниче значення блоку також вельми реакційне, оскільки всі союзники БРСДП (ш. с.) у реальності виступають проти «революційного» марксизму [92, с. 137–139]. І нарешті, найнебезпечнішим, найобразливішим моментом загальнодемократичної кампанії Патріотичного блоку Д. Благоев вважав широко вживане (перш за все в проурядовій пресі) визначення

зазначеного союзу як «буржуазно-соціалістичної опозиції». Цим способом, підкреслював голова БРСДП (т. с.), уряд прагне позбутися відразу двох своїх політичних конкурентів. У результаті, він, з одного боку, звинувачує буржуазні партії у співпраці з підбурювачами спокою – соціалістами, а з іншого – публічно дискредитує лівих, констатуючи їх безсумнівну зраду справі пролетаріату [92, с. 143].

Головне завдання опозиції – не давати робітникам перетворитися на пролетаріат, вторив Д. Благоеву Г. Георгієв. Саме для цього і існує Патріотичний блок [200]. Блок дійсно створив свою «демократичну» програму, говорив кілька років по тому в унісон їм обом В. Коларов (ця промова була виголошена ним 21 липня 1909 року під час XVI партійного конгресу у Варні). Тим не менш, вона була настільки реакційна, що їй справді було місце в самому стамболовістському уряді [438, с. 173].

Та яким же виявився підсумок політичної акції 1907 р.? На думку Д. Благоева, він міг бути тільки одним: «непримиренна класова боротьба». Чергове розчарування робітників обов'язково приведе їх під прапори тісного соціалізму, і у них з'явиться шанс звільнити волю і розум з тенет «соціал-доктринерів» із БРСДП (ш. с.) і ідентичних їм «інших буржуазних знарядь» (*знаючи політичну логіку Благоева, зрозуміло, що мова йде про платформу РСДС «Пролетар» – Т. М. В.*) [93, с. 144–222; 94, с. 277–292]. Дуже влучно весь цей пафос класового заперечення узагальнив офіційний Маніфест, опублікований від імені ЦК БРСДП (т. с.) 16 лютого 1907 р. У ньому з усією рішучістю, характерною для політичного стилю цієї партії, зазначалося: «Ви зробите самогубство, грубий злочин проти вашого власного класу, якщо спокуситесь буржуазної опозицією і її знаряддям – «общедельцями»...» [555, л. 3].

За десять днів до появи тісно-соціалістичного Маніфесту було видано спеціальне звернення (так само Маніфест) Болгарського соціал-демократичного Союзу «Пролетар». Таким чином, вже 7 лютого 1907 р. тактична лінія цієї організації була повністю визначена. Як підкреслював

Н. Сакаров, «редактори партійного видання», тобто фактично ЦК БРСДП (т. с.), стверджували, що «Пролетар» був «за блок». Втім, з точки зору цього автора, це було не більше ніж тактичне прагнення тісних узагальнити і протиставити своїй платформі погляди всієї правосоціалістичної опозиції.

Отже, перше, що відрізняє лівоцентристський Маніфест від наведених вище висловлювань лідерів БРСДП (т. с.) – це його стриманий і досить інтелігентний дискусійний стиль. У результаті, публічне звернення «пролетарців» виявилось позбавленим тих неповторних, істинно тіснятських фразеологізмів, які були здатні викликати подив навіть у бувалих і посивілих в політичних баталіях навколосоціалістичних інтелігентів [Додаток А, 188]. Особливо це стосувалося тези про появу першої загальнодемократичної коаліції, сформованої в умовах вкрай не простого, але тим не менш досить значного, «історичного моменту» [550, л. 1]. У той же час тепер, на тлі очевидного існування антиурядової коаліції, автори Маніфесту були змушені поставити собі те саме, незмінне у своїй повторюваності, питання – чи може подібний опозиційний блок реально відповідати завданням тієї класової боротьби, без політичної енергетики якої у болгарського пролетаріату немає майбутнього [Додаток А, 189].

Від принципів «книжкової споглядальності», говорилося в Маніфесті, робітники давно перейшли до «реальної боротьби». А значить, гнітючій реакції сьогоденного дня пролетаріат може протиставити безприкладне значення соціал-демократичної єдності. У такому контексті його основним завданням стає не створення безликих міжкласових коаліцій, а об'єднання всіх соціалістичних партій. Таким чином, в 1907 р. програма БСДС зафіксувала відмову центристської організації від підтримки антиурядової коаліції (Патріотичний блок), на противагу якій союзний ЦК висунув концепцію єдиного Соціалістичного блоку.

Як підкреслював ЦК БСДС, об'єднанчі пропозиції були спрямовані в керівні центри обох соціал-демократичних партій. Однак «консервативний» ЦК ідею Соціалістичного блоку зустрів вкрай негативно, практично повністю

ігноруючи будь-які примиренські проекти, котрі виходили від представників лівоцентристської фракції. Цікаво, що при загальній негативній оцінці внутрішньої платформи Патріотичного блоку на емоційному рівні відмова БРСДП (т. с.) від будь-яких контактів із БСДС був сприйнята його керівництвом навіть із більшим сумом, ніж послідовно угодовська тактика БРСДП (ш. с.). Втім, про ідейну неохайність «общедельців» також було сказано чимало. Зокрема, у спеціальних коментарях лівоцентристських політиків, близьких до аналогічної публіцистики тісних, у свою чергу, зазначався «буржуазно-соціалістичний» зміст блоку. У самому ж Маніфесті центристи послідовно критикували поспішність прийнятих в правосоціалістичному таборі рішень, які, як заявляли «пролетарці», – привели БРСДП (ш. с.) до співпраці з тими самими силами, «...які ще вчора... становили фактичний блок з урядом...» [551, л. 1]. Втім, висновки, до яких в цьому випадку приходили ідеологи центризму, як і раніше виразно відрізнялися від політичної логіки БРСДП (т. с.). Так, якщо Д. Благоев вважав, що угодовство широких штовхає робітників в обійми саме його партії, то «Пролетар», навпаки, закликав не до вибору якоїсь однієї (нехай і кращої соціал-демократичної партії), а до об'єднання всіх соціалістичних сил, причому поза фракціями і без урахування будь-яких тактичних розбіжностей. Боріться проти свого керівництва, – такими словами завершував своє офіційне звернення до болгарських робітників ЦК БСДС, – виступіть проти узурпації ваших політичних прав «сектантами» і «опортуністами» з обох соціалістичних партій і змусьте їх рухатися в бік «остаточного об'єднання робітничого класу» [550, л. 1].

На жаль, все сконцентроване в обох соціал-демократичних Маніфестах красномовство досить швидко і практично без будь-яких наслідків кануло в Лету. Власне, до квітня 1907 р. всередині БРСДП (ш. с.) дозріло розуміння марності будь-яких політичних надій, пов'язаних зі стабілізацією антиурядової коаліції, а 29 травня цього ж року Патріотичний блок офіційно перестав існувати. Втім, з розпадом загальнодемократичного блоку не зникла

надія на створення блоку соціалістичного, що і довели переговори між БРСДП (ш. с.) і «Пролетарем», що тривали з перервами близько півтора роки і завершилися, як зазначалося вище, створенням єдиного профспілкового центру і єдиної «об'єднаної» соціал-демократичної партії (БРСДП (о)).

Про те, як складно і в якій напруженій атмосфері проходили міжпартійні переговори, пізніше згадував Г. Бакалов. І все ж, поки тісні «думали» (так м'яко писав про непримиренну антиоб'єднавчу позицію БРСДП (т. с.) Г. Бакалов), для двох інших соціалістичних фракцій питання про організаційне об'єднання набуло не просто реальних, але цілком осяжних форм. Стратегією «часткового об'єднання» назвав пізніше подібну соціалістичну платформу Г. Бакалов, докладно описуючи складний механізм організаційного зближення «общедельського» і центристського напрямків болгарського соціалізму.

І все ж, навіть в умовах максимального сприяння процесу «часткового об'єднання», перший раунд таких переговорів було зірвано, після чого вони з перемінним успіхом поновлювалися аж до зими 1908 р. Каменем спотикання, як і слід було очікувати, виявилось питання про єдність соціалістичної тактики. З одного боку, це було пов'язано з особливим прагненням БРСДС враховувати ортодоксально-класову позицію БРСДП (т. с.) (на гіпотетичному залученні якої вперто наполягали «пролетарці»). З іншого, – розбіжності були викликані поліваріантним тлумаченням відповідних резолюцій Другого Інтернаціоналу, в результаті чого БРСДС спробував перенести питання про прийнятність коаліцій і принципи класової боротьби на ґрунт лівоцентристської об'єднавчої ідеології [699, л. 2].

Треба сказати, що Г. Бакалов, зближуючись в цьому питанні з точкою зору Д. Благоева, мало довіряв альтруїзму БРСДП (ш. с.). Його коливання, пов'язані зі специфікою об'єднавчого процесу, були очевидні, а неприязнь до групи соціалістів, що згуртувалася навколо вкрай правої «Камбани» [Додаток А, 190], безсумнівна [43, с. 34]. Невипадково він писав, розмірковуючи про моральне ураження виборчих компромісів «общедельства», що заради цієї мети були втрачені і «соціалістична

свідомість» і внутрішня етика соціалізму. При цьому у БРСДП (ш. с.) не залишилося ніяких політичних дивідендів, підкреслював Г. Бакалов, здатних врівноважити цю втрату. Звідси цілком природне прагнення до створення спільної об'єднавчої платформи, здатної ціною морального стану «Пролетаря» повернути «общедельській» партії втрачений соціал-демократичний престиж [Додаток А, 191]. Зрозуміло, що в такому контексті демонстративні запевнення широких в тому, що вони і самі «зневірилися» в тактиці угодовських компромісів, мало що значили для поглядів лівоцентристського ЦК і для Г. Бакалова особисто. Особливо ускладнила ситуацію запропонована БРСДП (ш. с.) об'єднавча схема, що, як з'ясувалося в ході переговорів [Додаток А, 192], не виключала прямої можливості міжкласових «оборонних і наступальних угод». Пункт, як підкреслював Г. Бакалов, категорично неприйнятний для тодішнього керівництва «Пролетаря» [43, с. 33].

Головна вимога, яку, у свою чергу, висунули «пролетарці», звучала таким чином: майбутня «об'єднана» партія буде «...партією класової боротьби, отже, за своєю суттю вона буде партією непримиренної опозиції щодо буржуазного класу». І далі «об'єднана соціалістична партія визнає, що спільні політичні дії з іншими буржуазними партіями суперечать класовому відокремленню пролетаріату, і тому відхиляє тактику політичних блоків з буржуазними партіями...» [43, с. 20–21]. Після подібних декларацій об'єднавчу комісію, яка працювала в Софії, охопила цілком зрозуміла нервозність. Як наслідок, Я. Сакизов виголосив кілька розлогих промов. Потім пішли неминучі для обох сторін посилання на відповідні дискусії в Інтернаціоналі, після чого (у липні 1908 р.) переговори було припинено [43, с. 33; 699, л. 2]. Втім, вони досить скоро відновилися і завершилися неминучим (після злиття профспілок) організаційним об'єднанням, що і підтвердив відповідний маніфест, виданий від імені ЦК тепер уже нової соціал-демократичної партії «об'єднаної» [552, л. 1].

На тлі всіх цих об'єднавчих колізій особливий інтерес викликає думка Г. Бакалова, який, оцінюючи затяжний характер переговорного процесу, писав,

що організаційні дискусії, які пройшли стільки попередніх стадій, «не залишилися марними». Значення їх він бачив в усуненні всіх побічних протиріч, які накопичилися в політичній практиці БРСДП (ш. с.) і «Пролетаря», нині СРП. По суті, підкреслював Г. Бакалов, залишилося тільки один нез'ясоване питання: доля угодовської практики «общедельства». Просто дивно, як ця розумна і, на думку практично всіх його біографів, далеко не безталанна людина не бажала бачити того колосального значення, яке мало це «нез'ясоване» питання, що одне, своєю глибиною і принциповістю коштувало всіх інших внутрішньопартійних розбіжностей. І це в ситуації, коли дрібнобуржуазна природа болгарського опортунізму не просто обґрунтовувалася, але, як підкреслював «прогресист» М. Воденічаров, особливим чином закріплювалася самими суспільно-політичними умовами Болгарії [183, с. 11].

Очевидно, внутрішньо Г. Бакалов поділяв спрямованість політичних поглядів М. Воденічарова, принаймні десять років по тому (все ще залишаючись членом БРСДП (о)) він зазначав, що, на його глибоке переконання, саме «общедельство» стало джерелом непереборного розколу всередині соціал-демократичного руху Болгарії [42, с. 27]. У той же час тоді, на самому піку об'єднавчої агітації, він наполегливо твердив, що СРП повинна збільшити, «подесятерити» свої об'єднавчі зусилля. У результаті, постійно впливаючи на маси, писав Г. Бакалов, вона, безсумнівно, зможе домогтися успіху. Оскільки якщо хтось і здатний цілеспрямовано боротися за єдність соціалістичних сил, то це тільки вона [43, с. 37–38] [Додаток А, 193]. Як не дивно, квінтесенцію об'єднавчої логіки Г. Бакалова зумів відбити інший лівий центрист Н. Сакаров, який стверджував, що міркування, пов'язані з аналізом конкретних тактичних протиріч, притаманні будь-якій соціалістичній партії. Можна сказати, продовжував далі цей лідер «прогресистської» опозиції, що подібна ситуація є результатом того, що партія живе і бореться. Небезпечним подібний стан речей може стати тільки тоді, коли питання тактики почнуть «...загрожувати класовому розвитку і звільненню пролетаріату» [363, с. 63].

Отже, як видно, між 1908 і 1918 р. Г. Бакалов (так само, як і більшість провідних представників лівоцентристської фракції) досить ясно усвідомлював загальну напруженість тактичних розбіжностей правого і лівого крила болгарського соціалізму [Додаток А, 194]. Проте він був готовий знехтувати подібними протиріччями заради основного принципу примиренської стратегії центризму, принципу міжпартійного соціалістичного об'єднання.

У цьому контексті хотілося б підкреслити, що витoki об'єднаної тактики СРП від самого початку були не тільки глибокими, але і вельми різноманітними. На зовнішньому, прагматичному рівні вони виразно відбивали зв'язок, що існував між примиренськими програмами БРСДС і центристською стратегією Міжнародного соціалістичного бюро [Додаток А, 195]. Потім слідували елементи особистої зацікавленості, характерні для поведінкової моделі переважної більшості болгарських носіїв лівоцентристської ідеології. В результаті, наполягаючи на необхідності загальносоціалістичного об'єднання, вони завуальовано віддавали перевагу політичній платформі тісного соціалізму, зберігаючи дружбу з окремими представниками зазначеного напрямку. Власне, саме існування цієї партії нагадувало їм про запалу і захопленість революційної юності, про самовідданість і завзятість їх соціалістичної зрілості. І ось тепер двері цієї альфи і омеги болгарського марксизму були наглухо закриті, а сама вона гордовито відкидала «своїх дітей», протиставляючи їх міжфракційній толерантності моноліт організаційного централізму і політичної непідкупності. Більш того, всі ці пристрасті [Додаток А, 196] розгорялися на тлі невикорінної тактичної хвороби Другого Інтернаціоналу, який, поспішаючи назустріч своєму організаційному колапсу, фарбував класичні соціал-демократичні розбіжності в помірні кольори формального внутрішньопартійного примиренства [1271; 1272]. Крім того, можна припустити, що за глобальною тягою до соціалістичного об'єднання ховалися характерні для носіїв лівоцентристської ідеології елементи особливого

психологічного захисту, викликані властивою болгарському архетипу амбівалентністю. Як наслідок, намагаючись відновити цілісність своєї ідейно-політичної позиції, болгарські «культурно-політичні посередники» прагнули протиставити ментальній дисперсності національного «я» заспокійливу єдність соціалістичного блоку, а саме декларативну спільність класової ідеології та узгодженість внутрішньої платформи окремих соціалістичних організацій.

Отже, всі наведені вище положення дозволяють стверджувати, що питання тактики і єдності соціалістичних сил становили собою особливий, внутрішньо взаємопов'язаний блок проблем, що багато в чому визначав характер лівоцентристської платформи в Болгарії.

У зв'язку з цим хотілося б підкреслити, що найбільш ясно відокремленість цієї політичної моделі спробував визначити все той же Г. Бакалов. Зокрема, в ході переговорів 1908 р. він запропонував особливу градацію політичних пріоритетів, найбільш значущих для кожної з трьох соціал-демократичних партій Болгарії. Власне, на його думку, динаміка міжфракційного розколу прямо залежала від вибору конкретних положень політичної тактики марксизму [Додаток А, 197]. Одна частина болгарського пролетаріату, – писав він, – діє «в союзі з буржуазією проти іншої її частини, яка прагне діяти самостійно від буржуазії; але ця тактика (*компромісів – Т. М. В.*) безрезультатна...», вона тільки компрометує соціалізм і вносить дезорганізацію в його ряди. Втім, інша тактика не менш шкідлива, вона безплідна, абстрактна і «...претендує на безумовну вірність у всі часи...» [43, с. 17].

У цих умовах на тлі постійного розширення тактичного протистояння обох соціал-демократичних партій особливе місце, як стверджував Г. Бакалов, зайняла внутрішня практика СРП, яку цей автор досить точно позначив як платформу вимушеної політичної взаємодії. Вибудовуючи логіку причинно-наслідкових зв'язків, що зумовили існування подібної лівоцентристської тактики, Г. Бакалов вказував на наявність як мінімум двох напрямків, які

визначали характер офіційних взаємин влади з керівництвом консервативних і ліберально-демократичних партій. Перший – це послідовна підтримка монархічного режиму для стабілізації свого класового панування, другий – шлях «правильного конституційного режиму, єдиної гарантії повного, міцного панування буржуазії» [43, с. 15].

Зрозуміло, що другий шлях був більш адекватний загально-демократичним інтересам пролетаріату, готового виступати проти монархічних структур спільно з ліберально орієнтованими партіями (незалежно від їх класового змісту). Проте захоплення подібними акціями не повинно бути надмірним, підкреслював Г. Бакалов, в цьому випадку рішуче дистанціюючись від угодовського оптимізму правого крила болгарського соціалізму. Таким чином, цей лідер лівоцентристської опозиції ясно давав зрозуміти, що з його точки зору (так само, як і з точки зору всієї лівоцентристської фракції) шляхи робітників і буржуазії не перетинаються, а, скоріше, збігаються, особливо в умовах, коли буржуазні партії об'єднуються і створюють цілу низку спеціальних «реакційних законів». Завершував пропонувану Г. Бакаловим соціалістичну класифікацію цілком передбачуваний висновок про неминуче наростання «класових протилежностей», що, у свою чергу, повинно було привести до об'єднання пролетаріату «під єдиним прапором» і «в одній партії» [43, с. 16] [Додаток А, 198].

На завершення, звертаючись до дослідження внутрішньої платформи лівого центрizmu в Болгарії, не можна не торкнутися ще одного принципового для цього руху питання, а саме: питання про тактичні суперечності більш пізньої (автономно відокремленої) «лівиці» [Додаток А, 199]. Виникнувши як складний політичний організм, зазначена група від самого початку не мала однакового характеру. В результаті, вже в перший рік її формальної локалізації М. Воденічаров відзначав, що їй притаманні «...відсутність одностайності, згуртованості і щирості» [183, с. 8–9]. Надалі приблизно про те ж писав і Х. Г. (К.) Раковський, який на власному досвіді (1911) переконався, що в «лівиці» немає, і не може бути «одностайності» [987].

Підставою зазначених протиріч, так само як і раніше, стало різне тлумачення меж угодовської практики соціалізму. Втім, в цьому випадку, на відміну від непримиренних розбіжностей тісних і широких, ідейно-політичні суперечки мали, скоріше, конструктивний характер і були націлені на більш гнучку інтерпретацію тактичного вибору марксистських організацій. Пояснень такої (незвично толерантної для болгарського соціалізму) поведінки було кілька. По-перше, всі конфлікти, що виникали в політичному просторі «лівиці», не могли переважити принципової для її ідеології тези (принаймні до початку Першої світової війни) про необхідність єдності соціал-демократичних сил. По-друге, курс на реалізацію цієї програми залишав центристам місце для потенційного тактичного маневру, яким вони і скористалися, намагаючись організовано впливати на угодовську практику правого крила болгарського соціалізму. Отже, протягом кількох передвоєнних років генеральною лінією центристської «лівиці» залишався тактичний тиск на представників колишньої БРСДП (ш. с.), організований таким чином, щоб він не посягав на основи внутрішньопартійної дисципліни та не порушував об'єднавчої платформи лівоцентристської фракції.

Внутрішній зміст подібної об'єднавчої діяльності дуже точно відобразив Х. Г. (К.) Раковський, описуючи одну з виборчих кампаній, здійснювану БРСДП (о) в межах адміністративного округу в Габрово. У цьому випадку єдиним партійним делегатом був обраний «общеделець» Я. Сакизов, заради підтримки якого «лівиця» згуртувалася і прийняла на себе весь тягар передвиборчої агітації. Центристи підтримували кандидатуру Я. Сакизова, «як леви», писав Х. Г. (К.) Раковський. І це в той час, коли праві, його споконвічні соціал-демократичні «приятелі та ад'ютанти», навпаки, всіляко гальмували політичну агітацію, розраховуючи на власні успіхи і на свої особисті зв'язки з демократами [987].

Цілком очевидно, що подібні настрої правого крила БРСДП (о) дратували не тільки позафракційного Х. Г. (К.) Раковського. Досить скоро розчарованість і невдоволення стали набувати масового характеру, внаслідок

чого вони вийшли за межі локальних внутрішньофракційних дискусій. Ілюстрацією негативного ставлення до практики політичних компромісів стало «Отворено писмо до другарите левичари въ обединената С. Д. Партия» представників Варненський організації «лівиці» (1912 р.), в якому вони публічно виступали проти тактики «общедельства», називаючи її «корупцією», а її виразників корупціонерами, що компрометують вигляд всього болгарського соціалізму [714, л. 1–2]. Аналогічну думку висловлювали і представники софійській організації, члени якої прийняли рішення про вихід з БРСДП (о) в разі відмови реформістів від коригування основних положень внутрішньопартійного курсу. Крім того, апофеозом організаційної діяльності «лівиці» стали її локальні конференції, до завдань яких, крім визначення автономного характеру цієї фракції, входила і спроба усунення існуючих «між лівими протиріч...» [267, л. 2].

Перша із зазначених конференцій відбулася практично відразу після закриття липневого конгресу БРСДП (о), влітку 1909 р. Одним з її центральних положень стало рішення про відставку Г. Бакалова, який заявив про свій негайний вихід зі складу партійного ЦК (передбачалося, що подібна акція стане ілюстрацією тактичної незадоволеності центристської «лівиці») [701, л. 2]. Треба сказати, що таке рішення було реалізовано лише частково, оскільки проти самовідводу Г. Бакалова виступила реформістська більшість Центрального Комітету, внаслідок чого його відставка прийнята не була. А вже восени того ж (1909) року Г. Бакалов був знову кооптований в ЦК, де і залишався як мінімум до початку Першої балканської війни.

І все ж, навіть незважаючи на спільність опозиційної платформи, атмосфера всередині лівоцентристської фракції продовжувала загострюватися. В результаті, під прикриттям декларативної єдності «лівиці» сформувалося три основних напрямки зазначеного руху, кожний з яких залежав від характеру конкретних тактичних пріоритетів. По-перше, мова йде про прихильників М. Воденічарова, група якого досить швидко повернулася до лав тісно-соціалістичної організації, що раніше піддавалася остракізму. (Таким чином,

перебування цієї групи в складі «об'єднаної» партії виявилось дуже недовгим і свідчило скоріше про внутрішню кризу БРСДП (т. с.), ніж про особливу специфіку лівоцентристської ідеології). Потім можна виділити коло помірних центристів (що змушені були приймати тактичні коливання «общедельства») – у цьому випадку це прихильники політичної концепції Г. Бакалова. І, нарешті, завершує особливу класифікацію лівоцентристської опозиції так званий напрямок «автономістів», близький за внутрішнім складом до відокремлених (часто емоційно непередбачуваних) переконань М. Харлакова [Додаток А, 200; 201].

Крім того, самостійне місце в тривалому протистоянні Бакалов – Харлаков посіла політична платформа П. Делірадева, що відображала його «консервативні» (незважаючи на стійкі контакти з санданістами в Македонії) антиугодівські переконання. Виступаючи проти ліберальних тенденцій у внутрішній програмі пізнього центризму, П. Делірадев підкреслював, що ніякі компроміси між демократами і соціалістами неможливі і що чим далі, тим більше сучасна парламентська демократія починає нагадувати жаб'ячі концерти, «прикре збочене «празднодумство...» [Додаток А, 202] [253, с. 6]. У зв'язку з цим, аналізуючи (як колись Г. Бакалов) досвід центристсько-реформістської тактики меншовизму, він несхвально відгукувався про соціал-демократів, вільно плаваючих у водах «буржуазного демократизму». При цьому як один із аргументів він наводив приклад позапартійного положення «хорошого соціаліста» Х. Г. (К.) Раковського, на погляди якого, як писав П. Делірадев, погано впливала підтримка його російських колег, меншовиків-інтернаціоналістів [253, с. 13].

Крім П. Делірадева, вельми негативно до перспективи входження соціалістів у загальнодемократичний уряд в Болгарії поставився такий, досить відомий на Балканах і в Росії [Додаток А, 203] соціал-демократ, як Р. Аврамов, на той час лідер одного з окружних комітетів БРСДП (об'єднаної). Зокрема, у своєму листі до Н. Сакарова, датованому 1913 р., він писав: «...якщо Сакизов від імені партії веде переговори з урядом, то повинен тобі сказати як члену ЦК

...ці переговори нічого не принесуть ні партії, ні соціалізму у нас, ні взагалі болгарському народові... Я особисто, і вся наша окружна організація, жодної хвилини не залишимося в лавах партії... « [1023, с. 318].

У цьому контексті цікаво, що Г. Бакалов, який далеко не завжди був згоден з точкою зору М. Харлакова (втім, як і з переконаннями менш рішучих «автономістів»), також поступово почав вдаватися до практики досить різкої критики болгарського опортунізму. «Чи може бути більше протиріччя, ніж те, – писав він в останні роки своєї лівоцентристської діяльності, – в результаті якого партія, яка бореться проти режиму, сприяє його стабілізації і збереженню...» [42, с. 34]. Проте, на відміну від представників більш радикальної частини «лівиці», він спеціально звертав увагу на деяку стабілізацію політичного становища БРСДП (о), підкреслюючи, що сьогодні це дозволяє говорити про «об'єднану» партію як про вельми впливову політичну силу. Власне, сам факт приходу соціалістів до влади, на думку Г. Бакалова, був ілюстрацією політичного зростання БРСДП (о). У зв'язку з цим, виступаючи перед великою аудиторією в Софії, він підкреслював, що раніше для більшості марксистів і помислити про участь соціал-демократів в уряді було б дивним. Однак, чи на біду – чи на щастя, але проблема міністеріалізму все ж постала перед лицем сучасного болгарського соціалізму.

Вирішувати таку проблему Г. Бакалов пропонував виходячи з критеріїв помірної центризму, для якого головним завданням залишалося питання об'єднання, а не проблема тактичних витрат угодовської практики «общедельства». В результаті, Г. Бакалов підкреслював, що «...брати участь у владі можна...», проте тільки з партіями праці та «...на основі платформи, яка передбачає такі кінцеві вимоги, як республіка і соціалізація...» [42, с. 38]. Втім, це заключне положення майже напевно висувалося ним як елемент якогось прихованого політичного кокетства. Тим більше, що фразою нижче той же Г. Бакалов уточнював, що подібних політичних партій в Болгарії поки що немає, а значить, перевірити центристські перспективи міністеріалізму на болгарському ґрунті не уявляється можливим.

І все ж поступово його погляд на питання про сутність соціалістичної тактики ставав все більш і більш радикальним. Будь-який вид угодовської діяльності, відзначав він у 1919 р, є не тільки зайвим, а й шкідливим для соціалізму. Таким чином, після завершення Першої світової війни він послідовно наближався до розуміння (свого часу ключової для М. Воденічарова) тези про незмінність опортуністичної природи БРСДП (о) [Додаток А, 204].

Отже, аналізуючи політичні переконання окремих представників соціалістичної опозиції, можна сміливо стверджувати, що вони стали виразниками такого цілісного в організаційному сенсі явища, як автономна «лівиця» БРСДП (о). При цьому необхідно враховувати, що погляди провідних представників цієї фракції далеко не завжди залишалися ідентичними. Проте перед лицем спільної для них угодовської загрози правого соціалізму представники «лівиці» послідовно об'єднувалися, нівелюючи (принаймні на час) свої ідейно-політичні протиріччя. Таким чином, між 1909–1914 рр. принциповим для цієї фракції питанням, як і раніше, залишалося питання про характер соціалістичної тактики [Додаток А, 205], однак вирішуватися воно мало в контексті об'єднаної стратегії Міжнародного соціалістичного бюро.

Повертаючись до питання про специфіку лівоцентристської платформи в соціал-демократичному русі Болгарії (1904–1914), хотілося б згадати слова Х. Г. (К.) Раковського, який писав, що особисто для нього ця фракція (незважаючи на всі внутрішні розбіжності і грубий тиск з боку правої більшості БРСДР (о)) становить собою окремий організм, що володіє класовим чуттям і справжньою соціалістичною ініціативою; організм, що неодноразово рятував гідність і «честь цієї самої об'єднаної» [987]. У свою чергу, Н. Сакаров (тоді ще член БРСДП (т. с.)), аналізуючи політичну платформу центристської «лівиці», стверджував, що, наприклад, в питанні про організаційну нейтральність профспілок програма СРП не так вже далеко пішла від синдикалістської концепції БРСДП (т. с.), або, принаймні, пішла не так далеко, щоб можна було розділити публічне біснування керівної еліти

ортодоксального марксизму [363, с. 81–82]. Таким чином, узагальнюючи наведені вище висловлювання, можна сміливо стверджувати, що ідейно цей рух тяжів до політичного радикалізму БРСДП (т. с.), у той час як тактично він на довгі п'ятнадцять років став «слабкою ланкою» реформістської практики широкого соціалізму.

Власне, на рівні інтелектуальних декларацій болгарський центризм демонстрував безсумнівну близькість до політичних поглядів провідних теоретиків європейського соціалізму (в першу чергу Г. В. Плеханова і К. Каутського), в той час як духовно він ніколи повністю не поривав глибинного зв'язку з ідеологією тісного соціалізму, відокремленість якого досить скоро стала перманентним викликом для об'єднавчої тактики центристської «лівиці». Крім того, тактичну автономність зазначеної фракції зумовили наступні, менш ефектні аспекти її внутрішньополітичної діяльності: проблема партійного будівництва (тобто проблема співвідношення партійної дисципліни і міжфракційного плюралізму); проблема політичної нейтральності профспілкових організацій і, нарешті, питання тактичних пріоритетів (особливо значуще на тлі зовнішнього дуалізму парламентсько-монархічних державних інститутів).

У зв'язку з цим, звертаючись безпосередньо до питання про специфіку внутрішньопартійного будівництва, необхідно уточнити, що ті принципи, які (починаючи з 1905 р.) висувала «анархо-ліберальна» опозиція, передбачали більш гнучкий і демократичний варіант взаємодії партійного ЦК з його регіональними, окружними організаціями. Втім, навіть побіжний погляд на характер самостійної платформи БСДС «Пролетар» (СРП) дозволяє говорити про завуальовану схематичність подібних положень. Далі, порушуючи питання про специфіку взаємин профспілкових (синдикальних) і партійних організацій, хотілося б відзначити деяку близькість лівоцентристських програм до концепції нейтральності, характерної для тактичної платформи БРСДП (ш. с.). У той же час цілком очевидно, що в основі центристської теорії профспілкового руху лежав самостійний принцип «організаційної

нейтральності», який базувався на необхідності міцних ідейних контактів між соціалістичною партією і конкретною робітничою організацією. Відсутність подібних зв'язків програмував, на думку центристських теоретиків, спад економічної боротьби і перетворення профспілкової організації на аморфну суспільну групу, характер якої згодом набував загальнодемократичних (дрібнобуржуазних) рис.

І все ж найболючішим, найбільш неоднозначним питанням внутрішньої програми лівого центрizmu залишалася проблема соціалістичної інтерпретації угодовської тактики «общедельства». Власне, на ідеологічному рівні, слідуючи загальному настрою більшості резолюцій Другого Інтернаціоналу, центристська «лівиця» висловлювала рішучий протест будь-яких проявів міжкласової співпраці. У той же час низка спільних антиурядових акцій, так само як і перспективи збільшення політичної потужності пролетаріату – все це змушувало центристів йти на тимчасові тактичні компроміси, нівелюючи існуючі протиріччя за рахунок перспективи максимального зближення національних соціал-демократичних сил. У результаті, в умовах фактичної неоднорідності «лівиці» вирішальним фактором її внутрішньої стабілізації стала інтернаціональна стратегія об'єднання, відома сьогодні як феномен примиренської тактики соціалізму.

3.3. Болгарський досвід міжнародної практики єдності: динаміка в розвитку «прогресистського» руху і об'єднавчі кампанії

Х. Г. (К.) Раковського

Оцінюючи перспективи об'єднавчої стратегії лівого центризму в Болгарії, не можна не відмітити те особливе, іноді навіть надмірне значення, яке надавалося принципам примиренства в умовах реальної політики «анархо-лібералів» і «прогресистів», що пізніше увійшли до складу єдиної автономної «лівиці» БРСДП (о). Зрозуміло, що подібна обмеженість тактичної платформи лівоцентристської фракції не могла не відбитися на її наступній, історіографічній, інтерпретації. В результаті, у більшості спеціальних робіт, присвячених аналізу центристсько-реформістської опозиції (див. роботи Й. Йотова, К. Пинкас, С. Георгієва, А. Аврамова та ін. [Додаток А, 206]), особливе місце посіло вивчення об'єднавчих ініціатив, що, як правило, затьмарювали собою усі інші напрями внутрішньої тактики соціалістичної «лівиці».

У той же час необхідно визнати, що пріоритетне положення примиренських завдань лівоцентристської опозиції, дійсно, важко переоцінити. Власне, на їх особливе (в організаційному сенсі – формуюче значення) вказували не лише спеціальні маніфести або декларації окремих лівоцентристських груп, але і напівофіційні кампанії, що виразно відбивали основні положення об'єднавчої тактики МСБ. Та все ж, незважаючи на стійкий академічний інтерес, пов'язаний із самобутністю об'єднавчої стратегії болгарського центризму, внутрішній зміст цього явища (особливості періодизації; його тактичне і організаційне наповнення) вивчений явно не достатньо. Таким чином, вказане питання вимагає більш комплексного дослідницького підходу, здатного не лише інтерпретувати зовнішній бік лівоцентристських об'єднавчих кампаній, але і їх внутрішню ідейно-політичну і цивілізаційну складову.

Отже, найбільш відчутно об'єднавча стратегія лівого центризму була пов'язана з внутрішньою платформою «прогресистської» фракції. На перший

погляд, цей рух виник як реакція на посилення антицентристських (надалі, анти «анархо-общедельських») програм тісного соціалізму. В той же час на глибошому рівні питання генезису «прогресистської» опозиції зачіпало проблему ідеологічної несумісності пуританського мислення теоретиків БРСДП (т. с.) і більш демократичного світогляду окремих представників тісно-соціалістичної інтелігенції.

У зв'язку з цим навряд чи є необхідність уточнювати, що роздуми про критерії інтелігентності не є предметом означеного дослідження. Відповідно, в цьому історичному контексті може йтися усього лише про моральні пріоритети найбільш освіченої і культурно сприйнятливої частини болгарського суспільства, що не залишилася байдужою до соціально-економічної теорії К. Маркса, так само як і до загальної гуманістичної привабливості політичної концепції соціалізму. Саме на цьому фундаменті дозріли перші «прогресистські» відхилення (конфлікт усередині софійської організації тісних), які усього через рік після виходу з партії «анархо-ліберальної» опозиції були визначені керівництвом БРСДП (т. с.) як результат політичного конформізму соціал-демократичної інтелігенції. Проте із часом виразників цієї соціально-класової інтелігентності виявилось настільки багато [Додаток А, 207], що, побоюючись впливу «прогресистів» на більш емансипований столичний пролетаріат, Центральний Комітет був вимушений перенести черговий (XV) конгрес БРСДП (т. с.) із Софії в Габрово. В усякому разі, саме на такій версії наполягала К. Тінева (у той час один з найбільш відомих лідерів «прогресистської» опозиції; племінниця Х. Г. (К.) Раковського і дружина Ілієва / Н. Сакарова), що бачила в подібному рішенні спробу захистити основні партійні сили від інтелектуальної дії нової опозиції, що набирала вагу.

Власне, те, що вказаний рух відбив сплеск невдоволення переважно інтелігентських соціалістичних груп, розумів багато хто. Зокрема, цієї точки зору дотримувалася й К. Тінева, яка злегка бравувала опозиційним впливом «прогресистів» на робочі групи в Софії [1108, с. 37–53]. Крім того, близькі

думки висловлював знервованим відповідними тісно-соціалістичними кліше М. Воденічаров (його зачепив епітет, застосований до нього в ході партійного суду 1908 р., – «амбітні інтелігенти») [182, с. 2]. Нарешті, із цих же позицій був схильний оцінювати «прогресистську» опозицію і В. Коларов, який розглядав політичну толерантність цієї фракції як вияв дрібнобуржуазної психології. В результаті, саме В. Коларов під час одного зі своїх публічних виступів спробував об'єднати в єдине ідейно-політичне ціле такі складно сумісні категорії (він говорив про них як про категорії соціальні), як учителі [Додаток А, 208], «прогресисти» та інтелігенція [438, с. 187]. Таким чином, політична платформа оновленої опозиції мала яскраво виражений інтелектуальний відтінок, тоді як її основним тактичним завданням став курс на об'єднання соціалістичних фракцій в Болгарії.

Та все ж не можна не враховувати, що коли К. Тінева, а услід за нею ряд пізніших болгарських дослідників заявляли про динаміку відокремлення «прогресистського» напрямку, маючи на увазі, передусім, реалізацію принципу об'єднання, вони були праві не до кінця. Так, якщо наслідувати подібну логіку, появу перших «прогресистських» груп необхідно віднести як мінімум до другої половини 1907 р. Проте аналіз «прогресистської» публіцистики дозволяє коригувати цю дату відповідно до добре відомих ліберально-інтелігентських настроїв 1905 р. Йдеться передусім про вимоги внутрішньопартійної свободи слова, потім про відмову від адміністративного тиску ЦК і, нарешті, про критику надмірних повноважень ЦО («Работнически вестник»). Зібрані воєдино, усі ці тези дозволяють стверджувати, що політичне незадоволення усередині софійської організації БРСДП (т. с.) почало наростати не пізніше кінця 1906 – початку 1907 рр. Принаймні та ж К. Тінева писала, що в лютому – березні 1907 р. (тобто під час кампанії з «організації партійної агітації і пропаганди») висновки представників Центрального Комітету і керівництва софійської партійної організації вже багато в чому не збігалися. Як наслідок, редакція «Работнически вестник» не поспішала з публікацією незадовільної резолюції членів софійської

організації, свідомо заперечуючи адресовані їй звинувачення у вибірковості і ангажованості авторитарного стилю керівництва [1108, с. 39–40].

Отже, сьогодні можна з достатнім ступенем упевненості стверджувати, що передумови, які спричинили зростання «прогресистської» опозиції, склалися не пізніше 1905 р., причому у цьому випадку, як писав Г. Кристєв, соломинкою, що зламала спину верблюдові, стала критика «солдатських уявлень про дисципліну» [464, с. 18]. Таким чином, альтернативою зростаючому внутрішньопартійному централізму став процес поступальної демократизації тактичної платформи лівоцентристської опозиції, який практично відразу був охарактеризований протилежною стороною як вияв інтелігентської м'якотілості, аморфності та індивідуалістичної амбітності. Показово, що в цій ситуації, бажаючи обмежити принциповий характер наростаючого конфлікту, Д. Благоев відмовився від визнання теоретичного характеру «прогресистських» звинувачень, віддаючи перевагу над ним докорам в особистій зацікавленості опозиційних лідерів. В результаті, в одній зі своїх статей в «Ново время», роздумуючи про внутрішню природу «прогресистського» руху, він писав: «...ви вважаєте, що внутрішньопартійна більшість пригнічує меншість, але що при цьому рухає вами – усього лише амбітне інтелігентське честолюбство» [100, с. 252].

Втім, і без спеціальних коментарів було зрозуміло, що за зовнішньою, як в серцях згадував М. Воденічаров, «сморідною атмосферою» [Додаток А, 209] взаємних образ і безсторонніх фінансових звинувачень, ховалося все те ж незмінне питання про характер і критерії соціалістичної тактики. Накладаючись на специфіку ортодоксальної платформи БРСДП (т. с.), це питання, з одного боку, було зброєю радикального марксизму в його боротьбі проти «общедельської» практики БРСДП (ш. с.), тоді як з іншого – воно ставало мірилом «прогресистського» переосмислення тактичних програм правіших фракцій болгарського соціалізму.

Власне, напередодні виходу «прогресистської» групи із складу БРСДП (т. с.) в ідеологів цього руху вже не залишалося сумнівів у

соціалістичній природі «анархо-общедельської» опозиції, критика якої, на думку Н. Сакарова, обґрунтовувалася в основному чиновницькими амбіціями керівництва БРСДП (т. с.). «Питання об'єднання не лише існує, – підкреслював він у 1909 р., анонсуючи принципи вже сталої «прогресистської» ідеології, – навпаки, ми переконані в його швидкій урочистості» [363, с. 54–92]. Показово, що в цьому ж році (очевидно, на тлі чергового імпульсу об'єднавчої діяльності правосоціалістичних груп) Д. Благоев писав, ставлячи тим самим жирну крапку під примиренськими фантазіями майбутньої «лівиці», що «прогресистська» концепція єдності соціалістичних сил – «...це не об'єднання пролетаріату; це об'єднання його ворогів» [100, с. 265].

Отже, визначаючи суть «прогресистського» руху кінця 1906 – початку 1909 рр., можна сміливо стверджувати, що він був локальною соціал-демократичною фракцією, ідеологічною складовою якої були демократичні принципи, що реалізуються, проте, на фундаменті непорушної тези про «непримиренність класової боротьби» [183, с. 29]. Поєднання цих двох, далеко не завжди порівнянних, положень визначило спрямованість лівоцентристського курсу, зорієнтованого на стратегію зближення конкуруючих соціал-демократичних партій Болгарії.

Власне, з другої половини 1907 р. події почали розгортатися настільки динамічно, що фактично за рік змінили офіційний статус «прогресистської» опозиції. Спочатку це було пов'язано з перспективою Соціалістичного блоку, конфігурацію якого (аналогічно до відповідної практики «анархо-ліберального» «Пролетаря») «прогресисти» схвалили восени цього ж 1907 р. У цьому разі йдеться про «прогресистську» реакцію на загальнодемократичні акції, приурочені до відкриття Звичайних народних зборів [Додаток А, 210]. Лівий фланг цих виступів повинна була представляти соціал-демократична партія широких соціалістів.

Масові демократичні протести викликали «люту», як писав Х. Кабакчієв, реакцію уряду й опозиції. У цих умовах ЦК БРСДП (т. с.)

прийняв рішення про відмову від соціалістичної демонстрації, призначеної на 15 жовтня 1907 р. Проте, як згадував все той же автор, Н. Сакаров (тоді член софійської організації) підтримав рішення про демонстрацію софійських робітників. Вони вийшли на вулиці і були буквально зметені урядовими військами. Підсумком демонстрації став розгром робітничого клубу, втрата частини партійного майна і гострий конфлікт, що спалахнув між представниками Центрального Комітету і керівництвом софійської організації [393, с. 50].

Проте через декілька років після описуваних подій у пресі з'явилася стаття К. Тіневої, в якій вона трохи інакше коментувала політичні зіткнення осені 1907 р. Передусім, вона уточнювала, що запланована соціалістами акція розглядалася її організаторами як виявлення тієї самої політики Соціалістичного блоку, про існування якої Х. Кабакчієв у своїх спогадах навіть не згадував. Далі вона підкреслювала, що соціалістична демонстрація 15 жовтня виявилася настільки значущою для софійського пролетаріату, що до неї побажали приєднатися навіть робітники з організацій, що підтримували БРСДП (ш. с.). По суті, це означало, що вони були готові виступити проти директив свого партійного керівництва [1108, с. 44]. Втім, в інтерпретації радикального крила БРСДП (т. с.), згадувала Тінева, це звучало таким чином: «...дрібнобуржуазні політикани пошуміли на горбі робітників» [1108, с. 44]. Отже, аналогічно до Х. Кабакчієва, К. Тінева стверджувала, що соціал-демократична демонстрація дійсно була розігнана і що це, безумовно, вплинуло на посилення політичного клімату в столиці. В той же час вона підкреслювала, що подібні дії створили необхідний політичний прецедент, підсумком якого стало створення концептуальної теоретичної доповіді, з якою Н. Сакаров виступив перед членами софійської партійної організації 31 жовтня 1907 р. [Додаток А, 211].

Слід сказати, що згадана К. Тіневою доповідь мала настільки принциповий характер, що звертатися до її змісту були вимушені не лише «прогресисти», але і представники ортодоксального напрямку болгарського

соціалізму. Офіційно доповідь була присвячена «питанню об'єднання», але фактично воно стало завершальною ланкою у визначенні самостійної стратегії «прогресистської» опозиції [393, с. 51]. Суть виступу Сакарова зводилася до такого твердження: «анархо-ліберали» і «общедельці» – це соціалістичні групи, об'єднання з якими не лише можливе, але і необхідне. Таким чином, склалася ситуація, коли публічно обнародований курс керівництва софійської організації БРСДП (т. с.), м'яко кажучи, не цілком відповідав офіційній стратегії тісно-соціалістичної партії [893, л. 28]. У результаті на «прогресистську» опозицію почалися спочатку ідейні, а потім і організаційні гоніння.

Спочатку проти поглядів Н. Сакарова і його однодумців виступили члени ЦК БРСДП (т. с.) Х. Кабакчієв і Г. Кіркоєв, дещо пізніше в «Ново время» їх обох підтримав Д. Благоев. В той же час практично усі відомі «прогресисти» стверджували, що глибокої політичної аргументації від своїх політичних опонентів вони ніколи не чули. Не було нічого, підкреслював Г. Кристев, «...тільки крики «розіпни його, розіпни» [464, с. 15–16]. Видно, саме так виявляло себе вже згадуване вище рішення центрального керівництва БРСДП (т. с.) – не провокувати конфліктну ситуацію усередині партії, але перевести її в тихе, так би мовити, дрібнобуржуазне русло особистих образ і чиновницьких амбіцій. Тільки одного разу Д. Благоев зірвався і прямо заявив, що за подіями 15 жовтня «...ховалася повна принципова зрада» [97, с. 118]. В усіх інших випадках проблеми опозиції публічно обмежувалися фразами про те, хто і на кого недостатньо прямо (тобто, «криво») подивився. В результаті широким партійним колам демонструвалося або обличчя ображеного чоловіка, який надмірно переймався образами легковажної дружини [Додаток А, 212], або «амбітне інтелігентське честолюбство» колишніх друзів по партії [100, с. 247–265].

Організаційно справи йшли ще гірше. Власне, як і три роки тому в умовах «анархо-ліберальних» катаклізмів, статті опозиціонерів у кращому разі урізалися, в гіршому їх зовсім не приймали до друку. Пізніше Г. Кристев

стверджував, що «прогресистам» практично повністю був перекритий доступ до партійної преси. Очевидно, тут вирішальною була думка Д. Благоева, який в статті «По въпроса за другарските отношения в партията» знову, як і раніше, підкреслював, що плюралізм думок можливий, але тільки до тих пір, поки він не загрожує самому існуванню партії. Зрозуміло, що плоди подібної адміністративної політики ЦК не змусили себе довго чекати. І до XV конгресу БРСДП (т. с.) більшість рядових членів партії усе також слабо орієнтувалося в сутності внутрішньопартійної дискусії, що була свідомо локалізована у межах місцевої софійської організації [Додаток А, 213].

Партійний конгрес в Габрово відбувся 20–23 липня 1908 р. Стараннями ЦК на нього не потрапив жоден представник «прогресистської» опозиції, тоді як на профспілкові засідання насилу, але все таки пробилися Г. Кристев і А. Павлов. Розуміючи усю безглуздість такого положення, «прогресисти» спробували довести до відома з'їзду свою альтернативну програму, проте за їх резолюцію проголосували тільки два партійні делегати, причому одним з них виявився сам доповідач. Підкреслено не приділяючи вимогам опозиції ніякої публічної уваги, конгрес за подачею ЦК запропонував вказати окремим членам партії на необхідність підпорядкування принципу внутрішньопартійної дисципліни, після чого був озвучений докір у «помилках і розбратах», викликаних поведінкою опозиційної фракції. На завершення було оголошено, що питання про діяльність «прогресистів» знімається з обговорення і передається на розгляд софійської партійної організації [393; 126, с. 219; 1108, с. 49]. Таким чином, доля цієї течії була вирішена наперед, особливо якщо взяти до уваги той факт, що на піку конфлікту усередині софійської організації вже існувала належним чином підготовлена антиопозиційна більшість.

Завершив «прогресистську» епопею партійний суд (М. Воденічаров писав: «жалюгідна пародія на “соціалістичний суд”» – *лапки М. Воденічарова*), що відбувся 11 жовтня 1908 р. Причому за аналогією із всією передуючою тактикою ЦК звинувачення, висунені проти М. Воденічарова і Г. Кристева,

мали не ідейний, а підкреслено фінансовий характер [717, л. 1]; [893, л. 29]. Закономірним підсумком таких, декоративних, слухань стало виключення цих двох із складу партії у кінці 1908 р. Після чого відбулося виключення К. Тінєвої і Н. Сакарова. Потім, в лютому 1909 р., партію залишило ще 8 [Додаток А, 214] представників опозиції, і, нарешті, через декілька тижнів на цей крок наважилося ще 97 осіб [893, л. 31].

Усе було гранично ясно. «Я йду і залишаю вам мою репутацію», – було сказано колись Катериною Медичі; «...Галілей засуджений..., але земля поки що крутиться і крутитиметься! – заявляв від імені усіх «прогресистів» в 1909 р. М. Воденічаров. – Ми засуджені і відсторонені від партії. Об'єднавча ідея проте не перестане крутитися біля вулиці «Цар Сімеон» [Додаток А, 215] до тих пір, поки там є пролетаріат, який постарается піднятися до положення значної громадської сили, готової зруйнувати підпори сучасного суспільного устрою, для того щоб побудувати на його розвалинах прекрасну будівлю соціалістичного суспільства» [182, с. 39]. Ранньою весною 1909 р. останні «прогресисти» увійшли до складу БРСДП (о) [Додаток А, 216] (де до цього часу вже знаходилися члени соціал-демократичного Союзу «Пролетар»). Так завершився процес, як писав «Работнически вестник», формування товариства «...широких кар'єристів і торгашів соціалізмом для спекуляції робітничою справою» [1069].

Втім, тут відразу ж необхідно уточнити, що об'єднавча стратегія лівого центрizmu на цьому не закінчилася. Навпаки, розширюючись і придбаваючи нових союзників в особі балканського пролетаріату, так само як і в міжнародних соціал-демократичних колах, вона тепер як ніколи щільно була пов'язана з ім'ям однієї конкретної людини, румунського і болгарського соціал-демократа Христіана Георгійовича (Кристю) Раковського. У 60-х роках минулого століття Йордан Йотов назвав цього політичного діяча «ідейним натхненником центристського напрямку в болгарському соціалістичному русі» [385, с. 184]. За півстоліття до того Христо Кабакчиев також писав про нього як про «друга прогресистів» [387–389]. Нарешті сам Х. Г. (К.) Раковський

стверджував, що упродовж трьох останніх років (у цьому контексті з 1906 по 1909 р.) він цілеспрямовано виступав за об'єднання соціалістичних сил в Болгарії [965, с. 4]. Таким чином, можна сказати, що при загальній центристській орієнтації своїх поглядів він ідейно (на особистому рівні суб'єктивно) тяжів до переконань «прогресистської» фракції. Причому в останньому випадку це було пов'язано з тим фактом, що саме його племінниця була обрана як мішень для прикриття тактичних розбіжностей усередині БРСДП (т. с.).

Цікаво, що, звертаючись до об'єднавчих завдань лівого центрizmu, Х. Г. (К.) Раковський, можливо, першим серед лідерів цієї фракції виявив завуальований зв'язок між тезою об'єднання і геополітичними завданнями міжнародної соціал-демократії. В результаті, напередодні Першої балканської війни він прямо говорив про необхідність співвідношення стратегії єдності з проблемою зовнішньої балканської інтеграції (поширення загальнодемократичної і безпосередньо соціалістичної доктрини в Туреччині і Македонії). Шлях об'єднання соціалістів в Болгарії, підкреслював він, – це «шлях до світу на Сході, це борг болгарського соціалізму Європі» [965, с. 8]. Так був прямо позначений геополітичний контекст об'єднавчої стратегії лівого центрizmu, який з часом став частиною спеціальної політики МСБ Другого Інтернаціоналу, що реалізовується в Східній Європі з урахуванням транзитно-буферного положення Болгарії і азіатсько-євразійської складової політичного простору в Росії.

У першому наближенні хронологію вказаних об'єднавчих кампаній МСБ можна визначити як 1908–1914 рр. [Додаток А, 217]. Причому для Болгарії особливим чинником гальмування об'єднавчого руху виявилися балканські війни 1912–1913 рр., тоді як для керівництва II Інтернаціоналу (МСБ) рубежем об'єднавчої діяльності став початок Першої світової війни [Додаток А, 218].

Отже, реакція Бюро Другого Інтернаціоналу на принципову для лівоцентристських груп стратегію об'єднання була безумовно позитивною. Спочатку, відповідаючи на докори тоді ще широких соціалістів з приводу

можливої підтримки керівництвом Другого Інтернаціоналу протилежної соціалістичної фракції, К. Гюйсманс (секретар МСБ Другого Інтернаціоналу) писав в офіційному зверненні до ЦК БРСДП (ш. с.): «...в окремих випадках я висловлював лише жаль з приводу того, що Болгарія має ворогуючі соціалістичні фракції, які борються між собою, замість того щоб боротися проти загального ворога, положення, яке лише ще раз доводить, що кожна з них є слабкою в результаті роздвоєності» [400, с. 63].

Потім, після повідомлення Я. Сакизова про створення єдиної БРСДП (ця інформація надійшла в Брюссель навесні 1909 р.), члени Бюро почали демонстративно з'ясовувати у керівництва БРСДП (т. с.), хто насправді винен в роздробленості лівих сил в Болгарії. Таким чином, дотримуючи зовнішню пристойність, вони намагалися привчити фракцію тісних соціалістів до думки про необхідність міжпартійного об'єднання. Вказана політика Бюро спровокувала появу однієї з найбільш коротких телеграм МСБ, в якій К. Гюйсманс особисто звертався до С. Аврамова з проханням уточнити: «...яка з двох фракцій не хоче об'єднання». Відповідь на це питання мала бути відправлена на брюссельську адресу Секретаріату, причому негайно [401, с. 66]. У зв'язку з цим цікаво, що зустрічний лист тісняка С. Аврамова виявився не лише аналогічно лапідарним, але і вичерпно ясным. «У Болгарії, – писав він, – ми жертви зграї брехунів і зловмисників, які здійснюють свій обман за допомогою преси Соціалістичного Інтернаціоналу». [1091, с. 68–69].

У цьому випадку, відштовхуючись від принципів ясно помітної об'єднувачої стратегії МСБ (кінець 1908 – перша половина 1914 рр.) [Додаток А, 219], слід зосередитися на внутрішньому змісті близьких, але зовсім не ідентичних термінів «примиренство» і «центризм», неодноразово використовуваних в соціалістичній пресі початку ХХ ст. Власне, про феномен примиренства в різний час писали такі помітні представники центрризму, як Л. Д. Троцький і Х. Г. (К.) Раковський. Крім того, восени 1911 р. цим явищем тепер уже в оновленому ідейно-політичному форматі зацікавився і В. І. Ленін [Додаток А, 220]. Так, наприклад, він відмічав, що «партійні більшовики», які

самі себе називали «нефракційними більшовиками», досить часто сприймалися в паризьких соціал-демократичних колах як примиренці [492, с. 334–354]. Втім, він тут же уточнював, що подібний термін ось вже понад рік добре відомий не лише в Парижі (останнє знайомо йому не з чуток, оскільки у кінці 1908 р. він сам переїхав із Женеви в Париж), «не лише за кордоном», але і в Росії. Таким чином, знаючи, що цитована вище стаття була написана в другій половині 1911 р., можна стверджувати, що точніша інтерпретація терміна «примиренство» була сприйнята головним більшовицьким теоретиком не раніше кінця 1909 – початку 1910 рр. В той же час є прямі свідчення, що Х. Г. (К.) Раковський використовував цей термін («примиренство») [Додаток А, 221] по відношенню до центристського напрямку міжнародного соціал-демократичного руху, практично відразу після закінчення Амстердамського конгресу Другого Інтернаціоналу, тобто ще навесні 1904 р.

Отже, у цьому разі, очевидно, можна говорити про ситуацію, у рамках якої відбувалася стійка термінологічна еволюція, що послідовно розширювала внутрішній зміст поняття «центризм». Імовірно, виникнувши як наслідок об'єднавчої резолюції Амстердамського конгресу, центристський напрямок (виразно в Болгарії, більш завуальовано в Росії) поступово почав набувати тієї особливої багатопланової форми, яка до 1909 р. дозволила визначити вузлові моменти внутрішньої платформи болгарського центрizmu. А саме: принцип більш демократичної організації внутрішньопартійних стосунків; далі, теза про більшу самостійність профспілкового руху і, нарешті, принцип гнучкішого сприйняття загальнодемократичної тактики правосоціалістичних фракцій. Причому ця остання теза, як стало зрозуміло пізніше, могла поєднуватися з перспективою буржуазно-демократичного етапу в системі потенційного державного устрою країни тощо. Надалі питання про форму державних стосунків почало відокремлюватися в центристських програмах в самостійну стратегію вирішення національної проблеми, внаслідок чого з'явилася центристська концепція Балканської конфедерації, аналогічна до проекту культурно-національної автономії Бунду (національна платформа

Серпневого блоку в Росії) або ідеї Сполучених Штатів Великоавстрії (в Австро-Угорщині) тощо. Так зароджувалася зовнішня стратегія болгарського центризму (після 1908 р.), що стосувалася принципового для усієї центристської фракції македонського питання, а також проблеми сприйняття іттихадистського режиму в Османській імперії.

Аналіз болгарської соціал-демократичної публіцистики першого десятиріччя ХХ ст. показує, що практично усі вище названі тези детально обговорювалися на сторінках політичного щоденного видання, що виходило друком у 1911 р. під редакцією Х. Г. (К.) Раковського. У свою чергу, про те ж писав ще один теоретик лівого центризму Г. Бакалов, крім того, близькі думки висловлювали багато лідерів «лівиці», що не мали в розпорядженні власних політичних видань. Паралельно в контексті радикальної соціал-демократичної аналітики вказані теми зачіпали Д. Благоев і Х. Кабакчиев. І, нарешті, цими ж проблемами цікавився Л. Д. Троцький, завдяки чому з'явився його особливий цикл балканської і близькосхідної публіцистики. Таким чином, можна досить ясно стверджувати, що до 1908–1909 рр. примиренство було не стільки одним із локальних напрямів соціал-демократичного руху (у цьому контексті доречно говорити про лівий центризм в цілому), скільки його прикладною тактикою, що реалізовується конкретними об'єднавчими кампаніями. Причому в Росії це стало завданням Л. Д. Троцького, а в Болгарії – Х. Г. (К.) Раковського.

В даному контексті слід зазначити, що в Росії об'єднавча ідилія тривала недовго. В. І. Ленін не підтримав примиренських настроїв лівоцентристських груп. Меншовики, у свою чергу, не закрили «Голос соціал-демократа». У результаті так важко досягнута видимість організаційного об'єднання виявилася украй неміцною, і примиренський розвиток усередині РСДРП було зупинено на рівні 1910 частково 1911 рр.

У Болгарії, проте, навіть таких швидкоплинних експериментів ставити не збиралися. Коли стало ясно, що ЦК БРСДП (т. с.) зіткнувся з планомірною об'єднавчою діяльністю Х. Г. (К.) Раковського, причому діяльністю підтриманою і, більше того, санкціонованою Секретаріатом МСБ, по ньому

було відкрито вогонь такої невблаганної критики, яка рикошетом відбилася навіть на самому соціалістичному Бюро.

Першим конфліктним моментом в примиренській кампанії Х. Г. (К.) Раковського стало його «Отворено писмо», опубліковане в збірці «Обединението и прогресистското течение» у 1909 р. Як і Л. Д. Троцький, Х. Г. (К.) Раковський в цей час перебував за кордоном (у Парижі) і звідти декларував характерні для його центристської платформи об'єднавчі принципи. Проте ця територіальна віддаленість, разом із фактом прямого втручання Х. Г. (К.) Раковського в міжфракційні стосунки в робітничому русі Болгарії, викликали у край негативну реакцію керівництва тісно-соціалістичної партії. В результаті, відбулись активні виступи в пресі, що були по суті цілеспрямованою антиоб'єднавчою агітацією. Так, наприклад, в Плевне, на мітингу, присвяченому критиці відкритого листа Х. Г. (К.) Раковського, перед робітниками виступив один із представників тісно-соціалістичної партії – К. Луканов. Промову його навряд чи можна віднести до жанру політичної полеміки, швидше це був ланцюг образ і відкрите оголошення війни: «Якщо він міняє переконання, як повія одяг, – говорив Луканов, – не можна сказати йому нічого, окрім оголошення війни, як і усім, хто хоче об'єднання з «буржуазією» і, отже, знищення соціал-демократії, як це станеться в Румунії» [Додаток А, 222] [56, л. 1–70].

Д. Благоев (зрозуміло, що як найбільш вагомий представник БРСДП (т. с.) він не міг не відгукнутися на примиренські висновки Х. Г. (К.) Раковського) зі свого боку також відмітив багаторічну віддаленість Х. Г. (К.) Раковського від політичних реалій соціалістичного життя Болгарії. Зокрема, демонстративно ігноруючи його прямі контакти з членами ЦК «Пролетаря», так само як і його безперечні зв'язки з керівництвом «прогресистського» руху лівоцентристської опозиції, Д. Благоев писав, що відомості, які характеризують політичну ситуацію в країні, надходять до Х. Г. (К.) Раковського опосередковано, тобто приватно через друзів «анархо-лібералів» (останні «втекли від «диктатури в партії»), а також через інших

«вигнаних з її лав» [79]. «...Ні зміст його листа, ні його почини, про які він повідомляє, жодним чином не говорять на його користь..., він сам ...зізнається, ...що низку років не стежив за становленням робітничого руху Болгарії, в той же час разом з цими «якщо і «якщо» він вимовляє категоричні судження аж із самого Парижа. Таке ставлення до роботи є щонайменше легковажним...» тощо [79].

Втім, навіть незважаючи на різкий тон полеміки, складається враження, що доки (на початку 1909 р.) лідери БРСДП (т. с.) усього лише застерігали свого колишнього соратника по партії від необачного втручання у внутрішні справи болгарського соціалізму, яке інакше мало б закінчитися для нього неминучою конфронтацією з партією тісних соціалістів. Таким чином, рівень політичної дискусії «Д. Благоев – Х. Г. (К.) Раковський» поки що не відповідав масштабам більшовицької критики «Іуди Троцького», який «...легко може виявитися «героєм на годину», згуртувати усю вульгарність навколо себе», а спробуй він це (*тактика внутрішньопартійного об'єднання – Т. М. В.*) зробити, – констатував В. І. Ленін, – «...провал цієї спроби буде тим грандіознішим, чим відвертіше вона буде зроблена» [491, с. 46].

Отже, Х. Г. (К.) Раковському в Болгарії, втім, так само як і Л. Д. Троцькому в Росії, абсолютно ясно дали зрозуміти – колишні заслуги перед партією не коштують тактичних принципів БРСДП (т. с.). Більше того, заради захисту цих принципів тісняки обрушуються на будь-кого, навіть дуже впливового примиренця, прагнучи скрушити його внутрішньою силою добре відлагодженого партійного механізму. Для того, щоб попередження було виразнішим, Д. Благоев використовував низку цитат із листів Х. Г. (К.) Раковського, спеціально komponуючи їх так, щоб вони не відбивали істинної ролі цього видатного представника болгарського соціалізму, в ідейно-політичному становленні БРСДП. Одночасно «Работнически вестник» публічно представив Х. Г. (К.) Раковського прибічником не «класичного» класового, а угодовського соціалізму, посилаючись в цьому випадку на

фрагменти відкритого листа, зміст яких був особливим чином, тобто дуже вибірково, проаналізовано.

Так, наприклад, Х. Г. (К.) Раковський писав, що раніше «...соціалізм був могутньою культурною і етичною силою» і саме це, на його думку, дозволило соціал-демократичній партії добитися значних парламентських успіхів, які були особливо очевидні напередодні організаційного розриву тісних і широких [965, с. 9]. У свою чергу, Д. Благоев, коментуючи вказаний уривок, відмічав, що, навпаки, з точки зору тісних, перемоги у виборчих кампаніях, досягнуті на підставі політичних компромісів, – це не перемоги. По суті, вони можуть завдати соціалістичному руху в Болгарії тільки шкоди, бентежачи робітників і відволікаючи їх від основного соціалістичного завдання – класової боротьби тощо. В цьому контексті найбільш спірним аспектом примиренських тез Х. Г. (К.) Раковського виявився, на думку Д. Благоева, його заклик до об'єднання в «...єдину соціалістичну партію, як це було до розколу з дрібною буржуазією в її рядах» [965, с. 9]. В результаті, не бажаючи опускатися у взаєминах з Х. Г. (К.) Раковським до рівня «площадкової» полеміки, Д. Благоев цього разу надав честь дуже сумнівних публічних виступів своїм молодшим колегам.

У зв'язку з цим аналіз відкритого листа Х. Г. (К.) Раковського продовжив Христо Кабакчиев. У кінці лютого 1909 р. в трьох номерах «Работнически вестник» [387; 388; 389] була опублікована його концептуальна стаття під загальною назвою «Один удар в повітря». Відчуваючи спорідненість централізму і примиренства, але не намагаючись, подібно до Д. Благоева, оцінити його внутрішню суть, Х. Кабакчиев постарався замінити необхідну для полеміки аргументацію іронією, що граничить з відвертою грубістю. Він писав: «Невблаганна смерть занесла свій серп над Болгарською робочою соціал-демократичною партією, для того щоб найближчим часом перервати її життя, але, на щастя для неї, в цей доленосний момент прилетів ангел-рятівник, який і вкаже шлях до порятунку! Ангел-рятівник нашої партії – це Кристю Раковський..., який з'явився з покликанням врятувати соціал-

демократію в Болгарії від негайної смерті» [392, с. 294]. Власне, усі зауваження Х. Г. (К.) Раковського, усі його заклики до об'єднання повинні були залишитися тільки «ударом в повітря», оскільки та «етична і культурна сила», про яку з такою надією писав цей автор, на думку Х. Кабакчієва, не була пролетарською. По суті, це були усього лише дрібнобуржуазні маси, які, як підкреслював Кабакчієв, «танцюють під скрипку» буржуазії. А це означає, що в ситуації, що склалася, БРСДП (т. с.) зробить усе від неї залежне, щоб захистити робітників від впливу подібної опортуністичної організації [392, с. 295].

Врешті-решт, підсумок під обговоренням «Відкритого листа» Х. Г. (К.) Раковського підбив той, хто його почав – Д. Благоев. 5 травня, через майже п'ять місяців після виходу у світ «прогресистської» збірки «Обединението и прогресистското течение», в «Ново время» з'явилася його стаття під назвою «Єдність робітничого руху в Болгарії». У ній Д. Благоев вже не згадував імені Х. Г. (К.) Раковського, але цитував цілі фрази з його листа, називаючи його автора «анархо-общедельським» фантазером» [101, с. 312].

Втім, до цього часу неприязнь керівництва БРСДП (т. с.) до Х. Г. (К.) Раковського вже майже нічим не обмежувалася. У свою чергу, Х. Г. (К.) Раковський також не послухав тісно-соціалістичні застереження, як і раніше втручаючись в конфлікт між двома соціалістичними фракціями і наполягаючи на їх швидкому об'єднанні. Проте позиція Д. Благоева з цього питання залишалася однозначною: «“Об'єднання”» (лапки Д. Благоева – Т. М. В.) соціал-демократії з цією, боже збережи, «об'єднаною соціальною демократією» анархо-общедельців», – писав він, – не лише ні на волос не наблизить її до «великої етичної і культурної сили» і не буде в цьому користі для єдності робітничого руху Болгарії, але навпаки: вона втратить свою реальну «етичну і культурну силу» як пролетарська організація і ще довгі роки не зможе розвиватися як дійсно велика громадська сила» [101, с. 313]. Власне, увесь настрій і тон висловлювань Д. Благоева говорив про те, що пора застережень для Х. Г. (К.) Раковського минула, тепер з ним починали битися

звичайним для тісних способом. Тобто за допомогою тієї самої «площадкової лайки», про яку він із скорботою згадував не більше ніж за п'ять місяців до активізації чергового спалаху антиоб'єднавчих розбіжностей [965, с. 6].

Аналіз соціал-демократичної публіцистики початку ХХ ст. дозволяє стверджувати, що одним з перших на активізацію примиренської діяльності Х. Г. (К.) Раковського звернув увагу Христо Кабакчиев, який писав, що в 1909 р. Х. Г. (К.) Раковський приїхав в Болгарію і розвернув там «шумну і широку кампанію» з об'єднання [393, с. 59]. Проте якщо об'єднавча діяльність Л. Д. Троцького в Росії мала хоч би короточасний успіх, то про місію Х. Г. (К.) Раковського в Болгарії це навряд чи можна було сказати. Прибувши в Болгарію з мандатом МСБ після чергового звернення Я. Сакизова в Брюссель, він так і не зміг хоч би раз повноцінно ним скористатися.

Офіційно приїзд Раковського був санкціонований рішенням одного із засідань ЦК БРСДП (о), в січні (12 січня) 1910 р. Наслідком цього рішення став лист від 7 лютого 1910 р., відправлений до штаб-квартири МСБ в Брюсселі. Зміст документа зводився до того, що ЦК «об'єднаної» запевняв соціалістичне Бюро в можливості єдності соціалістичних партій країни і пропонував «...відправити Х. Г. (К.) Раковського (у Болгарію – Т. М. В.) з об'єднавчою місією від імені МСБ» [239, с. 254].

Збереглося досить велике листування Х. Г. (К.) Раковського з К. Гюйсмансом, в якому він детально викладав усі перипетії своєї об'єднавчої діяльності як безпосереднього представника МСБ в Болгарії. Остаточний підсумок цієї кампанії був підбитий в листі (від 10 серпня 1910 р.), адресованому секретареві інтернаціонального Бюро К. Гюйсмансу. У ньому Х. Г. (К.) Раковський писав: «Відразу ж після отримання Вашого листа, що покладає на мене місію у болгарських товаришів, я зробив необхідні кроки для досягнення їх єдності. На жаль, зусилля мої не дали нічого. Так звана «тісна» фракція виявилася непоступливою, і після перших же опитувань я вже знав, чого можна чекати. Ось чому фактично незабаром після початку переговорів я відмовився від цих повноважень» [463, с. 83-84]. Украй різка відмова БРСДП

(т. с.) від будь-яких спроб об'єднання з БРСДП (о) вчинила свою дію, і у кінці липня – на початку серпня 1910 р. Виконком МСБ офіційно визнав невдачу об'єднавчої місії Раковського. Таким чином, того, на що так сподівалися і «общедельці», і Виконком МСБ – негайного об'єднання соціалістичного руху в Болгарії, не сталося. БРСДП (т. с.) повстала проти самої ідеї об'єднання, ігноруючи соціалістичну платформу опозиційної фракції, а також партійний і міжнародний авторитет Х. Г. (К.) Раковського.

Проте проблема мала і глибше значення. Можна сказати, що, відкидаючи примиренські кампанії Бюро, тісні проігнорували не просто тимчасову тактичну акцію, але принциповий стратегічний курс керівництва Другого Інтернаціоналу. Отже, оголювався ще один вузол завуальованого протистояння між ортодоксальною (у культурному контексті – більш традиціоналістською) фракцією болгарського робітничого руху і центристською (модернізуючою) політикою Інтернаціоналу. Поглиблення таких приховано тліючих розбіжностей ясно продемонструвало подальше відокремлення лівих соціалістичних сил, що виявилось в ході Восьмого конгресу II Інтернаціоналу в Копенгагені (28 серп. – 3 вер. 1910 р.) [1273]. Цікаво, що уперше з моменту утворення БРСДП (т. с.) Д. Благоев також узяв участь у роботі міжнародного соціалістичного форуму. Там він зустрівся з В. І. Леніним, що не менш активно виражав невдоволення об'єднавчими тенденціями в РСДРП. Пов'язано це було з тим, що в російському робітничому русі усі спроби об'єднавчої діяльності (подібно до тривалої кризи в Болгарії) мали широкий політичний резонанс. В результаті, в орбіту внутрішньопартійних розбіжностей виявилися втягненими не лише локальні фракційні центри, але і місцеві організації, а також усі закордонні групи і окремі партійні видання.

В цей час в Болгарії розгортався новий виток все тієї ж примиренської кампанії. Як і раніше, незважаючи на невдачу офіційної місії МСБ, БРСДП (о) і Х. Г. (К.) Раковський продовжували наполягати на необхідності об'єднання соціалістичних сил країни. Проте Бюро більше не могло втручатися у внутрішньофракційні стосунки болгарського соціал-демократичного руху.

Цим і скористалися тісні, оскільки їх критику більш не стримувало офіційне положення політичного емісара соціалістичного Бюро. В результаті вони поспішили обрушитися на Х. Г. (К.) Раковського в пресі, звинувачуючи його в тому, що він веде подвійну гру і прагне розхитати засади їх організації. Більше того, вони почали називати його людиною, що «не визнає ніякої організації взагалі». Ставши на шлях «викриттів», ідеологи тісного соціалізму докоряли Х. Г. (К.) Раковського в лукавстві і авантюризмі, а БРСДП (о) в зраді справі пролетаріату. Щодо ж питання про об'єднання соціалістичних фракцій БРСДП (т. с.) твердо заявляли: «Ми ніколи не були і не будемо за книжкове «об'єднання»» [265].

Усі ці звинувачення знайшли вичерпне віддзеркалення в редакційній статті «Работнически вестник» від 26 липня 1910 р. Причому у цьому випадку передовиця під назвою «Сьогоднішня боротьба робітничого класу» була написана в такому безсторонньому тоні, що вивела з рівноваги навіть зазвичай толерантного Раковського. В результаті, він опублікував спеціальне спростування, в якому заявляв, що ті протиріччя в поглядах, які ставляться йому в провину тісними соціалістами, насправді не є ознакою лукавства або пристосовництва. Навпаки, відмічав Х. Г. (К.) Раковський, вони лише вказують на те, що «згода з вашою тактикою не означає для мене прийняття усіх практичних застосувань, які ви їй даєте...» [313]. Крім того, аналізуючи специфіку своєї об'єднаної діяльності в Болгарії, він підкреслював, що його завдання реалізовувалися не шляхом прямого тиску на БРСДП (т. с.), що було б можливим з урахуванням особливого представницького статусу Раковського, а його особистим зануренням в середовище непростих взаємин конкуруючих фракцій болгарського соціал-демократичного руху. Таким чином, Раковський звертав увагу своїх читачів на те, що він діяв виключно у форматі приватних зустрічей (крім того, ним було прочитано декілька лекцій про значення соціалістичної єдності), інакше кажучи, принципово обережно і делікатно. Ну, а якщо це мало більший ефект, ніж сподівалися тісні, то це тільки завдяки тому, що ідея, яку він проектував на взаємини БРСДП (т. с.) і БРСДП (о),

виявилася настільки позитивною, що зуміла захопити багатьох представників з ворогуючих таборів болгарського соціалізму.

Втім, на керівництво БРСДП (т. с.) відкритий виступ Х. Г. (К.) Раковського ніяк не вплинув. «Работнически вестник» і далі продовжував стверджувати, що «горезвісний об'єднувач» «впав в грубе протиріччя», що він пристосованець і, нарешті, що його поведінка «огидна» [313]. Зрозуміло, що досить скоро фрагменти подібної антиоб'єднавчої критики стали відомі членам Секретаріату Інтернаціоналу в Брюсселі. Таким чином, вони вкотре зіткнулися з тим, що дії ЦК БРСДП (т. с.) можуть реально загальмувати усі перспективи потенційної організаційної єдності. У цих умовах Секретаріат прийняв рішення посилити позиції Х. Г. (К.) Раковського легальною підтримкою такого впливового примиренця, як Л. Д. Троцький.

Цей російський соціал-демократ, центрист, а на цьому етапі, ще і зосереджений прихильник австрійського і німецького марксизму, прибув в Софію влітку 1910 р. для участі в XVII конгресі БРСДП (т. с.). Відомо, що згаданому візиту Л. Д. Троцького передувала його особиста зустріч з Х. Г. (К.) Раковським у Відні (знайомі вони були як мінімум з 1903 р.) [1261, с. 95]. В ході неформальної бесіди однією з найбільш животрепетних проблем, очевидно, виявилось питання про «стосунки між тісними соціалістами і «общедельцями» [384, с. 67]. Можна припустити, що, розділяючи загальні примиренські позиції, займаючи схоже позафракційне положення і користуючись достатньою політичною популярністю, вони удвох спробували відкоригувати загальний план об'єднавчої кампанії, наслідком чого (за потенційної підтримки Бюро) стало офіційне відвідування Л. Д. Троцьким конгресу тісних в Софії. Із зрозумілих причин фракція більшовиків не схвалила ні саму кандидатуру російського представника, ні, тим більше, завуальовані цілі політичної діяльності Л. Д. Троцького в Болгарії.

Отже, забезпечений відповідними інструкціями, Л. Д. Троцький повівся в Болгарії в повній відповідності до тієї тактики, яку за деякий час до того реалізовував Х. Г. (К.) Раковський. В результаті, подібно до свого друга і

однодумця, він також прагнув не дратувати тісних і одночасно використовувати будь-які приводи для усунення непорозумінь, що існували між двома соціал-демократичними партіями. В той же час, на відміну від Х. Г. (К.) Раковського, положення Троцького полегшувалося його спостережницькою функцією, що дозволяла йому як представникові дружньої партії легально цікавитися ситуацією в болгарському соціал-демократичному русі. Таким чином, Л. Д. Троцький прояснював для себе, які є можливості об'єднання марксистських партій, і чи є в цьому випадку реальні передумови для відновлення формальної соціалістичної єдності. Мабуть, результати спостережень частково задовольнили Л. Д. Троцького, оскільки на двох засіданнях ЦК БРСДП (т. с.) він публічно пропонував своє сприяння для організації особливих об'єднавчих переговорів [Додаток А,223] [312].

Знаючи, що Л. Д. Троцький буде присутній на конгресі БРСДП (т. с.), Х. Г. (К.) Раковський вирішив офіційно представляти румунську соціал-демократичну партію на черговому конгресі БРСДП (о), що проходив у цей же час в Софії. Виступаючи на з'їзді, він «різко критикував «тісняків» за вузькість, догматизм їх поглядів і тактики» [Трифорова 1995, с. 431]. Крім того, фактом особистої участі в роботі «общедельського» з'їзду (у цьому випадку як румунський делегат) Х. Г. (К.) Раковський хотів продемонструвати болгарським тісним, що платформа БРСДП (о), незважаючи на певні тактичні розбіжності, сприймається керівництвом Другого Інтернаціоналу як цілком соціалістична.

Проте непримиренність ідеологів БРСДП (т. с.) своєю жорсткістю перевершила навіть відповідну тактичну платформу ленінської фракції РСДРП. Ні Х. Г. (К.) Раковський (за прямого сприяння МСБ), ні тим більше критикований більшовиками Л. Д. Троцький на ортодоксальній ЦК тісно-соціалістичної партії вплинути не змогли. В результаті, розчарований Троцький покинув Болгарію, причому раніше за всіх інших іноземних делегатів, що брали участь у відповідному конгресі БРСДП (т. с.).

Проте на цьому його об'єднавча діяльність не закінчилася. До кінця реалізуючи свої представницькі функції (а після візиту в Софію отримавши ще і додатковий імпульс для особистої антипатії), Л. Д. Троцький вирішив продовжити примиренську кампанію в Болгарії великою статтею в «Соціал-демократі» – у той час центральному органі (ЦО) РСДРП. В результаті ЦО прийняв до друку рукопис Троцького, в якому він викладав свої враження від офіційної поїздки в Болгарію. Стаття була опублікована під загальною назвою «На Балканах и о Балканах (вместо отчета)». В ній автор детально говорив про ситуацію, що склалася в соціал-демократичному русі Болгарії. Зокрема, він досить різко критикував тісних, яких називав «закрита політична секта» і підкреслено лояльно оцінював БРСДП (о), що об'єднала у своїх рядах «багато цінних соціалістичних елементів» [384, с. 69]. Далі слідували висновки про безумовну необхідність єдності обох соціалістичних партій. Оскільки стаття була написана напередодні восьмого конгресу Другого Інтернаціоналу, завершальною думкою Л. Д. Троцького стала декларація важливості об'єднання напередодні міжнародної зустрічі соціалістів в Копенгагені. «Інтернаціонал, – писав він, – дуже зацікавлений в тому, щоб його балканська секція з'явилася перед зовнішнім світом як єдине ціле» [1129].

Проте прагнення примиренця Троцького сформував певну точку зору на болгарське питання ще до початку соціал-демократичного форуму в Копенгагені зазнало несподіваного фіаско. Досі невідомо, хто винен в тому, що ця стаття не була опублікована вчасно, але випадок, або, швидше, більшовицькі члени редакції (ключову роль в більшовицькому сегменті редакції відігравав В. І. Ленін), затримали її, і вона з'явилася у пресі тільки 12 вересня 1910 р., тобто вже після закриття конгресу. Проте, навіть не реалізувавши свого завдання повністю, стаття Л. Д. Троцького просто не могла не викликати цілком передбачуваної реакції в колі ортодоксальної болгарської соціал-демократії. Відповіддю на неї стала зустрічна стаття Д. Благоева, без купюр опублікована в «Работнически вестник» і в більш скороченому варіанті усе в тому ж російському «Соціал-демократі».

Аналізуючи висновки Л. Д. Троцького, Д. Благоев, по-перше, відмічав, що вони «часто неправильні», а іноді просто «дивні». Потім він (як би наново занурюючись в зовсім ще недавню полеміку між тісними і «анархо-лібералами») ставив під сумнів тезу Л. Д. Троцького про можливий вплив розколу російського робітничого руху на конфлікт в болгарському соціал-демократичному русі. Твердження, слід сказати, дійсно дуже спірне, оскільки в цьому випадку, швидше, повинно йтися не про пряму зовнішню дію, а про внутрішню близькість об'єктивного політичного процесу. Побічно подібну близькість підтверджував і сам Д. Благоев, вказуючи на використання обома сторонами споріднених елементів соціал-демократичної аргументації. Завершувалася стаття гострою персоніфікованою критикою, спрямованою проти Л. Д. Троцького і Х. Г. (К.) Раковського особисто [106, с. 141–142].

Спільна акція Л. Д. Троцького і Х. Г. (К.) Раковського в липні 1910 р. стала останньою спробою Бюро підштовхнути тісних до об'єднання напередодні чергового конгресу Другого Інтернаціоналу. Проте після провалу і цієї примиренської кампанії у К. Раковського все ще залишалося більше року стабільного перебування в Софії, яке він використовував для публічних об'єднувачих виступів [762, л. 1], а також для підготовки нового соціал-демократичного видання газети «Наперед». Остання (упродовж 1911 – на початку 1912 р.) була рупором політичного впливу «лівих», в той же час формуючи підстави для її неформальної організаційної консолідації [Додаток А, 224].

Перший номер щоденної соціал-демократичної газети «Наперед» був надрукований в Софії 27 травня 1911 р. (далі газета виходила аж до 7 січня 1912 р.) [Додаток А, 225]. Через деякий час, Г. Бакалов, оцінюючи це видання, писав, що «великі і усебічні знання, високий політ і блискучий публіцистичний таланти Раковського зробили «Наперед» найкращою з усіх болгарських газет, що існували донині...» [990, с. 3–4]. Слід сказати, що до перспективи появи нового видання обидві соціалістичні партії поставилися по-різному. Так, ЦК БРСДП (о) на своєму засіданні 10 травня 1911 р. прийняв

рішення, яким він схвалював діяльність тов. Раковського, тоді як партія тісних соціалістів, як і слід було чекати, відреагувала на появу нового соціал-демократичного органу украй негативно [Додаток А, 226] [306].

Втім, морально готовий до подібної реакції Х. Г. (К.) Раковський, користуючись привілеєм політичного директора свого видання, без всяких коливань стверджував, що ідея «Наперед» викликала безперечну підтримку балканської соціал-демократії, крім того, на певному етапі вона навіть привернула увагу болгарського ліберально-демократичного істеблішменту [Додаток А, 227] [773, л. 1]. Отже, продовжував далі Раковський, соціалістична, загальнодемократична і надфракційна спрямованість «Наперед» ясно вказувала на об'єднавчі завдання цього видання, поступово перетворюючи його на «міст» між двома конкуруючими соціал-демократичними партіями [689].

Проте тут необхідно відмітити, що останнє затвердження редакційної колегії, як, власне, і самого Х. Г. (К.) Раковського, виявилось не цілком точним. Зокрема, складається враження, що з найперших номерів це видання існувало як незалежний орган центристської «лівиці». Причому побічно цю орієнтацію щоденного видання підтверджував і сам Х. Г. (К.) Раковський, який улітку 1911 р. (публікуючись на сторінках «Neue Zeit») підкреслював організаційний автономізм і стабільність марксистської ідеології центристського крила БРСДП (о) [Додаток А, 228]. Подібна позиція «лівиці», говорив він, завершуючи свій політичний коментар, може стати основою для відновлення єдності усього болгарського соціал-демократичного руху [239, с. 265].

Врешті-решт, після виступу Софійського комітету БРСДП (о), пов'язаного з оцінкою характеру італо-турецької війни, Х. Г. (К.) Раковський перестав приховувати свої політичні симпатії і відкрито перейшов до підтримки тактики лівого центрizmu. 24 вересня 1911 р. було надруковано символічний сотий номер «Наперед», в якому на першій сторінці повідомлялося про протекторат «лівиці» над вище названим виданням. У спеціально виділеній передовиці провідні представники центристської фракції

заявляли, що у зв'язку з постійними виступами проти Х. Г. (К.) Раковського і його газети, причому як з боку правих, так і з боку украї лівих, у прибічників цього видання виникло рішення «групуватися навкруги «Наперед» і зробити йому моральну і матеріальну підтримку» [471]. Однак, про те, які сили об'єднуватимуться навколо «Наперед», прямо не було сказано жодного слова. Втім, імена авторів статті говорили самі за себе. По суті, на підтримку Раковського і його видання виступили усі лідери лівоцентристської опозиції. За їх ініціативи було вирішено створити деякий «керуючий комітет» із семи осіб, на який віднині покладалися «усі тяготи і контроль над підприємством». До складу центрального «керуючого комітету» увійшли по-перше, сам Х. Г. (К.) Раковський і далі такі представники «лівиці»: М. Харлаков, Г. Бакалов, А. Сабатаєв, С. Тодоров, І. Божків і Т. Ілієв (Н. Сакаров) [471]. Як і слід було чекати, після офіційного визнання центристського характеру «Наперед» його форма і зміст принципово не змінилися [Додаток А, 229].

Отже, новий статус «Наперед» не відбився на принциповому для усієї редакції організуючому значенні (політичних поглядах і творчому потенціалі) особи Х. Г. (К.) Раковського. Як наслідок, до моменту закриття «Наперед» варненські «ліві» (місцевий підрозділ центристської «лівиці») писали про нього як про унікальний проект, що дійсно зумів «згуртувати» навколо себе різноманітні течії центристських груп БРСДП (о). Ось чому, продовжували далі варненські «ліві», про закриття цього видання «багато тужать» усі болгарські примиренці [715, л. 1]. Крім того, окрім думки рядових читачів «Наперед», на політичну належність щоденного видання вказувало дуже інтенсивне листування, яке виникло (після від'їзду Х. Г. (К.) Раковського) між ним і деякими членами «керуючого комітету». Так, у світлі згорання вказаного підприємства (у цьому випадку як економічної структури) тільки Г. Бакалов упродовж лютого 1912 р. чотири рази писав Х. Г. (К.) Раковському, прямо називаючи «Наперед» «органом нашої лівиці» [767, л. 1].

Таке трактування політичної платформи «Наперед» привело до того, що упродовж 1912 р. усередині «лівиці» все ще існувала якась туманна ілюзія

можливого відновлення цього видання. Принаймні, про це не пізніше 1 вересня 1912 р. писав Н. Сакаров, який вкотре пропонував Х. Г. (К.) Раковському свою допомогу і співпрацю [774, л. 1]. Очевидно, він, як і багато інших, не розумів, що примиренський період в болгарському житті Х. Г. (К.) Раковського був ним рішуче і безповоротно пройдений. Власне, добігав кінця відпущений ліміт засобів, часу, а головне, добігав кінця заряд внутрішнього оптимізму, який довгий час підживлював і оберігав центристські об'єднавчі надії цього одного з найбільш помітних представників лівоцентристського руху в Болгарії. Угодовська позиція правих, врешті-решт, відвернула Х. Г. (К.) Раковського від підтримки БРСДП (о), безсилля «лівиці» залишило тільки гіркоту жалю [Додаток А, 230]. Тепер попереду була Румунія, і тільки з нею однією він пов'язував свої загальнобалканські надії, що так, втім, ніколи і не реалізувалися.

Таким чином, підводячи підсумок під питанням про принципове значення об'єднувальної тактики лівоцентристської опозиції в Болгарії, слід зазначити, що подібна практика дозволила створити більш цілісну платформу для формування єдиної лівоцентристської фракції («лівиці») БРСДП(о)). При цьому вона не призвела, нехай навіть до зовнішнього, примирення двох ворогуючих напрямів болгарського марксизму, що отримали віддзеркалення в діяльності ортодоксальної партії тісних соціалістів а також, в тактиці реформістського (перш за все, група навколо видання «Камбана») крила РСДРП (об'єднаної). В даному випадку, слід також додати, що не дивлячись на всі старання більш сприйнятливої до завдань МСБ лівоцентристської фракції БРСДП(о), наближення Першої світової війни розкрило основні протиріччя в середині вже самого лівоцентристського руху Болгарії, повномасштабна трансформація якого становилася відтепер не просто можливою, а фактично вже невідворотньою політичною реальністю.

3.4. Характер локалізації лівоцентристського блоку РСДРП: політична практика російської соціал-демократії в контексті болгарського варіанту східноєвропейської моделі соціалістичного центризму

Звертаючись до питання про відособлення лівоцентристських фракцій і груп в соціал-демократичному русі Болгарії, і, більш того, вивчаючи їх як сегмент єдиного східноєвропейського соціалістичного простору, слід не лише активно використовувати практику можливих історичних реконструкцій, але і притягати методика розгорнутого компаративного аналізу. Як уявляється, найбільш продуктивним об'єктом для подібних досліджень є аналіз політичної платформи лівоцентристського руху в Російській імперії, про що раніше (але на ментальному рівні) згадувалось в спеціальному розділі, присвяченому аналізу цивілізаційної ролі феномена «культурного посередництва» в Болгарії та Росії.

Отже, досліджуючи феномен центризму в соціал-демократичній практиці Росії, слід спочатку мати на увазі його незавершений і, принаймні частково, рефлекторний характер. Тобто в цьому випадку необхідно враховувати той історичний контекст або, швидше, ті глобальні модернізаційні процеси, які на рубежі XIX–XX ст. буквально захлиснули більш статичний політичний простір Східної Європи. Міняючи свідомість, переорієнтовуючи ціннісні і культурні орієнтири, впливаючи на економіку і політику, хвиля модернізації, природно, стала імпульсом для активізації соціал-демократичного руху. У результаті, російські марксистичні, тривалий час перебуваючи в умовах еміграції, об'єднуючись і одночасно розпадаючись на численні фракції і групи, також почали продукувати характерніші для Заходу соціально-економічні і політичні ідеї, серед яких досить скоро стали помітні фрагменти лівоцентристської ідеології.

Сьогодні, порівнюючи динаміку лівоцентристського руху в Болгарії і Росії, слід вказати на неоднозначність трактувань (насамперед російського, а

також усього східноєвропейського варіанта лівого центризму), відбитих в радянській і пострадянській історіографії. На практиці це означає, що багато як російських, так і українських істориків, створюючи канони сучасної пострадянської історіографії, саме в цьому питанні послідовно ухилялися від вживання конкретніших професійних дефініцій [Додаток А, 327]. Складається враження, що незмінна відмова від вживання поняття центрим в сучасній історичній літературі безпосередньо пов'язана з його стійкою політизацією в Радянському Союзі. Як наслідок, можна говорити про практично повне нівелювання вказаної категорії, зміст якої традиційно інтерпретувався більшою мірою політично, ніж історично.

Отже, на сьогодні абсолютно очевидно, що про феномен центрим в російському соціал-демократичному русі можна і треба говорити. В той же час поза сумнівом, що в Росії цей рух був менш вираженим порівняно, наприклад, зі значенням лівоцентристської фракції в Німеччині або її аналогом в Болгарії. Втім, навіть тих, не цілком оформлених проявів центрим, які спостерігалися в соціал-демократичному русі Росії в першому десятиріччі ХХ ст., виявилось цілком достатньо для уточнення загального сприйняття вказаних процесів в масштабах Східної Європи в цілому і на Балканах (безпосередньо у Болгарії) зокрема [Додаток А, 328].

Узагальнено такий компаративний підхід, орієнтований на вивчення лівоцентристської стратегії в Росії, припускає не лише системне дослідження фактичного матеріалу, але і використання даних соціології, етнології, культурології, так само як і персоніфікований аналіз особистісного (емоційного і психологічного) впливу конкретних історичних персонажів. У цьому контексті також може йтися про характер етнополітичних розбіжностей усередині РСДРП, соціально-філософське підґрунтя яких мало підтвердження в ідейних установах таких «важкоатлетів» міжнародного робітничого руху, як К. Каутський, О. Бауер, В. І. Ленін та ін.

Тут слід зазначити, що подібний національний аспект ідеологічної платформи російської соціал-демократії особливо гостро виявився в умовах

тривалої полеміки, яку теоретики Бунду (після 1903 р. їх погляди все частіше розділяли меншовики-центристи) вели з лідерами більшовицької фракції РСДРП. Підсумком такого тактичного протистояння стала об'єктивна потреба у вивченні єврейського вектора в російському соціал-демократичному русі [Додаток А, 329], спрямованість якого багато в чому зумовила внутрішній зміст і характер цієї однієї з найбільш значущих марксистських партій Східної Європи. Принаймні так охарактеризував об'єднанчі тенденції в російському соціал-демократичному русі Ю. О. Мартов, виступаючи у Вільно в 1895 р. [588, с. 45; 570]. Десятиріччя потому цю думку Ю. О. Мартова опосередковано підтвердив і Г. В. Плеханов, який, аналізуючи місце Бунду в загальноросійському соціал-демократичному русі, писав про свою «гарячу симпатію» до цієї організації [Додаток А, 330] [869, л. 1] [Додаток А, 331].

Показово, що цей же національний вектор російського марксизму зазначила і така далека від інтересів соціал-демократії установа, як Особливий відділ Департаменту поліції. Зокрема, в ході діловодства, пов'язаного із спостереженням за неблагонадійним соціалістичним («анархістським») елементом, поліцією було зафіксовано величезну кількість матеріалу «політичного характеру», що характеризує революційні настрої в єврейському середовищі, причому як на місцевому, так і на більшому регіональному рівні. (Див. матеріали «Про розшук осіб у справах політичного характеру» [Додаток А, 332] [679, л. 1–22], а так само самостійні частини цієї справи: ч. 5, ч. 8, ч. 12, ч. 14, ч. 20 тощо).

Таким чином, одним з найважливіших чинників політичної трансформації російського марксизму виявилася безпосередня дія єврейського елемента. Функціонуючи в загальноросійському соціал-демократичному русі як «асимілятори» (євреї «іскрівці») або приймаючи більш національну позицію Бунду, виправдану загрозливою антисемітською реальністю останнього передреволюційного десятиріччя [Додаток А, 333], єврейська революційна інтелігенція, так або інакше, посіла одне з найважливіших місць в ідейно-політичному розвитку РСДРП [Додаток А, 334]. При цьому

Загальний єврейський союз досить часто займав підкреслено центристську позицію, стійко підтримуючи лівоцентристські прояви, характерні для меншовицької платформи дореволюційної російської соціал-демократії.

Слід сказати, що вивчення ідеологічної платформи і конкретної політичної діяльності членів Загального єврейського робітничого союзу мало в радянській історіографії досить складний характер. Так, з одного боку, Бунд однозначно оцінювався більшістю авторів як «дрібнобуржуазна націоналістична організація». З іншого, його присутність, очевидно, все ж була потрібна для створення опортуністичного фону, здатного вигідно відтіняти «ідеологічно звирену» позицію більшовицької фракції РСДРП. Винятком із цієї історіографічної аксіоми стали лише деякі праці, написані буквально відразу або в перші роки після революції. Зокрема, такий характер мали, по-перше, книга колишнього бундівця, згодом більшовика, М. Рафеса «Очерки по истории Бунда» (опублікована видавництвом «Московський робочий» в 1923 р.) [Додаток А, 335] і, по-друге, роботи спеціаліста з історії революційних єврейських організацій Н. А. Бухбіндера. Обидва ці автори активно зверталися до документального матеріалу, послідовно вводячи його в широкий науковий обіг. На жаль, як вже відзначалося вище, пізніші автори не утрудняли себе детальним вивченням джерел. Чітко відпрацьовані кліше, що класифікують націоналістичну і опортуністичну суть Бунду, плавно перетікали з однієї роботи в іншу, не зачіпаючи і ніяк не аналізуючи справжні погляди і цілі Союзу [Додаток А, 336]. В той же час слід зазначити, що більшість дослідників вважали за краще звертатися до історії Бунду в першу чергу у зв'язку з вивченням генезису більшовицької фракції РСДРП. У такому ключі були написані роботи Ю. В. Анісіна [30]; Е. М. Бондаревської і М. І. Горбунова [120]; Т. Ю. Бурмістрової [134]; Б. Г. Баглінова [41, с. 53] та ін.

Тільки починаючи з останнього десятиріччя ХХ ст., завдяки низці політичних перетворень в Східній Європі і безпосередньо на пострадянському просторі, в історичній науці почався процес переосмислення застарілих норм і ідеологічних оцінок. В результаті, уперше були опубліковані тематичні збірки

документів і наукові дослідження, що зачіпають усю палітру ідеологічних переконань і політичної практики Бунду. Серед досліджень такого роду слід назвати роботи українського історика В. І. Гусева [233, с. 19–29; 234, с. 33–41 [Додаток А, 337]], статті І. В. Боброва [113, с. 152–169], джерелознавчі коментарі О. Свалова [132, с. 207–244], статті М. В. Лобанової [528, с. 173–180; 534, с. 71–78; 536, с. 122–134]. Значною мірою обговорюваному питанню присвячені матеріали, що вийшли під редакцією російської дослідниці Л. Б. Милякової [426] та ін. Крім того, досить активно почали видаватися роботи (наприклад, М. Дербаремдикера [261, с. 42–53], С. Кальяна [397, с. 58–66.], В. Орлянського [710, с. 150–154] та ін.), пов'язані із соціально-економічним і політичним розвитком єврейського народу в Російській імперії у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Далі, істотне значення для дослідницької роботи мають: збірка документальних матеріалів з історії лівих єврейських рухів кінця ХІХ – початку ХХ ст. «Соблазн социализма», опублікована під редакцією О. І. Солженіцина в 1995 р. [1062] і хронологічно-тематичний покажчик «Евреи и еврейский вопрос в литературе советского периода», що вийшов в 2000 р. [1037]. Нарешті, вищою точкою в сучасному вивченні документальної спадщини Бунду стало видання (2010 р.) унікальної колекції матеріалів, що створювалися протягом усієї політичної історії єврейського Союзу. Це документальне зібрання було опубліковане у рамках проекту «Политические партии России» під назвою «Бунд. Документы и материалы» [133].

В той же час, аналізуючи генезис центризму в загальноросійському соціал-демократичному масштабі, необхідно ще раз нагадати про ту фатально непереборну межу, яка, як випалена земля, пролягла на кордоні сучасної (у цьому випадку російської, української та ін.) і радянської історіографії. У такому контексті навіть найкращі, фактологічне насичені роботи радянського періоду не могли претендувати на повноту й об'єктивність історичного дослідження. Таким чином, як вже відзначалося раніше, тільки після розпаду СРСР історіографія з цієї проблеми була доповнена групою принципово нових

досліджень, що вводили в науковий обіг величезну кількість недоступних раніше документів, а також публіцистичних і мемуарних творів. Серед авторів цієї «нової» хвилі, орієнтованих на багатовекторність у вивченні історії соціал-демократичного руху в Росії, можна назвати С. В. Тютюкіна і В. В. Шелохаєва [1156; 1157; 1158; 1162; 1163; 1225; 1226], І. Х. Урилова, що є сьогодні одним з найбільш відомих біографів Ю. О. Мартова [1168], В. Булдакова [131], О. В. Волобуєва [186], М. І. Смирнову [1061], Ю. Г. Фельштинського і Г. І. Чернявського [919] та ін. [Додаток А, 338]. Також безперечно, у цьому випадку вже джерелознавчий, інтерес становлять матеріали (а саме протоколи з'їздів РСДРП, відповідна документація охоронного відділення, протоколи, звіти і витяги з резолюцій з'їздів Бунду та ін. [Додаток А, 339]), опубліковані як в радянський період, так і безпосередньо після розпаду СРСР.

Отже, визначаючи хронологію найбільш раннього етапу, характерного для генезису лівоцентристської ідеології в Росії, слід, імовірно говорити як мінімум про три фази цього процесу. По-перше – це нерегульована діяльність соціал-демократичних груп, що тривала з кінця ХІХ ст. (включаючи Перший з'їзд Бунду і мінський з'їзд РСДРП) до кінця 1902 р.; по-друге – це період підготовки Другого з'їзду партії і нарешті, по-третє, – це нетривалий період після Другого з'їзду, що завершився формальним розколом РСДРП.

Зрозуміло, що в умовах вказаної організаційної дисперсності особливо істотною виявилася примиренська, поки що неясно виражена функція центризму, яка традиційно передбачала роботу з об'єднання розрізнених соціал-демократичних сил країни. Власне напередодні Першої російської революції це питання вже не здавалося надмірно абстрактним, вимагаючи на тлі надзвичайного потрясіння політичного життя надзвичайної напруги сил, а значить, як писав Л. Д. Троцький в 1905 р., «...з вождями, якщо вони того хочуть, без вождів, якщо вони залишаються пасивними, проти вождів, якщо вони протидіють, єдність, щоб там не було...» [1122, л. 14].

Проте, незважаючи на об'єднавчі потуги 1906 р. [Додаток А, 340], потенціал політичної толерантності усередині РСДРП почав досить швидко вичерпуватися. З одного боку, це було пов'язано із спадом революційних пристрастей, без тиску яких порушувалася крихка рівновага, що склалася між більшістю соціалістичних фракцій і груп. З іншого, це була візуалізація глобального соціалістичного конфлікту, що відбився в різниці тактичних установок двох найбільш значущих фракцій РСДРП. Російський історик С. В. Тютюкін із цього приводу писав, що більшовики прийняли як головного партнера пролетаріату селянство, а меншовики ліберальну буржуазію (яку вони класифікували як носія «цінностей європейської політичної культури») [1162, с. 209]. Таким чином, використовуючи аналітику С. В. Тютюкіна, можна ще раз підтвердити правомочність однієї з центральних тез означеного дослідження, а саме, трактування міжфракційних конфліктів усередині східноєвропейських соціал-демократичних партій як частину ширшого соціокультурного протистояння (що в цьому випадку реалізовується на прикладі РСДРП).

Отже, виявившись втягнутими в процес цивілізаційної адаптації, ліві центристи були вимушені пристосовувати свою ідеологію до російських політичних реалій. В результаті, вони спробували закрити очі на деякі радикальні «недоліки» в політичній практиці більшовизму, протиставляючи їм гасло внутрішньопартійної єдності (принаймні саме так через півтора десятиріччя обґрунтовував несподівані стрибки лівоцентристської ідеології Ю. Мартов) [578, с. 20]. Зрозуміло, що такий процес (звуження ідейно-політичної платформи) не міг не вплинути на характер усього лівоцентристського руху в Росії. Таким чином, можна сміливо стверджувати, що російський політичний максималізм зробив свій внесок у перегляд лівоцентристської моделі в Східній Європі, спочатку орієнтуючи її на радикальнішу платформу, особливо порівняно з помірною тактикою аналогічних течій французької, австрійської і німецької соціал-демократії.

Проте слід зазначити, що, незважаючи на підкреслено класові декларації російського центрризму, представники цього напрямку в питаннях тактики діяли як переконані супротивники централізації. Урешті-решт, вони класифікували внутрішню платформу ортодоксального крила РСДРП як «бонапартизм», причому «бонапартизм», що супроводжується прямим порушенням основних принципів європейської соціал-демократії. Зрозуміло, що така невідповідність теорії і практики не залишала сумнівів в еkleктичності лівоцентристської моделі, примиренські завдання якої найширше реалізувалися в дореволюційній діяльності Л. Д. Троцького (у його газеті віденська «Правда»), а також у проектах більшої частини ідеологів Бунду. Тоді як меншовицький напрям, представлений знаменитим тандемом Мартов–Дан [Додаток А, 341], виступав не більше ніж за часткове об'єднання антибільшовицьких сил, необхідне, із їхньої точки зору, для створення внутрішньої опозиції політичному «консерватизму» ленінської більшості [Додаток А, 342].

Таким чином, можна сказати, що аналогічно до своїх колег в Болгарії, носії лівого центрризму в Росії також зробили об'єднувчий принцип одним з основних напрямів своєї внутрішньої платформи. Проте, на відміну від болгарської «лівиці», в Росії практика об'єднання стала ще і чинником організаційного відокремлення, тобто одним з найважливіших аспектів публічної локалізації центристських настроїв в соціал-демократичному середовищі.

Проте вже П'ятий з'їзд РСДРП (1907 р.), незважаючи на публічні декларації єдності, ілюстрував механістичність внутрішньопартійного об'єднання. Власне, тільки реальна політична боротьба, орієнтована на формування потужнішої соціалістичної партії, та до того ж ще і помножена на об'єднувчу тактику керівництва Другого Інтернаціоналу, могла тимчасово забезпечити нівелювання ідейних розбіжностей, що ховалися в надрах формально єдиної РСДРП. Проте в умовах спаду політичної активності мас внутрішньопартійні розбіжності стали виявлятися з ще більшою силою,

погрожуючи зсередини підірвати крихке status quo, характерне для стійкої дисперсності соціал-демократичної свідомості в Росії.

Отже, «...води великого потопу явно вже йдуть на спад», писав у своїх чорнових зошитах за 1910 р. Л. Д. Троцький, згадуючи ситуацію післяреволюційної апатії середини 1907 рр. [1207, л. 3]. У цих умовах разом з втратою реальної потреби в практиці «єдиності», РСДРП почала швидко втрачати і так важко набуту єдність. Як наслідок, меншовицька і більшовицька фракції не лише ще більш віддалилися одна від одної, але і розділилися на ряд дрібніших течій, відомих у більшовиків як одзовісти і ультиматисти [Додаток А, 343], а у меншовиків як ліквідатори і меншовики-партійці [Додаток А, 344]. В результаті, у кінці 1907 – на початку 1908 рр. соціал-демократичний друк зафіксував новий виток тактичних протиріч, пов'язаних, на перший погляд, з особистими амбіціями В. І. Леніна, Ю. О. Мартова, О. М. Потресова, Г. В. Плеханова, О. О. Богданова та ін. У той же час на глибинному рівні таке протистояння означало пряме вираження прозахідної орієнтації меншовизму, що прагнув (в організаційному плані) здолати властиву централізацію РСДРП і перетворити її на сучаснішу парламентську партію західного типу (тобто ближчу за внутрішньою структурою до більшості найбільших партій Другого Інтернаціоналу).

Слід сказати, що сам Мартов рішуче стверджував, що він і його однодумці з «Голоса социал-демократа» не були ліквідаторами, принаймні в тому сенсі, в якому говорив про меншовицьку опозицію Ленін, послідовно нівелюючи усі антибільшовицькі течії, які в цьому випадку легко зводилися до єдиного «опортуністичного» знаменника. Більше того, в полемічній брошурі Ю. О. Мартова «Спасители или упразднители?», що отримала широкий розголос [Додаток А, 345], ним були чітко виділені три основні течії («голосівці», «правдівці» [Додаток А, 346] і Бунд), що перебували на близьких об'єднувчих позиціях, але при цьому в явній опозиції до одноріднішої групи В. І. Леніна [Додаток А, 347].

Головна відмінність політичної платформи нової фракції, за твердженням Мартова, полягала, з одного боку, в переконаності його представників в значенні «старої партійної організації» і, відповідно, в стійкій відмові від ліквідаторської практики «зорістів» [Додаток А, 348], а з іншого – в рішучому запереченні «бланкістських» проявів більшовизму. По суті, за власним твердженням деяких центристів, «голосівці», перебуваючи під впливом соціалістичних поглядів К. Каутського [Додаток А, 349], усього лише намагалися окреслити зовнішні межі західного ревізіонізму, з тим щоб надалі послідовно виявляти подібні тенденції в політичній практиці вже російської соціал-демократії [Додаток А, 350].

В той же час не можна не помітити, що, незважаючи на люті нападки Г. В. Плеханова, Ю. О. Мартов не поспішав визнавати ревізіоністське «падіння» О. М. Потресова [Додаток А, 351]. Більше того, він продовжував зберігати свою переконаність в небажанні Потресова «ревізувати марксизм» навіть тоді, коли гострота конфлікту поставила під загрозу цілісність «голосівської» редакції, яку «батько російського» марксизму покинув навесні 1909 р. [862, с. 551–554]. Втім, оцінюючи ситуацію, що склалася в центральному органі меншовизму (у кінці 1908 – першій половині 1909 рр.) з точки зору соціокультурної функції центризму, слід зауважити, що вона цікава не стільки добре відомою примхливістю Плеханова, скільки констатацією помірно-об'єднаної позиції Мартова. Намагаючись якомога точніше сформулювати суть цих поглядів, Мартов писав Плеханову про своє «...прокляте ремесло ...усе життя... піклуватися про склеювання колективів, що розклеюються» [Додаток А, 352] [862, с. 552]. Зрозуміло, що така тактична толерантність, а в певному значенні, мабуть, і практична недалекоглядність Ю. О. Мартова були абсолютно неприйнятні ні для радикальної практики В. І. Леніна (останній, у своєму зверненні до ЗБЦК [Додаток А, 353] у квітні 1910 р. писав, що позиція Мартова і Дана є результатом їх «...суперечливої місії стояти і за партію, і проти партії» [518, с. 6]), ні для парламентських

ескапад переконаних ліквідаторів, на кшталт О. М. Потресо́ва, що рішуче відкидали радикальну природу майбутньої революції [Додаток А, 354].

Врешті-решт, резюме з приводу антиліквідаторської платформи центрризму прозвучало з вуст Л. Д. Троцького. В одному зі своїх листів, датованому 1909 р., він писав: «...партія сьогодні – вітрило... Воно безсило висить, і на ньому утворилися десятки складок. Навіть плями іржі... звичайно, зняти вітрило треба... Але стояти, колупаючи в носі, біля вітрила і запевняти: Непридатний! Дивіться: не везе, не підсувається...», як бачимо, коментарі тут зайві. У Троцького їх, до речі, теж не було, оскільки вони трансформувалися в несподівано гірке, зазвичай не властиве його діяльній натурі резюме: «...нічого ви, пани, не вчитеся». [793, л. 4, 4 об.].

Слід сказати, що питання про те, чого повинні вчитися «пани» меншовики в різні періоди політичного життя Троцького було наповнене дуже суперечливим, а іноді і прямо протилежним сенсом [Додаток А, 355]. Втім, навіть свідомо перебуваючи поза фракційним розломом РСДРП, Троцький, по суті, не мав чітко вираженого погляду на значення меншовицької опозиції, іноді показово зближуючись з її центристськими представниками [795, л. 1]; [790, л. 27–53]; [816, л. 17–18], а іноді, відсажуючись від її тактичної платформи як від російського еквіваленту загальноєвропейського опортунізму.

Видання Троцького (нелегальна газета – віденська «Правда») почало набувати своїх реальних контурів восени 1908 р. [Додаток А, 356] [1142, с. 216]. Власне, до цього часу необхідна сума для реалізації цього проекту була вже знайдена, також досить швидко визначився і склад редакції, до якої, окрім самого Л. Д. Троцького увійшли А. А. Іоффе, В. Л. Копп, М. Ю. Семковський і М. І. Скобелєв. Всього за період з 1908 по 1912 р. було видано 25 номерів віденської «Правди».

Розглядаючи платформу віденської «Правди» як деяке публіцистичне віддзеркалення примиренських поглядів Троцького, не можна не вказати на її тісний зв'язок з політичною концепцією вже згадуваного раніше болгарського соціал-демократичного щоденного видання «Наперед» [Додаток А, 357]. Таким

чином, з'являються дуже вагомими причини для розмови про особливу специфіку лівоцентристської преси в Східній Європі (принаймні на прикладі видань Л. Д. Троцького і Х. Г. (К.) Раковського), що пропагувала об'єднавчу тактику Другого Інтернаціоналу між 1908–1912 рр. На жаль, природним результатом такої діяльності виявилось більш ніж складне становище обох газет. Привертаючи увагу правих соціалістичних фракцій, але при цьому часто різко дистанціюючись від них, вони, з одного боку, викликали зрозуміле роздратування у представників груп реформістів, а з іншого – до останнього номера залишалися об'єктом незмінної критики, характерної для прибічників радикального крила, як російської, так і болгарської соціал-демократії [Додаток А, 358].

Крім того, осмислюючи спільність лівоцентристських поглядів Троцького і Раковського, слід повернутися до того, що в практичному сенсі завданням Л. Д. Троцького на деякий час стала організація примиренської компанії в російському соціал-демократичному русі, аналогічна об'єднавчій місії Х. Г. (К.) Раковського в Болгарії [Додаток А, 359]. Таким чином, необхідно ще раз підкреслити, що довоєнну політичну діяльність їх обох (як Троцького, так і Раковського), очевидно, слід розглядати як один з етапів об'єднавчої стратегії Бюро Другого Інтернаціоналу, що пізніше виявилася в конкретних ініціативах К. Легіна і Е. Вандервельде, а також в черговому витку об'єднавчих ініціатив Раковського в 1914 р. Втім, як відомо, в соціалістичному просторі цих країн брюссельські об'єднавчі проекти реального успіху не мали. Більше того, в Росії невдачі подібних ініціатив не змогли запобігти навіть особисті контакти представників меншовицької фракції з окремими членами соціалістичного Бюро (в першу чергу з видними представниками соціал-демократичної партії Німеччини [838, с. 6–7; 677; 688; 667; 668] та ін.).

В той же час на побутовому рівні більшість об'єднавчих ініціатив стикалися (після 1907 р.) з дуже делікатною проблемою, яку коротко можна охарактеризувати як питання про шляхи нелегального фінансування РСДРП. Іншими словами, на поверхню було підняте питання про фінансові кошти

Більшовицького центру (БЦ [Додаток А, 360]), авантюрну здобич яких меншовики усіма силами прагнули обмежити [Додаток А, 361], але від розділу яких, вони проте не поспішали відмовлятися. Як відомо, «екси», про яких меншовики, у кращому разі, говорили як про більшовицьке «ухарство», а в гіршому, – як про результат діяльності «скупників краденого» і «звідників» [Додаток А, 362], були заборонені ще V з'їздом РСДРП. Проте, коли в умовах спаду революційної активності мас кошти партії почали потихеньку вичерпуватися, більшовики пішли на відновлення нелегальних операцій. Тобто, по суті, звернулися до елементів тієї самої екстремістської тактики, яка свого часу обурювала керівництво меншовицької фракції, а пізніше довгі роки тривожила уяву тих дослідників, які були схильні зв'язувати зліт більшовицької течії не стільки з її ідеологічним кредо або з реальністю політичної ситуації в країні, скільки з кримінальщиною і наступним фінансовим підживленням німецького уряду [Додаток А, 363] (див. наприклад, [329] та ін.).

Найбільш гучних більшовицьких справ було три: [Додаток А, 364] поперше, знаменита Тифліська справа Камо (С. А. Тер-Петросян) [Додаток А, 365]. Далі слідував інцидент, пов'язаний із спробою друку фальшивих грошей в Німеччині [Додаток А, 366]. В цьому випадку емісія мала бути організована силами російських емігрантів, але під прикриттям німецької соціал-демократії. Нарешті, третє питання було пов'язане з вилученням спадку М. П. Шміта – племінника С. Морозова, що отримав значну частину його майна.

Отже, фінансові розбрати стали ще одним зовнішнім проявом міжфракційних протиріч, які, посилюючись з кожною хвилиною, чітко вказували на масштаби відцентрових тенденцій усередині формально єдиної РСДРП. Мій лист – «крик душі», писав Троцькому Мартинов, «Ленін грошей не віддав...» [829, л. 66–70]. Дещо спокійніше і одночасно жорсткіше було резюме паризьких меншовиків, що склали в 1911 р. спеціальний документ «О положении дел в партии». Зокрема, оцінюючи діяльність «колишнього

БЦ», паризькі меншовики підкреслювали, що властива більшовизму практика експропріацій на пленумі 1910 р. була названа «помилково зрозумілими інтересами партії». Проте на поглядах ленінської групи це ніяк не відбилося. В результаті, «...якщо б ці особи погодилися добровільно зійти з арени партійної діяльності за умови отримання назад переданих ними в партію грошових сум, то партія не багато втратила б, якби хоч такою ціною позбавилася від джерела деморалізації партійного життя» [740, с. 10].

Таким чином, оцінюючи ідейно-політичну ситуацію, що склалася в РСДРП напередодні січневого пленуму 1910 р., хотілося б услід за В. І. Леніним і Ю. О. Мартовим ще раз підкреслити організаційну різноманітність лівоцентристської платформи в Росії (а саме, специфічну спрямованість політичних платформ групи Троцького, «голосівців» і Бунду). В той же час, говорячи про локалізацію цієї фракції, не можна умовчати про природні для її формату протиріччя, вимушені проте все частіше відступати перед особливим значенням об'єднаної тактики Інтернаціоналу.

Найбільш агресивним сегментом лівоцентристського простору РСДРП виявилася група «позафракційного» Л. Д. Троцького, який, за його власними словами, з 1909 р. роздумував про перспективу пролетарської диктатури в Росії. Не розділяючи войовничого настрою прибічників віденської «Правди», правий фланг лівоцентристської опозиції упевнено зайняли «голосівці», які, не будучи ліквідаторами, проте ставилися до цього напрямку досить толерантно. У зв'язку з цим вони послідовно критикували ті кроки (назустріч ленінській фракції), які їх змушували робити Л. Д. Троцький і Бунд, «енергійно відстоюючи необхідність уникнути нового конфлікту» усередині РСДРП [582, с. 299]. В результаті, їх погляди часом викликали відкрите невдоволення Троцького, що не раз погрожував публічно дистанціюватися від неповноцінно-фракційної, як він писав, платформи меншовизму [245, с. 263].

У ситуації, що склалася, бундівці зайняли найбільш послідовну позицію (очевидно, про них можна говорити як про центристів у масштабах усього лівоцентристського напрямку), відповідно до якої їх політична програма

виявилася розташованою між двома більш крайніми тактиками, представленими соціалістичними поглядами Л. Д. Троцького і «голосівців» [Додаток А, 367]. Очевидно, однією з причин такого, «серединного» [Додаток А, 368] положення Бунду, послужила його етнічна відокремленість, яку лідери Союзу спробували використовувати як тактичний щит, необхідний в умовах ідейно-політичних розбіжностей і фінансових чвар, що все повніше проникали в найрізноманітніші сфери внутрішнього життя РСДРП.

У зв'язку з цим цікаво, що резолюції перших, фактично все ще післяз'їздівських [Додаток А, 369] конференцій РСДРП, були відкориговані не стільки меншовиками, скільки представниками єврейського Союзу. Цю особливу роль Бунду практично відразу відмітили більшовики, особливо виділяючи його тактику як «пособницьку» [Додаток А, 370]. Втім, більшовицька теза про міцність меншовистсько-бундівського союзу, запропонована радикальними марксистами в 1908 р., була явним перебільшенням, викликаним, швидше за все, загостренням затяжної політичної кризи.

Власне, в приватному листуванні Ф. І. Дана і Л. Д. Троцького дійсно зустрічаються місця, присвячені Бунду (як правило, це традиційні питання, пов'язані з практикою БЦ і загальнопартійним фінансуванням), проте вони не відрізняються надмірною симпатією до останнього. Так, наприклад, в одному зі своїх листів Дан підкреслював, що бундівці «...не можуть набратися хоробрості хоч би дуже шанобливо доповісти... «утримувачам» [Додаток А, 371] абсолютно невідомий їм факт, що... (очевидно, «гроші» – Т. М. В.) у кишені у Леніна, і що він ними зловживає...» [848, л. 30]. В той же час низка власне бундівських документів, навпаки, вказувала на гнучкіший характер внутрішньої тактики єврейського Союзу, що підпорядкував свою платформу об'єднавчим принципам МСБ. Як наслідок, в ідеологів Бунду склався свій погляд, по-перше, на питання про значення ліквідаторської концепції правої течії меншовизму і, по-друге, на систему фінансової діяльності БЦ.

Слід сказати, що в обох випадках єврейський Союз не зрадив миротворчим принципам соціал-демократичного центрizmu. Наприклад, визнаючи наявність значних сум, що знаходилися, очевидно, на одноосібному рахунку більшовицької фракції, бундівці проте критикували лєнінцїв (останніх вони, на відміну від одзовістів і ультиматистів, називали «справжніми більшовиками») не за авантюрність їх фінансової діяльності, а за те, що вони, діставши такі широкі можливості, не побажали сприяти продуктивнішій роботі Центрального Комітету. Цікаво, що В. І. Лєніна представники Бунду (у своєму внутрішньому листуванні між ЦК і ЗБ) шанобливо називали «сам», причому використовували цей займенник неодноразово, що свідчило про повне (як особисте, так і політичне) взаєморозуміння між адресатами [803, с. 788–802]. В той же час, як підкреслював в одній зі своїх статей Ф. М. Койген, бундівці рішуче критикували лєнінську тезу про тактичну боротьбу на два фронти (одночасна опозиція ліквідаторству і бойкотизму), вимагаючи помістити в центр внутрішньопартійних розбіжностей принцип класової боротьби. В цьому випадку, вважали в керівництві Союзу, питання про єдність партії було б поставлене на такий ідеологічний фундамент, від якого вже не змогла б «відхилитися» жодна достовірно соціалістична фракція [431].

Далі, говорячи про друге принципове питання в об'єднавчій стратегії Бунду (про ставлення єврейського Союзу до проблеми легального або нелегального існування соціалістичної партії в Росії), слід підкреслити, що це питання з часом набуло дуже складного і неоднозначного характеру. Зокрема, з одного боку, ідеологи Бунду повинні були чітко визначитися у своєму ставленні до захоплень реформістів меншовизму. Тоді як з іншого, до їх завдань входила класифікація близьких тактичних розбіжностей, що виявилися в політичній практиці вже самої єврейської організації. Врешті-решт, оцінивши ситуацію, що склалася в партії, бундівці пішли шляхом формальної диференціації меншовизму, більш менш чітко вичленовуючи його центристське ядро (взаєморозуміння з яким було можливе), але при цьому

рішуче відкидаючи більш конформістську тактику ліквідаторства. На практиці це вилилося на підтримку концепції «третього» шляху, яку, на думку Койгена, Мартов не лише не відкидав, але навіть пропагував, виступаючи за міжфракційну толерантність, без якої, як вважали в Союзному ЦК, партійне об'єднання було б в принципі неможливе.

Паралельно з аналізом лівоцентристської платформи «голосівців» бундівці розвернули широку антиліквідаторську кампанію, виступаючи з цього питання набагато рішучіше за своїх помірніших союзників. Результатом такої діяльності стали рішення липневої наради ЦК Бунду (1911 р.), в ході якої її учасники в категоричній формі заявили, що Союз ніколи не розділяв і не розділяє ліквідаторських поглядів меншовизму. Більше того, окремі представники бундівського ЦК, такі як, наприклад, І. Л. Айзенштадт, спираючись на точку зору віденської «Правди», навіть висловили сумнів у правомочності визначення подібної тактики як соціалістичної [18, с. 823].

Втім, тут слід підкреслити, що, незважаючи на усі публічні заяви ЦК, усередині Бунду так само деякий час існувала течія, близька за типом до офіційної концепції російського ліквідаторства [Додаток А, 372]. Проте, за свідченням Айзенштадта, вона ніколи не досягала «зорістських» масштабів, що істотно вплинули на характер легальної соціалістичної преси (про це писав колега Айзенштадта Койген) і, крім того, відбилися у внутрішній платформі низки місцевих меншовицьких організацій.

Отже, до 1910 р. центристський пасьянс в соціал-демократичному русі Росії був вже остаточно розкладений. У цих умовах об'єднавчу платформу Бунду, очевидно, слід оцінювати як найбільш стабільну, здатну в певний момент урівноважувати навіть примиренські пориви Троцького, імпульсивність і амбітність якого цілком могли конкурувати із широтою і ґрунтовністю вказаної соціалістичної організації. В результаті, всупереч очевидній можливості часткового об'єднання усієї правої фракції РСДРП, на якій наполягали багато меншовицьких лідерів [Додаток А, 373], антибільшовицька опозиція (очевидно, не без впливу лівоцентристських

поглядів Троцького і Бунду [868, с. 233–243; 151]) пішла на ще одну, цього разу вже останню спробу відновлення тактичної єдності партії.

Як відомо, завершальною точкою глобальних об'єднавчих ініціатив став січневий пленум ЦК РСДРП, що відбувся в Парижі між 2 (15 січня) – 23 січня (5 лютого) 1910 р. В історію він увійшов під назвою «довгого» або «об'єднавчого» пленуму, метою якого стало гальмування внутрішньопартійних роз'єднувальних процесів, що поступово наростали в де-юре все ще єдиному організмі Російської соціал-демократичної партії. Пізніше Л. Д. Троцький зумів дуже точно визначити цю мету як спробу створення «...єдності політичних дій при наявності розбіжностей...» [1207, л. 5].

Слід сказати, що на перший погляд, основні завдання пленуму 1910 р. виглядали досить буденно. Так, по-перше, на ньому було порушене питання про закриття найбільш великих фракційних видань (меншовицького «Голосу соціал-демократа» і більшовицького «Пролетаря»), по-друге, розглядалося коло проблем, пов'язаних із фінансуванням більшовицької фракції і, відповідно, з долею багатотисячного спадку М. П. Шміта. В той же час очевидно, що глибинне завдання паризького пленуму було значно ширше за пошуки локальної об'єднавчої тактики, претендуючи на розробку особливої соціалістичної стратегії, прийнятної для усєї російської соціал-демократії в цілому.

Певною мірою про атмосферу пленуму і про суть прийнятих там рішень можна судити на підставі стриманих коментарів В. І. Леніна, вимушеного, принаймні тимчасово, обмежувати свою неприязнь до примиренських настроїв в партії [868, с. 233–243; 582], (див. також [1162]). Паралельно аналогічну позицію зайняли і представники правої течії меншовизму (що об'єдналися навколо видань «Відродження» [Додаток А, 374] і «Наша зоря» [Додаток А, 375]), які також не поспішали з офіційним визнанням об'єднавчої тактики центризму. З одного боку, їх зупиняв «чинник морального розкладання» більшовизму або, інакше кажучи, фінансова стратегія БЦ [662,

с. 27]. Тоді як з іншого – вони ніяк не могли співвіднести радикалізм ленінської фракції з перспективою політичної еволюції, яку вважали необхідною для розвитку великої політичної партії парламентського типу (а саме такою вони вважали за краще бачити майбутню легальну РСДРП).

У цьому контексті найбільш послідовною в декларації принципів об'єднання виявилася позиція Ю. О. Мартова, який (за твердженням одного з видатних істориків і біографів меншовизму Б. І. Ніколаєвського) [Додаток А, 376] на якийсь час дійсно «повірів... «націоналам» [152, с. 17]. Крім того, внутрішню готовність «голосівців» піти назустріч об'єднавчим рішенням пленуму, з одного боку, підтверджувало листування все того ж Ю. О. Мартова з О. М. Потресовим, а з іншого, резюме, цього разу вже власне меншовицької, наради в Парижі [584; 740, с. 7–11]. Таким чином, складається враження, що особисті переконання Мартова, а також ідейний вплив, що чинив на нього Бунд і, опосередковано, Троцький, послужили точкою опори, необхідною для поглиблення лівоцентристської тактики «голосівців», що оберталася в 1910 р. навколо паритетного (по суті справи, центристського) принципу тактичного об'єднання партії.

Отже, офіційним підсумком пленуму стали публічні декларації, пов'язані з питанням про необхідність соціалістичної єдності [431, с. 839]. Слід сказати, що у більшовиків, на відміну від представників бундівського ЦК, такі перспективи особливого оптимізму не викликали. «...Меншовики, «правдисти» і бундівці, – писав із цього приводу Ленін, упевнено ідентифікуючи членів лівоцентристської опозиції, – пропонували такий склад ЦО, який забезпечив би «нейтралізацію» двох протилежних течій партійної думки...» [489, с. 257]. З точки зору Леніна, це і був гірший варіант примиренства, що, з одного боку, ігнорував класові принципи партійного будівництва, а з іншого – підтримував антибільшовицькі настрої в РСДРП. Саме у цьому, підкреслював Ленін, полягає суть примиренства «...Троцького і К°, яке на ділі служить найвірнішу службу ліквідаторам і одзовістам, а тому є тим більше небезпечним злом в партії, чим хитріше, вишуканіше, фразистіше

воно прикривається нібито партійними і нібито антифракційними декламаціями» [Додаток А, 377] [489, с. 255, 257]. Таким чином, для Леніна саме Троцький і Бунд виявилися головними організаторами безідейного «одруження» 1910 р.

Опонентом В. І. Леніну в соціал-демократичній пресі 1910 р. став уже згадуваний раніше Ф. М. Койген, який вкотре спробував проаналізувати ситуацію, що склалася в партії. Зокрема, він підкреслював, що об'єднання, в основу якого покладений утиск яких би то не було принципів (більшовицьких або меншовицьких) не може стати основою для формування сильнішого соціалістичного цілого. Тільки розумне і відкрите співіснування різних соціалістичних тактик, – стверджував вказаний представник ЦК Бунду, – зможе реально зумовити повноцінний розвиток партії.

Для посилення ілюзії загальнопартійного об'єднання січневий пленум прийняв рішення не лише про усунення фракційних видань, але і про ліквідацію БЦ, частина коштів якого більшовики тепер повинні були передавати в єдину партійну касу. Розуміючи формальний характер об'єднання, але при цьому бажаючи публічно дистанціюватися від будь-яких докорів в кримінальному походженні грошей БЦ [Додаток А, 378], Ленін прийняв дуже зважене тактичне рішення. За ініціативою більшовиків-ленінців частина коштів цієї фракції передавалася європейським утримувачам: К. Каутському, Ф. Меренгу і К. Цеткін, які (у разі саботажу рішень пленуму меншовицькими центрами) повинні були ці гроші повернути назад, в розпорядження більшовицького крила партії [Додаток А, 379]. Очевидно, більшій частині [Додаток А, 380] цих коштів утримувачі так ніколи і не бачили [841, с. 4]. Проте вищезазначений механізм дозволяв публічно продемонструвати добру волю радикальної фракції РСДРП, наочно підтверджуючи її лояльність об'єднанчій тактиці Інтернаціоналу і в той же час зміцнюючи її авторитет, що злегка похитнувся (у масштабах МСБ, а також в колах популярної в Росії австро-німецької соціал-демократії [Додаток А, 381]).

Окремим напрямом в переліку колегіального партійного фінансування виявилось питання про організаційний статус віденської «Правди» – видання, виведеного «об'єднавчим» пленумом на рівень, близький до положення ЦО. Як наслідок, ЦК ухвалив резолюцію про фінансову субсидію «Правді» (150 руб.), а також паралельно виніс ухвалу про включення до складу її редакції свого представника [Додаток А, 382].

Слід сказати, що Ленін був схильний розглядати передбачувану зміну офіційного статусу видання як легальну підтримку об'єднавчих ініціатив Троцького, озвучених центристською частиною партійного ЦК. Як наслідок, вже в першій половині 1910 р. більшовицькими ідеологами були створені особливі політичні кліше, які використовувалися як щит проти об'єднавчої тактики віденської «Правди» і Бунду. Надалі спільна платформа цих груп свідомо розглядалася в загальній системі координат з ліквідаторськими принципами меншовицького крила РСДРП [490]. Таким чином, слова, сказані Ф. М. Койгеном у квітні 1910 р., про те, що єдність не може бути «встановлена шляхом формального виконання букви резолюції, кроки, що ведуть до нього, не можуть бути нормовані...» [431, с. 847], виявилися пророчими. По суті, вони передбачили ситуацію літа 1910 р., коли усе більш ставало зрозуміло, що центристський курс на збереження єдності РСДРП себе не виправдовує і що віднині він лише штучно затулює агонію реально існуючого внутрішньопартійного розпаду.

Отже, на рубежі 1910–1911 рр. вже мало що заважало стабілізації політичної програми В. І. Леніна, у рамках якої він наполегливо форсував процес усебічної локалізації більшовицької фракції [Додаток А, 383]. Наслідком такої тактики став внутрішній розлом нашвидку відреставрованого фасаду РСДРП, що близько двох років піддавався руйнівним атакам (ідеологічним, організаційним, фінансовим) лєнінської групи. В той же час, говорячи про найбільш значущі прояви ідейно-політичної конфронтації, слід зазначити, що часом вона мала яскраво виражений двосторонній характер. Прикладом тому може служити обопільна відмова меншовицької і

більшовицької фракції від обмеження діяльності таких великих політичних видань, як «Голос социал-демократа» і «Пролетар». Крім того, серед найбільш значущих внутрішньопартійних конфліктів слід зазначити, по-перше, протистояння, пов'язане із спробою зміни редакційного формату віденської «Правди» а, по-друге, претензії морально-матеріального характеру, які як сміття в повінь, кочували по поверхні партійного життя, прискорюючи і без того досить близьку перспективу організаційного розпаду РСДРП.

Врешті-решт, різке погіршення внутрішньопартійного клімату (1910 р.) дозволило Ф. М. Койгену, від імені послідовно центристського Бунду, виступити з гострою критикою обох фракцій, що не побажали прийти до згоди. Таким чином, ще в першій половині 1910 р. єврейський Союз вже констатував зрив основних рішень паризького пленуму ЦК, що так і не зумів консолідувати тактичні платформи керівної еліти РСДРП.

У цих умовах Бунд ясно узяв курс на зближення з усіма лівоцентристськими фракціями в Росії і, передусім, з групою Троцького, що давно вже орієнтував віденську «Правду» не стільки на партійне керівництво за кордоном, скільки на місцеві організації в Росії [Додаток А, 384]. Слід сказати, що в певному значенні Мартов також розділяв бундівську симпатію до ширшої об'єднавчої платформи «Правди» [Додаток А, 385]. Принаймні у своїй брошурі «Спасители или упразднители»? він прямо писав про безперечне порушення рішень січневого пленуму, виходячи з яких ЦО повинен був би підтримувати і популяризувати «Правду». Тоді як він, навпаки, відкрив «кампанію прямого цькування...», орієнтованого проти неї [582, с. 302, 306].

Завершував процес внутрішнього відокремлення російських соціал-демократичних фракцій черговий фінансовий скандал, який, врешті-решт, послужив зовнішнім чинником формального усунення ЗБЦК. Розтягуючи передачу грошових ресурсів БЦ на два роки, ленінська група зуміла поставити Закордонне Бюро в реальну залежність від власних тактичних інтересів, причому до такої міри, що могла навіть впливати на виплати офіційної

субсидії віденської «Правди». В результаті, ці виплати були досить швидко припинені, перетворюючись на ще одне нерозв'язне питання поточного фінансування Закордонного Бюро [789, л. 2]. Інакше кажучи, як підкреслювали в 1911 р. «голосівці», в руках нібито неіснуючого БЦ, як і раніше, залишалися: друкарня, бібліотека, окремі аспекти діловодства і, нарешті, найістотніше, значні (у зв'язку з цим часто вживалися епітети: «колосальні», «величезні» тощо) фінансові кошти, що тільки частково надійшли в розпорядження центральних органів партії.

П'ятого грудня 1910 р. Ленін, Зінов'єв і Каменев порушили питання про повернення спірних грошей, які могли бути передані ЗБЦК тільки за умови згортання автономної діяльності меншовицької фракції. Оскільки, як відмічали «російські утримувачі», останнього не сталося, більшовики отримували право вимагати скликання позачергового пленуму ЦК за кордоном, ініціювати який був зобов'язаний спеціально для цього існуючий ЗБЦК. У відповідь на звернення керівництва більшовицької фракції, Бюро більшістю голосів, передусім «голосівця» Б. І. Горєва (Гольдмана) і бундівця М. І. Лібера [Додаток А, 386], від подібних ініціатив відмовилося, пропонуючи або скликання заздалегідь передбаченої комісії за кордоном, або особливу сесію колегії ЦК в Росії. Таким чином, за низкою добре знайомих ознак ставало зрозуміло, що чергова міжфракційна суперечка прискореними темпами набуває того сумовитого і затяжного характеру, який з 1907 р. був властивий більшості внутрішніх «розборок» у РСДРП. У цих умовах, не бажаючи більш затягувати непотрібну, на його думку, агонію неіснуючої єдності, В. І. Ленін вирішив розрубати гордіїв вузол, причому саме в такий спосіб, що, як правило, класифікувала його діяльність меншовицька опозиція, тобто «по-бонапартистськи». Результат цих дій барвисто описував Д. З. Мануїльський, який повідомив Г. О. Алексинському в червні 1911 р., що «Ілліч» буквально «підірвав» останню, по суті формальну, єдність, яка все ще зберігалася в партії після січневого пленуму 1910 р. [817, с. 5].

Зовнішнім проявом цього, як тоді часто писали в меншовицькій пресі, «нечаєвського» курсу більшовиків, стала поведінка Н. О. Семашка, який озвучив перед членами ЗБЦК жорстку позицію ленінської фракції. Потім, як ілюстрація до своєї усної заяви, він вилучив частину поточної документації і касу ЗБЦК, після чого покинув членів ЗБ, що залишилися (затерпих від розгубленості і обурення), оголосивши вказану організацію неіснуючою. Ніякі умовляння, ніякі звернення до третейських суддів з найбільших соціал-демократичних партій, ніщо не могло подіяти на «беків», що вирішили створити замість ЗБЦК свою Технічну комісію (ТК перейняла на себе частину поточних завдань Бюро за кордоном) і спеціальну Організаційну Комісію (РОК) в Росії. Таким чином, в 1911 р. ленінська частина партії остаточно самоорганізовувалася, володіючи, з одного боку, основними адміністративними інститутами, а з іншого, вільними і мало підконтрольними фінансами [790, л. 46]. Слід підкреслити, що така фінансова незалежність, принаймні частково, пояснювалася поблажливістю К. Каутського, на якого В. І. Ленін зумів вчинити безпосередній тиск. Останнє, втім, діалогу йому дуже нелегко, особливо у світлі тієї стійкої прихильності, яку європейці незмінно демонстрували по відношенню до меншовицького напрямку в РСДРП.

Отже, як писав Г. В. Чичерин (у той час меншовик і прибічник внутрішньопартійної єдності) у своєму листі до І. С. Біска – маючи гроші і владу, більшовики «...звезуть той пленум і ту конференцію, які їм угодні... (курсив Г. В. Чичерина – Т. М. В.). Вони можуть це робити тому, що у них гроші (курсив Г. В. Чичерина – Т. М. В.); на більшу частину партії їм наплювати, оскільки немає грошей. Це безприкладна в історії робітничого руху усіх країн плутократія, диктатура за допомогою капіталу, узяття на відкуп соціал-демократичного руху, найгірше розбещення партії» [815, с. 7].

Втім, далеко не всі російські марксистки так трагічно сприймали основні ідейно-політичні і організаційні конфлікти, що регулярно стрясали усе соціал-демократичне зарубіжжя. Наприклад, Л. Д. Троцький, аналізуючи для «Vorwärts» динаміку ліворадикальних настроїв в Росії, підкреслював

[Додаток А, 387], що еміграція відіграє непомірно велику роль в політичному житті РСДРП. Як наслідок, він пропонував однаково абстрагуватися як від впливу правих, так і від дії лівих. Закономірним підсумком такої політики, вважав Троцький, стане орієнтація не на дріб'язкові фракційні чвари, але на «...інтереси і потреби російського робітничого руху». Іншими словами, зарубіжним читачам була запропонована примиренська платформа віденської «Правди», висунена Троцьким у вигляді рятівного круга, здатного, як він вважав, реально зміцнити положення партії на тлі організаційних штормів 1910–1911 рр. [1087, с. 5].

Цікаво, що на тлі все більшого загострення взаємин Леніна і лідерів лівоцентристського блоку, що формується [Додаток А, 388], такий представник меншовицької опозиції, як Г. В. Плеханов, також несподівано виступив проти функціонального збереження Бюро [Додаток А, 389]. Очевидно, тут слід мати на увазі, що навіть до моменту саморозпуску ЗБЦК Плеханов все ще не пом'якшав відносно редакції «Голоса...». В результаті, він зумів досить витончено об'єднати у своїй публічній антипатії до ЗБ як особисту образу, так і щире неприязнь до ліквідаторства, технічним інструментом якого він, очевидно, продовжував вважати Закордонне Бюро, що наказало довго жити. «Партійна установа, що зробилася знаряддям в руках панів, які прагнули ліквідувати партію, і тому загрожувала завдати великої шкоди справі російської соціал-демократії, – писав Г. В. Плеханов, – могла зробити революційному пролетаріату тільки одну послугу: померти. І вона померло. Спасибі і на цьому!» [875, с. 375].

Слід сказати, що В. І. Ленін, поділяючи в цьому питанні точку зору Г. В. Плеханова, писав про ЗБЦК в манері, зазвичай йому невластивій. Найточніше її, мабуть, можна визначити як поетизацію політичної ненависті автора. Складається враження, що центристська орієнтація Бюро уявлялася Леніну не просто зарубіжним еквівалентом російського ліквідаторства, але, можливо, якимсь зовнішнім символом міжнародного соціал-демократичного конформізму, що існував на тлі повної безініціативності цього напрямку в Росії.

«Комедіанти», базіки, що змусили партію «задарма» прожити два роки свого політичного життя, усі вони («голосівці», Бунд, «правдівці») [Додаток А, 390], на думку Леніна, не випадково прийшли до об'єктивної підтримки ліквідаторства. Виправдання цьому вони знаходили в самій природі соціалістичного центризму, керуючись, у цьому випадку, засадничими принципами його примиренської тактики [494, с. 1–10].

Отже, оцінюючи процес поступальної диференціації внутрішніх течій РСДРП, хотілося б відмітити, що до кінця 1911 р., він, з одного боку, все наполегливіше відбивав тактичне незадоволення правих соціалістів, що прагнули трансформувати нелегальне положення російського марксизму у формат великої політичної партії парламентського типу. З іншого, в тій же партії послідовно наростав радикалізм ленінської фракції, що вимагала жорсткішої централізації і тільки в цій якості виправдовувала масові парламентські кампанії, вдало маскуючи справжні (як вважали більшовики) завдання російської соціал-демократії. І, нарешті, тепер уже досить виражено, тобто поза вказаними крайніми проявами соціалістичної тактики, намагалися локалізуватися російські ліві центристи, що розраховували курсом на загальнопартійну єдність домогтися зримого посилення нелегальної діяльності РСДРП. При цьому коригувати очевидні витрати нелегальності вони припускали зростанням офіційної думської опозиції. Принаймні саме так трактував необхідність ширшої платформи лівого центризму Л.Д.Троцький, який у своїх щоденниках особливо підкреслював, що «...в умовах революційного відливу боротьба гуртків і осіб... набуває характеру теоретично-безпринципного, політично – безплідного, морально – відразливого...» [1207, л. 3].

Втім, такі примиренські завдання, які напередодні Першої світової війни наполегливо намагалися вирішувати ліві центристи, з одного боку, демонстрували їх явне нерозуміння максималістської (значною мірою традиціоналістської), а значить, не схильної до об'єднавчих компромісів, суті більшовизму. Тоді як з іншого, подібна позиція вказувала на принципову

недооцінку тактичної мобільності особисто В. І. Леніна. Як наслідок, про вплив В. І. Леніна на зміну політичного клімату в більшовицькій фракції до 1914 р. детально писав тільки один лівий центрист, а саме все той же Л. Д. Троцький, який розглядав поступову трансформацію ленінських поглядів як його особисту схильність до «швидкої еволюції» [1087, с. 5]. На жаль, більшість російських прибічників центризму не захотіли вчасно помітити еволюції політичної платформи В. І. Леніна. Тобто того факту, що після невдалого досвіду 1905–1907 рр. головний ідеолог більшовизму, а разом з ним і усе керівництво цієї фракції, прийшли до визначальної тези про необхідність відмови від буржуазної революції. І це в той час, коли меншовики, навпаки, визнали цю фазу неминучим ступенем найближчого політичного майбутнього Росії. Таким чином, незважаючи на усі об'єднавчі «па» [Додаток А, 391], стратегія Леніна послідовно розвивалася у бік політичного радикалізму, припускаючи реалізацію гасла пролетарської республіки, стабільність якої в цьому випадку повинна була забезпечуватися не стільки об'єктивними законами економіки, скільки жорсткою диктатурою революційної влади.

Зрозуміло, що завдання такого рівня вимагали колосальної підпільної роботи, що виражалось в чіткій технічній організації, спеціальній підготовці кадрів [Додаток А, 392], продуманих програмах фінансування тощо. На цьому тлі два роки вимушеної бездіяльності, як визначав Ленін об'єднавчі кампанії 1910–1911 рр., виявилися для нього періодом «...нікчемних, безвихідних, безглузких сварок, розпаду і розвалу...», що створювали, до того ж ще і додаткові труднощі з виведення РСДРП «з болота ліквідаторських і одзовістських хитань...» [494, с. 6]. Як ми тепер чуємо себе, глузливо перепитував Ленін, через декілька місяців після празької (принципової для процесу відособлення більшовицької фракції РСДРП) конференції 1912 р., і сам же собі відповідав, що прекрасно, вільно і легко. При цьому цікаво, що серед декількох основних причин, що забезпечували подібне сприйняття політичної стабільності більшовицької фракції, він абсолютно чітко називав відмову від центристської тактики об'єднання, під якою розумів спробу

поєднання непоєднаних, на його думку, вимог, а саме: курсу на європеїзацію російської соціал-демократії (у цьому контексті фігурували прізвища Аксельрода, Мартова, Дана, Троцького та ін.) за «...неєвропейських умов робітничого руху в Росії». [Додаток А, 393] [502, с. 422].

Та все ж, навіть незважаючи на описану вище різку критику об'єднавчої практики центризму, хотілося б відмітити, що вже самі її масштаби показували, що за зовнішньою хаотичністю політичного розвитку цього напрямку ховався процес повноцінного і цілеспрямованого відокремлення усієї майбутньої лівоцентристської опозиції. Власне, об'єднуючись на базі примиренських принципів Інтернаціоналу, «правдівці», «голосівці» і Бунд були дуже близькі до того, щоб стати однією з найбільш великих альтернативних фракцій РСДРП. Особливо за ситуації, коли (як мінімум з кінця 1907 – початку 1908 р.) вони, подібно до болгарської «лівиці», намагалися групуватися навколо загальної програми соціалістичної єдності, мали власну пресу і навіть власне внутрішнє керівництво (ЗБЦК), на зміну якому тепер повинні були прийти нові форми внутрішньопартійної організації. В даному випадку мова йде про організацію та подальшу діяльність центристсько-реформістського «Серпневого» блоку 1912 та про політичний контекст Брюссельської об'єднавчої платформи 1914 (так званий Третьолипневий блок), при загальному керівництві меншовицького ОК (Організаційного Комітету).

Отже, в першому десятиріччі ХХ ст. чітка поляризація соціал-демократичного простору Росії була фактом, що цілком відбувся. В той же час на межі крайніх проявів марксистської ідеології поступово почала складатися сума абсолютно особливих соціалістичних уявлень, сутністю яких, якщо оцінювати їх з точки зору потресівської «філософії тактики», виявилось згладжування глобальних соціокультурних протиріч, або, якщо розглядати цей феномен у контексті стандартних примиренських завдань, формальна підтримка механістичної єдності РСДРП. Таким чином як і при дослідженні динамки болгарської «лівиці», так і в контексті аналізу російського центризму

на перший план вийшла проблема нового сприйняття центрizmu, що розглядається в даному дослідженні не стільки як звичне відгалуження політичної тактики Інтернаціоналу, скільки як особливе синтетичне явище, ускладнене, по-перше, за рахунок специфічної (цивілізаційної) інтерпретації марксизму і, по-друге, частково, завдяки внутрішньому тродіціаналізму східноєвропейських політичних умов.

Сьогодні, аналізуючи основні моменти, характерні для розвитку лівоцентристської опозиції в Росії, неможливо не помітити її структурної близькості до динаміки аналогічних процесів, в соціал-демократичному русі Болгарії. Фактично це означає, що як і при розгляді процесу локалізації «анархо-ліберальної» та «прогресистської» течій правого соціалізму в Болгарії, в Росії також слід виділити як мінімум три основні етапи організаційного відокремлення лівоцентристської опозиції. Першим з них (за визначенням Троцького, «підготовчим») став етап формування протоцентристської ідеології, що виразно фіксується в проміжку між останніми роками XIX і першим п'ятиріччям XX ст. Саме тоді уперше намітилося коло політичних прибічників центрizmu (Бунд, помірні меншовики, одноступі Троцького, що пізніше об'єдналися навколо його політичного видання віденська «Правда»).

Наступний етап фактичного зближення лівоцентристських груп (1907 – початок 1912), очевидно, слід пов'язувати із спадом післяреволюційної активності мас, що, у свою чергу, привело до поступового вивільнення відцентрової енергії найбільш значних фракцій РСДРП (причому не лише лівої, але і внутрішньо неоднорідної правої). У таких умовах помірні меншовики цілком свідомо пішли назустріч об'єднавчим ініціативам Бунду [Додаток А, 438], спочатку протиставляючи цей союз ортодоксальній тактиці більшовизму. У зв'язку з цим цікаво, що Мартов, аналізуючи примиренську практику центристських союзів, також відмічав радикальніший характер окремих бундівських резолюцій, що далеко не завжди збігалися з тактичними принципами меншовизму [692, с. 621–639]. В цілому, основні завдання

лівоцентристської опозиції в цей період можна визначити як прагнення до коригування організаційних принципів РСДРП; курс на стратегію єдності; визнання необхідності більш витриманої національної політики, зокрема, орієнтація на програму культурно-національної автономії єврейського Союзу.

Найскладніше говорити про третій етап об'єднавчої діяльності центристів (1912–1914 рр.), який зовні був підсумком примиренської тактики цього руху, будучи в той же час (аналогічно процесам, які відбувалися в лівому центризмі в Болгарії між балканськими війнами та напередодні Першої світової війни) не більше ніж віддзеркаленням його загальної організаційної беспорядності. Так, з одного боку, лівоцентристська опозиція дійсно була цілком конкретним явищем російського соціал-демократичного життя, яке найточніше характеризує консолідація лівоцентристської опозиції у форматі Третєлипневого і, особливо, Серпневого блоку. Причому, в даному випадку, цей рух був забезпечений, по-перше, внутрішньою програмою, а по-друге, елементами зовнішньої стратегії, розрахованої на перспективу культурно-національної автономії. Але з іншого боку, ці формально стійкіші блоки, не були виключно центристськими, відбиваючи загальну специфіку центристсько-реформістських коливань, більш притаманних політичній платформі «голосівських» (пізніше «лучистських») відгалужень меншовизму.

Отже, вочевидь, можна говорити про те, що російський соціалістичний центризм (так само як і болгарський), незважаючи на організаційну дифузю, був досить самостійним політичним явищем. Більше того, він мав лівіший, можливо більш традиціоналістський, характер, притаманний не тільки болгарському варіанту соціалістичного центрризму, але, як здається і всьому східноєвропейському марксизму вцілому. Принаймні, якщо порівнювати його з варіантами більш класичної західноєвропейської моделі К.Каутського та, наприклад, О. Бауера. Саме цей аспект тактичної орієнтації лівого центрризму, незважаючи на стійку симпатію, яку послідовно викликали на заході помірні фракції східноєвропейського соціалізму, не бажали визнавати окремі провідні представники зарубіжної соціал-демократії. Ось чому вони уперто наполягали

на об'єднавчій стратегії лівоцентристських фракцій як в Болгарії, так і в Росії, неодноразово ініціюючи проведення відповідних тактичних кампаній. В Росії вони отримали відображення в політичній діяльності «примиренця» Л.Д. Троцького, в Болгарії в практиці вже згадуваного раніш відомого болгарського (балканського) соціал-демократа Х.Г. (К.) Раковського.

* * *

Таким чином, ставлячи крапку в питанні про примиренські кампанії в болгарському та, частково, російському соціал-демократичному русі, необхідно відмітити, що в найбільш вираженій формі ці кампанії (причому, як в першому, так і другому випадку) налічували щонайменше, три самостійні періоди.

В контексті розвитку болгарського соціалістичного центрizmu, перший період цієї стратегії включав до себе процес відокремлення «прогресистів» і початок публічної об'єднавчої агітації Х. Г. (К.) Раковського. Потім слідував етап офіційної місії Х. Г. (К.) Раковського, яка була санкціонована МСБ Другого Інтернаціоналу і підкріплена короткочасною діяльністю Л. Д. Троцького. Завершальним імпульсом зовнішньої тактики примиренства стала поява щоденного видання «Наперед», що слід розглядати швидше не як об'єднавчу акцію, а як частину загальноцентристської програми, яка дозволила публічно узагальнити основні цілі і завдання автономної «лівиці» БРСДП (о).

Та все ж, оцінюючи сьогодні об'єднавчу стратегію болгарського (1908–1914 рр.) [Додаток А, 231] та російського (1906-1914 рр.) центрizmu, можна принаймні частково погодитися з тезою Х. Кабакчієва, який неодноразово вказував на безплідність і недалекоглядність лівоцентристських примиренських програм. Так, із часом формувалися аналогії, які дозволяють говорити про центристські заклики до об'єднання як про явище, близьке до взаємин Софії і Чацького (тобто до ситуації, коли закоханому другу дитинства ще в першій дії пояснюють, що його не люблять, а він так до самого кінця

п'єси все не може, або не хоче в це повірити). Втім, у цьому випадку, мабуть, не стільки важливе питання про правомочність самих об'єднавчих кампаній, скільки про причини, за яких одні не хотіли об'єднання, а інші так наполегливо і рішуче на ньому наполягали. І усе це в умовах, коли критерієм об'єднавчої діяльності центристів була відмова від угодовських та «общедельських» принципів правого марксизму.

Поза сумнівом, можна сміливо стверджувати, що сама ідея об'єднання соціалістичних сил напередодні Першої світової війни була актуальна і у разі її здійснення цілком могла б привести соціал-демократію до реального посилення парламентської опозиції, як це і сталося пізніше в багатьох західноєвропейських країнах. Проте східноєвропейський соціалізм виявився явищем набагато складнішим і багатограннішим, а при уважному вивченні ще і дуже далеким від того зовнішнього, часто спрощеного образу, який виникав при формальному зіткненні з ним. Абсолютно очевидно, що ідеологи радикально-ортодоксального напрямку болгарського марксизму далеко не завжди мислили відповідно до тих критеріїв, які були заздалегідь визначені для них західними колегами. Швидше за все, питання про єдність виявлялося для них постулатом «віри» або, точніше кажучи, віддзеркаленням принципу про «чистоту» марксистської ідеї. У цих умовах об'єднувати «правовірного» з «невірним» могла тільки дуже далека від політичних, а в якомусь сенсі навіть моральних реалій своєї країни людина. Не випадково постійним рефреном тісно-соціалістичних полемік з Х. Г. (К.) Раковським, так само як і з Л.Д.Троцьким (в період його короткострокових депутатських повноважень у Софії), була фраза: не знає «місцевих умов», радить із Парижа тощо.

Сьогодні, оцінюючи об'єднавчі кампанії як частину загальноцентристської платформи болгарського соціалізму, можна припустити, що вони привертали увагу численних вітчизняних і зарубіжних дослідників саме через свою зовнішню декларативність. В той же час ця постійно підкреслювана теоретиками БРСДП (т. с.) декларативність реально існувала як самостійний, можливо найбільш відчутний, елемент релігійно-

філософського фундаменту традиційної форми східноєвропейського (болгарського; російського тощо) марксизму. Таким чином, об'єднавча стратегія (втім, як і уся внутрішня платформа лівоцентристської течії в Болгарії, а також, вочевидь і її російський аналог) стала ще одним аргументом на користь диференційованого підходу до вивчення політичної культури ортодоксальних (у цивілізаційному контексті частково «азіатсько-євразійських») соціалістичних фракцій, про локальну специфіку яких роздумував ще К. Каутський і які, дійсно, серйозно відрізнялися від відкритішої платформи більшості соціалістичних партій Західної Європи. Власне, в цьому і крилася причина стійкого краху примиренської програми центризму, про яку пізніше часто говорили багато представників радикального напрямку болгарського соціалізму. Не розуміючи значення внутрішнього культурного контексту, центристи прагнули створити європейський варіант єдиної соціалістичної партії в умовах, як писав М. О. Бердяєв, «християнського Сходу». В результаті, вони драгували лівих, розчаровували правих і врешті-решт вибирали якусь одну сторону, у цьому випадку, радикальнішу, яка потім мстила їм за коливання до самої смерті.

Проте якщо залишити осторонь питання цивілізаційне і звернутися виключно до аналізу конкретних історичних умов, то і в цьому випадку Благоевський епітет, кинутий примиренцям, – «фантазери», не виглядає надмірно радикальним. Кого і з ким вони прагнули об'єднувати, прекрасно усвідомлюючи загальну дисперсність довоєнного марксизму в Болгарії (як бачимо, аналогічні процеси організаційного дроблення, тільки в ще більшій мірі відбувалися і в соціал-демократичному русі Росії). У цьому випадку йдеться, по-перше, про поділ болгарського марксизму на дві основні партії – БРСДП (т. с.) і БРСДП (пізніше БРСДП (о)). Потім про послаблення БРСДП (т. с.), з лав якої упродовж 1905–1908 рр. послідовно виходили компактні групи соціалістів, що склали ядро лівоцентристського Соціал-демократичного союзу «Пролетар», а також паралельно про внутрішню диференціацію партії широких соціалістів, що у свою чергу виявилася

розділеною на низку течій, таких як камбанарії, центр і землероби. І нарешті, на локальнішому рівні, про багатоплановість лівоцентристської опозиції, у рамках якої «анархо-ліберали» виявилися умовно розділеними на харлаковистів і бакаловистів, а пізніші «прогресисти» роздібнилися на прибічників повернення в БРСДП (т. с.), нейтралів (що виступали за відокремлення як від тісних, так і від широких) і послідовних примиренців (тобто тих, хто виступав за збереження єдності хоч би в частково об'єднаній центристсько-реформістській партії). Таким чином, формально був наявний практично повний параліч будь-яких серйозних об'єднавчих претензій.

Отже, аналізуючи тактичну платформу лівоцентристських груп в Болгарії між 1904–1914 рр., слід звернути увагу, з одного боку, на загальну дисперсність національного марксизму, а з іншого, на перспективність ідейно-політичних аналогій, обумовлених існуванням цивілізаційної близькості в розвитку болгарського і російського марксизму. Так, наприклад, можна говорити про певну відповідність принципів болгарського реформізму програмам опозиційних груп, що займали проміжне положення між платформою «економізму» і переконаннями прибічників правого меншовизму в Росії (вектор О. М. Потресова). Далі слід визнати, що аморфний меншовицький центр (мінливий і неоднорідний), як здається, може бути порівнянний з центристськими параметрами майбутньої «лівіці» БРСДП(о). І, нарешті, не можна ігнорувати очевидні паралелі, що пов'язують російських більшовиків з болгарськими тісняками, програми яких реалізовували «захисні» функції «консервативного» марксизму, що склалися в умовах, природної для принципів наздоганяючої модернізації, геополітичної і культурної експансії Заходу.

У цьому контексті непримиренний характер, що навіть іноді зашкалює, болгарських політичних полемік можна трактувати як спробу БРСДП (т. с.) захистити своє партійне ядро від навколосхідноєвропейського впливу широкого соціалізму. В той же час зрозуміло, що в умовах такої інтерпретації ідейно-політичних процесів, що відбувалися в соціал-демократичному русі Болгарії,

платформа лівоцентристської фракції набувала особливого значення, працюючи в режимі «посередництва» і, відповідно, забезпечуючи інтенсивніше проникнення тактичних принципів II Інтернаціоналу в болгарське марксистське середовище.

Центристи, розуміючи гуманістичне, модернізуюче значення європейського соціалізму, сприйняли його тактику як трубний голос, що сповіщав про початок інших, світліших і справедливіших часів. Та і насправді, що могло бути розумніше за тезу К. Каутського, висловлену ним на рубежі XIX–XX ст., в якій він відмічав, що єдність не виключає розбіжностей, причому як практичних, так і теоретичних. «Повна одноманітність в думках може бути досягнута хіба тільки в якій-небудь релігійній секті і абсолютно не сумісна із самостійним мисленням» [416, с. 27–28]. Втім, тут-то і ховалося коріння проблеми, що дозволяла говорити про те, що благоєвський аскетизм багато в чому був спровокований зовнішньою цивілізаційною експансією, соціалістичною альтернативою якої став класовий максималізм радикального ядра БРСДП (т. с.).

Цей конфлікт, у рамках якого гуманізм європейської політичної системи вимагав розширення принципів демократії, а етнокультурне середовище, навпаки, припускало посилення політичної логіки, виявився нерозв'язним для болгарського лівого центризму. Власне, прагнучи на генетичному рівні до практики тісного соціалізму, центристи спершу повинні були випробувати деякий сумнів у загальнодемократичних принципах західноєвропейського марксизму. Проте для цього був потрібен час. Ось чому, дещо прохолонувши до питань партійної організації і профспілкового руху, вони вирішили поєднати проблему тактики та об'єднання соціалістичних сил з аналізом перспектив зовнішньої політики Болгарії. Власне, можна сказати, що через врегулювання національної проблеми і через перспективу стабілізацію балканської політики ними вирішувалося питання про геополітичну перспективу загальноєвропейського соціалістичного майбутнього. Наслідком цих внутрішніх протиріч виявилася поступова трансформація

лівоцентристської платформи, яка з 1908 р. почала набувати ясно помітного зовнішньополітичного характеру.

РОЗДІЛ 4

Основні напрями зовнішньої стратегії соціал-демократичної «лівиці»

в Болгарії: македонське питання і перспективи державної консолідації країн балканського регіону

4.1. Болгарські ліві центристи про етнічну, геополітичну і національно-революційну складову македонського питання

Одним із найбільш складних питань балканської політики, що століття тому викликало численні міждержавні і внутрішньопартійні конфлікти, а сьогодні не менш запеклі академічні дискусії, залишається питання про етнічну і державну ідентифікацію Македонії.

Аналізуючи цю проблему на підставі наявних матеріалів і спираючись на точку зору вітчизняної і зарубіжної (болгарської) історіографії, можна з упевненістю сказати, що Берлінський конгрес [Додаток А, 232], а надалі Мюрцштегська стабілізаційна програма створили черговий вузол Балканської проблеми, або, інакше кажучи, сформували сучасну модифікацію македонського питання. Фактично, саме з того часу дискусії про статус Македонії набувають ідейної глибини і стають одним із центральних аспектів політичного життя Балкан. «Це завдання [Додаток А, 233], – писала у кінці ХХ ст. російський історик Л. І. Жила, – стало стрижнем болгарського національного питання, в якому після об'єднання в 1885 р. ..., безумовно, домінуючою стала проблема Македонії» [318, с. 192].

Втім, ще більше століття тому Л. Д. Троцький, характеризуючи специфіку балканського (у цьому контексті болгарського) питання, звертав увагу на його македонський аспект і, відповідно, на глибинний зв'язок Болгарії і Македонії поза єдиною державою, але в масштабах їх загального економічного і політичного простору. «Македонські переселенці, македонські комерсанти і політики – усе це змушує знову і знову повертатися до македонської проблеми, що стала поступово ферментом постійного бродіння, смути і невпевненості в нашій країні (*написано про Болгарію в співавторстві з Х. Кабакчиевим – Т. М. В.*)» [1134, с. 62]. У зв'язку з цим необхідно ще раз підкреслити сумісність поглядів Л. Д. Троцького з лівоцентристською

концепцією болгарської соціал-демократії. Крім того, один з центральних представників болгарської «лівиці» – Г. Бакалов зазначав, що Л. Д. Троцький не лише втілював у собі російський вектор цього напрямку, але і був дуже близький до представників центристської фракції БРСДП (о) [Додаток А, 234] [205, с. 9–10].

У сучасній історіографії існує величезний пласт наукової літератури, присвяченої македонському питанню. Передусім, необхідно згадати низку праць, написаних болгарськими авторами (див., наприклад, роботи П. Нікова [656], С. Гоцева [221] та ін.). Далі з радянських істориків найбільший внесок у вивчення вказаної проблеми зробив А. К. Мартиненко. Зокрема, ним було написано дві монографії, кожна з яких, з одного боку, зачіпала суть македонської проблеми, а з іншого – фіксувала загальну спрямованість офіційної позиції Петербурга [591; 592]. Потім, через майже двадцять років, тобто вже в пострадянський період, російські історики О. Б. Едемський, А. В. Карасьов і С. П. Цехмистренко уперше спробували проаналізувати це питання шляхом зіставлення точок зору грецької, болгарської і македонської історіографії [311, с. 66–78]. До цієї ж обойми дослідників слід додати ім'я Н. С. Киняпіної [419], яка спробувала на основі широкого документального матеріалу проаналізувати взаємини російського уряду з політичним керівництвом молодих балканських держав. Крім того, на окрему увагу заслуговують роботи таких російських авторів, як Г. Д. Шкундін [1234], О. М. Ісаєва [368; 369], І. М. Ямбаєв [1250] та ін. [Додаток А, 235].

Паралельно можна говорити про те, що сьогодні македонську проблему вивчають не лише окремі дослідники (як у самій Македонії, так і за її межами), але навіть цілі наукові підрозділи. Причому в цьому випадку їх основним завданням стає виявлення автентичної національної складової Македонії – країни, яка домагалася самостійності в умовах нескінченних суперечок щодо етнічної (чи власне македонської, або болгарської, сербської, грецької тощо) приналежності свого населення. Тут, очевидно, слід додати, що поліетнічне населення цього регіону включало (окрім великих національних

анклавів) і більш дрібні етнічні групи, а саме: турок, албанців, румун, євреїв, а також циганів, росіян та ін.

Зрозуміло, що завдання національної ідентифікації не повинне, та і не може вирішуватися у рамках однієї роботи, що до того ж зачіпає подібну проблему лише побічно, тобто в контексті її болгарської соціал-демократичної інтерпретації. Проте очевидно, що, досліджуючи специфіку поглядів лівоцентристської фракції, неможливо не зупинитися на соціалістичному трактуванні македонського питання. Особливо у світлі того, що у болгарських марксистів існували власні уявлення про характер етнічних і геополітичних процесів, що відбувались у межах вказаного вілайета Османської імперії.

Так, досить добре відома платформа БРСДП (найяскравіше вона виявилася в публіцистиці Д. Благоєва і В. Коларова), що передавала тісно-соціалістичне сприйняття македонської складової національного питання. У той же час про позицію лідерів «лівиці» можна судити, по-перше, спираючись на політичну логіку «Наперед», і, по-друге, відштовхуючись від відповідних публікацій Х. Г. (К.) Раковського і П. Делірадева. Далі македонський вектор національної платформи партії широкого соціалізму слід реконструювати в контексті публічних виступів таких впливових представників болгарського реформізму, як Г. Василев і Я. Сакизов. І, нарешті, самостійне значення мають погляди іноземних колег-соціалістів, які, подібно до Л. Д. Троцького, зуміли скласти власну думку щодо перспектив соціалістичної стратегії в Македонії.

Отже, не занурюючись у пошуки етнічного коріння слов'янізованого населення цього регіону (російська преса і навіть масово поширювані в Росії енциклопедичні видання обережно визначали Македонію за суто формальною ознакою як слов'янську територію у складі Османської імперії), [548], це дослідження не претендує на вирішення принципового питання – мала або не мала Болгарія яке б то не було (історичне, юридичне) право претендувати на територію Македонії.

Та все ж не можна не відмітити, що більшість представників болгарської інтелектуальної і політичної еліти неодноразово декларували, що тільки з приєднанням Македонії можна буде говорити про завершення національного об'єднання країни. Із зрозумілих причин подібна теза викликала різко негативну реакцію в Сербії і Греції (тобто в тих балканських державах, які бачили в Македонії плацдарм для реалізації власних національних інтересів, причому упродовж більшої частини ХІХ ст.). Саме з цієї причини Сан-Стефанський договір викликав масові протести в Греції, але був цілком органічно сприйнятий в Болгарії, для якої він на довгі роки став одним з невід'ємних орієнтирів зовнішньої політики. Власне, звідси і характерна громадська ностальгія за цивілізаційним і політичним простором Великої Сан-Стефанської Болгарії, або так званим «Сан-Стефанським сном» – феєричним фантомом болгарської публіцистики початку ХХ ст.

Десятиліття потому після яскравого спалаху надій Сан-Стефано, що трохи не здійснилися, Л. Д. Троцький, аналізуючи як військовий кореспондент позицію болгарських політиків, пов'язану з інтересами Сербії і Греції в Македонії, процитував декілька дуже показових їх висловлювань [Додаток А, 236]. «...У Великій Болгарії, – буквально передавав він почуте, – буде надто багато греків... необхідно буде змусити їх жити болгарськими національними ідеалами... Про Сербію і її армію, про її політиків, незважаючи на те, що союз ще не похитнувся, – коментував далі свої спостереження Троцький, – відгукувалися з повним презирством...» [1134, с. 32].

Тут, в контексті роздумів Л. Д. Троцького, необхідно уточнити, що болгарська соціал-демократія як тісного, так і широкого зразка також дотримувалася подібних поглядів на етнічне (у цьому випадку, свідомо болгарське) походження македонського населення. У результаті, марксистично публічно звертали увагу як на необхідність відновлення національної єдності Болгарії, так і на боротьбу із «сербським націоналізмом». Пізніше відповідні трактування лідерів лівих партій благополучно перекочували на сторінки болгарської історіографії, класичним прикладом чого стала «История БКП»,

видана в Москві в 1971 р. Це видання стверджувало, що «...значною перешкодою для розвитку визвольного руху були агенти Сербії і Греції, які займалися націоналістичною пропагандою, сіяли насіння сепаратизму і підривали єдність пригнобленого народу у визвольній боротьбі» [374, с. 113; 130].

Втім, справедливості заради слід сказати, що вітчизняна буржуазія також не викликала у Д. Благоева особливої симпатії. Власне, для нього, як і для будь-якого балканського марксиста, уся буржуазія була: «...просочена взаємною націоналістичною ворожнечею...». В результаті, уточнюючи класовий характер національної проблеми, Д. Благоев писав: «...Болгарська буржуазія... ненавидить сербську націю, а ще більше грецьку», за що «відповідною націоналістичною ненавистю відповідають (їй – Т. М. В.) сербська і грецька буржуазія...» [102, с. 390].

Таким чином, можна стверджувати, що ставлення болгарських соціалістів до питання про майбутнє Македонії, її населення і державної приналежності виражалося досить однорідно. В той же час таке твердження не можна вважати повністю правомочним, оскільки послідовне дроблення соціал-демократичного руху, незважаючи на об'єктивну спільність марксистської ідеології, вело до певних відмінностей у рамках конкретних національних програм. У зв'язку з цим, першою складовою складного комплексу «навколомакедонських» уявлень стало принципове (причому не лише для соціалістів, але також і для представників більшості політичних партій Болгарії, Сербії і Греції) питання – про характер етнічної приналежності македонців.

Аналізуючи внутрішню суть цієї проблеми, необхідно взяти до уваги різноманіття трактувань, характерних для суспільно-політичної думки Росії у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Власне, як найбільш велика, близька до балканських народів православна країна (не варто також забувати про високий коефіцієнт наукової думки) – Росія, безумовно, могла виступати зовнішнім арбітром етнополітичних реалій в Македонії. Крім того, і це особливо важливо

в контексті цього дослідження, апеляція до російських експертів початку ХХ ст. дозволяє, принаймні частково, урівноважити неминучу ангажованість балканських (передусім, болгарських і сербських) фахівців. Оскільки політики цих країн (соціалісти у тому числі), так само як і більшість учених, найчастіше підсвідомо, а часом і цілком відверто прагнули пристосувати суб'єктивні, заздалегідь задані параметри національної приналежності до об'єктивного процесу македонського етногенезу.

Як вже зазначалося раніше, на державному рівні офіційний Петербург всіляко декларував необхідність політичної консервації балканського status quo. В той же час більшість російських слов'янств і представників інтелігенції (наприклад, дуже відомий політик і учений П. М. Мілюков, юрист і член Санкт-Петербурзького Слов'янського благодійного товариства А. Башмаков, військовий історик і слов'яніст Н. Р. Овсяний та ін.) вважали етнічне походження македонців болгарським. Відповідно, до інших народностей, у тому числі і до сербів, вони зараховували дуже низький відсоток корінного населення регіону. В результаті, професор П. М. Мілюков [Додаток А, 237] стверджував, що «...“булгаре” є тим ім'ям, яким називають себе самі македонці» [1036] [Додаток А, 238].

В той же час, паралельно існувала думка, відповідно до якої населення вказаної провінції не мало власної національної свідомості, що перебувала в той період на стадії, нехай не антропологічного, але внутрішнього, ментального формування. Цієї версії македонського етногенезу дотримувалися такі представники російської інтелігенції, як філолог і письменник А. М. Сіротінін; прозаїк і публіцист, головний редактор газети «Россия» О. В. Амфітеатров; один з ідеологів неослов'янзму в Росії, громадський діяч і журналіст В. П. Сватковський та ін. Зокрема, А. М. Сіротінін, публікуючись на сторінках «Исторического Вестника» (1903), відмічав, що етнографія Македонії є невирішеною загадкою. Останнє, на його думку, вело до того, що не лише європейські дипломати не знали, з ким вони мають справу, але і «самі македонці» не цілком усвідомлювали «...хто вони такі» [1056].

Не менш цікавою виявилася версія О. В. Амфітеатрова, автора серії матеріалів, пов'язаних з історією цього регіону і аналізом політичної ситуації на Балканах. Не один раз відвідавши півострів, він врешті-решт дійшов висновку, що Болгарія, Сербія і Греція, «...що є сил прагнули переконати Європу, ...ніби національне самовизначення македонців хилиться на їхню користь, а не сусіднього народу...». Проте, підкреслював Амфітеатров, македонці «...це – не серби, не болгари, а первісний слов'янський народ з простою кореневою мовою, вкрай здатною підкорятися будь-якій формі, яку запропонує йому інша, впливовіша і вироблена слов'янами культура...» [28, с. 241]. У зв'язку з цим він, полемізуючи з Мілюковим, наполягав на тому, що зовнішня етнічна схожість болгар і македонців пов'язана не із спільністю крові, а з близькістю культури, що спеціально насаджується болгарською владою на території Македонії. «Він (Мілюков – Т. М. В.), – писав Амфітеатров, – застав Македонію настільки глибоко і блискуче болгаризованою, що не важко було прийняти одяг за тіло – культуру за народність...» [28, с. 247].

Нарешті, досить часто в російській пресі для позначення македонської народності використовувалося вже згадуване раніше не стільки антропологічне, скільки релігійне і етнокультурне поняття – «християнин» або «слов'янин». Зокрема, з подібних позицій оцінював характер національної належності македонського етносу російський консул в Битолі [Додаток А, 239] А. А. Ростковський, а також слов'яніст А. С. Будилович та ін. Приєднуючись до вказаної точки зору, кореспондент буржуазно-монархічного «Ново время» в Солуні [Додаток А, 240] повідомляв, що в Македонії «часто-густо можна зустріти людей, які не хочуть бути ні болгарами, ні сербами, а називають себе ім'ям «словене», особливо поширеним у південній частині» [663]. Набагато пізніше, побічно підтверджуючи спільнослов'янські гіпотези деяких співробітників азіатського департаменту МЗС, російський історик Г. Д. Шкундін писав про Македонію: «...більше половини його (населення Македонії – Т. М. В.) складала слов'яни, частина яких не цілком

усвідомлювала свою національну належність, а інша частина визначала себе як «македонські болгари» [1235, с. 22].

Слід сказати, що в середовищі болгарських соціалістів також існували певні різночитання, очевидно, пов'язані з неясними уявленнями про етнічну природу корінного населення Македонії. Проте версія про його болгарську ідентифікацію явно розглядалася як переважаюча.

Так, Д. Благоев (який сам, до речі, народився в Македонії і був деякий час головою одного з македонських комітетів [130, с. 287]) стверджував, що «...в Македонії болгарського елемента більше порівняно з представниками будь-яких інших націй, і його прагнення до об'єднання із звільненими болгарами явно росте». [85, с. 56]. Більше того, саме цією «найбільшою» кількістю болгарського елемента Благоев пояснював сам факт існування націоналістичної течії в Македонії, націленої на безпосереднє приєднання македонських територій до Болгарії. Таку тезу він публічно висунув в ході свого виступу в Пловдиві ще весною 1900 р. [112, с. 65].

У свою чергу, лідери реформістів БРСДП (пізніше БРСДП (об'єднаної)) також, в основному, підтримували тезу про болгарське походження македонців [318, с. 196]. Зокрема, правий соціаліст Г. Василев із цього приводу писав: «Македонія, в усякому разі, належить македонцям і значна маса їх це болгари» [163, с. 547–550]. Трохи пізніше з аналогічними висновками на сторінках «Камбани» виступив і Я. Сакизов. Його погляди, що датуються 1910 р., в спеціальній критичній статті аналізував один з видатних лідерів ВМОРО – Х. Матов. У своєму коментарі він використовував твердження Я. Сакизова про «більш прогресивний», переважно «болгарський» характер македонського населення [597, с. 9].

У зв'язку з цим цікаво, що на тлі об'єктивної близькості соціал-демократичних поглядів болгарська «лівниця» все ж демонструвала деяку відокремленість своєї македонської програми. Причому, передусім, це стосувалося питань соціалістичної тактики, оскільки на теоретичному рівні зазначена програма не приховувала болгарофільської орієнтації

лівоцентристської фракції. Отже, по-перше, Х. Г. (К.) Раковський неодноразово використовував на сторінках «Наперед» термін «македонські болгари» [972; 975; 980]. По-друге, ще в травні 1903 р. він опублікував в Росії свою статтю «Турция и Македония. Исторический очерк» [Додаток А, 241], що стала точкою відліку для формування македонської стратегії «лівиці» [Додаток А, 242].

У вказаній статті Х. Г. (К.) Раковський спочатку аналізував точність болгарської, сербської і грецької статистики, що претендує на максимум інформації з питань національної належності титульного населення Македонії. Як наслідок, Х. Г. (К.) Раковський відмічав, що його особисті спостереження дозволяють говорити про упередженість статистичних даних, що не відбивали справжньої динаміки етнополітичних процесів в цьому регіоні [365, с. 124].

Далі йшов аналіз лінгвістичного аспекту македонської проблеми. Тут надмірно політизованим виявилися висновки вже самого Х. Г. (К.) Раковського, який стверджував, що усі питання філології повинні відступити перед лицем стійкої проболгарської орієнтації македонського населення. Як аргументацію він використовував приклади спільної боротьби македонців і болгар, по-перше, проти грецького духовенства (за створення незалежної болгарської церкви) і, по-друге, за звільнення значної частини європейської Туреччини від багатовікового володарювання Османської імперії.

Зрештою, продовжував все той же соціал-демократичний автор, Константинопольська конференція (1876 р.) дала Македонії назву Західна Болгарія, а Сан-Стефанський договір зафіксував черговість її входження до складу незалежного болгарського князівства. Далі слідував парадокс Берлінського конгресу, руйнівні (з точки зору Х. Г. (К.) Раковського) рішення якого, проте, змусили болгарський уряд відкрити кордони князівства для македонських біженців. Після чого їм були надані рівні з болгарами права. І, нарешті, завершувався історичний огляд висновком про існування

особливого статусу македонської інтелігенції, що зуміла залишити яскравий слід в політичному і культурному житті Болгарії [365, с. 125].

Особливе місце в статті Х. Г. (К.) Раковського посів аналіз балканської політики Сербії. Зокрема, він підкреслював, що серби почали активно пред'являти свої права на Македонію на хвилі послідовної експансії (Боснія і Герцеговина) Австро-Угорщини. Усе це привело до того, писав Раковський, що Македонія, будучи невеликою балканською країною, стала ареною неприкритої конкуренції для сербської і болгарської пропаганд. В результаті, вказаними протиріччями уміло скористалася Туреччина, яка спробувала перетворити суперництво з приводу етнічної належності населення в регіональний конфлікт, здатний ослабити балканські позиції сербів, греків і болгар. Зрозуміло, що в таких умовах, відмічав далі Х. Г. (К.) Раковський, македонський рух не міг розвиватися як однорідний.

Підсумком його багатовекторності, з одного боку, стало створення Верховного македонського комітету з центром у Софії і мережею регіональних відділень по усій Болгарії. З іншого – самоорганізація підпільних македонських комітетів, що поставили собі за мету підготовку національного визвольного повстання. Причин такої диференціації, на думку Раковського, було декілька. По-перше, це неоднозначне ставлення до болгарського уряду і, по-друге, суперечливі уявлення про майбутнє Македонії. З часом усередині самого Верховного македонського комітету також утворилися дві фракції, зобов'язані своїм існуванням різним трактуванням проекту регіональної автономії. Перша фракція, констатував Раковський, об'єдналася під керівництвом генерала Цончева. У цьому випадку про автономію можна було говорити тільки як про перехідну фазу, здійснювану в контексті основного стратегічного завдання, – державного приєднання Македонії до Болгарії. Тоді як альтернативна автономістська фракція, навпаки, все більш і більш схилялася до ідеї «Македонія для македонців, раз і назавжди» [365, с. 128].

Зрозуміло, що запропонована Х. Г. (К.) Раковським класифікація «македонського руху» побічно вказувала на його особисті, у цьому випадку, македонські, пріоритети. Передусім, він як етнічний болгарин співвідносив майбутнє Македонії з внутрішнім розвитком князівства, послідовно називаючи корінних жителів регіону «македонськими болгарами». Проте, будучи людиною широких поглядів, він констатував, що нині (1903 р.) єдино можливим вирішенням македонського питання може бути надання цій території статусу політичної автономії. Нарешті, як центрист він пов'язував вирішення македонського питання з перспективою федералізації Балкан. Ідея, що з часом стала політичним кредо не лише Раковського особисто [Додаток А, 243], але й усієї лівоцентристської фракції.

Повертаючись до питання про суть соціал-демократичних трактувань македонської проблеми, хотілося б ще раз підкреслити, що центристи (публічно декларуючи теоретичну марксистську наднаціональність) проте досить часто демонстрували певну прихильність політичним принципам Сан-Стефано (концепції «Великої Болгарії»). Тим самим вони вкотре підтверджували еластичність своєї зовнішньополітичної програми, займаючи проміжне положення між агресивно інтернаціоналістськими поглядами тісних соціалістів і патріотично-державними переконаннями реформістів. У зв'язку з цим цікаво, що помірніша позиція правих лідерів «об'єднаної» несподівано виявилася співзвучною політичній логіці Х. Г. (К.) Раковського, який із несподіваним смутком заявляв (у зв'язку із зміною ст. 17 Тирновської конституції [Додаток А, 244]): «який союзник, що Болгарія придбала б із статтею 17, допоміг би їй розширити свої межі до меж, накреслених в Сан-Стефано»? [970]. Таким чином, нехай не шляхом державних, в першу чергу військових союзів, але в контексті прийнятної для лівих центрів моделі демократичної федерації (конфедерації), формувалася перспектива політичної консолідації Балкан. Причому створення такого об'єднання не виключало, на думку соціалістів, можливого зростання регіонального значення Болгарії [971].

Як вже відзначалося вище, погляди лівих центристів активно підтримував Л. Д. Троцький. Опинившись на Балканах спочатку в ролі офіційного представника російських примиренців, а потім як сторонній спостерігач військових кампаній 1912–1913 рр., він опублікував низку статей, що пізніше склали особливий том його творів: «Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война». Перебування Л. Троцького на Балканах було зафіксоване Ф. Даном, який в листі з Парижа (від 20 травня 1911 р.) досить іронічно писав: «Сподіваюся, триматимете нас (*в курсі* – *Т. М. В.*) вашого місцеперебування на Балканах і не потрапите в полон до албанців, македонців і інших диких братиків...» [849, л. 38].

У складних умовах міжфракційних розбіжностей позиція Троцького і як соціал-демократа – представника іноземної партії, і як публіциста повинна була залишатися підкреслено зваженою. В результаті, він не поспішав прямо висловлюватися щодо македонського питання, але детально цитував «молоду людину, ...філософа» [Додаток А, 245], з яким «...в основі» був «абсолютно згоден». У такий спосіб, уникаючи особистої оцінки спірного питання, він використовував громадську думку для додаткової підтримки політичної логіки центрizmu. «Болгарська Македонія відійшла до Сербії і Греції», – повторював Троцький слова свого балканського однодумця. «...Подумайте, заради бога, чи може бути що-небудь трагічніше за долю македонських болгар!.. Воістину несправедливість, що чинять над ними, волає до небес. Скільки жертв дала ця провінція в ім'я своєї національної свободи...» [1134, с. 37].

Отже, можна сміливо стверджувати, що усі течії болгарської соціал-демократії дотримувалися тези про переважно болгарське походження македонців. Зокрема, російська дослідниця Л. І. Жила, оцінюючи погляди ідеологів БРСДП (о) на національне і безпосередньо македонське питання, підкреслювала, що для цієї партії болгарське походження македонців було не просто можливим, але «вірогідним» [318, с. 196]. В той же час не можна не враховувати особливого класового змісту марксистської ідеології, що висувала на передній план питання соціального характеру. В результаті, соціал-

демократи декларували, що етнічна складова македонського питання не може мати для робітничого руху значення, що дорівнювало б тому, яке надають йому правіші політичні партії. Чи коштує боротьба за звільнення Македонії тих «сил» і «засобів», які вкладаються в неї болгарським урядом, а головне, болгарським народом? – запитував у своїй книзі «Към балканската федерация!», опублікованій в Софії в 1913 р., Х. Кабакчиев [390, с. 9]. І сам же відповідав, що, на його думку, соціальний аспект македонської проблеми повинен переважати над її етнічним змістом. Зрозуміло, що в такому контексті питання про диференціацію тактичних програм болгарських соціалістів зводилося до оцінки співвідношення національного і інтернаціонального в характерній для них македонській політиці.

В той же час, аналізуючи позицію правіших партій, не можна не відмітити, що теза про болгарську складову македонської проблеми частенько виявлялася ширмою, особливого роду прикриттям, для активної політики Болгарського князівства на Балканах. Недаремно чверть століття опісля Ілінденського повстання [Додаток А, 246], виступаючи в Народному зібранні, представник від БКП В. Коларов із цього приводу говорив: «Націоналізм, ідея об'єднання народу була виключно засобом для збирання народних мас, для їх використання в інших цілях, які не мали нічого спільного з програмою об'єднання народу» [439, с. 578]. Опосередковано ця теза ілюструвала специфіку балканської стратегії князя Фердинанда, або, іншими словами, динаміку тієї не цілком публічної політики, яка була орієнтована на підтримку антитурецьких виступів у Македонії. Власне, при дворі подібні акції розглядалися як дуже дієвий засіб для дестабілізації положення в європейській частині Туреччини (з далеким прицілом на активніше втручання великих держав). Результатом такої політики повинен був стати не лише внутрішній, але і зовнішній примус Порти до визнання автономії Македонії з її подальшим приєднанням до Болгарії. Таким чином, формувався глибший контекст македонської проблеми, який, з одного боку, примушував знову і знову звертатися до аналізу балканської політики Австро-Угорщини і Росії, а з

іншого – визначав зовнішньополітичні пріоритети болгарських соціал-демократичних партій.

У цьому контексті, повертаючись до розмови про принципові завдання Російської імперії на Балканах і Близькому Сході, не можна не відмітити, що традиційно підтримуючи інтереси Болгарії, російський МЗС, у кінці XIX – на початку XX ст. несподівано прийняв рішення про недоторканість системи status quo. Результатом такого курсу стали стабілізаційні договори 1897 [Додаток А, 247] і 1903 рр. [Додаток А, 248], які, природно, не могли не викликати суперечливих почуттів у неоднорідному середовищі болгарських політиків. Зокрема, русофільськи налаштовані партії не бажали вірити у відмову від звичної «рятівної місії Росії». «Ми не віримо, що російська дипломатія вирішила зрадити віковій російській традиції і знищити свої слов'янські прапори», – писали «цанковісти» (колишня Ліберальна, пізніше Прогресивно-ліберальна партія). Тоді як «стамболовісти» (Народно-ліберальна партія), навпаки, вважали, що така зміна політичного вектора Росії (як імперії експансіоністської) є явищем цілком закономірним і що тільки в умовах «...суперництва Росії і Австрії» можлива самостійна політика Болгарії [307, с. 40]. Втім, як зазначав у 1908 р. у своїй книзі «Македония и турската революция» представник правих у БРСДП (о) Г. Василев, «...біля стамболовістів є радословісти і тончевісти, біля них народники і цанковісти» тощо, і усі вони, незважаючи на розбіжності, так або інакше зближуються у своєму порочному ставленні до македонського питання і у своїй неадекватній оцінці російського впливу в Болгарії і на Балканах [160, с. 37–38].

Цікаво, що саме в цьому питанні (оцінка зовнішнього курсу офіційного Петербурга) «українська опозиційна партія», як позначила стамболовістів Н. Дюлгерова, виявилася близькою до антиросійських поглядів болгарської соціал-демократії. Зокрема, досить активно з критикою зовнішньої політики Росії виступала лівоцентристська фракція. Як наслідок політичний директор «Наперед», який співчував цьому напрямку, із цього приводу писав: «...Зараз (йдеться про 1911 р. – Т. М. В.) над балканськими народами, включаючи і

Туреччину, нависнули інші, величезні, як гори, небезпеки: російська і австрійська...» [976]. Цій думці Х. Г. (К.) Раковського вторив його тісно-соціалістичний опонент В. Коларов. Роздумуючи про довгострокову стратегію великих держав на Балканах, він, у свою чергу, підкреслював, що «...імперіалістичні держави... і прямо, і побічно, і воєнно, і економічно» прагнуть «завоювати Балкани» [439, с. 587]. Нарешті, ще жорсткіше про «завойовну позицію Росії і Австрії» висловився класик тісно-соціалістичної ідеології Д. Благоев, який аналізував балканські інтереси обох імперій у своїй роботі «Революцията в Турция и социал-демократията» (1908 р.) [95, с. 52].

Таким чином, в контексті македонської проблеми, відбувалося несподіване зближення найполярніших і, здавалося б, практично несумісних течій політичної думки Болгарії. В той же час не менш цікавим виявився факт раптової однотайності лідерів усіх груп болгарської соціал-демократії, переконаних в експансіоністських амбіціях Росії. Інакше кажучи, внутрішні програми правіших партій, орієнтовані на свободу політичного і економічного зростання національного капіталу, у цьому випадку прийшли в зіткнення з русофобськими переконаннями більшості болгарських марксистів [Додаток А, 249]. Автономною, хоча і незначно, на цьому фоні виглядала тільки позиція правої фракції БРСДП (о), представники якої в особі Г. Василева стверджували, що готовність Росії йти на компроміси з Великою Британією викликана частковим послабленням Російської імперії і, відповідно, її нездатністю протистояти натиску німецького капіталу на Близькому Сході [160, с. 53–55].) Зрозуміло, що такі несуттєві розбіжності в марксистській інтерпретації балканської політики великих держав лише підтверджували значення македонської проблеми – цієї історичної каверни, що роз'їдала політичні легені Болгарії. У зв'язку з цим, підбиваючи підсумок під послідовною критикою близькосхідної стратегії Росії, хотілося б згадати слова Г. В. Плеханова, сказані ним після повернення з еміграції весною 1917 р., тобто буквально за рік до смерті. Імперія і народ, що населяє її, підкреслив він тоді, речі різні [870, с. 5–10].

Втім, апелюючи до політичної логіки Г. В. Плеханова, не можна не згадати про особливе значення його поглядів, які цілком могли стати однією з причин рідкісної для болгарського соціалізму русофобської одностайності [Додаток А, 250]. Вплив Г. В. Плеханова на болгарських марксистів був величезний, з його оцінками, так само як і з оцінками К. Каутського, рахувалися практично усі, як праві, так і ліві соціалісти. Особливо такого впливу зазнала фракція лівих центристів, представники якої (принаймні в особі Г. Бакалова і Х. Г. (К.) Раковського) підтримували особисті контакти з метром російської соціал-демократії.

Слід сказати, що Х. Г. (К.) Раковського пов'язували з Г. В. Плехановим теплі дружні стосунки (вередливий у приватному житті Плеханов з нехарактерною для себе симпатією ставився до молодого болгарського соціаліста). Центральний державний архів в Софії містить низку фрагментів приватного листування Г. В. Плеханова і Х. Г. (К.) Раковського. Наскільки можна судити, більшість листів не схильного до сентиментальності класика російського марксизму починалися зверненням «любий Раковський» або «дорогі і незабутні друзі», якщо в листуванні фігурувала дружина Раковського. В той же час зміст цих листів рідко зводився до суто політичної інформації. Навпаки, в них часто фігурувала перспектива спільного відпочинку, передчуття майбутніх зустрічей і неформального спілкування [768, л. 2; 769, л. 2; 770, л. 2]. Нарешті, в політичному плані саме Г. В. Плеханов став хрещеним батьком Х. Г. (К.) Раковського, всіляко полегшуючи процес входження талановитого болгарського хлопця в еліту європейської соціал-демократії. Зрозуміло, що у світлі таких стосунків позиція Г. В. Плеханова була надзвичайно важлива як для Х. Г. (К.) Раковського особисто, так і для його лівоцентристських однодумців.

Отже, у цей період (тобто протягом останнього передвоєнного десятиріччя) Г. В. Плеханов демонстрував на рідкість негативне ставлення до імперської Росії. Власне, його критика виявилася настільки жорсткою, що після повернення з еміграції йому навіть довелося давати пояснення з приводу

такого надмірного політичного негативізму. В результаті, у своїй промові, проголошеній на Нараді делегатів рад робітничих і солдатських депутатів 2 квітня 1917 р., Г. В. Плеханов підкреслював, що часом він дійсно говорив про імперію як про державу, вкриту «...безприкладною в історії ганьбою» [870, с. 7]. Проте, продовжував він далі, «...тоді здавалося, що захищати Росію – означало захищати царя». [870, с. 10]. Останнє дозволило Плеханову на певному етапі його політичного життя стверджувати, що «...якби німецькі війська перейшли б наш кордон, то вони прийшли б як визволителі...» [Додаток А, 251] тощо [870, с. 13].

Наступною темою болгарської соціал-демократичної публіцистики, що порушується паралельно з аналізом зовнішньої політики Росії, виявилось питання про балканську експансію Австро-Угорщини. В окупації Боснії і Герцеговини з перспективою прямої анексії цієї території; у спрямованості капіталу через Балкани на Близький Схід бачила ця центральноевропейська імперія запоруку свого геополітичного просування до Середземного моря. Зрозуміло, що такі стратегічні завдання припускали або збереження стабільності усередині балканського регіону, або окупацію Македонії без яких-небудь сантиментів відносно комерційних і політичних перспектив незалежних балканських держав. Як образно висловився з цього приводу Амфітеатров, – гнійник необхідно було або розкрити хірургічним шляхом, або він знищувався природно [28, с. 241–268]. Ще ясніше із цього приводу висловилося *L'effort – Geneve*, редакційне резюме якої було таким: «...поступово, систематично, вже 20 років Австрія готується до засвоєння Македонії» [307, с. 98].

Проте безболісно «засвоїти» або, точніше сказати, «перетравити» македонську проблему Австрії, втім, як і Росії, заважали цілком конкретні політичні сили, одягнені в національно-визвольний одяг. І якщо Росії, що мала імідж покровительки слов'янських народів, необхідно було, залишаючи національний опір напризволяще, хоч би «зберегти обличчя», то у Австро-Угорщини в подібній мімікрії потреби не було. Договорами 1897 і 1903 рр.

обидві імперії формували блок реформ, бажаних до виконання в турецьких провінціях з християнським населенням, і вважали, що рикошетом реалізація відповідної програми видалить дух бродіння із виразки балканських стосунків, що перманентно не гоїться.

Проте такий варіант довгострокової консервації македонської проблеми не влаштував жодну з політичних сил, що діяли в цьому регіоні. По-перше, така програма мало відповідала інтересам християнського населення, що як і раніше перебувало під владою регіональної мусульманської адміністрації. Далі зазначена система перетворень, хоча і була прийнята Абдул Хамідом, ніколи серйозно не сприймалася Високою Портою, що поспішала «втопити» будь-яку скаргу на відмову від впровадження реформ в нескінченних комісіях, слуханнях та іншій бюрократичній тяганині. Нарешті, імовірність впровадження російсько-австрійського стабілізаційного проекту в Македонії викликала негативну реакцію більшості балканської і, в першу чергу, болгарської влади, що бачила у внутрішній боротьбі за самовизначення можливість дестабілізації з перспективою подальшого розширення формально обмежених берлінською угодою територій.

Власне, якщо говорити про зони спірного внутрішньобалканського впливу, то вони досить чітко визначалися діяльністю партизанських загонів (болгарських чет і грецьких андартів), а також охопленням релігійних і світських просвітницьких установ (болгарських, сербських і грецьких). Так, Греція претендувала на південні і, частково, центральні райони Македонії [Додаток А, 252], Сербія – на північно-західні, де прямо стикалися болгарські і сербські інтереси, і, нарешті, Болгарія після посіяних Сан-Стефано надій розраховувала на максимум македонських територій, маючи у своєму активі прикордонні контакти з «чотирма із шести революційних округів» ВМОРО: Скопським, Струмицьким, Сересьським і Одринським (Адріанопільським) [1250, с. 303].

Підсумком зазначеної зовнішньополітичної конкуренції виявилось створення дистанційних македонських комітетів у столицях (Белград, Афіни і

Софія) відповідних балканських країн, найбільш зацікавлених у впровадженні свого національного впливу в Македонії. У Болгарії квінтесенцією такого руху стало формування македонсько-одринських братерств (1893 р.), а потім і легального Верховного македонського комітету (ВМК, 1895), (він же ВМОК з 1900 р. [Додаток А, 253]) у Софії – так звані «верховісти» [649; 650; 78, с. 20–34]. Паралельно в цьому ж 1893 р. була створена украй суперечлива, іноді романтично легендарна, часто екстремістськи некерована, а при найближчому розгляді цілком логічна і адекватна ситуації на Балканах – Внутрішня македоно-одринська революційна організація (ВМОРО) [Додаток А, 254] [737, с. 19–36].

Ставлення до національного руху в Македонії стало ще одним аспектом македонської проблеми, що фігурувала в оцінках болгарських соціал-демократів. Відразу ж хотілося б підкреслити, що вже не раз згадувані принципи класової ідеології зумовили наявність складних, а почасти і суперечливих поглядів теоретиків болгарського соціалізму на розвиток національно-революційного руху в Македонії. З одного боку, в їх публіцистиці присутнє стійке неприйняття екстремістської складової четнічного руху. Проте, критикуючи македонські організації в ідейному плані (тобто, фіксуючи процес їх національної, а не соціальної локалізації), болгарські соціалісти в той же час схильні оцінювати їх революційні завдання досить лояльно.

У цьому сенсі певний інтерес становить публіцистика Л. Д. Троцького, який у своїй праці «Очерки политической Болгарии» (1923) писав про «терористичні традиції македонців», оцінюючи їх, проте, дуже зважено і коректно [1134, с. 3]. Свою стриманість щодо національно-революційного руху в Македонії він пояснював таким чином: «...коли справа йде про територіально-державне самовизначення молодій нації, тоді нетерпляче карбонарство нерідко лише викликає, доповнює і підганяє повільні спроби династично-дипломатичних сил і за першої нагоди передає цим останнім політичну ініціативу». Втім, можна припустити, що така витончена спроба історичної реабілітації четнічства виявилася, принаймні частково,

результатом накладення принципів загальнореволюційного радикалізму на властивий самому Троцькому психологічний нігілізм. Та все ж, навіть у такому контексті, четнічний рух послідовно зберігав для Троцького форму «змовницького», а його члени сприймалися ним як «професійні бойовики» [1134, с. 114].

Однодумець і друг Л. Д. Троцького Х. Г. (К.) Раковський, окреслюючи на сторінках «Наперед» позицію «лівиці» із зазначеного питання, також не приховував свого негативного ставлення до радикально-анархістської тактики македонських організацій. Зберігаючи щирю пошану до просвітницьких завдань національної інтелігенції, Раковський не хотів, та і не міг не відмітити негативної ролі терористичних акцій в Македонії. Оцінюючи, як більшість центристів, підсумки національно-революційної боротьби з позицій європейського парламентаризму і демократії, він, можливо, навіть більш негативно, ніж Троцький, сприймав агресію і анархізм окремих акцій ВМОРО, заявляючи, що такі ескапади, навпаки, позбавляють македонське населення віри у власні сили. Не поодинокими каральними акціями, але планомірною терплячою працею рухатимуться македонці у напрямку до Балканської конфедерації, у рамках якої має раз і назавжди вирішитися наболіле македонське питання. «Македонські болгари матимуть майбутнє, якщо вони самостійно стануть на ноги і будуть своїм розумом і своїми засобами боротися за права, свободи і матеріальний добробут», – писав Х. Г. (К.) Раковський в 1911 р. [972]. В той же час він не міг не відмітити «бездоганну чесність і відданість народу з боку македонських революціонерів». Проте в повній одностайності з керівництвом «лівиці» він вважав, що це далеко не той шлях, який можна вважати прийнятним для цивілізованих міжнародних відносин і, що ще більш важливо, для поліпшення умов македонського населення [973].

Несумісність з екстремістською тактикою ВМОРО стала однією з причин лояльного ставлення Х. Г. (К.) Раковського до діяльності младотурок в 1911 р. У їх реформаторстві, а не в каральних акціях національно-революційних чет бачив він запоруку поступальних перетворень на Балканах

[Наперед 1911, 24 декември]. Саме з цієї причини під час свого недовгого перебування в Болгарії Х. Г. (К.) Раковський знайшов час для поїздки в Македонію. Там він виступав на мітингах, закликав до боротьби за мир і створення Балканської конфедерації [982; 986]. Таким чином, центристи демонстрували значну активність в Македонії, чим, цілком закономірно, викликали стійку і навіть в чомусь ревниву критику Д. Благоєва.

Отже, можна упевнено стверджувати, що між болгарськими соціалістами, у цьому випадку центристами, і представниками революційних організацій в Македонії існували досить тісні, хоча і опосередковані контакти. Відповідно, є реальна необхідність в аналізі умов, в яких такі стосунки виявилися можливими. Внутрішня революційна організація виникла в Солуні (Салоніки) в 1893 р. Її основним завданням стала боротьба за автономію регіону, гаслом – фактична реалізація 23-ої статті Берлінського договору. Мета приваблювала як для лівого крила організації [Додаток А, 255] (ця фракція розраховувала на те, що автономія стане проміжним етапом на шляху Македонії в загальнобалканську федерацію), так і для її правого крила (ця група в союзі з ВМК розглядала автономію як транзит на шляху до остаточного возз'єднання Болгарії і Македонії).

Сьогодні, спираючись на думку деяких дослідників (див. роботи І. Ямбаєва, Н. Дюльгерової та ін.), можна сміливо стверджувати, що «...велику допомогу в озброєнні чет надавав Верховний Македонський Комітет в Софії. Крім того, болгарський уряд виділяв гроші для Організації». Зокрема, І. М. Ямбаєв стверджує, що в 1906 р. тільки Болгарський народний банк виділив македонським організаціям не менше двох позик [1250, с. 303]. Крім того, існує думка (явно не безпідставна [307, с. 102]), що князь Фердинанд був особисто зацікавлений в пропаганді діяльності ВМК і ВМОРО. Очевидно, він вважав, що ставка на автономію Македонії може стати першим кроком на шляху до проболгарської орієнтації регіону.

Цікаво, що припущення про завуальований вплив болгарських урядових кіл на розвиток революційного руху в Македонії побічно підтверджує і правий

соціаліст Г. Василев. У виданні «Илинден» (від 15 грудня 1908 р.) він, роздумуючи про контакти різних політичних сил в Македонії і Болгарії, напише: «...чи може самостійна, незалежна македонська організація усунутися, ізолюватися від впливу політичних сил Болгарії, ізолюватися від болгарського життя? Ні. Це абсолютно неможливо і це було б шкідливо для македонської свободи» [160, с. 46] [Додаток А, 256]. Далі, в статті «Болгарія і македоно-одринська революційна організація» він висловиться ще ясніше. Так, саму Македонію він назве «сестрою-рабинєю», маючи на увазі, по-перше, спільність культурного коріння і, по-друге, близькість історичного розвитку вказаного турецького вілайета і Болгарії. У той же час ВМОРО Г. Василев розглядатиме як один з інструментів, необхідних для звільнення вказаної території, проте інструменту, що часто використався «...в нечистих цілях з боку болгарських урядів...» [Додаток А, 257] [160, с. 50]. Зрозуміло, що такі висловлювання дозволяють припускати наявність негласної державної програми, націленої на управління підривною діяльністю національних організацій в Македонії.

У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу на ще один, здавалося б, мало пов'язаний з цим питанням, момент. У 1885 р. в Пловдиві був створений Болгарський таємний центральний революційний комітет (БТЦРК), завданням якого було сприяння об'єднавчим процесам в Південній і Північній Болгарії. Доведено, що князь О. Баттенберг був у курсі створення цієї організації і припускав підтримку її діяльності за допомогою армії [Бірман 1991, с. 300]. Зрозуміло, що, окрім страху детронації, він переслідував й інші цілі, очевидно, подібні до інтересів Фердинанда в Македонії. Таким чином, можна говорити про існування особливої державної моделі, що використала питання національної самосвідомості (у цьому випадку македонське питання) як інструмент, необхідний для послідовного розширення болгарської території.

Отже, в Македонії утворилася складна структура національно-революційних організацій. Їх об'єднуючим стрижнем стала ідея автономії, втім, часто не до кінця усвідомлена і тому така, що реалізовується

суперечливими методами боротьби. Підсумком подібної тактичної багатовекторності стала різноманітність зовнішніх союзників національного руху, якими на різних етапах його історичного існування виявлялися: то князь Фердинанд і його оточення, то велика національна буржуазія, то, нарешті, різні течії болгарської соціал-демократії. Причому в останньому випадку ці контакти вкотре підтверджували прихильність марксистів до тези про болгарське походження македонців. Крім того, вони вказували на переважно болгарську орієнтацію національного македонського руху і, нарешті, на Балканську федерацію як на символ остаточного вирішення македонського питання (мету, що фігурувала в усіх програмах соціал-демократичних партій Болгарії).

Проте, саме в цьому останньому питанні (союз балканських держав) найяскравіше виявилася тактична відокремленість «лівиці», представники якої (в особі П. Делірадева, Х. Г. (К.) Раковського, близького до цієї ідеології, Л. Д. Троцького та ін.) висунули проект Балканської конфедерації. Тобто державної освіти, суть якої не цілком відповідала традиційним соціалістичним гаслам Балканської федерації або, як частіше писали тісні, «Федеративної балканської республіки». Втім, самі ліві центристи також далеко не завжди були в змозі уточнити, який фактичний зміст вони вкладають в конфедералістську програму. Таким чином, ніхто з болгарських соціалістів не міг чітко сформулювати алгоритм виходу, принаймні в реальному часі, з вузла політичної, культурної, національної і релігійної неузгодженості, що становила справжню суть македонської проблеми.

На думку Х. Г. (К.) Раковського, першим кроком на шляху до внутрішньобалканської впорядкованості могла стати перспектива економічних і політичних союзів. Проте, як уточнював політичний директор «Наперед», реалізація таких угод могла принести користь тільки за умови залучення Туреччини до орбіти політичних інтересів балканських держав [983]. У зв'язку з цим наступним кроком він вважав підтримку ініціатив реформістів младотурецького уряду, в першу чергу програми з врегулювання культурно-

національної ситуації в Македонії. Наслідуючи логіку Раковського, можна сказати, що для болгарських центристів македонська проблема урівноважувалася двома принциповими завданнями: курсом на Балканську конфедерацію (конфедерація як етап на шляху до формування Федеративної балканської республіки) і визнанням позитивних аспектів младотурецької революції. Украй важливим чинником, писав із цього приводу Раковський, є політична вимога «Балканської конфедерації» у демократичного крила ...турецького парламенту, де воно фігурувало разом з вимогою рівності народів в Туреччині» [984].

Дуже близьким до поглядів Х. Г. (К.) Раковського виявився ще один представник болгарської «лівиці» – П. Делірадев. Зокрема, він зазначав, що подальший розвиток Туреччини можливий тільки за умови впровадження послідовних реформ, причому, в першу чергу, в масштабах її європейських територій. «Тільки радикальні реформи ще можуть заспокоїти різноманітне населення, що конфліктує споконвік», – писав Делірадев. Паралельно він підкреслював, що такі реформи можуть привести младотурок до зміни принципів усієї османської держави [254, с. 27].

У 1911 р., після тривалого періоду внутрішньої конфронтації і розпаду, почалося відродження ВМОРО. Проте той відверто екстремістський шлях, на який, врешті-решт, стала ця організація, був абсолютно несумісний з ідеологією марксизму, що припускала масовий характер соціальних перетворень. Пізніше В. Коларов, характеризуючи діяльність ВМОРО, писав: «Історія македонського революційного руху – це історія кривавих міжусобиць. Запекла боротьба між верховістами і централізмом, між внутрішньою і зовнішньою організаціями, між автономістами і федералістами наповнює майже 25-річне існування революційної організації» [440, с. 13]. Власне, що саме з цієї причини ВМОРО, що зазнала тактичної трансформації (після балканських воєн ВМРО), все більше втрачала і без того дуже обмежену підтримку болгарської соціал-демократії.

Що ж до перспектив державного статусу Македонії, то, незважаючи на багатопланову полеміку болгарських політиків, в громадській думці Болгарії із цього приводу сформувалися дві основні точки зору. По-перше, цієї версії дотримувалися ліві центристи, македонські території могли стати частиною майбутньої Балканської федерації (конфедерації). По-друге, що було набагато вірогідніше, цій провінції загрожував територіальний розділ між декількома більшими балканськими державами [Додаток А, 258] [648].

Саме з таким, ура-патріотичним, трактуванням македонського питання зіткнувся Л. Д. Троцький, реалізуючи свої можливості іноземного кореспондента на Балканах [Додаток А, 259]. В однойменному циклі статей він підтверджував факт шовіністичних настроїв, якими, на його думку, були заражені досить широкі шари як сербського, так і болгарського суспільства. «Створення умов нормального життя в Македонії, – писав Л. Д. Троцький, – є елементарною потребою для стійкого і спокійного розвитку Болгарії. На цьому ґрунті склалися бойові настрої не лише в середовищі політичних верхів, але і в широких народних масах... Так, незважаючи на те, що соціалістичні партії Сербії і Болгарії рішуче протестували проти війни, мені доводилося зустрічати досить багатьох соціалістів, захоплених загальним національно-патріотичним рухом. Я бачив тут в лікарні першу групу болгарських поранених і говорив з ними; вони, поза сумнівом, охоплені національним натхненням...» [Додаток А, 260] [1134, с. 56].

Другий стабілізаційний проект (що передбачав федералістське майбутнє Македонії) виглядав менш амбітним і тому сприймався з меншою одностайністю. Так, в марксистському середовищі кожна з трьох фракцій мала власну думку про характер потенційного загальнобалканського об'єднання. Для БРСДП (т. с.) Балканський союз був можливий тільки в умовах масової адаптації національної свідомості до класових завдань пролетаріату. Для правого крила БРСДП (о) гасло демократичної федерації стало віддаленою перспективою, що існувала на периферії конкретних політичних інтересів. Крім того, деякі представники реформістської фракції взагалі намагалися

ігнорувати проблему об'єднання. Ілюстрацією таких поглядів може служити публікація спеціального інтерв'ю Г. Василєва, в якому він, відповідаючи на питання анкети з «македонського і балканського питання» (1910), не згадував про можливість загальної федералізації регіону. Замість цього він вважав за краще говорити про революційні, або, більш завуальовано, силові варіанти вирішення македонської проблеми [162, с. 36–37].

В той же час для «лівиці» БРСДП (о) концепція загальнобалканського зближення була наповнена реальним політичним змістом. Проте, як вже відзначалося раніше, навіть самі автори конфедералістського проекту не могли похвалитися його системним викладом. «...Висловлювання лівих (*мається на увазі не лише БРСДП (т. с.), але і «лівиця» БРСДП (о) – Т. М. В.*) з національного питання в роки Першої світової війни, – підкреслено категорично писала російська дослідниця Л. Жила, – мали характер семантичного прикриття національного нігілізму; питання типу – яким чином можливо реалізувати ідею Балканської федеративної республіки? Чи є передумови для здійснення останньої, які конкретні кроки зобов'язана робити партія в ситуації, що склалася? тощо – вони обходили мовчанням» [318, с. 207].

Цікаво, що правіші політичні партії також не заперечували перспективи регіональної автономії. «...До 1912 р., – зазначав пізніше В. Коларов, – націоналістичні партії в Болгарії висували як програму курс на автономію Македонії...» [439, с. 578]. Проте автономія такого роду, – продовжував далі цей автор, – була лише новою фазою для активізації їх потаємних завойовних і націоналістичних претензій [439, с. 583].

Отже, підбиваючи підсумок публічної полеміки, викликаній питанням про політичне майбутнє Македонії, необхідно зазначити три ключові моменти, характерні для зовнішньополітичних програм болгарських соціалістів. По-перше, вони уточнювали марксистський погляд на проблему етнічного походження більшої частини населення Македонії, по-друге, розглядали питання близькосхідної політики великих держав, співвідносячи їх з

регіональними завданнями балканських держав, і, нарешті, по-третє, визначали характер взаємин соціал-демократичних партій з окремими групами національно-революційного руху.

Говорячи про етнічне коріння македонського населення, не можна не сказати про спільність поглядів, характерну для усіх програм соціал-демократичних партій Болгарії. Для тісних і широких, для центристів («прогресистів» і «анархо-лібералів») болгарська ідентифікація більшості населення Македонії була, імовірно, очевидним фактом. Власне, можна сказати, що категорія «македонські болгари», озвучена центристом Х. Г. (К.) Раковським, була прийнята і схвалена як правими, так і лівими (досить згадати відповідну точку зору Д. Благоєва) марксистами країни. Питання полягало в іншому: наскільки болгарська ідентифікація македонського населення могла вплинути на подальшу політичну долю Македонії і усього балканського регіону в цілому.

Така постановка питання відразу ж переводила македонську проблему в площину її практичного врегулювання і, природним чином, виявляла тактичні розбіжності конкуруючих соціал-демократичних фракцій. Власне, в такому контексті формувалися два основні напрями геополітичного аналізу македонських протиріч: зовнішній, пов'язаний з діяльністю великих держав, і внутрішній, націлений на досягнення політичної і економічної узгодженості в регіональній політиці балканських держав. З приводу зовнішнього аспекту вказаної проблеми Г. Василев, очевидно свідомо загострюючи ситуацію, писав [Додаток А, 261], що «...у своїй... цілісності македонське питання – це питання міжнародне, або принаймні питання Європи» [160, с. 9].

У свою чергу, центристські аналітики також намагалися розкрити суть балканської політики великих держав. В результаті, вони украй негативно оцінювали процес просування російського і німецького капіталу на Близький Схід. Особливо їх насторожувала агресивна політика Австро-Угорщини в Македонії, так само як і традиційні політико-економічні домагання Росії в зоні чорноморських проток. Складається враження, що, незважаючи на

загальномарксистське невдоволення зовнішньою політикою Росії, болгарські центристи виявилися найбільш непримиренними критиками балканських завдань імперії. Услід за Г. В. Плехановим (якого центрист Г. Бакалов назвав «...першим загально визнаним і улюбленим учителем болгарського соціалізму») [Додаток А, 262] і явно в розріз із конкретними політичними реаліями, вони заперечували будь-які позитивні прояви офіційної діяльності Росії [48, с. 425]. При цьому багато представників «лівиці», навпаки, надмірно лояльно сприймали зовнішню стратегію європейських держав, пом'якшуючи значення їх геополітичних завдань семантикою ліберально-демократичних традицій цивілізованої Європи.

Нарешті, варіантом внутрішнього вирішення македонської проблеми для усіх болгарських соціалістів стала перспектива Балканського союзу (федерації; конфедерації). Проте ця тема така велика, що вимагає спеціального історичного дослідження [Додаток А, 263].

Необхідно зазначити, що курс лівих центрстів на досягнення автономного статусу Македонії неминуче ставив їх віч-на-віч з політичною платформою младотурок, схильних (принаймні на перших порах) сприяти здійсненню політичних реформ в цьому регіоні [Додаток А, 264]. Така позиція «лівиці» цілком прогнозовано зустріла різкий опір ідеологів БРСДП (т. с.), більш зацікавлених в класовій непримиренності, ніж у класовій співпраці, навіть якщо останнє було викликане необхідністю загальнодемократичних перетворень. В той же час дещо несподіваною виявилася прохолодна реакція керівництва БРСДП (о), лідери якої все частіше відстоювали варіант жорсткішого вирішення македонського питання. У цьому сенсі ортодоксальні соціалісти і найбільш послідовні реформісти тимчасово зближувалися, формально пристосовуючи класову ідеологію до вирішення національного питання (у правосоціалістичному трактуванні, до потреб національної експансії державних програм).

Проте у вказаному контексті слід ще раз підкреслити, що усвідомлений терор заперечувався усіма течіями соціал-демократичного руху Болгарії.

Останнє, природно, визначало і спільність соціалістичних поглядів на національно-революційний рух в Македонії. Зокрема, ліві центристи, критикуючи терористичну діяльність революційних чет, подібно до тісних відмічали моральний аспект проблеми і підкреслювали необхідність соціалізації регіону на противагу одиничним екстремістським витівкам ВМОРО. В результаті, вони закликали до цивілізованих методів національно-визвольної боротьби, розглядаючи Македонію не як поле бою, але як центр можливого об'єднання в умовах реального здійснення принципів Балканської конфедерації [Додаток А, 265]. У цьому сенсі дуже показова логіка П. Делірадева, який, роздумуючи про специфіку міжнародного об'єднання, звертався безпосередньо до питання про долю Македонії. «Македонія, – писав він, – багаторічний Ельзас балканських конфліктів, ще зіграє в цьому відношенні велику роль (*щодо потенційних культурних контактів – Т. М. В.*): вона ще послужить головним вузлом балканського зближення. З яблука розбрату вона перетвориться на примирителя націй, що ворогують сьогодні» [254, с. 48].

Сказане по-центристськи наївно, проте чи так вже нездійснено. І хіба сьогодні, в період широкої європейської інтеграції і формування загальноєвропейського політико-економічного простору, думка про «мирну культурну взаємодію» на Балканах, і власне в Македонії, здається такою вже неймовірною [254, с. 48]. Мабуть, можна сказати, що на сучасному етапі тривогу викликає не стільки сам факт багаторічних спроб культурного і політичного зближення македонців, сербів, болгар тощо, скільки можливість вказаного об'єднання на фундаменті чергової хвилі глобалізації. До чого це може привести: до завуальованої втрати економічної і політичної незалежності, до втрати елементів національної культури і традицій або, навпаки, до зміцнення державної системи з реальною опорою на європейський лібералізм і розширені принципи демократії – це питання не для цієї роботи. Проте не можна вкотре не відмітити, що характерною слабкістю центристів виявилось підкреслене прагнення до європейських політичних реалій при

істотній оглядці на платформу ортодоксального марксизму – ідеології, що розвивалася в деякому стійкому і суперечливому єднанні з особливостями національної культури і менталітету. Фактично, можна сказати, що македонське питання стало тим лакмусовим папірцем, який неухильно ілюстрував зростаюче напруження соціал-демократичних розбіжностей, при цьому уперто виявляючи завуальовану нестабільність і внутрішню суперечність центристської фракції БРСДП (о).

4.2. Младотурецький режим і політична діяльність ВМОРО в сприйнятті ідеологів лівого центрizmu в Болгарії (1908–1914 рр.)

Звертаючись до питання про младотурок і младотурецьку революцію в контексті зовнішньополітичних поглядів представників болгарського соціал-демократичного центризму, навряд чи можна говорити про розгорнуту історичну інтерпретацію такого суспільно-політичного явища. Проте саме розбіжності, характерні для поглядів ідеологів всіх трьох течій болгарського соціалізму, дозволяють виявити не тільки окремі, недостатньо вивчені аспекти довоєнної історії імперії, а й уточнити механізми, що вплинули на характер младотурецької революції. У той же час тут слід підкреслити, що неможливо говорити про умови розвитку младотурецького руху і, власне, про його сприйняття лівими партіями Болгарії, не фіксуючи прямого зв'язку іттихадистів [Додаток А, 266] з представниками визвольного руху в Македонії (тим більше, що, за свідченням Е. Ф. Найта [Додаток А, 267], з 1906 р. саме ця провінція була обрана младотурками як основна «стратегічна база» в європейській частині імперії).

Крім того, зупиняючись на цивілізаційному аспекті указаної проблеми, слід зазначити, що младотурки, принаймні частково, виявилися заручниками модернізаційних процесів, орієнтованих на Балкани і Близький Схід і в цьому контексті практично добровільно взяли на себе вже знайомі (за ситуацією в болгарському соціал-демократичному русі) «посередницькі функції». Фактично, низький рівень політичної культури і незначна кількість пролетаріату (сконцентрованого, в основному, в європейській частині Туреччини) визначили факт переходу платформи «культурного посередництва» до менш радикальної, ніж в Болгарії, частини турецького суспільства. У той же час слід враховувати, що в ситуації політичного ослаблення Османської імперії ці функції ускладнювалися, по-перше, реальною боротьбою за державну владу і, по-друге, особливим соціокультурним контекстом. Останній передбачав активізацію прозахідних інтересів частини національної інтелігенції і буржуазії (младотурецький рух), що еволюціонували на тлі стійкої потреби в модернізації національної

економіки, але при цьому з урахуванням непорушності духовного пріоритету ісламу.

В кінцевому рахунку, зазначені процеси стали причиною опосередкованих контактів, які існували між «Іттіхад ве теракки» і «Лівицею» ВМОРО [Додаток А, 268], що в подальшому визначило послідовний інтерес болгарських центристів до динаміки політичних подій в Османській імперії [Додаток А, 269].

Отже, в травні 1908 р. були остаточно визначені основні параметри можливого співробітництва македонської «Лівиці» з младотурками. Власне, за логікою одного з її найвизначніших представників, Х. Чернопеєва, фундаментом майбутніх відносин мали стати, по-перше, принципи «економічної боротьби» і, по-друге, прагнення до максимальної регіональної незалежності в масштабах всієї країни. Інакше кажучи, керівництво «Лівиці» декларувало курс на Балканську федерацію, в рамках якої цілком органічно могло вирішуватися і македонське питання [Додаток А, 270].

Власне сама младотурецька революція розпочалась 3 липня 1908 року, з повстання у фортеці Ресна (Македонія). Ініціатори повстання – офіцери-младотурки (Ніязі бей та Енвер бей – його чета повстала 6 липня) діяли на підставі інструкцій, отриманих від центрального комітету організації «Єднання і прогрес». Це були, як назвав їх в одному зі своїх донесень російський повірений у справах в Константинополі Нелідов, «молоді офіцери, просочені младотурецькими із заходу навіяними ідеями свободи і рівноправності...» [260, с. 25]. Вже до 23 липня об'єднані загони Енвер бей і Ніязі бей зайняли Бітоль і Салоніки. На вулицях виникали стихійні мітинги, звідусіль лунали привітальні крики і вимоги відновлення конституції 1876 р. Народ скандував знамените гасло французької революції «свобода, рівність і братерство!», до якого младотурки додали свій специфічний заклик – «правосуддя!». У цих умовах вранці 24 липня Абдул Хамід підписав іраде (указ) про введення конституції.

Отже, після подій весни-літа 1908 р. політична влада в Османській імперії виявилася в руках младотурок. У той же час офіційно був збережений монархічний інститут, крім того, у звичайному форматі функціонували багато колишніх центральних і регіональних органів. У перші місяці після революції представники младотурецької партії в парламенті і в уряді (не маючи можливості негайно увійти в уряд, младотурки завуальовано контролювали його діяльність) працювали над комплексом програм із реорганізації політичного життя в країні. У цьому їм сприяли керівники різних національних і територіальних груп, які, не відчуваючи будь-яких реальних змін, все ще продовжували сподіватися на обіцяні раніше реформи. Пізніше (1910) болгарський правий соціаліст Г. Василев навіть писав, що група Санданського «...за своїм ідеям близька, згодна з основними прагненнями младотурок, діє з ними солідарно, інтимно...» [161, с. 547–550]. Так чи інакше, македонська «лівиця» дійсно була публічно легалізована, причому ще в перші дні младотурецької революції.

Складається враження, що младотурки цілком усвідомлено пішли на контакт з майбутньою Народною федеративною партією (БНФП – Народно-федеративна партія (болгарська секція)) [Додаток А, 271], тим самим опосередковано виходячи на діалог із представниками лівоцентристських сил в Болгарії. Прикладом такої тактики може служити діяльність П. Делірадева, який активно співпрацював у виданні «Єдинство», що було близьке до струмицької групі Х. Чернопеєва [Додаток А, 272]. Пізніше, вже після того як «Єдинство» разом з «Конституційна заря» [Додаток А, 273] об'єдналися на платформі БНФП (газета «Народна воля»), саме Делірадев узяв активну участь в роботі центрального партійного органу.

Зі свого боку, на контакти болгарських центристів (у цьому випадку того ж Делірадева) і «лівиці» ВМОРО вказували і деякі широкі соціалісти. Зокрема, вже згадуваний раніше Г. Василев, який, аналізуючи свої враження від поїздки в постреволуційну Туреччину і, перш за все в Солунь, відзначав безсумнівну

ідеологічну близькість, що існувала на той момент між Санданським, Чернопеєвим і Делірадевим [Додаток А, 274] [160, с. 94].

Участь П. Делірадева в національно-революційному русі в Македонії була настільки активною, що багато фахівців, наприклад, Ю. А. Петросян, помилково ідентифікували його як представника лівої фракції ВМОРО, а не як болгарського марксиста, помітну фігуру в центристській течії БРСДП (о). Саме з його впливом Ю. А. Петросян пов'язував фрагменти радикалізму в соціальних вимогах групи Я. Санданського. Як наслідок, аналізуючи низку виступів Делірадева, він дещо поспішно робив висновки про класовий характер політичної програми всієї македонської «лівиці». Цю тезу він ілюстрував відомим гаслом Санданського: «Геть султана і всіх султанів на світі!»

Відомо, що наведені вище слова були сказані Я. Санданським у Салоніках в момент урочистої зустрічі, описаної Найтом. Однак, незважаючи на всю парадність прийому (в Салоніках Санданського зустрічали Енвер бей, а також деякі вельми впливові представники младотурецької опозиції), «король гір» продемонстрував загальну, перш за все емоційну, нетерпимість своєї позиції. Таким чином, погляди його не мали прямої марксистської орієнтації. Тим не менш, вони все ж серйозно занепокоїли його тимчасових союзників – младотурок.

Про природу марксистських захоплень Санданського міркували і його політичні опоненти, які стикалися з ним по роботі в національно-революційному русі в Македонії. Так, наприклад, Христо Матов з питання про погляди Санданського і характер внутрішньої платформи серської групи висловлювався дуже виразно. На його думку, особливого соціалізму в переконаннях лідера македонської «лівиці» не було. Швидше, в них були присутні «особисті амбіції» і «вічна опозиційність», яка, тим не менш, викликала очевидну симпатію болгарської соціал-демократії. Такий ефект особливо драгував Х. Матова, який вважав, що соціалісти «задобрюють» Санданського, закриваючи очі на його сутність – людини «моменту», людини

«настрою» [776, с. 293]. Цікаво, що цю останню тезу Х. Матова вкрай негативно сприйняв П. Делірадев, який неодноразово наголошував на тверезому розумі Санданського, а також властивих йому ясності мислення і побутовому реалізмі.

Отже, знайомство Я. Санданського і його однодумців з політичною практикою марксизму безсумнівне. Крім того, наявний факт досить тісних контактів керівництва «лівиці» ВМОРО з представниками соціал-демократичного (в першу чергу лівоцентристського) руху в Болгарії. Власне, сьогодні можна сміливо стверджувати, що навіть центральну проект-програму МОРО, незважаючи на її остаточну редакцію Я. Санданським і Д. Хаджидімовим [Додаток А, 275], складала шість осіб, дві з яких були відомими болгарськими соціалістами. Перш за все, це знову-таки П. Делірадев, по-друге, його колега по роботі в болгарській лівоцентристській фракції М. Харлаков [Додаток А, 276] [195, с. 41].

Таким чином, слід визнати, що керівництво «лівиці» ВМОРО реалізовувало свою революційність на основі національних переконань, час від часу використовуючи як політичну аргументацію принципи соціально-класової ідеології.

Втім, вже на початку осені 1908 р. младотурецький комітет почав переглядати свої найбільш радикальні програми, серед яких традиційно наболілим залишалося питання про характер і шляхи вирішення міжетнічних конфліктів. У кінцевому підсумку, всіляко підкреслюючи симпатію до християнського населення імперії, декларативно зрівнюючи в правах всіх османських підданих мусульман і не мусульман, младотурки на державному рівні постаралися призупинити адміністративне відокремлення територіальних і національних областей, побоюючись прямої загрози втрати цілісності імперії. У той же час нетурецькі народи Османської імперії, підтримуючи младотурок, припускали реальне запровадження елементів автономії, причому не тільки культурної, а й адміністративно-територіальної. Таким чином, концепція османізму, що посідала центральне місце в ідеології

младотурок, прийшла в пряме протиріччя з вимогами широкої національної автономії.

Як наслідок, представники національних груп почали відкрито демонструвати своє невдоволення половинчастістю заходів, вжитих младотурками. З цього приводу газета «Конституційна заря», що однією з перших звернула увагу на згорання національних програм, писала: «...младотурецький рух поступово перетворюється на знаряддя боротьби саме проти тих ідей і потреб, в ім'я яких велася дотепер велика і страшна боротьба...» [1241, с. 300]. Таким чином, консервація невирішеного національного питання в сумі з невдачами двох урядів (Кяміл паші і Хилмі паші) і прихованим невдоволенням деяких кадрових офіцерів стала однією з причин зростаючої соціальної незадоволеності, що спричинила контрреволюційний переворот навесні (13 квітня) 1909 р.

І знову Солунь стала центром об'єднання младотурецьких сил. Партія «Єднання і прогрес» звернулася за допомогою до місцевого населення. У той же час з метою порятунку політичних завоювань младотурецької революції була створена «Армія дії» на чолі з командувачем «...Хюсю пашею» і «начальником штабу... Мустафою Кемалем» (останнього через деякий час змістили). Незважаючи на всі прорахунки і недоробки младотурок, значення їх політичного протесту і надії, пов'язані з їхньою майбутньою державною політикою, були ще настільки великі, що разом з «Армією дії» виступила і деяка частина лівого крила ВМОРО на чолі з Яном Санданським і його «добровільним загоном» [1183, с. 33].

Оскільки мова йде про весну 1909 р., а відхід від активної діяльності в Македонії став актуальним для П. Делірадева тільки влітку 1909 р., можна припустити, що і тут представники «лівиці» БРСДП (о) зуміли висловити певне співчуття політичній платформі младотурок. Власне, публічне охолодження у взаєминах младотурок і македонської «лівиці» відбувалося на тлі посилення політичної системи нового режиму, тобто вже після подій 1909 р. Отже, навесні 1909 р. надії багатьох не мусульманських союзників

«Іттіхад ве теракки» були всі ще живі, завдяки чому об'єднані сили прихильників младотурецької опозиції змогли 26 квітня 1909 р. увійти в Стамбул, і вже 27 квітня відбулася детронація.

Треба сказати, що Абдул Хамід II, який дозволяв собі, як відзначали сучасники, неврастенічні спалахи, що граничили з нападами безумства, з гідністю зустрів захід свого царювання, вигукнувши тільки: «Нехай Бог покарає тих, хто творить зло!». На що один із членів спеціальної комісії, яка принесла йому звістку про рішення шейх-уль-ісламу, відповів: «Нехай він зробить це!» [466, с. 66]. Відповідь, що цілком характеризувала настрої мас і, відповідно, принаймні частково, передрікала цивілізаційний крах політичної платформи младотурок. Місце Абдул Хаміда зайняв блідий і слабовільний Мехмед V, який реально не претендував на політичну владу. Усунутий султан Абдул Хамід деякий час перебував у Салоніках, там він залишався із сім'єю під домашнім арештом, а напередодні балканських воєн був повернений у Стамбул, де і помер в ув'язненні в 1918 р.

Сьогодні, використовуючи соціокультурний контекст сучасних історичних досліджень, очевидно, слід говорити про проблему взаємовідносин султана і його більш демократичної опозиції в більш глибокому історико-культурологічному ключі. У зв'язку з цим виникає як мінімум два історіософських питання: по-перше, наскільки «західною» можна вважати ідейно-політичну платформу младотурок і, по-друге, як у цьому випадку ставитися до спроби впровадження елементів західної цивілізації в більш традиційну свідомість мас.

Тут слід зауважити, що знаменитий османський соціолог, філософ, просвітитель і громадський діяч Зія Гьокалпа (справжнє ім'я Мехмед Зія) ще на початку ХХ ст. писав щодо перспектив модернізації Туреччини: «За цивілізацією ми повинні бути європейцями, за культурою турками» [711, с. 323–324]. У зв'язку з цим цікаво, що через сторіччя (1998 р.) тодішній міністр закордонних справ Туреччини Ісмаїл Джема в одному зі своїх виступів так само заявляв: «...ми повинні продемонструвати всьому світу вміння бути і

європейцями, і азіатами одночасно... Наша мета – стати центром Євразії, країною, яка визначає розвиток Євразії, в якій Захід і Схід перетнулися географічно, етнічно, соціально і політично...» [1151, с. 477]. Цілком очевидно, що подібний погляд не поодинокий. Час від часу він виявляється в цивілізаційному просторі сучасної Туреччини, що і продемонструвала газета «Заман», яка писала, що араби традиційно недолюблюють турків, причому перш за все у зв'язку зі світським характером їх державності. Саме в цьому останньому твердженні простежується прямий зв'язок з діяльністю младотурок. Оскільки в новітній історії Туреччини саме ця партія, руйнуючи зулум, першою, нехай і несвідомо, розхитувала релігійно-традиціоналістські, в першу чергу мусульманські, основи імперії.

Центральною державною доктриною Абдул-Хаміда II був панісламизм. Відразу ж поспішаємо відзначити, що особистість цього, одного з останніх правителів Османської імперії, традиційно сприймалася однобоко, ніби поза культурними і геополітичними реаліями кінця XIX – початку XX ст. У кращому випадку більшість дослідників (причому не тільки радянських, а й пострадянських) побіжно згадували авторитарний диктат і тут же зверталися до соціальних причин младотурецької революції. При цьому вони абсолютно ігнорували той факт, що контрреволюційний виступ 1909 р. можна розглядати і як спорадичну спробу традиціоналістів захиститися від натиску широкої економічної та культурно-політичної експансії європейських держав. Тим часом, в такому контексті цілком логічно припустити, що в умовах гострої соціокультурної і політичної конфронтації Абдул-Хамід обрав іслам як щит, за яким він спробував сховатися від всепроникного впливу західної цивілізації. Сприяючи проникненню іноземного капіталу, розглядаючи перспективи модернізації армії і флоту, султан проте висловлював крайню нетерпимість щодо європейської культури і способу мислення. Російський дослідник В. С. Кузнецов, аналізуючи особистість султана, дуже точно писав про нього: «Відмовивши Туреччині в конституційному правлінні, Абдул Хамід II продемонстрував свою прихильність традиційній мусульманській державній

моделі – халіфату... Султан виступає у власній країні і за її межами і як падишах турків, і як халіф вселенської мусульманської громади (умми). Конституціоналізм – інститут західної політичної культури, складова життя «невірних». І неприйняттям конституціоналізму Абдул Хамід II висловив також свою ксенофобію, небажання бути главою держави згідно із західними зразками [466, с. 57].

Навряд чи можна сумніватися в тому, що подібну точку зору поділяли багато підданих Османської імперії, які часто не тільки не приймали, але навіть просто не розуміли більшості ліберальних вимог младотурецької опозиції. Так, наприклад, кореспондент «Киевской мысли» в Константинополі Горцев (Шалва Ясонович Натадзе [Додаток А, 277]) повідомляв, що під час парламентських виборів, тобто вже після перемоги младотурецької революції, жителі Ескішіхіра (Анатолія) «...зустріли членів младотурецького комітету... криками «не хочемо конституції, хочемо, щоб все було за шаріатом»[217, с. 219]. Іншими словами, як писав П. Делірадев, – за султаном стояла «стара Туреччина», спираючись на «...темні сили ...великі і різноманітні» [256, с. 38].

Втім, подібний підхід аніскільки не відміняв питання про сутність і рівні спроможності младотурецької реформ. Дискутуючи з болгарськими лівими, Христо Матов з цього приводу писав, що конституція, яку вітали центристи (і, зокрема, Х. Г. (К.) Раковський [961, л. 1]), була конституцією тільки «...за формою, без конституційного змісту...» [598, с. 247]. Цікаво, що думку Матова, з тих чи інших позицій, поділяла більшість болгарських соціалістів (мова йде як про радикальну БРСДП (т. с.), так і про реформістськи орієнтовану БРСДП (ш. с.)). Обидві партії однаково були незадоволені тим становищем, яке склалося в Османській імперії після младотурецької революції 1908 р. Зокрема, болгарські радикали, слідом за своїм лідером Д. Благоєвим, бачили в розгорнутій младотурками програмі реформ не більше ніж перешкоду на шляху до справжньої, у цьому контексті соціалістичної, революції. Тоді як праві, у свою чергу, не були готові визнати необхідність федеративного структурування імперії і розглядали діяльність младотурок як перехідний етап

на шляху до самоідентифікації Македонії. Як наслідок, праві соціалісти не виключали військового вирішення національного конфлікту, особливо в умовах міжнародної легалізації болгарської незалежності.

З весни 1909 р. розпочався новий етап державної діяльності младотурок. В цілому, слід визнати, що, реалізуючи програму реформ, младотурки законодавчо торкнулися практично всіх сторін політичного і економічного життя турецького суспільства. Цікаво, що робітники також спочатку підтримали ідею революції, особливо у світлі декларованого младотурками більш ліберального підходу до робітничого законодавства. Власне, як підкреслював, виступаючи в турецькому парламенті, соціаліст Д. Влахов [Додаток А, 278], реформи були необхідні хоча б тому, що робочий день по країні в середньому становив близько 14 годин, а іноді доходив і до 20 [216, с. 255]. У той же час, оцінюючи ситуацію, що склалася в робітничому русі після революції, можна сказати, що вона стала каталізатором страйкового руху, що розгорнувся в Османській імперії. При цьому вимоги робітників далеко не завжди мали виключно економічний характер, фактично починався процес політичної адаптації трудового населення країни і, як наслідок, активізація класової боротьби.

Говорячи про легальний зріз подібних настроїв, слід підкреслити, що в соціалістичну фракцію меджлісу входило п'ять осіб, з яких, за словами Горцева, тільки двоє, Влахов і Папазян, були підготовлені теоретично [216, с. 263]. Втім, ще в 1962 р. радянський історик А. Д. Новичев, посилаючись на дослідження турецького історика Тунайі, стверджував, що цифри ці не точні і склад фракції повинен бути збільшений як мінімум до шести осіб. Крім того, він також зазначав, що точних даних про кількість соціалістів в парламенті немає, і, відповідно, з часом можуть з'явитися нові матеріали, які вказують на більш значний склад соціал-демократичної фракції [664, с. 3–29].

У цьому контексті слід підкреслити, що у своїх спогадах про Я. Санданського П. Делірадев стверджував, що соціаліст Д. Влахов пройшов до парламенту завдяки виборчій підтримці федеративної партії Санданського.

Остання, за його свідченням, розгорнула широку агітаційну компанію на користь Влахова, а також відомого солунського адвоката Далчева. Таким чином, можна говорити про ще один аспект центристської тактики, що підтверджує існування прямих контактів між керівництвом болгарської «лівиці» і представниками радикальної фракції ВМОРО [Додаток А, 279].

Зокрема, наявність подібних зв'язків вказував факт знайомства Д. Влахова з М. Харлаковим. Далі спілкування Влахова і Харлакова дозволяє говорити про можливість контактів всієї парламентської соціалістичної фракції не тільки з М. Харлаковим, але і з П. Делірадевим і А. Томовим на момент їх спільної роботи в Солунському виданні «Начало». По-третє, вже після припинення роботи цього видання, за свідченням все того ж Делірадева, «...М. Харлаков продовжив свою македонську діяльність разом з Д. Влаховим та ін. у Відні...» [256, с. 36]. І, нарешті, ім'я Влахова спливає в центристському виданні Х. Г. (К.) Раковського. Оскільки саме до нього апелює директор «Наперед», коментуючи діяльність всієї соціалістичної фракції меджлісу.

Отже, тимчасове зближення політичної логіки частини младотурок з вимогами турецьких соціалістів змушує хоча б побіжно звернутись до питання про генезис соціалістичних організацій в Османській імперії. Проблема ця сама по собі становить значний інтерес. Крім того, наявність таких зв'язків дозволяє стверджувати, що османські і в першу чергу македонські соціалісти, позитивно реагуючи на младотурецьку революцію, сформувавши ще один канал, в рамках якого могли здійснюватися опосередковані контакти болгарських соціал-демократів із представниками руху младотурок.

Перші соціалістичні групи в Османській імперії виникли в Македонії і асоціювалися з ім'ям Василя Главінова, який проживав певний час у Софії і перебував на межі ХІХ–ХХ ст. під істотним впливом Д. Благоева. З ініціативи Главінова і його однодумців в Македонії було створено перше робітниче просвітницьке товариство, на основі якого згодом почали формуватися невеликі соціалістичні групи і гуртки.

До моменту революції 1908 р. БРСДП (т. с.) все ще зберігала зв'язок із соціал-демократичним рухом в Македонії. Цей факт підтверджувала резолюція XV конгресу партії (винесена на обговорення Д. Благоєвим). Паралельно, виступаючи як публіцист, Д. Благоєв підкреслював, що для партії тісних соціалістів існує тільки одна соціалістична фракція в Македонії – це македоно-одринська соціалістична група [Додаток А, 280]. Крім того, продовжував він далі, для цього регіону характерно різке відмежування істинних соціалістів від інших «буржуазних і дрібнобуржуазних політиканів». Під останніми він розумів «різних «соціалістів» (*лапки Д. Благоєва – Т. М. В.*) зразка широких і «пролетарців», що були, як на підбір, «дрібнобуржуазними політиканами, ...зряддям представників феодального класу в Туреччині проти революції» [95, с. 51].

Отже, на XV конгресі БРСДП (т. с.) резолюція, запропонована Д. Благоєвим, була повністю схвалена [395, с. 171]. У вступній частині цієї резолюції тісні вітали введення загальнодемократичної конституції, досягнуте (як уточнював документ) шляхом військового повстання. Однак далі в резолюції говорилося про те, що пролетаріат повинен підтримувати «повстання» тільки в тому сенсі, в якому воно може бути перетворено в «справжню революцію». В ту революцію, яка передбачає здійснення кінцевої мети пролетаріату – «звільнення від нового рабства, яке сьогодні формує капіталістичний розвиток» [946]. У пристосовництві до феодально-буржуазного контексту революції Д. Благоєв звинувачував членів Союзу «Пролетар», зазначаючи, що саме вони носять «соціалістичну маску» і тим в мільйон разів небезпечніші за відвертих противників класової революції. Далі йшло вітання конгресу македоно-одринській соціал-демократичній групі і заклик до всебічної допомоги в її соціалістичній діяльності.

Таким чином, можна стверджувати, що затяжний конфлікт в болгарському соціал-демократичному русі ускладнював і без того далеко не однозначне питання про перспективи розвитку робітничого руху в Македонії. Кривно пов'язаний з особливостями розвитку соціал-демократичних партій в

Болгарії, цей рух в Македонії свідомо містив низку ідейних і тактичних розбіжностей, що в подальшому вело до виникнення характерної для болгарського соціалізму організаційної дисперсності.

Зокрема, А. Д. Новичев відзначав, що на ранніх етапах формування соціал-демократичного руху в Македонії можна говорити як мінімум про чотири навколосоціалістичні організації. Всі вони мали різну тактичну спрямованість і при цьому відрізнялися різноманітністю національної складової (болгари і євреї). У той же час потужний національно-патріотичний порив, спровокований младотурецькою революцією, тимчасово призупинив процес дроблення соціалістичних сил. В результаті, 2 жовтня 1908 р. відбулося організаційне об'єднання двох соціалістичних груп в Салоніках. Так була сформована «Робоча соціалістична федерація» – організація, яка перебувала під сильним впливом болгарських лівих центристів.

Основним виданням «Соціалістичної федерації» став «Работнически вестник», що публікувався чотирма мовами: болгарською, турецькою, грецькою і єврейською (єспаньйольською) [Додаток А, 281]. У «Работническа борба» з цього приводу говорилося, що розкол робітничого руху в Болгарії – це результат місцевих політичних реалій, які не можуть бути перенесені на македонський ґрунт. Навпаки, підкреслювали автори статті, основним завданням в Македонії має стати об'єднання пролетаріату з метою створення єдиної соціалістичної партії із загальним виходом на керівництво Міжнародного соціалістичного бюро [945].

Більш докладно про долю «Соціалістичної федерації» писав Горцев (Натадзе). Первинною датою заснування цієї організації він помилково вважав літо 1909 р. Втім, він підкреслював, що єдність цієї єврейсько-болгарської організації тривала недовго, оскільки вже через п'ять місяців стався новий розкол, в результаті якого болгарська група покинула організацію Аврама Бенероя. При цьому фракція, що залишилася, продовжувала розвиватися і з часом налічувала не менше 120 членів, серед яких залишалися як євреї, так і болгари. Можливо, під датою – літо 1909 р. – Горцев (Натадзе) розумів момент

реорганізації «Соціалістичної федерації». У будь-якому випадку, він наводив цитати з різних інтерв'ю А. Бенероя, в яких останній докладно викладав своє політичне кредо. Зокрема, в інтерв'ю виданню «Речь» Бенерой заявив, що він є «...послідовником наукового соціалізму, заснованого Марксом, але ортодоксальним марксистом себе назвати не може». Бенерой розуміє сутність марксистського вчення, приймає його принципи, – писав Горцев, – однак вважає, «...що їх втілення в життя повинно узгоджуватися з умовами кожної окремої країни...» [216, с. 260].

Цікаво, що болгарський історик Г. Пирванов також пов'язував ім'я А. Бенероя із Союзом «Пролетар». Крім того, складно сперечатися з тим, що тезу Бенероя про марксистську ідеологію, здатну трансформуватися залежно від політичних умов конкретної країни, можна оцінити як цілком центристську, тобто сумісну з політичною логікою лівого крила БРСДП (о) [Додаток А, 282].

Болгарські радикальні марксистки (БРСДП (т. с.)) досить критично сприйняли ідейно-політичну платформу «Робочої соціалістичної федерації». Вони позначили природу цієї організації як дрібнобуржуазну, тобто, подібну, на їхню думку, аналогічну до несоціалістичної суті болгарських центристів і широких соціалістів. Таким чином, групою, ближчою до принципів тісного соціалізму, стала вже згадувана раніше МОРСДГ (Македоно-Одринська робоча соціал-демократична група). Свою остаточну організаційну форму вона прийняла навесні 1908 р. Її офіційним органом виступила газета «Работническа искра», на сторінках якої з 1909 р. починають публікуватися представники тісно-соціалістичного вектора болгарського марксизму.

У свою чергу, повертаючись до питання про зовнішню платформу болгарського соціалістичного Союзу «Пролетар», необхідно підкреслити, що його національна програма, поза всяким сумнівом, була пов'язана з наростанням політичної кризи в Туреччині і, відповідно, з необхідністю уточнення поглядів лівих центристів на загострення ситуації в Македонії. Власне, лідери «Пролетаря» не приховували своїх симпатій до лівого руху в

Македонії. З одного боку, вони підтримували ініціативи соціалістичних груп, з іншого – виходили на контакти з представниками національно-революційних організацій. При цьому «Пролетар» послідовно критикував агресивну діяльність чет і підтримував курс союзних організацій на перетворення, як писав Г. Пирванов, «...болгарського національного питання (*мова йде про політичний вибір етнічних болгар в македонських провінціях – Т. М. В.*) в частину загальнотурецького...» [936, с. 104]. Під впливом «Пролетаря» «Робоча соціалістична федерація» розробила спеціальну програму, в яку включалися цілком традиційні соціал-демократичні вимоги з усупільнення власності, завоювання політичної влади, з економічної і політичної організації пролетаріату тощо.

Цікаво, що в сучасній македонській історичній літературі досить часто відзначалася складність, що існувала у взаєминах Я. Санданського з МОРСДГ, і одночасно підкреслювалася його лояльність по відношенню до діяльності Солунської «Соціалістичної федерації». Так, за словами Г. Пирванова, скопські автори не приховували «свою симпатію до «Соціалістичної федерації», створеної і керованої болгарськими пролетарцями» [936, с. 109].

Це особливо цікаво на тлі негативної реакції, що все більш посилювалася, тісних, які з часом перестали визнавати за младотурецьким урядом навіть формальну наявність широкої демократичної платформи. По суті, до 1910 р. БРСДП (т. с.) перестала сприймати події 1908 р. як крок до демократичних перетворень в Османській імперії, стверджуючи, що різниці у функціонуванні режимів Абдул Хаміда і младотурок практично немає. Так, Д. Благоев у своїй статті «Турция и България», опублікованій в журналі «Ново время» в 1910 р., підкреслював, що із часом стало можливим говорити про політичну та ідейну неспроможність младотурок. Тим більше що останні сприймають тезу про національне самовизначення народностей, що входять до імперії, як ідею «злочинну та навіть зрадницьку», і в цьому сенсі, писав Благоев, їх поведінка, втім, як і їх подальший адміністративний тиск, цілком відповідає попередньому «абдулхамідівському» режиму [105, с. 90].

Ця теза також прозвучала в спільному меморандумі (складеному від імені болгарських тісняків і сербської соціал-демократичної партії), призначеному для публічного прочитання в ході копенгагенського конгресу Другого Інтернаціоналу. Зокрема, в ньому йшлося про те, що у вирішенні національного питання младотурки виявляють «нечувану, жахливу тиранію... вони (*младотурки – Т. М. В.*) не далеко пішли від старого режиму Абдул Хаміда...» [610, с. 315]. Втім, автори меморандуму з деяким роздратуванням відзначали, що широко рекламована програма младотурок, так само як і низка вжитих ними після 1908 р. реформ, не могли не викликати певної «симпатії християнського населення імперії». Саме цим тісняки пояснювали широку підтримку, надану в Македонії младотурецькому режиму, що було особливо помітно в умовах контрреволюційного перевороту 1909 р. [610, с. 314]. Проте з точки зору ортодоксальних аналітиків правляча еліта в Туреччині до 1908 р. та політична організація країни після революції становили собою всього лише два боки одного й того ж соціального прошарку, що перманентно бореться за владу. Цю оцінку ще більше загострювала характерна для БРСДП (т. с.) різка критика основної ідейно-політичної концепції младотурок – доктрини османізму.

У той же час більшість ідеологів Союзу «Пролетар», як і раніше залишалося «...в таборі найбільш полум'яних прихильників Младотурецького комітету...», на сторінках «Єдинства» вони називали його «хребтом нового режиму» [936, с. 111, 126]. Технічно їх контакти могли здійснюватися або безпосередньо – через групу Санданського – Чернопеєва, яку тимчасово підтримував «Пролетар» («лівниця» БРСДП (о)), або опосередковано – через «Соціалістичну федерацію». Про зв'язок останньої з Народною федеративною партією неодноразово говорив і писав П. Делірадев.

Цікаво, що неформальна підтримка лівими центристами младотурецького режиму була зафіксована тісними саме в той момент, коли, за свідченням «Работнически вестник», Г. Кірков на одному із зібрань МОРСДГ різко критикував національно-революційні організації (мова, очевидно, йде

саме про групу Санданського – Чернопєєва) за «...безумовну підтримку младотурок...» [944]. Представники центристів здійснювали постійні агітаційні поїздки до Македонії. Виступали там із промовами і доповідями. Допомогали керівництву національно-революційних організацій скласти програмні документи і публічні звернення. Ще напередодні младотурецької революції в Солун приїжджали такі члени ЦК «Пролетар», як М. Харлаков і П. Делірадев, крім того, там деякий час працювали М. Стойнов, А. Томов, вже згадуваний А. Бенерой (майбутні діячі «Соціалістичної федерації») та ін. [936, с. 123].

Надалі близька до центристських кіл «Соціалістична федерація» продовжувала розгортати активну діяльність в робітничому середовищі. Зокрема, за її підтримки було створено низку профспілкових комітетів. Як наслідок, за свідченням Натадзе, більшість керівників профспілкових організацій виявилися одночасно і членами «Соціалістичної федерації». «Таким чином, – писав Горцев (Натадзе), – встановився органічний зв'язок між робітничими синдикатами і соціалістами... З цього часу керівництво робітничим рухом в Салоніках (в місті, де засідає всесильний центральний комітет младотурок) переходить до соціалістів» [216, с. 260]. Зрозуміло, що таким коментарем Натадзе дещо спрощував політичну ситуацію, очевидно, свідомо ігноруючи македоно-одринську групу і не згадуючи, що в цьому випадку мова йде виключно про центристську гілку робітничого руху. Проте складається враження, що саме «Соціалістична федерація», а не МОРСДГ виявилася лідируючою марксистською організацією в Македонії.

Власне, це саме і стало однією з причин вкрай негативного ставлення БРСДП (т. с.) до популярної в Македонії «Соціалістичної федерації». У результаті, їй була оголошена війна за кількома напрямками. З одного боку, лідери тісняків все більш активно критикували внутрішню і зовнішню політику младотурок, підкреслюючи, що саме федерація підтримує цей, на їхню думку, досить консервативний режим. З іншого – виступи проти «Соціалістичної федерації» поступово перетворювалися на кампанію проти

національної політики центристів, що, по суті, продовжувало боротьбу між БРСДП (т. с.) і БРСДП (о), яка стала вже традиційною [Додаток А, 283].

Окремою і дуже складною проблемою, пов'язаною з марксистською критикою младотурецького режиму, є питання про етапи розвитку національного, власне турецького соціалізму. Як уже згадувалося раніше – це питання навряд чи можна вирішити навіть в масштабах одного, нехай навіть спеціального дослідження. У той же час хотілося б підкреслити, що вплив турецького соціалізму на рівень взаємовідносин представників болгарських соціал-демократичних партій з керівництвом младотурок ніяк не міг бути особливо великим. Проте сам факт існування такої організації, так само як і ідейна орієнтація турецьких соціалістів, становлять безсумнівний інтерес.

Отже, в 1910 р., після певної ідеологічної підготовки (з 1909 р. починають виходити кілька турецьких навколосоціалістичних видань), була сформована «Османська соціалістична партія» (Osmanli sosyalist firikasi). Головою цієї організації став Хюсейн Хільмі, головним ідеологом Баха Тевфік. В партію також входили майбутні комуністи (її ліве крило, під керівництвом Мустафи Субхі). Проте, як відзначають турецькі дослідники, а слідом за ними і радянські історики А. Д. Новичев і Е. Ю. Гасанова, програма партії мала досить широкий характер. Зокрема, вона передбачала співіснування соціалістів із державним устроєм, що був запроваджений в Османській імперії. На міжнародну соціал-демократичну арену ця партія спробувала проникнути, скориставшись підтримкою впливового французького соціаліста Жана Жореса.

Водночас, крім сприяння Жореса, про партію стало відомо завдяки несподіваній участі в ній емігранта з Росії, колишнього члена РСДРП і колись близького однодумця Л. Д. Троцького – «німецького соціал-демократа російського походження» О. Л. Парвуса (Гельфанда). Переїзд Парвуса в Османську імперію, багато в чому зумовлений внутрішньопартійними фінансовими розбіжностями, дозволив йому протягом як мінімум п'яти років (1910–1915 рр.) брати помітну участь в суспільно-політичному житті країни.

Зокрема, є дані, що вказують на його прямі контакти з младотурками і навіть свідоцтва його можливого особистого знайомства з Енвер-пашею (1881–1922 рр.) і Талаат-пашею (1874–1921 рр.) [1131] [Додаток А, 284].

Аналізуючи публіцистику Троцького, не можна не помітити, що, навіть співпрацюючи з газетою «Киевская мысль», він все ще звертався до авторитету Парвуса і до його висловлювань з приводу сучасного стану Османської імперії [1140, с. 6–13]. Далі, за свідченням соціал-демократа, члена Державної Думи другого скликання А. Зурабова [355, л.1-1зв.], аналогічні контакти напередодні Першої світової війни існували між О. Парвусом і центристом Х. Г. (К.) Раковським [333, с. 19]. (Про це ж див. [801, л. 3]). Нарешті, про діяльність Парвуса в розглянутий період писав і П. Делірадев. Зокрема, у своїй книзі про Балканську конфедерацію він мимохіть згадував про існування низки висловлювань Парвуса, орієнтованих на підтримку союзного об'єднання в цьому регіоні [254, с. 13]. Таким чином, і у власне турецькому соціал-демократичному русі після 1908 р. виразно виявлявся лівоцентристський слід.

Отже, на початку ХХ ст. розвиток отримав турецький соціалізм, який спочатку належав до більш «широкого» реформістського різновиду марксизму. Відповідно, можна стверджувати, що інтереси турецької соціалістичної партії в Болгарії були ближчими до політичної платформи БРСДП (о), на відміну від схильної до ортодоксії програми БРСДП (т. с.). Однак оскільки праві в «об'єднаній» все більш схилилися до проурядового вирішення македонського питання, ініціативи турецьких соціалістів могли отримати реальний відгук тільки в середовищі болгарської соціал-демократичної «лівиці». Подібну лівоцентристську орієнтацію оттоманської соціал-демократії побічно підтверджують публікації Х. Г. (К.) Раковського в «Наперед». Зокрема, його пильну увагу привернула одна з ініціатив турецької соціалістичної фракції, пов'язана з перспективою об'єднання відповідних парламентських секцій. Цей проект був озвучений турецьким соціалістом Влаховим, після чого він був переданий для вивчення представникам різних балканських соціал-

демократичних партій і фракцій. Як і слід було очікувати, подібна ініціатива наразилася на негативну реакцію тісних соціалістів, які, на відміну від центристів, рішуче висловилися проти парламентського проекту Влахова. Свою позицію вони висловили в низці критичних статей, які були опубліковані на сторінках їх центрального органу – соціал-демократичної газети «Работнически вестник».

Така яскраво виражена відокремленість болгарського центризму (з питань балканської політики і державного будівництва) змушує звернути особливу увагу на погляди Х. Г. (К.) Раковського, який став до 1911 р. найбільш помітною фігурою серед соціалістів, що визначали зовнішньополітичний курс болгарської «лівиці».

Отже, Х. Г. (К.) Раковський, на відміну від П. Делірадева, не поспішав визнавати позитивні сторони політичної діяльності младотурок (принаймні не відразу після подій 1908 р.) [Додаток А, 285]. Зокрема, на сторінках «Пролетаря» він висловлював сумніви в подальшому розвитку революції, побоювався її можливого путчистського характеру, що, на думку цього автора, могло призвести не стільки до соціальних, скільки до корпоративних змін у внутрішньому, державному, форматі імперії [964]. Однак чим більше младотурки перебували при владі, тим прихильніше реагував на їх діяльність Раковський. У той же час про зв'язки національно-революційних організацій з младотурками він писав двояко: з одного боку, категорично заперечуючи анархістську діяльність чет, з іншого – віддаючи щирю шану шляхетності і патріотизму македонських революціонерів [654].

Можна припустити, що однією з причин, що вплинули на погляди Раковського, стало його несподіване відвідування Туреччини, яке відбулося після його висилки з Румунії, навесні 1911 р. Власне, протягом цього (1911) року Х. Г. (К.) Раковський як мінімум двічі побував у Македонії. У першу чергу це стосувалося Солуні, де він виступав на мітингах, аналізуючи непросту ситуацію, що склалася в цьому локальному просторі європейських територій Османської імперії. На практиці македонські поїздки Раковського

означали для нього можливість оцінити результати політичної діяльності младотурок в умовах наростаючої реакції, причому характер цієї реакції загострювався на тлі безперервної ідейно-політичної конфронтації. Однак, за його словами, він спостерігав «...певне економічне зростання», «значно більш вільну поведінку жінок» і навіть «деяку активізацію робітничого руху» тощо [982].

Більш точно про реакцію Раковського на младотурецькі реформи в Македонії можна судити в контексті полеміки, що розгорнулася між ним і Х. Матовим напередодні Першої балканської війни. Погляди і оцінки цього добре відомого на Заході соціал-демократа настільки сильно зачепили «революціонера, мислителя та ідеолога ВМОРО, поета, педагога і вченого...» (так писав про Х. Матова болгарський дослідник В. Білярський), що він присвятив цій полеміці спеціальну статтю, яка була опублікована в Софії в 1911 р. під назвою «Впечатления от Македония на д-р Кр. Раковски».

Першою тезою, що викликала негативну реакцію Х. Матова, стала однозначна впевненість Х. Г. (К.) Раковського в тому, що «зміни в Туреччині є: він бачив їх на власні очі...» [598, с. 248]. Коментуючи таке твердження, Матов заперечував, що в цьому випадку наявні не стільки якісні зміни, скільки природний розвиток політичного життя в регіоні. Як наслідок, зміни, які Раковський трактував як «тривалі і органічно пов'язані з «новим» режимом...», Матов наполегливо розглядав як «тимчасові і місцеві» [598, с. 238]. У такому контексті, ставлення Х. Г. (К.) Раковського до цієї «нової» політичної сили, під якою автор розумів діяльність младотурецького уряду, було, на думку Матова, не так м'яким, скільки упередженим. У зв'язку з цим Матов писав, що Х. Г. (К.) Раковський послідовно «недобачає» низку вельми великих соціальних і політичних «виразок», але при цьому чудово «бачить і передбачає дрібні громадські явища позитивного характеру» [598, с. 249]. Втім, в ході полеміки Матову все ж довелося визнати деякі позитивні зміни, які його опонент, очевидно, був готовий аналізувати більш детально.

Так, перш за все, Х. Г. (К.) Раковський акцентував увагу на існуванні низки раніше не характерних для Османської імперії демократичних прав і свобод. Серед них він згадував «...зачатки свободи преси, зібрань, товариств тощо» [598, с. 248]. Далі він зазначав, що конспіративність, довгий час характерна для суспільного життя в Македонії, відтепер шкодить здійсненню задуманих конституційних реформ. Останнє твердження, природно, викликало сплеск негативних емоцій з боку Матова, який у зв'язку з цим нарочито вигукував: «Бідні турки! Не можуть спокійно проводити конституційні реформи... знову македонці винні!» [599, с. 245].

Втім, набагато більш істотним досягненням младотурок Раковський вважав часткову легалізацію політичної боротьби. Сутність змін тут полягала в більш активній позиції широких верств турецького суспільства [599, с. 245]. Прикладом такої більш демократичної опозиції, або, як писав Раковський, прикладом «політичної і соціальної диференціації», стало для нього створення «демократичної партії д-ра Темо». І хоча Х. Матов, опонуючи Х. Г. (К.) Раковському, заявляв, що подібні партії «ефемерні, як мухи одноденки», сам факт подібних політичних експериментів давав Х. Г. (К.) Раковському можливість говорити про зростання демократичних свобод і лібералізації державної системи.

Цей аспект політичної логіки Раковського виглядає особливо цікавим в контексті тематично близької (младотурецька діяльність в Македонії) аналітики Г. Василєва. Уособлюючи в собі праве крило БРСДП (о), Г. Василєв у своїх оцінках младотурецької конституції несподівано зближувався з образом думок, характерним для найбільш впливових представників тісного соціалізму. Таким чином, висловлювання реформістів, уже вкотре, ілюстрували спільність сприйняття крайніх напрямків болгарського марксизму (при очевидній різниці тактичних завдань) і, відповідно, їх спільну критику македонської платформи ідеологів лівого центрizmu. Власне формально, у своєму негативному сприйнятті младотурецької конституції Г. Василєв опинявся ближче до висновків представників правого крила ВМОРО, ніж до

політичного аналізу Раковського. Практично в унісон з Х. Матовим, він розмірковував про ефемерність конституції, про її неадекватність до політичному моменту, що склався, і сумнівався в її потенційній здійсненності [Додаток А, 286].

У той же час для Х. Г. (К.) Раковського, навпаки, прийняття конституції стало одним із ключових моментів в позитивній оцінці політичної практики младотурок. Складається враження, підкреслював Раковський, що демонстрований младотурками курс на демократизацію і конституювання в країні повинен і може виключити проблему її державного розпаду [598, с. 246].

Як вже зазначалося вище, всю систему зовнішньополітичних висновків Х. Г. (К.) Раковського Х. Матов приводив в контексті постійної і неослабної критики. В результаті, він стверджував, що Х. Г. (К.) Раковський, свідомо чи нехай навіть несвідомо, тенденційний в оцінці младотурецького режиму. Раковському не важко писати про младотурок, говорив він на завершення. Думаючи про них, оцінюючи результати їх діяльності, Раковський, так чи інакше, працює, «...закриваючи очі і вуха і не бачачи і не чуючи поганих сторін у них, а бачачи і передбачаючи тільки хороше...» [598, с. 250].

У подібній ситуації, відштовхуючись від звинувачень Матова, неможливо не замислитися над питанням про природу такої стійкої і неприродної сліпоти. Сліпоти, яку так послідовно демонстрував Раковський, який на той момент мав імідж політика цілком конструктивного і врівноваженого. Очевидно, мова тут має йти про суму декількох причин. Перша з них лежить на поверхні – це недостатньо глибоке, по суті формальне, знайомство із ситуацією в Османській імперії. Незважаючи на те, що до 1911 р. Х. Г. (К.) Раковський був змушений жити в Болгарії і контролювати свій маєток в Румунії, незважаючи на те, що він був одним з найбільших румунських соціал-демократів, його життя на Балканах залишалося сповненим західноєвропейськими інтересами. У Болгарії він реалізовував завдання МСБ і, очевидно, відчував себе так, ніби перебував у політичному засланні. У

Македонії він не жив зовсім, і тому його рідкісні візити туди навряд чи могли відповідати тим критеріям, які були необхідні для більш глибокої політичної аналітики. У подібній ситуації він цілком міг видавати бажане за дійсне, допускаючи певні публіцистичні і навіть ідеологічні натяжки. Цей момент поверхневого знайомства зі становищем в Туреччині і безпосередньо в Македонії відразу ж вловив Х. Матов. В результаті, він досить уїдлимо зазначав, що, очевидно, Раковський вивчає динаміку соціального та політичного життя в регіоні у вільний від роботи час, якого у нього як в активного політика і публіциста завжди бракує. А тому, глузливо уточнював автор, писати доводиться «після їжі під час пиття кави...» [598, с. 250].

Далі, цілком ймовірно, що на градус младотурецької симпатій Раковського могли опосередковано вплинути деякі французькі соціалісти (з думкою яких він, без сумніву, рахувався) [Додаток А, 287]. В першу чергу це стосувалося добре йому знайомого Ж. Жореса, який предметно зацікавився турецьким соціалізмом вже після подій 1908 р.

І, нарешті, найбільший вплив на трансформацію політичних поглядів Раковського мала позиція його лівоцентристських однодумців. Про зв'язки Раковського із соціалістичними організаціями в Туреччині досить докладно писав все той же Х. Матов. Ігноруючи еволюціонуючий негативізм платформи БРСДП (т. с.) і констатує велику кількість «телячих захоплень» щодо революційної ситуації в Туреччині, Матов особливо підкреслював динаміку ідейно-політичної платформи свого болгарського опонента. В результаті, він зробив невеликий екскурс в біографію Раковського, нагадуючи про його організаційні коливання в Женеві в 1893–1895 рр. [Додаток А, 288]. Така преамбула дозволила Матову логічно перейти до аналізу лівоцентристських поглядів Раковського, характер яких він на тактичному рівні пов'язував з конкретними завданнями македонських федералістів (Санданського і Чернопеева). У цьому контексті, розглядаючи основні напрямки політичної діяльності революційних організацій в Македонії, він вказував на існування «соціалістів, які приєдналися до них» [598, с. 241]. Причому в подальшому він

уточнював, що мова йде не просто про одиничні акції осіб, які «приєдналися», але про політичне об'єднання, що відбулося і посідає «...чільне місце», або, точніше, про групу осіб, які явно «заслужили довіру Раковського» [598, с. 244]. По суті, це могли бути як представники «Соціалістичної федерації», так і близькі до цього руху колеги Раковського, що входили до лівоцентристської фракції БРСДП (о).

Тут, відштовхуючись від логіки Матова, очевидно, слід визнати, що Раковський, йдучи шляхом примиренства, поза всяким сумнівом мав спробувати розіграти младотурецьку карту. До деякої міри на вибір такого політичного вектора могли вплинути навіть младотурецькі активи Парвуса, про природу яких, виходячи з коментарів А. Зурабова, Раковський не міг не здогадуватися. Очевидно, обираючи тактику лояльності по відношенню до режиму, що був запроваджений в Туреччині, Раковський, з одного боку, розраховував на появу додаткової аргументації на користь своєї об'єднаної кампанії, а з іншого – припускав розширення плацдарму для майбутньої Балканської конфедерації, агітацію на користь якої він активно розгортав на сторінках «Наперед» в 1911 р.

Отже, послідовне відокремлення зовнішньополітичної платформи лівоцентристської фракції, динаміка її балканської орієнтації вимагали повернення до одного з центральних питань Другого Інтернаціоналу – до питання про правомочність соціал-демократичної підтримки ліберальних урядів, що прийшли до влади. В рамках означеного дослідження цю проблему слід ще більш локалізувати, формулюючи її як питання про межі соціал-демократичної підтримки стабілізаційних реформ младотурецького режиму, діяльність якого не передбачала класового наповнення, але вела виключно до розширення внутрішньої ролі національної буржуазії.

Для болгарських ортодоксів, відомих своєю тактичною непримиренністю, подібний компроміс був практично неможливий. Наслідком такої підкреслено радикальної ідеології став курс, націлений на підготовку класової революції в Болгарії і на Балканах, після чого він міг бути

транспортований у більш віддалені, наприклад близькосхідні, регіони Османської імперії. Для реформістів, навпаки, особливе значення мав розвиток конструктивного демократичного блоку і, відповідно, принаймні часткова реалізація сан-стефанських національно-об'єднавчих завдань. У результаті, праві соціалісти з деякою тривогою сприймали діяльність младотурок, справедливо вважаючи, що тактика помірного пом'якшення етнополітичних конфліктів може відстрочити розпад Османської імперії. Однак, повністю сутність зовнішньополітичної платформи БРСДП (о) виявилася тільки після проголошення незалежності Болгарії. До цього часу питання про культурно-політичне зближення Болгарії і Туреччини вичерпало свій політичний потенціал, в той час як програмні декларації правого крила болгарської соціал-демократії, навпаки, почали набувати підкреслено націоналістичного характеру. Зрештою, Г. Василев на сторінках газети «Работническа борба» публічно заявив, що не виключає військового варіанта розв'язання національного конфлікту. Фактично це означало, що він, нехай і від свого імені, вказував на потенційну можливість війни між Болгарією і Туреччиною [Додаток А, 289] [936, с. 122]. Втім, подібні думки він почав розвивати набагато раніше, імовірно, ще під час роботи над книгою «Македония и турската революция», опублікованою в Софії в 1908 р. [160].

Таким чином, можна сміливо стверджувати, що тільки ліві центристи розглядали і саму революцію, і систему подальших стабілізаційних реформ як фактор, необхідний для максимальної стійкості імперії. При цьому вони вибудовували пріоритети своєї балканської політики з урахуванням коливань внутрішнього курсу младотурецького керівництва. Фактично, можна сказати, що вони були готові закривати очі на поступове згортання соціально-політичних реформ в надії на реальну перспективу Балканського союзу (конфедерації). Саме так у 1911 р. повівся і політичний директор «Наперед» (Х. Г. (К.) Раковський), висуваючи на перший план завдання Балканської конфедерації й одночасно виконуючи місію об'єднувача соціал-демократичних партій в Болгарії.

І все ж, якщо оцінювати ситуацію в Туреччині, що склалася, суто прагматично, не можна не відзначити, що, опинившись в 1908 р. вістрям різноманітних політичних сил та ставши в цей період стрижнем модернізаційних процесів, що відбувалися в масштабах всієї Османської імперії, младотурки до кінця своєї державної діяльності, навпаки, прийшли до практично повної втрати політичної популярності. Як писав про них в останні місяці існування режиму, можливо, дещо полемічно загострено, один з представників вірменської лівої національної партії «Дашнакцутюн» – ця «...кліка органічно нездатна вивести Туреччину на дійсний шлях розвитку...» [248, л. 79]. Переворот 1912 р.; повернення младотурецького (пантюркистського) тріумвірату Енвер, Талаат і Джемаль в 1913 р. – усе це вже не мало ні колишнього революційного, ні усвідомленого цивілізаційного значення. Навпаки, всі ці події пройшли практично непомітно для країни, залишаючись поза її справжніми національно-політичними завданнями і державними інтересами.

4.3. Проект Балканської конфедерації як основа національно-державної стратегії центристської «лівиці» БРСДП (о)

Вивчаючи тривалу історію численних проектів балканського зближення, не можна не відмітити, по-перше, її складної хронологічної періодизації [Додаток А, 290] і, по-друге, неоднозначності ідейно-політичних основ конкретних платформ, характер яких був обумовлений різноманітністю цілей і завдань локальних етнічних груп і політичних рухів. На рубежі ХІХ – ХХ ст. найбільш близьке до класичного марксизму трактування ідеї Балканського союзу – Балканської федеративної республіки висунув Д. Благоев, який ще в 1885 р. [Додаток А, 291] стверджував, що його проект є розвитком більш ранньої, «сокровенної мрії революційних демократів» [Додаток А, 292] [557, с. 180]. Таким чином, спочатку марксистський проект Балканської республіки народився як утопічна концепція, зміст якої був мало пов'язаний з реальною геополітичною ситуацією в регіоні. Досить довго ця ідея витала в повітрі як гасло, або, швидше, загальний напрям інтернаціонального розвитку балканського пролетаріату. І лише пізніше, на хвилі наростаючої конфронтації, представники «общедельського» ЦК стали відмічати її схематичність, підкреслюючи (зокрема, у своїй доповіді до МСБ Інтернаціоналу ІІ, 1912), що Федеративна республіка БРСДП (т. с.) – це не більше ніж «...ідеал, яким виховуються робітничі маси» [284, с. 105].

Втім, через деякий час ідея Федеративної республіки дійсно перестала відповідати темпам процесу національної самоідентифікації. Тиск великих держав, младотурецька революція, взаємні територіальні домагання Болгарії і Сербії в Македонії, неадекватність і заплутаність етнічних і державних кордонів – усе це загострило проблему фактичного зближення країн балканського регіону. Внаслідок чого численні політичні партії (соціалістичні, демократичні, БЗНС тощо) були вимушені зайнятися розробкою інтеграційного механізму, здатного стабілізувати економічний і політичний простір півострова. Зрозуміло, що в такій ситуації марксистки, не бажаючи втрачати досягнутого рівня парламентської конкуренції, були вимушені

розробити самостійний погляд на узгодженість внутрішньобалканської політики. Іншими словами, вони повинні були спробувати наповнити абстрактну класово-соціальну схему марксистського об'єднання реальним геополітичним змістом.

Проте навіть в такій ситуації ортодоксальні марксистки вважали за краще використовувати традиційні для їх політичної свідомості елементи революційної міфотворчості [Додаток А, 293]. Ними було збережено гасло Федеративної республіки, причому в тому форматі, який містив елементи класової боротьби. Після чого ця частина зовнішньої платформи БРСДП (т. с.) була перенесена на весь Балканський Інтернаціонал, що і закріпили резолюції Белградської конференції 1909 р. [Додаток А, 294]. Члени ЦК «об'єднаної» партії, що ревниво спостерігали за розвитком регіональної стратегії БРСДП (т. с.), із цього приводу писали: ідея Балканського союзу передається тісними в «...надмірно загальних і галасливих формулюваннях...». Крім того, центральне місце в їх програмі посідає теза про Балканську федеративну республіку, курс на яку, на думку «консерваторів» [Додаток А, 295], повинен стати «прямим керівництвом до дії» для усіх балканських соціалістів [1197, с. 99]. Таким чином, резюмували ідеологи БРСДП (о), ні про яке «господарське і політичне зближення балканських народів» в інтеграційній програмі БРСДП (т. с.) мови бути не може [1197, с. 99].

Навряд чи є необхідність уточнювати, що подібні дискусії тільки підтверджували ідейну невідповідність зовнішніх програм БРСДП (т. с.) і БРСДП (о), так само як і поразка інтеграційного курсу, орієнтованого на зближення обох партій у форматі Балканських соціалістичних конференцій. Більше того, після чергового партійного розколу лідери БРСДП (т. с.) стали, навіть активніше, ніж раніше, розгортати боротьбу за чистоту соціалістичної думки. Внаслідок чого ними була створена концепція Балканської республіки (федерації), зовнішні риси якої умовно відбивали динаміку політичного розвитку регіону, тоді як внутрішній зміст був наповнений семантикою революційно-класового містицизму. Інакше кажучи, ортодокси створили міф

про взаємодію балканських народів на рівні їх потенційного безкласового буття, або (якщо оцінювати цю концепцію з точки зору цивілізаційної методології) ними був розроблений традиціоналістський проект, ближчий до аграрної форми національного менталітету, що відходить в минуле, ніж до державного прагматизму Західної Європи.

Ефемерність такого трактування Балканського союзу була очевидна для більшості в керівництві БРСДП (о). В результаті, її теоретики, використовуючи логіку Я. Сакизова (його стаття була опублікована в *Der Kampf* в 1911 р.) писали: концепція федералізації в тісно-соціалістичному виконанні подібна до «Фата Моргани», мрії, яка зникає, як тільки до неї простягають руки. Ось чому її неможливо ні зрозуміти, ні утримати [273, с. 121; 268]. У відповідь тісні, без жодного революційного романтизму, проте скупі і саркастично помічали, що широкі виступають не стільки проти тієї або іншої форми Балканського союзу, скільки проти конкретної політичної системи, внаслідок чого зовнішня боротьба реформізму за балканську республіку перетворюється на внутрішню боротьбу, або, як уїдливо написав із цього приводу Д. Благоев : «...проти царя, але за міністерські крісла» [103, с. 497].

Розуміючи і частково приймаючи тісно-соціалістичну критику зовнішньої політики реформізму, ліві центристи поспішили урівноважити тактичні вади обох платформ, для чого публічно солідаризувалися з деякими положеннями, висуненими групою Сакизова. «...Практична політика балканських соціалістів, – писали вони, – потребує проміжного засобу..., що накладається на інтереси економічного та політичного прогресу і цивілізації, зрозумілого і прийнятного для робітничих мас, справедливого для усіх...» [284, с. 105]. Урешті-решт, саме ця теза стала стрижнем лівоцентристської концепції Балканського союзу, що уміло об'єднала в собі ортодоксальний максималізм БРСДП (т. с.) з політичним прагматизмом широкого соціалізму. І нехай із часом стало зрозуміло, що цей проект (відоміший сьогодні як програма «Балканської конфедерації») не до кінця відповідає глибинним сподіванням правого крила реформістської партії, проте, саме він зумів

об'єднати навколо себе не лише усі течії БРСДП (о), але й отримати моральну підтримку керівництва Другого Інтернаціоналу, готового розглядати лівоцентристську концепцію як частину світової геополітичної перспективи, що співвідноситься із завданнями міжнародної соціал-демократії [Додаток А, 296].

Цікаво, що Д. Благоєв неодноразово докоряв представникам західної соціал-демократії в тому, що для них ідея «Сполучених штатів Європи» виглядала реальнішою, ніж тісно-соціалістичний проект Балканської федеративної республіки. Втім, у цьому випадку причина взаємного нерозуміння або навіть, швидше, завуальованої антипатії, лежала на поверхні. Передусім, вона була пов'язана з широким загальнодемократичним змістом концепції «Сполучених штатів Європи» [Додаток А, 297], ближчою за своїми тактичними установками до конфедералістського проекту центристської фракції БРСДП (о). Тоді як федеративна програма тісних, навпаки, не передбачала навіть мінімальних передумов формальної реалізації, мало відповідаючи не лише усіченим формам болгарського парламентаризму, але навіть розвиненішим ліберально-демократичним умовам Західної Європи. Таким чином, як писав в 1909 р. П. Делірадев: «Єдина ідея, яка роками відбивала постійні інтереси балканських народів, – це ідея їх союзування... Балканська конфедерація сьогодні – це найбільш популярна тема не лише в балканській, але і в міжнародній пресі...» [254, с. 4].

Отже, до 1911 р. (Х. Кабакчієв відносить початок найбільш інтенсивних дискусій щодо державного устрою Балкан до 1908 р.) в болгарському соціал-демократичному середовищі вже існувало декілька проектів інтеграційного розвитку регіону. По-перше, це була ідея Балканської федерації тісних, символ Белградської конференції 1909 р.; далі – концепція Балканської конфедерації БРСДП (о), яку «лівиця» розглядала як основну частину своєї зовнішньополітичної програми (конференція 1911 р.). І, нарешті, це була робоча тактика правого крила БРСДП (о), представники якого прагнули використовувати конфедералістські захоплення центристів як формальне

прикриття при вирішенні конкретних зовнішньополітичних завдань. Причому в цьому випадку курс БРСДП (о) припускав можливість обережного лавірування між принципами зовнішньої політики Балканських країн і близькосхідними інтересами найбільших європейських держав. Таким чином, оцінюючи перспективи регіонального зближення в союзних проектах болгарських соціал-демократичних партій, необхідно враховувати, що на тлі декларативної класової ідентичності в них спочатку були закладені фрагменти незнищених тактичних протиріч.

Починати аналіз цих концепцій, очевидно, необхідно з тісно-соціалістичного проекту Балканської федерації, відштовхуючись від нього як від точки відліку в оцінці політичної творчості усіх інших соціал-демократичних фракцій Болгарії. Отже, намагаючись зберегти декларативну форму програми тісного соціалізму, різні течії БРСДП (о) на практиці прагнули до пом'якшення класового нігілізму. В результаті, вони прийняли соціалістичну платформу майбутньої республіки як далеку інтернаціональну мету, роблячи в сьогоденні крен у бік демократичних цінностей і етнокультурної близькості балканських народів. У цьому сенсі дуже примітний виступ Ніколи Сакарова, що прозвучав в ході дебатів на одному із засідань Народного зібрання. Думка про те, що революція «має бути втоплена в крові», порочна, говорив Сакаров, вона не враховує «господарського розвитку соціалізму...». «Якби Маркс був живий, – продовжував він далі, звертаючись до депутатів болгарського парламенту, – ...і почув би, як йому говорять, що революція означає неодмінно тільки кров, він би сказав: “Я більш не марксист і ніщо більше”...». [1044, с. 12].

Як єдине ціле проект Балканської федеративної республіки складався упродовж 1908–1911 рр. [Додаток А, 298], проте тільки між 1912 і 1915 рр. він остаточно набув тієї завершеної, радикально-класової форми, яка згодом перекочувала в проект Балканської і навіть Балкано-Дунайської федерації, характерної для поглядів Комінтерну. Проте на ранньому етапі свого розвитку, тобто до 1912 р., цей проект все ж припускав деяку перехідність форм,

необхідних для майбутнього загальнобалканського об'єднання. Саме тому Д. Благоєв, будучи, як це вже неодноразово підкреслювалося, визнаним лідером в питанні національної політики БРСДП (т. с.), писав, що «капіталістичний розвиток і класова боротьба пролетаріату неминує штовхнути (таким чином, видно, що йдеться про процес, а не про факт, що відбувся, – Т. М. В.) буржуазію і балканські народи в цілому до Балканської федерації...» [109, с. 462].

Свій подальший розвиток ця теза отримала не лише в теоретичних роботах Д. Благоєва, але і в статтях «Работнически вестник», що мали ширший публіцистичний характер. В цілому, зміст тісно-соціалістичної концепції цього періоду можна позначити таким чином: класова боротьба пролетаріату впливає на дрібну і середню буржуазію і підштовхує її у бік формування єдиної демократичної республіки. Природним наслідком цього процесу стає економічне зближення балканських країн, які, переймаючись інтересами одна одної, повинні поступово утворювати єдиний економічний простір. Далі марксистська логіка приводила теоретиків БРСДП (т. с.) до думки про глибинний зв'язок економічних і політичних процесів на Балканах. Таким чином, економічне зближення балканських народів не могло не зумовити і політичної взаємодії у форматі більшої федеративної республіки. Отже, Балканський союз (федерація), в інтерпретації БРСДП (т. с.), містив у своїй основі завуальований стрижень класової боротьби, який природним чином диктував специфіку регіональної політичної і економічної дифузії. Останній момент вдало уловив і сформулював болгарський дослідник Дечо Добринов, який писав, що тісні ніколи публічно не підкреслювали класового характеру майбутньої федерації. Проте, відмічав далі цей автор, «...умови її створення були такими, що дозволяли думати про кінцеву мету соціалізму...» [268, с. 165].

31 жовтня 1911 р. в «Работнически вестник» була опублікована велика стаття, яка, здавалося, усувала усі сумніви щодо схематичності федералістського проекту БРСДП (т. с.). У статті говорилося про необхідність

єдиного митного простору, про спільний внутрішній ринок, єдину виконавчу владу і парламент. Таким чином, «Работнически вестник» формував образ «...цілісного економічного і політичного організму». Зрозуміло, що, входячи в цю спільність, балканські країни неминуче втрачали зовнішні атрибути державної самостійності, але при цьому їх народи зберігали властиві їм права і свободи [947]. Д. Благоев ще більш уточнив наведену вище концепцію, підкреслюючи необхідність загальної військової організації і висуваючи вимоги єдності зовнішньої політики і фінансів. На думку Д. Благоева, національна різниця в такій федерації буде усунена, економіка процвітатиме і, відповідно, буде можлива відсіч зовнішнім посяганням великих держав. Головною проблемою в реалізації такого плану тісні вважали політичну відсталість і особистий індивідуалізм представників буржуазного стану, еліта якого все активніше ставала частиною державно-монархічних структур, що склалися. Проте якщо з віддаленою перспективою майбутньої федерації було більш чи менш зрозуміло, то з трактуванням конкретних політичних завдань виявилось істотно складніше.

Силою, яка повинна була зрушити буржуазію із звичного (за логікою тісних «шкідливого») для неї шляху могла стати тільки революційна діяльність. Подібне положення означало, що Д. Благоев у своїх теоретичних побудовах знову приходив до того ж, з чого і починав, а саме до концепції Балканської федерації поза її реальним економічним і політичним змістом: «Єдиним, найбільш вірним, найбільш здоровим, найбільш корисним засобом, з яким свідомий пролетаріат може зробити свою визвольну справу, – писав він, – є його (*пролетаріату – Т. М. В.*) класова боротьба, його *непримиренна класова боротьба*» (*курсив Благоева – Т. М. В.*) [104, с. 541]. Із часом теза про класову боротьбу множилася, поширювалася, роздувалася, як величезний пухир, набуваючи врешті-решт тих страхітливих форм, які заглушали невиразний голос окремих осмислених перспектив [103, с. 494–499]. Втім, в цьому контексті, сприймаючи революційні заклики як метафори, болгарський обиватель ще міг залишатися відносно спокійним. Проте між 1908–1911 рр.

все ясніше поставало розуміння того, що за революційною риторикою ховається дуже конкретне положення про відсутність у буржуазії необхідної «революційної ініціативи». І тут будь-хто, навіть найскромніший болгарський міщанин, хочеш не хочеш, а починав із жахом подумувати про той непередбачуваний і тривожний момент, коли він буде зобов'язаний цією самою «ініціативою» володіти, причому в достатній, з точки зору БРСДП (т. с.), кількості [Додаток А, 299]. А в цей час непримиренно налаштований Д. Благоєв наполегливо роздував вогонь політичних дискусій, стверджуючи, що революційна ініціатива буржуазії можлива тільки тоді, «...коли вона втратить усю свою власність» [103, с. 497].

Подібні тези, поза всяким сумнівом, підживлювали гірші побоювання болгарського (балканського) обивателя, абсолютно не готового до сприйняття класової диференціації соціально-економічного фундаменту майбутньої федерації. Мабуть, в такій ситуації болгарський «дядо» не скоро б дочекався «революційної ініціативи» імущих класів, що абсолютно не прагнули до втрати тих благ, які вони з такою величезною працею придбавали протягом недовгих років фактичної болгарської самостійності [Додаток А, 300]. Цікаво, що одним з тих, хто першим відмітив натягнутість такого роду гасел, виявився не хто інший, як В. І. Ленін. Будучи, подібно до Д. Благоєва, радикальним марксистом, він, очевидно, ясніше усвідомлював масштаби європейського впливу, відповідального за модернізацію політичної свідомості середнього класу як в Росії, так, природно, і в Болгарії [504, с. 77–79; 505, с. 146–150; 507, с. 186–188].

Проте якщо радикальні марксистки, відчуваючи подібний зовнішній вплив, намагалися протистояти йому хоч би частково, то марксистки-реформісти, навпаки, прагнули виступити в ролі його тактичного каталізатора. Прикладом такого прагматичного сприйняття інтеграційних процесів може служити звернення ЦК БРСДП (о) до МСБ в 1913 р. У ньому брюссельським адресатам ясно давали зрозуміти, що з точки зору правого крила «об'єднаної» партії ідея Балканської федерації, власне, як і паралельний до неї проект

Балканської конфедерації – це міраж, політичний фантом, який тільки здається здійсненим, але при реальному наближенні вислизає «...все далі і далі» [273, с. 121]. У доповіді 1912 р. таке положення ще не було сформульоване повністю, проте і там як центральна теза майбутнього балканського об'єднання було висунене питання про автономізацію османських провінцій [Додаток А, 301] [284, с. 105]. Тобто саме той неоднозначний аспект балканської політики, який за бажання можна було пов'язати як з інтеграційними настроями усередині регіону, так і із зовнішньополітичними інтересами (вибір правих груп БРСДП (о)) більшості найбільших країн Європи. Отже, з часом стало зрозуміло, що реформісти не бачать реальних сил, здатних стати фундаментом для організації союзного об'єднання на Балканах. Більше того, вони практично не приховували свого зарозумілого ставлення до цієї, як вони вважали, дуже абстрактної соціал-демократичної перспективи.

Абсолютно очевидно, що таке протекційне ставлення частини БРСДП (о) до популярного у той час гасла Балканської федерації не могло не натрапити на різку критику з боку болгарських «консерваторів». Останні в особі Г. Кіркова тут же заявили, що для БРСДП (о) Балканська республіка – це щось прекрасне, подібне до самого соціалізму, проте і для того, і для іншого, за логікою стратегів реформістів, час ще не настав. Перефразовуючи Я. Сакизова, Г. Кіркков іронічно виголосив: «Балканська федеративна республіка – це дивно, красиво, покоління навчали... але сьогодні ні кроку, не варто...» [755, с. 43]. Втім, навіть ігноруючи гротескову критику БРСДП (т. с.), можна сказати, що болгарські праві соціалісти дійсно були готові розглядати ідею Балканської федерації (і навіть конфедералістську концепцію лівоцентристської фракції) як утопію. По суті, вони йшли їй назустріч так, як пішли б назустріч будь-якому політичному гаслу, здатному «...у відомий час зробити добру послугу миру на Балканах і агітації соціалістів за зближення балканських народів» [273, с. 121]. «Можна тільки жалкувати, – напише через

півроку після Копенгагенського конгресу Я. Сакизов, – ...що з кожним днем ця ідея втрачає частину свого блиску...» [273, с. 121].

Що ж пропонували реформісти замість тьмяніючого гасла федеративної спільності на Балканах. Концепція зовнішньої платформи «об'єднаної» партії набула своєї більш завершеної форми приблизно до 1913 р. До цього моменту ідеологи правої частини БРСДП (о) вже цілком усвідомлено надавали перевагу перед «гаслом» Балканської федерації, як вони самі говорили, «більш практичним ідеям» [273, с. 121]. Квінтесенцію цих ідей сформулював головний супротивник «общедельства» Д. Благоев. У своїй статті «За Балканската федерация» він адресував декілька параграфів особисто Я. Сакизову, критикуючи останнього за брак класового завзяття. Паралельно він звертався до усіх «сакизівців», підкреслюючи, що їх «практичне русло», тобто шлях демократичних реформ, який вони обрали (у тому числі і для коригування проекту Балканської федерації) веде їх до відмови «...від класової боротьби і (кидає – Т. М. В.) ...в обійми буржуазних партій...» [109, с. 463].

Таким чином, склалася парадоксальна ситуація, що дозволяє стверджувати: для широких соціалістів Балканська федерація – це гасло, для тісних – символ. Отже, праві і ліві знову (як бувало вже неодноразово) зближувалися в оцінках локальних виявів політичного життя регіону. Проте до зазначеної тут односторонності вони приходили свідомо різними шляхами.

Принципово іншу позицію, в контексті перспектив регіонального зближення, зайняла соціалістична «лівиця» БРСДП (о). Тут необхідно підкреслити, що для БРСДП (т. с.) проект Балканської федерації, поза сумнівом, існував як один з найважливіших символів зовнішньої стратегії партії, але все-таки символ другорядний. Паралельно правими в БРСДП (о) той же проект, очевидно, розглядався як вимушений тактичний маневр. І тільки представники «лівиці», причому ще до того як вони включилися в загальносоціалістичні дискусії щодо Балканської конфедерації, вирішили зробити цей проект центральним напрямом усієї зовнішньополітичної програми своєї фракції.

Надалі вони більше за інші соціал-демократичні групи наполягали на необхідності співвідношення марксистської схеми балканського об'єднання з конкретними аспектами економічного і політичного життя регіону. Подібна тактика дозволила їм висунути свій проект як альтернативу буржуазно-монархічному союзу амбітних балканських «держав» і, крім того, використовувати його як бар'єр проти об'єднувчих ініціатив великих держав [Додаток А, 302] (в першу чергу, Росії). Цікаво, що елементи прагматизму, закладені в цій об'єднувчій програмі, побічно підтверджували аналітичні інтерв'ю, які з готовністю давали демократично налаштовані політики, іноді окремі громадські діячі, а також представники сфери культури і мистецтва. Як правило, питання майбутнього інтерв'ю (чи спеціальної анкети) зачіпали два основні напрями балканської політики, першим з яких була проблема етнічного і територіального статусу Македонії, а другим – перспективи загальної федералізації регіону. Дуже показовими в цьому плані виявилися статті Л. Д. Троцького, а також приватне листування центрриста Романа Аврамова з О. М. Горьким.

Як вже неодноразово згадувалося, погляди Л. Д. Троцького в цей період виглядали (а можливо, дійсно були) менш радикальними, ніж можна було чекати, знаючи про його подальшу політичну діяльність. В результаті, така світоглядна позиція Троцького, що, імовірно, все ще знаходилася у стадії формування, дозволила російській дослідниці А. З. Нюркаєвій стверджувати, що політичні переконання головного примиренця російської соціал-демократії базувалися (принаймні до 1914 р.) на гнучкішій загальнодемократичній основі. Такі погляди досить легко поєднувалися з принципами ідеологічної програми «лівиці», що і відбилося в його балканських коментарях.

Звертаючись до питання про Македонію, Троцький, зокрема, підкреслював, що вирішення цієї проблеми не може бути пов'язане з прямолінійним посиленням якоїсь однієї балканської держави, такий шлях – це війна. Отже, вважав він, межею для зростання внутрішньобалканської конкуренції повинен стати курс на реалізацію проекту Балканської республіки.

Причому в цьому випадку гіпотетична республіка анонсуватиметься як федеративна, а значить, як програма, адекватна принаймні частині зовнішніх інтересів «...політичної еліти Балкан» [1138, с. 10; 666, с. 32–34]. У зв'язку з цим цікаво, що балканські інтерв'ю Л. Д. Троцького часто містили в собі натяк на особливу роль Болгарії, яку автор розглядав як центр потенційного регіонального об'єднання. Так, наприклад, в статті «Кризис Болгарии» його незмінний балканський співрозмовник прямо пов'язував стійку неприязнь великих держав до Болгарії з її прагненням стати «...перешкодою на шляху імперіалістичних апетитів Європи». Більше того, використовуючи логіку свого alter ego, Троцький писав, що інтеграційний курс Болгарії також, можливо, виявився однією з причин поразки Болгарії в балканських війнах. Очевидно, передавав він далі думки цього схильного до політичних узагальнень балканського респондента, Болгарія почала надмірно лідирувати в об'єднавчому процесі. Фактично, можна сказати, що до останнього часу вона була «віссю балканської самостійності» [1134, с. 42].

Ще більший інтерес становить листування центриста Р. Аврамова з О. М. Горьким [Додаток А, 303]. Особисті контакти Горького і Аврамова, очевидно, склалися ще в період перебування Кемпфер [Додаток А, 304] за кордоном. В той же час можна припустити, що такі стосунки могли сформуватися не лише в результаті природного пієтету публіциста – соціал-демократа перед масштабами видатного майстра російської літератури, але і як наслідок взаємної близькості їх політичних переконань. У цьому випадку може йтися про погляди, адекватні помірному-радикальній логіці центрризму.

Близькість Горького до більшовиків безперечна, його дружні стосунки з Леніним очевидні (такий, у цьому випадку, неупереджений суддя, як Ю. О. Мартов, в 1911 р. писав Потресову про те, що Горький «дуже добре ставиться до Леніна» [Додаток А, 305]). В той же час не можна скидати з рахунків ті непорозуміння, часто дуже серйозні, які спалахували між Горьким і керівництвом РСДРП (б), а також його творче прагнення до художньої незалежності. Зокрема, в листі до О. М. Потресова від 28 (15) квітня 1911 р.

(тобто практично паралельно з появою перших номерів «Наперед») Ю. О. Мартов писав із приводу О. М. Горького: «...вірно те, що він звільнив себе від організаційного зв'язку..., він прямо заявляє, що потрібно мати на увазі, що в Росії, як і скрізь, справа йде до «єдиної партії...»; і далі: «...Він дуже близько підійшов до меншовиків» [864, с. 385]. Розмова про Горького виникла в меншовицькому листуванні у зв'язку з літературно-публіцистичними планами останнього. Власне, йшлося про великий видавничий проект, а саме про «спільний журнал», який Горький як редактор хотів зробити загальносоціалістичним і одночасно доступним для широкої, демократично налаштованої публіки. До редакції в цілях демонстрації соціалістичної єдності, на думку Горького, повинні були увійти, окрім нього самого, також Мартов, Плеханов і Ленін. «У такому органі, – заявляв Горький, – соціал-демократія сприяла б організації міської і сільської демократії, а «опосередкованно» (*орфографія Мартова – Т. М. В.*) впливала б і на буржуазію...» [864, с. 386].

Цікаво порівняти погляди О. М. Горького на передбачуваний журнал з редакторськими планами Х. Г. (К.) Раковського. Ось що про редакторську тактику Раковського писав «Работнически вестник», що конкурував з «Наперед»: «...(Раковський – Т. М. В.) об'єднав в «Наперед» «общедельську» «письменствующу» інтелігенцію з метою зібрати різнокольорові дрібнобуржуазні таланти, які відрізняються тільки своїй повною безідейністю, своєю графоманією, маніяцтвом і вуличними лайками відносно соціал-демократії» [665]. Ясно видно, на жаль, всупереч стилю наведеної вище статті (подібний текст важко назвати зразком соціал-демократичної толерантності), що основні цілі видань Раковського і Горького збігаються. Особливо це стає зрозуміло при найближчому розгляді імен, прихованих за звучними епітетами маніяків і графоманів. За визначенням «Работнически вестник», ними виявилися І. Вазов, І. Шишманов, П. Славейков, П. Яворів та ін. Втім, поступово реакція політичних опонентів майбутнього журналу Горького почала наблизатися до позиції «літературних критиків» з БРСДП (т. с.). Так, в

листі від 1 (14) квітня 1912 р. Ю. О. Мартов знову, але тепер уже через деякий час писав О. М. Потресову про журнал Горького: «Горький тримається, як людина, що бажала об'єднати на журналі усіх (курсив Мартова – Т. М. В.) марксистів..., але переконалася... в тому, що з Леніним не можна мати справи... Про Плеханова він не заїкається, очевидно, теж примирившись із тим, що з останнім не можна мати справи...» [865, с. 415]. Таким чином, наведені тут деталі літературного і соціал-демократичного життя дозволяють говорити про стійкі елементи центрizmu, що виявилися в політичних поглядах Горького. Причому ці останні виявилися затребуваними не лише в Росії, але і в Болгарії, де у нього також були контакти з окремими представниками лівоцентристської фракції БРСДП (о) [Додаток А, 306].

Отже, в листі, написаному навесні 1909 р., Роман Аврамов запитував О. М. Горького про долю Балканського союзу і, як виходило з контексту усього листа, про ту роль, яку могла відіграти в ньому Болгарія. На це питання Горький (19 травня 1909 р.) відповів так: «...Думка про Болгарію... що цікавить Вас... була висловлена мною частково ...в журналі «Сучасник... Можливо, саме на Болгарію історія покладе щасливу долю організувати слов'ян в єдине ціле... Не буквально так, але думка така, і до сьогодні немає причин її змінити...» [10, с. 317].

Отже, ідейна підтримка європейської соціал-демократії, симпатія видатних болгарських і російських діячів культури [Додаток А, 307], інтерес політиків загальнодемократичного зразка – усе це вказувало на перспективність Балканського проекту «лівиці». Узагальнено його зміст припускав інтеграцію більшості балканських країн, готових йти на зближення з метою створення єдиного етнополітичного простору, але в контексті віддаленої демократичної перспективи. Проте самостійний характер проекту вимагав ясніших дефініцій або принаймні максимально повної інтерпретації його організаційних складових.

Оскільки Л. Д. Троцький неодноразово висловлювався на користь Балканської конфедерації, його погляди становлять безперечний інтерес

[Додаток А, 308]. Крім того, він виявився одним з небагатьох великих іноземних (тобто не болгарських) політиків, що мали власне бачення майбутнього Балканського союзу [Додаток А, 309]. Так, зокрема, фундаментом для державного будівництва в регіоні він вважав «єдність внутрішнього ринку», «спільність державних органів» і, найголовніше, узгодженість етнічних і політичних меж. Останнє здавалося йому особливо важливим, оскільки в рамках цих меж, підкреслював далі Троцький, житимуть народи, близькі (сам він писав «тотожні») за мовою і культурою, пов'язані схожими економічними і політичними інтересами, однаково зацікавлені у звільненні від нав'язливого зовнішнього впливу [1136, с. 10]. Як єдине ціле систему балканських поглядів Троцького дуже вдало визначила вже згадувана раніше А. З. Нюркаєва. Вона зазначила, що на якийсь момент Балканська конфедерація стала для Троцького синонімом «ліберального інтернаціоналізму сучасного західного світу». Іншими словами, його балканський проект виявився побудованим на фундаменті не «класової», а «розумної» співпраці, причому основою такої співпраці стали принципи «...південнослов'янської ...колективної психології» і «...живучості громадських традицій» [Додаток А, 310] [666, с. 35].

Така логіка цілком закономірно підводила Троцького до висновків про прямий зв'язок між проектом Балканської федерації (конфедерації) і проблемою врегулювання етнічних конфліктів в Македонії. Як наслідок, працюючи над своїми балканськими есе, автор приділяв особливу увагу положенню турок, вірмен, греків, албанців, болгар, курдів, що проживали в цій (все ще очікуваній детальній етно-територіальній ідентифікації) частині Османської імперії. Цікаво, що питання регіональної політики в цьому випадку пов'язувалися ним з національною платформою Серпневого блоку [Додаток А, 311]. Проект Балканського союзу, писав він, повинен включати тезу про перспективи автономізації такої спірної в зовнішньополітичному контексті і неоднозначної етнічно території, як Македонія [1206, л. 152].

Тут необхідно підкреслити, що порушене Троцьким питання про характер майбутньої македонської автономії виявилось ще однією точкою відліку для розмови про типове для східноєвропейської соціал-демократії змішення понять: автономія і федерація. Так, наприклад, аналізуючи фрагменти тексту Троцького нескладно помітити, що він, розмірковуючи про перспективи державного будівництва, мав на увазі не лише перехідний момент в статусі балканського регіону, але і загальну програму його реформування. Таким чином, можна сказати, що Троцький оцінював державний потенціал Македонії двояко, розглядаючи цю європейську територію Османської імперії і як частину Туреччини (перспектива автономії), і як можливий суб'єкт загальнобалканської федерації.

Спроба аналізу поняття «автономія», принципи якого часто накладалися на ширшу державну дефініцію – «федерація», примушує звернутися до дуже серйозного питання про зміст використовуваних соціал-демократами етнологічних категорій. Як вже говорилося раніше, незважаючи на активні дискусії з національного питання, марксистський категоріальний апарат на рубежі XIX – XX ст. ігнорував неоднозначність загальних понять етногенезу. Фактично, в соціал-демократичних полеміках терміни нація, народ, етнос тощо так і не були до кінця верифіковані. Точно в такому ж положенні знаходилися і державно-політичні категорії, такі як федерація, конфедерація, часто все та ж автономія. Хоч тут потрібно зауважити, що ще за чверть століття до поставленої проблеми аналогічне питання підіймав відомий український публіцист, історик, літературознавець, деякий час професор Софійського університету М.П. Драгоманов, який досить послідовно висловлювався з приводу внутрішнього сенсу даної категорії в контексті національної стратегії Австрійської та Російської імперій [302 (В)], [302 (Г)]. Втім, однією з центральних причин сьогоденного інтересу до категоріального апарату соціал-демократів початку XX ст. є, як здається, послідовне нівелювання юридичного змісту наведеної вище термінології. Власне, упродовж першої половини XX ст. ці поняття почали втрачати своє

чисто теоретичне значення і, навпаки, стали наповнюватися абсолютно іншим, передусім політичним змістом. У результаті як в Болгарії, так пізніше і в Радянському Союзі нейтральний термін «конфедерація» почав набувати принизливих рис, поступово перетворюючись на частину обвинувального висновку, як правило, висуненого радикальною партійною більшістю [Додаток А, 312].

З легкої руки Д. Благоева теоретики БРСДП (т. с.) почали протиставляти проект федеративної республіки (федерації) проекту центристів, який вони назвали конфедералістським (проект Балканської конфедерації). Стиль їх висловлювань досить точно передав Роман Аврамов, який, писав в «Наперед»: «...непримиренна боротьба свідомого пролетаріату» (*лапки Р. Аврамова – Т. М. В.*) виражається шумними фразами, теорія тісних зводиться до двох вигуків: Геть конфедерацію буржуазії... Хай живе федеративна республіка свідомого пролетаріату!...» [11]. Отже, центристи, вступаючи в полеміку з БРСДП (т. с.), були вимушені прийняти установку її керівництва на консервацію різночитань у визначенні типів майбутнього Балканського союзу. В той же час вони не були до кінця упевнені в незмінному змісті конкретних етнополітичних категорій.

Цей феномен послідовної еволюції окремих положень центристської програми Балканського союзу побічно підтверджує логіка П. Делірадева. У 1909 р. він писав, що революція в Туреччині, очевидно, може змінити навіть сам принцип об'єднання балканських народів. Тепер, на його думку, може йтися про об'єднання Малої Азії і Балканського півострова, що, фактично, веде до нового типу «речової сторони ідеї». Фундамент, на основі якого такий Союз зможе існувати, – це «...об'єднання Балкан з розширенням.... на близькому сході [Додаток А, 313] і в контексті принципів конфедерації і федерації...». Саме тут, відштовхуючись від геополітичних основ майбутнього Союзу, П. Делірадев підкреслював, що спеціального розподілу на конфедерацію і федерацію при визначенні характеру нового державного утворення бути не повинно. Питання це практичне і вирішуватися воно має

залежно від умов покрокового формування нової системи колективної взаємодії в регіоні [254, с. 11].

У зв'язку з цим хотілося б зазначити, що в спеціальну літературу, яка розглядає вказану проблему як юридичне питання (про ступінь суверенності суб'єктів федерації або конфедерації), у радянський період було внесено досить багато плутанини [556]. Більше того, складається враження, що остаточної ясності в цьому питанні не існує і сьогодні. Проте узагальнено можна сказати, що конфедерація, на відміну від федерації, має нижчий ступінь державної консолідації [Додаток А, 314]. Принциповою рисою конфедерації є відсутність безпосередньої юрисдикції центральних органів над громадянами держави. Крім того, центральні структури не мають сили прямої дії, а можуть функціонувати тільки через відповідні рішення центральних органів суб'єктів [Додаток А, 315].

Х. Г. (К.) Раковський, ім'я якого нерозривно пов'язане з центристською кампанією «За балканську конфедерацію» [Додаток А, 316], також, очевидно, не до кінця усвідомлював нюанси юридичного значення термінів федерація і конфедерація. Принаймні у своїй однойменній статті, опублікованій 12 жовтня 1911 р., він двічі назвав майбутній Союз федерацією і двічі конфедерацією. В той же час політичний, або, швидше, ідеологічний, підтекст критики Благоева він зумів уловити досить швидко. Більше того, на піку розбіжностей він, імовірно, прийняв точку зору Благоева, у свою чергу схиляючись до необхідності чіткішої класифікації можливих типів державної організації регіону. «...На Балканську конфедерацію ми дивимося не як на соціалістичний інститут, що як такий не може бути здійснений ніде, окрім як в соціалістичному суспільстві, – писав він, – а як на буржуазний інститут, який необхідно реалізувати ще в сьогоднішньому буржуазному суспільстві» [977]. Суть протиставлення ясна і коментарів не потребує. Цікаве інше, те, як органічно ту ж думку розвиває ще один лівий центрист, у цьому випадку Роман Аврамов. На сторінках «Наперед» він висуває тезу про особливу роль пролетаріату в політичній перспективі Балканської конфедерації. Пролетаріат

не повинен, підкреслював Р. Аврамов, давити на буржуазію, постійно погрожуючи їй класовою боротьбою. На думку автора, сенс конфедерації не в тому, щоб підміняти її буржуазну складову пролетарською ідеєю, але в тому, щоб надати цим двом соціальним шарам можливість реальної демократичної взаємодії.

Близькі принципи були озвучені і П. Делірадевим в написаній ним за два роки до появи «Наперед» книзі (1909 р.) «Балканська конфедерація». Роздумуючи в ній про суть протиріч між двома формами державної організації (федерація – конфедерація), автор оцінював декларативну точку зору теоретиків БРСДП (т. с.) як «абсурдну». Зокрема, він вважав, що їх ідейна завзятість – це наслідок прямолінійного, часто неадекватного сприйняття зовнішньополітичної ситуації. Очевидно, вони погано орієнтуються в принципових напрямках «...суспільного розвитку нашої країни», – підкреслював автор, – інакше, вони не стали б ставити свої суто «класові вимоги» до тих орієнтирів, на основі яких відбувається сьогодинське формування болгарського «буржуазно-монархічного блоку» [254, с. 12].

Отже, складається враження, що класифікація термінів «федерація» і «конфедерація» в колі болгарської соціал-демократії із самого початку відбувалася не за формальною юридичною ознакою, а відповідно до відчуття реального політичного простору. Причому в цьому випадку координати цього простору залежали від індивідуального сприйняття конкретної соціал-демократичної фракції. Як наслідок, зовнішньополітичний символ тісняків (федерація) трактувався ними як Балканський союз завтрашнього дня, тоді як Балканська конфедерація центристів репрезентувалася ними як етнополітичне зближення, причому зближення не лише можливе, але і бажане вже сьогодні. Саме про це чітко і ясно, без зайвих фантазій, писав у своїй статті «Балканската конфедерація и отбранителен турско-български съюз» Х. Г. (К.) Раковський. Соціалізм подарує кожній нації свободу самовизначення, у рамках якої ці нації розвиватимуться як «єдине історичне ціле», зазначав він, проте усе це в далекому соціалістичному майбутньому. Сьогодні ж питання

політикам ставить «буржуазне сьогодні», і відповіддю на ці питання повинна стати Балканська конфедерація [978].

Слід сказати, що в існуючій історіографії практично не спостерігається реального розподілу балканських проектів за юридичною ознакою (федерація або конфедерація). Більшістю авторів ці проекти розглядаються як єдине ціле, що однаково не мають якого б то не було конкретного геополітичного сенсу [318, с. 192–211; 755] та ін. Як уявляється, така точка зору не цілком адекватна ідейно-політичним реаліям початку ХХ ст. Таким чином, в ситуації, що склалася, адекватнішою виглядає логіка Благоева, політичне чуття якого дозволило йому точніше визначити специфіку національно-державного світогляду болгарської соціал-демократії початку минулого століття.

Отже, проект Балканської конфедерації, безумовно, існував. Центристські автори навіть спробували осмислити приблизний склад суб'єктів майбутнього державного конгломерату. Так, на думку П. Делірадева, до нього повинні були увійти такі балканські країни, як Болгарія, Сербія, Чорногорія і Румунія, а крім того, Греція, європейська і азіатська Туреччина [254, с. 42]. Таким чином, йшлося про територію з населенням майже у 50 мільйонів осіб. Поза всяким сумнівом, така глобальна державна перспектива не могла не припускати цілої низки конкретних, продиктованих природним процесом політичної модернізації загальнодемократичних положень. Навіть при обліку збереження політичного традиціоналізму суб'єктів майбутньої конфедерації, – роздумував про зростання громадської свідомості П. Делірадев, – складно сперечатися з тим, що монархія поступово відходить в минуле, а її інститути вже мало відповідають сучасним реаліям в розвитку народів Східної Європи і Малої Азії. Перетворюючи цю думку на парадокс, автор книги «Балканската конфедерація» резюмував: «Із сокирами і казармами не можна поливати дерево культури». Для цього потрібні нові демократичні інститути: від шкіл і училищ до залізниць і пароплавів, «потрібен економічний розквіт» [254, с. 44].

Проте, незважаючи на демократичний пафос, першою тезою центристів став перехідний характер майбутньої конфедерації. Поза сумнівом,

підкреслювали автори «Наперед», створення федеративної республіки на соціально-класовій основі – це стратегічна мета соціалістів. Жоден соціал-демократ не виступатиме проти республіки на користь монархії, якщо є хоч якісь реальні перспективи для реалізації останньої [985]. Зі свого боку, П. Делірадев навіть наводив промову португальського соціаліста Мегалеаса Лама [Додаток А, 317], який прямо заявляв, що неможливо бути республіканцем і соціалістом і не бути при цьому федералістом [254, с. 45].

В той же час, як зазначав Раковський, сучасний стан балканської політичної системи не дозволяє соціалістам говорити про реалізацію програми регіональної республіки вже сьогодні. Ось чому, звертаючись до ширшої перспективи можливого балканського об'єднання, П. Делірадев детально зупинявся на концепції послідовної державної федералізації. На його думку, саме цей проект мав стати точкою відліку для консолідації «країн навколо Босфору [Додаток А, 318]». Інакше кажучи, об'єднання в такому гнучкішому, ліберально-демократичному форматі повинне було створити противагу будь-яким монархічним домаганням. Тобто, з одного боку, протистояти первинному споживанню Росії і Туреччини, а з іншого – близькосхідним домаганням найбільших політичних блоків довоєнної Європи [254, с. 45–46].

Проте уся різноманітність політичної творчості центристської фракції розбивалася об рифи послідовної критики БРСДП (т. с.). Власне, писав із цього приводу Х. Г. (К.) Раковський, то, як був зустрінутий конфедералістський проект, свідчило не стільки про більшу близькість концепції тісних до загальноновизнаних норм соціалістичної тактики, скільки про те, що у них «...замість розуму добре розвинені фехтувальні здібності» [985]. Невже вони не усвідомлюють необхідності складної підготовчої роботи, яка повинна передувати реалізації Балканської федеративної республіки. Така постановка питання, продовжував далі Раковський, перетворює перспективу республіки на завдання дуже віддаленого майбутнього. Проте вже зараз життя ставить перед соціал-демократією цілком конкретні завдання, відповіддю на які може стати перспектива Балканської конфедерації, проект якої «зумів

залишити царство розумових спекуляцій», властивих політичним висновкам БРСДП (т. с.). Інакше кажучи, в умовах поступального розвитку регіону, стверджував цей автор, проект Балканської конфедерації має стати реальною точкою відліку, «...через яку пізніше зможе здійснитися і Балканська федеративна республіка» [641, 22 ноември] [Додаток А, 319].

Наступним моментом, що викликав гостру полеміку в середовищі болгарської соціал-демократії, виявилось питання про включення Туреччини в єдину систему регіонального балканського зближення. Зокрема, П. Делірадев писав, що довгий час каменем спотикання для можливих демократичних перспектив було питання про автократичний режим Абдул Хаміда II. Проте після подій 1908–1909 рр. ця проблема (залучення Туреччини до процесу федералізації Балкан) вирішилася сама собою [254, с. 11]. Тут необхідно ще раз підкреслити, що і П. Делірадев, і Х. Г. (К.) Раковський, останній меншою мірою, обоє були прибічниками східного розширення майбутнього Балканського союзу.

Так, Х. Г. (К.) Раковський, звертаючись до питання про витoki конфедералістських ідей на Балканах, відмічав, що у минулому боротьба за національну незалежність, поза сумнівом, була стрижнем багатьох регіональних інтеграційних проектів. Особливо це стосувалося програми південнослов'янської конфедерації Любена Каравелова. Проте зараз, після младотурецької революції, багато що змінилося. Зараз Туреччина – це інша країна, в політичній структурі якої виразно є видимими деякі позитивні зміни. Безумовно, уточнював далі Раковський, до справжнього рівноправ'я слов'янських етносів там ще далеко, проте шлях для їх самостійного розвитку поступово відкривається [976].

Отже, центристи були готові до лояльного сприйняття політичної діяльності младотурок. Причому в цьому випадку причина їх тактичної поблажливості цілком очевидна. Скорочено її можна відтворити таким чином. Амбіції балканських країн підштовхують їх у бік критики младотурецького режиму і, відповідно, до спроби розподілу турецького спадку. Такий вибір

може спричинити війну і загальне послаблення регіону. Тоді як сильна Туреччина – це запорука балканської незалежності, запорука вдалих федерально-демократичних перспектив. «Будь-яка подія, – підкреслював політичний директор «Наперед», – яка сприяла б консолідації Туреччини, стала б поразкою націоналістичної політики балканських держав» [Додаток А, 320] [978].

Питання про ставлення до сильної і стабільної Туреччини безпосередньо було пов'язане з ще одним пунктом центристської програми – єдиної парламентської ліги майбутньої конфедерації. Популяризатором цієї ідеї в турецькому парламенті став представник солунської соціал-демократичної організації Д. Влахов. Останнє дозволило деяким політичним діячам в Болгарії заявити про украй ліве походження турецького проекту [Додаток А, 321]. Редакція «Наперед» визнала за необхідне виступити на підтримку Ліги і висловитися проти окремих заперечень, що прозвучали в ліберальній болгарській пресі.

Перше, на що вказали співробітники «Наперед», – це на ширший фундамент озвученої в Константинополі міжпарламентської ініціативи. Її відкритий характер, підкреслював Х. Г. (К.) Раковський, особливо важливий при аналізі політичної конструктивності турецької пропозиції. Власне, суть проекту дозволяє говорити про те, що перед громадськістю регіону з'являвся вже не казуїстичний фарс, а конфедералістська програма, здатна об'єднати представників найрізноманітніших політичних сил Османської імперії. Причому в цьому випадку перспектива парламентського зближення стосується навіть представників таких протиборчих партій, як «Иттихад ве Тереки» [Додаток А, 322] і «партія Ліберального об'єднання» [984]. Парламентське звернення було спрямоване (не пізніше 15 листопада 1911 р.) депутатським групам в «Софії, Белграді, Бухаресті, Атині і Цетине». При цьому офіційно декларувалося, що остаточним підсумком такої ініціативи повинне стати «...створення єдиної парламентської ліги Балканської конфедерації» [984].

Також необхідно підкреслити, що послідовна підтримка турецької ініціативи Х. Г. (К.) Раковським, принаймні частково, могла бути пов'язана з його участю в об'єднавчій діяльності деяких міжнародних суспільно-політичних організацій. У цьому разі йдеться про «Союз за Балканську конфедерацію» і «Інтернаціональний союз за мир і свободу». Метою «Союзу за Балканську конфедерацію» було сприяння об'єднанню «...народів східної Європи і Малої-Азії» [Додаток А, 323], тоді як члени «Інтернаціонального союзу» кілька разів зверталися до питання про динаміку балканської інтеграції і специфіку близькосхідних взаємин (під час зустрічей в Лозанні і Женеві). Обидва ці союзи рішуче висловилися на користь конфедерації на Балканах. Більше того, П. Делірадев як само собою зрозуміле помітив, що з виданням «Мир» – органом «Інтернаціонального союзу» співпрацював не хто інший, як Х. Г. (К.) Раковський. У цьому виданні, яке виходило в Парижі, писав Делірадев, було розміщено «...декілька статей щодо балканських справ добре відомого у нас і на заході соціалістичного письменника (*очевидно, публіциста – Т. М. В.*) – Кр. Раковського» [254, с. 9].

Отже, висновки редакції «Наперед» були однозначні. Створення «Парламентської ліги» – «це акт величезної важливості... він є першим ступенем на користь прогресивної і корисної справи – миру і прогресу [Додаток А, 324] на Балканах» [984]. Такою справою автори «Наперед» вважали Балканську конфедерацію, побудовану на трьох основних принципах: а) *status quo*, б) оборонні союзи, в) реформи прогресивного загальнодемократичного характеру.

Усі ці моменти: *status quo* (стабільна Туреччина і витриманість кордонів), парламентська ліга тощо, безумовно, викликали бродіння усередині різних шарів балканського суспільства, проте однією з найбільш хворобливих проблем виявилось питання про правомочність вище названих оборонних союзів. Як наслідок, ще одним аспектом внутрішньосоціалістичних дискусій виявилася перспектива двох можливих союзів: болгаро-турецького і сербсько-болгарського. Як свідчить аналіз лівоцентристської періодици, відносно

першого союзу Раковський був налаштований дуже позитивно, тоді як з приводу другого він висловлювався украй негативно. За логікою редактора «Наперед», сербсько-болгарський союз порушував струнку картину підготовки балканського суспільства до майбутнього міждержавного зближення. Здійснення внутрішніх балканських союзів, підкреслював Раковський, поза сумнівом, бажане. Проте оцінювати ці союзи необхідно з точки зору їх реальної значущості для майбутньої конфедерації. Якщо який-небудь із союзів буде шкідливим для стабільності Туреччини, то він, очевидно, шкідливий і для створення конфедерації. Таким чином, Раковський вважав, що союз між Сербією і Болгарією матиме саме такий характер – що гальмує і, отже, є небезпечним для майбутнього об'єднання.

Втім, всупереч висновкам Раковського перспектива союзу між Болгарією і Туреччиною також викликала (принаймні в болгарському суспільстві) дуже серйозні побоювання. Причому одним з основних аспектів неприйняття цього союзу ліберально налаштовані політики вважали реакційний характер младотурецького режиму. Всупереч їх думці, центральна тактична лінія «Наперед» була непохитна. По-перше, Туреччина і младотурки – це не одне і те ж, міркував Раковський, а по-друге, «...це тільки тимчасово». Таким чином, центристи були готові закрити очі на націоналістичні орієнтири режиму младотурок, побоюючись публічною критикою Іттіхад ве тераккі порушити політичний фундамент майбутньої конфедерації. Власне, Х. Г. (К.) Раковський відкрито висунув вже знайому тезу про значущість союзів в умовах реалізації конкретних об'єднавчих перспектив. Наша основна мета, декларував він, – Балканська конфедерація. Отже, кожен, хто приймає це гасло, повинен погоджувати з ним формат і зміст можливих політичних союзів [978].

Трохи пізніше, в листопаді 1911 р., зовнішньополітичну платформу «Наперед» прокоментував ще один центрист – Роман Аврамов. Зокрема, в схему, запропоновану редакцією цього видання, він спробував вмістити перспективу сербсько-болгарського союзу. Оскільки союзи – це шлях до конфедерації, підкреслював він, вони потрібні. Проте курс на створення

автономного союзу між Сербією і Болгарією таїть в собі провокаційну загрозу. На сьогодні існує «сербсько-болгарський торговельно-індустріальний комітет», але цього явно недостатньо. Необхідно урівноважити локальні внутрішньобалканські союзи мережею аналогічних комітетів, розширюючи їх за рахунок турок, греків, румун тощо. Урешті-решт, виникне безліч подібних комітетів, до них залучатимуться члени парламентів, можна буде скликати конгрес із представників подібних комітетів і «покрити ними увесь Балканський півострів в цілому...». «Тільки тоді, – резюмував Р. Аврамов, – ваша боротьба за конфедерацію буде серйозною...». [9].

Цікаво, що позиція «Работнически вестник» була прямо протилежна до внутрішньобалканської стратегії центрizmu. Зокрема, тісно-соціалістичні автори, навпаки, побоювалися союзу Болгарії і Туреччини, убачаючи в ньому потенційну загрозу для незалежності Сербії [Напред 1911, 14 октомври]. Аналізуючи ситуацію з цієї точки зору, ЦК БРСДП (т. с.) звернувся до брюссельського Бюро з відкритим листом, в якому особливо підкреслювалося, що «лівиця» ні на мить не замислюється про справжню суть союзу між Туреччиною і Болгарією. Адже цей союз дуже швидко може стати плацдармом для зовнішньої агресії, що має за мету «Грецію, Сербію і інші балканські країни...» [760, с. 214]. У зв'язку з цим керівництво БРСДП (т. с.) спеціально відзначало, що в партії існує дві течії, «праві» і «ліві», і підкреслювало, що союзи пропагуються саме «лівицею». Вони «захищають військовий союз з Туреччиною, як, наприклад, це робить редактор «Напред» др. Раковський [1197, с. 99]. Втім, чого ще чекати від цих осіб, поверталися до улюбленої теми члени ЦК, якщо центристська «лівиця» не має ніякого впливу у своїй партії і нічим там не займається, «...окрім хули соціалізму» [760, с. 214].

Слід сказати, що виступаючи виключно проти політичної орієнтації союзів, тісні формально випускали з виду ще один нюанс зовнішньої програми центристської фракції БРСДП (о). Йдеться про митні союзи. Тут необхідно підкреслити, що союзи такого роду є однією з відмітних ознак конфедерації. Саме за них ратував в 1909 р. П. Делірадев. При цьому він

побічно роздумував ще про один принциповий для конфедерації момент – єдиний економічний простір. Зокрема, він особливо відмічав те унікальне значення, яке подібні союзи можуть мати для розвитку сільського господарства (землеробство і тваринництво). І саме в цьому сенсі вітав територіальне об'єднання Балкан з країнами Малої Азії, розраховуючи на перспективу створення «широкого внутрішнього ринку» [254, с. 42].

Отже, П. Делірадев вважав, що митні союзи – це реальний шлях економічної емансипації Балкан. В той же час він спеціально підкреслював, що створення подібних союзів неможливе на суто економічній основі. На думку автора, в такій ситуації потрібен паралельний політичний процес. Тільки з дотриманням цих необхідних умов, писав П. Делірадев, митні союзи можуть розглядатися як «...рішучий крок у бік політичного об'єднання» балканських країн і як «гранітний камінь в основі цього об'єднання» [254, с. 10].

Завершуючи розмову про специфіку союзного проекту «лівиці», хотілося б підкреслити, що її теоретики в особі Х. Г. (К.) Раковського, П. Делірадева, Р. Аврамова та ін. заклали фундамент тієї самостійної концепції, яка сьогодні відома як проект конфедеративного устрою Балкан. Частиною цієї програми стали конкретні положення, що окреслюють територію майбутнього Союзу і навіть називають реальні країни і регіони, які могли б з часом інтегруватися у вказаний конфедеративний простір. Крім того, проектом передбачалася досить ясна програма федералізації, що включала створення парламентської ліги, укладання митних союзів і розширення єдиного економічного простору.

Та все ж, незважаючи на детальнішу розробку конфедеративної концепції центризму, не можна не погодитися із загальною думкою сучасної історіографії, що заявляє про відому схематичність усіх республіканських проектів болгарської соціал-демократії. Зокрема, для Балканської конфедерації це правильно у зв'язку з відсутністю класифікації її внутрішніх ознак. Такий недолік особливо відчутний при оцінці юридичних і фінансових норм

майбутнього міждержавного об'єднання. Втім, як уявляється, вказані моменти дозволяють говорити не стільки про схематичність, скільки про незавершеність цієї соціал-демократичної програми.

* * *

Отже, оцінюючи специфіку зовнішньополітичної платформи лівого центрizmu в Болгарії, необхідно відмітити декілька моментів. По-перше, це безперечна своєрідність теоретичного мислення ідеологів цієї фракції, їх інтерес до концепції австромарксизму, їх самостійне бачення найбільш животрепетних проблем свого часу: таких як національне питання, проблеми етногенезу, перспективи регіонального державного будівництва [34], [53],[54],[124]. Також необхідно відмітити властиву їм схильність до філософського осмислення національної проблематики, що дозволяє говорити про підкреслено інтелігентський характер їх політичного світогляду.

В той же час, всупереч філософському фундаменту своєї національної політики, центристи були вимушені вирішувати абсолютно конкретне завдання, суттю якого стало створення альтернативного проекту Балканського союзу. У практичному плані реалізацією такого завдання стала робота з об'єднання соціалістичних сил регіону (діяльність щодо організації балканських соціал-демократичних конференцій), які, втім, виявилися не більше ніж ареною для публічних декларацій, нескінченних ідеологічних конфліктів і незгасаючих закулісних інтриг [Додаток А, 325].

Як не дивно, найбільш складним для загальносоціалістичної інтерпретації виявився принцип «класової боротьби». З одного боку, ним як опахалом прикривалися прибічники тісно-соціалістичної гілки болгарського марксизму. З іншого – фігурував інжирний листок соціалістів-реформістів, які, віддаючи належне марксистським теоріям, проте вважали, що зовнішньою платформою будь-яких демократичних сил має стати розумне поєднання балканських економічних і політичних інтересів із стратегією великих держав, що об'єктивно пересилює їх. В результаті центристи, висуваючи як свою основну платформу демократичну єдність усіх лівих сил регіону, опинилися

між двох вогнів, провокуючи одночасно іронічну критику реформістів і ідеологічну антипатію ортодоксів. Як наслідок, для перших вони виявилися наївними навіженими, не здатними до конструктивної політичної діяльності, проте зі схильністю до заохочення окремих виявів ортодоксальної ідеології. Тоді як другі бачили в них групу зрадників і фарисеїв, що свідомо експлуатували соціальну фразеологію марксизму. Таким чином, можна сказати, що саме національне питання виявило особливу суть болгарського центризму, його підсвідому близькість до тісно-соціалістичної міфотворчості, прийняти яке до кінця, проте, не дозволяла європейська інтелектуальність його теоретиків [Додаток А, 326].

Ця характерна двоїстість центризму особливо яскраво виявилася у формальній незавершеності конфедеративного проекту. Будуючи його на фундаменті європейських демократичних цінностей, особливо маючи на увазі парламентську форму можливої державної організації, центристи в той же час робили ставку на територіальне розширення майбутнього Союзу на Близький Схід. При цьому вони називали Балкани – сходом ближнім, а Малу Азію – сходом далеким. Більше того, їх схильність до радикальної аналітики підштовхувала їх до близькосхідної інтеграції, єдино здатної, як вони вважали, нейтралізувати агресивну політику провідних європейських країн.

Саме цей аспект, незважаючи на формальну близькість обох проектів, дозволяє говорити про те, що концепція Балканської федерації БРСДП (т. с.) передбачала дещо іншої тип регіональної консолідації. Не схильні до поглиблених теоретизувань лідери тісно-соціалістичної партії бачили у федерації символ опозиції західному світу, символ, описаний ними як вільний простір пролетарських етносів, здатних змінити класову суть національної буржуазії. В той же час вони не приховували свого неприйняття східної орієнтації майбутнього Союзу. Скупо і без всякої симпатії погоджувалися вони на залучення Туреччини, обставляючи перспективу її вступу в Балканську федерацію такою кількістю умов, що в її кінцевому неприйнятті навряд чи можна було сумніватися. Очевидно, моделюючи перехідну форму Балканської

республіки, вони побоювалися союзу між Болгарією і Туреччиною, локалізуючи слов'янську складову такого об'єднання. Пам'яттю завойованих протестували вони проти завойовників, виключаючи фрагменти османізму з простору майбутньої загальнобалканської інтеграції.

Врешті-решт, наближення війни, спад центристської активності і, як наслідок, втрата ідейно-політичного впливу – усе це не дозволило теоретикам «лівиці» довести розробку конфедералістського проекту до його логічного завершення. Власне, в геополітичних умовах, що змінилися, об'єднавчий проект зажадав іншого наповнення, з чіткішою (не характерною для центрризму) системою політичного вибору. Причому вибору в першу чергу прозахідного, а значить, далекого від ірраціональних перспектив заявленої близькосхідної інтеграції.

«...Балкани багато страждали як від щупалець капіталістичної Європи, так і від кігтів деспотичної Азії, які спільно грали ...роль молота і ковадла...», – писав у 1909 р. П. Делірадев [254, с. 46]. Проте час самостійного вибору, переходу до нового типу Балкано-Візантійського політичного простору (якщо він взагалі коли-небудь існував для Балкан) був упущений. Зник і центризм, що опинився віч-на-віч з проблемою остаточного визначення («радикалізм» або «реформізм») своєї політичної орієнтації. Власне, залишилися тільки пов'язані з концепцією конфедералізму теоретичні висновки, які пізніше були використані Х. Г. (К.) Раковським при оцінці перспектив державного устрою майбутнього СРСР. Балкани ж і далі продовжували виконувати роль політичної мембрани, розташованої між Заходом і Сходом, одночасно будучи форпостом гігантської геополітичної дуги: Середземне море – Персидська затока. І тільки історична пам'ять змогла зберегти туманні обриси штучних проектів політичної незалежності і державної цілісності цього регіону, що протягом багатьох років існував між європейським молотом і азійським ковадлом.

ВИСНОВКИ

Аналізуючи феномен лівоцентристського руху в Болгарії, слід зазначити, що вказаний напрям є досить самостійним явищем, яке в той же час відбиває певні тенденції не лише загальнобалканського, але й усього східноєвропейського соціалізму, що існував в глобальному контексті міжнародної марксистської ідеології кінця XIX – початку XX ст. Різка збільшення темпів виробництва, властиве передвоєнній Європі, прагнення до розвитку важкої індустрії, консолідації капіталів і перерозподілу ринків – усе це поставило перспективи політичної боротьби світового пролетаріату на небачену раніше висоту. І саме в цих умовах зародився і почав розвиватися той, як виявилось, принциповий для динаміки соціал-демократичного руху конфлікт, який багато в чому визначив політичне обличчя усього XX ст.

Отже, позначений вище підхід дозволяє відмітити низку тенденцій, характерних для розвитку соціал-демократичних стосунків (виходячи із завдань означеного дослідження, передусім, генезису лівоцентристського руху) в Болгарії на межі XIX–XX ст.

- По-перше, говорячи про передумови й умови виникнення лівоцентристського руху в Болгарії, слід зазначити, що гострі протиріччя кінця XIX ст., пов'язані з характерним для балканського регіону відставанням в економічній сфері, обернулися необхідністю багатовекторної модернізації, що, у свою чергу, спричинило інтенсифікацію поки що недостатньо розвиненого промислового виробництва. Як наслідок, в ході цього процесу, з одного боку, почав формуватися електорат, здатний сприймати ідейно-політичні посилення соціал-демократичних партій, що активно розвивалися, тоді як з іншого – руйнування ремісничого виробництва спричинило боязнь втрати звичного економічного простору. На глибшому, цивілізаційному, рівні ці тенденції виявилися в характерній для традиційної свідомості відмові від втрати консервативнішої соціокультурної орієнтації.

- Далі, звертаючись до специфіки загальноприйнятої в післявоєнній історіографії структуризації генезису болгарського марксизму (до і після розколу в 1903 р.), необхідно підкреслити, що в контексті означеного дослідження така періодизація виглядає неповною і вимагає спеціального історичного коригування. У цьому випадку йдеться про те, що на тлі традиційних уявлень про пізніше відокремлення основних соціал-демократичних партій Болгарії (одна з яких консолідувалася на основі безумовного прийняття марксистських схем, що реалізуються в умовах консервативної культурно-національної парадигми (БРСДП (т. с.)), а інша, навпаки, була орієнтована на парламентський детермінізм, що отримав віддзеркалення в практиці західноєвропейського реформізму (БРСДП (т. с.)), логіка амстердамських резолюцій (1904) виявилася не більше ніж зовнішньою точкою відліку, необхідною для локалізації самостійної платформи центристського вектора болгарського марксизму. Таким чином, необхідно підкреслити, що латентно елементи лівоцентристської ідеології виявляються вже на ранніх стадіях розвитку цього руху, зокрема, в участі лідерів майбутньої «лівиці» в складному політичному єдиноборстві між «партійцями» і «союзистами»; далі, в їх поглядах на конфлікт таких помітних представників партії, як Я. Сакизов і Н. Габровський, і, нарешті, в їх позиції щодо класичного протистояння ортодоксів і реформістів, що уперше виявилось у зв'язку з виходом соціал-демократичного видання Я. Сакизова «Общо дело» ще в 1900 р. Відповідно, слід визнати, що витoki лівоцентристської діяльності в Болгарії виходили далеко за межі 1903 р., формуючи особливу модель соціал-демократичних стосунків вже на межі XIX–XX ст.

- По-третє, наведена вище система комплексного історичного аналізу дозволяє говорити про те, що в такому контексті лівоцентристський рух може розглядатися як частина складніших не лише політичних, але і соціокультурних, ментальних процесів, прямо пов'язаних із феноменом балканської модернізації. У цьому випадку йдеться про особливий механізм

цивілізаційної адаптації соціалістичного центрizmu, який в означеній роботі фігурує під ім'ям інституту «культурно-політичного посередництва». Цей термін дозволяє чіткіше визначити особливу категорію людей, представники якої в межах своїх творчих і інтелектуальних можливостей виявилися здатними накопичувати і передавати елементи не лише ідейно-політичної, але і цивілізаційної інформації. Із зрозумілих причин біля витоків такого посередництва опинилися носії ідеології марксизму, через свої політичні переконання найбільш схильні до популяризації ґрунтовних принципів західного просвітництва і реформаторства. Втім, неоднорідний за своєю природою марксистський рух по-різному поставився до завдань культурного посередництва. В результаті, найбільш сприйнятливими в цьому сенсі виявилися саме ліві центристи, лідери яких не лише реалізовували цей механізм у своєму приватному житті і суспільно-політичній діяльності, але і завуальовано затвердили його як складовий елемент особливої фракційної ідеології. Тут, втім, слід підкреслити, що цивілізаційні функції посередництва, безумовно, не замкнулися на марксизмі. Швидше за все, вони стали частиною загальнодемократичної ідеології, дистанціюючись при цьому від абсолютизації принципів західного лібералізму, підтримуваного ширшим зрізом представників найбільш великих модернізаційних еліт.

- Крім того, слід визнати, що багато в чому самостійний характер болгарського марксизму був пов'язаний з динамікою парламентської практики, відбитої у виборчій програмі БРСДП як мінімум з 1894 р. Як наслідок, зовнішній демократизм, виправданий гостротою геополітичної конкуренції; нарочитий лібералізм і респектабельність Тирновської конституції – усе це дозволило соціал-демократичним партіям Болгарії, по-перше, завершити самостійний парламентський розвиток і, по-друге, закріпити унікальне положення третьої соціалістичної сили, так званої центристської «лівиці», до складу якої увійшли раніше розрізнені соціалістичні групи «анархо-лібералів» і «прогресистів». Як наслідок,

болгарські центристи, досягнувши стану соціалістичної партії СРП) (реально, автономної «лівиці» БРСДП (о)), зуміли не лише повноцінно самоорганізуватися, але і розробити низку спеціальних тактичних програм.

- Отже, результати спеціального документального аналізу дозволяють говорити про існування трьох основних аспектів внутрішньої платформи лівоцентристського Союзу «Пролетар» (СРП, пізніше центристської фракції БРСДП (об'єднаної)). Умовно ці напрями можна позначити як профспілковий, організаційний і тактичний. Перший був пов'язаний з концепцією «організаційної нейтральності» і припускав подальше зближення профспілкових секцій «Пролетаря» з Вільним спільним робочим синдикальним союзом (Вільн. СРСС), що відбивав позицію широкого соціалізму в Міжнародному секретаріаті профспілок. Далі, окремим напрямом, що вплинув на процес фракційного відокремлення «лівиці», виявилось питання партійного будівництва, а саме курс більшої частини партійного керівництва на посилення організаційної ролі ЦК. Наслідком вказаних процесів стало формування внутрішньопартійної опозиції, що виступала за велику відкритість і толерантність у взаєминах центру зі своїми окружними організаціями.

- Нарешті, третім, принциповим моментом у внутрішній програмі лівоцентристської фракції виявилось питання про соціалістичну тактику, що досить довго обговорювалося на усіх як легальних, так і нелегальних дискусійних майданчиках міжнародної соціал-демократії. Тут слід зазначити, що упродовж практично усього свого політичного існування лівоцентристська фракція декларувала очевидну прихильність ортодоксальній логіці марксизму, класовий характер якої публічно підтверджували офіційні резолюції більшості конгресів Другого Інтернаціоналу. Більше того, позиція «лівиці» з цього питання відрізнялася демонстративною нетерпимістю, природною в політичному просторі Східної Європи, де марксистські партії або мало впливали, або (у разі нелегального існування партії) взагалі ніяк не впливали

на роботу національних парламентів. Як наслідок, в цьому випадку складалася ситуація не цілком адекватна політичній практиці західноєвропейських країн, де парламентські соціал-демократичні фракції з самого початку виглядали переконливіше і діяли в окресленому конституцією державно-правовому полі. Очевидно, саме така тактика правих соціал-демократів спровокувала непримиренний максималізм болгарського ортодоксального марксизму, який у таких умовах слід розглядати не лише як захисний механізм, націлений на оборону класової ідеології, але і як щит, під прикриттям якого тісні соціалісти (всупереч модернізаційній стратегії реформізму) виступали за збереження традиційної форми національної самосвідомості. Таким чином, центристи були поставлені в ситуацію концептуального вибору, у рамках якого вони були вимушені лавірувати між прийняттям державно-правових норм західного парламентаризму і цивілізаційними витоками регіонального марксизму, природну частину якого вони об'єктивно складали. У цих умовах ліві центристи спробували проігнорувати принципове значення цивілізаційного конфлікту і услід за К. Каутським висунули тезу про необхідність організаційної єдності, що не виключала, на їхню думку, логіки внутрішньопартійних розбіжностей. Втім, реакція БРСДП (т. с.) залишалася непохитною, а об'єднавчі ескапади болгарського центрizmu, що заявили про себе в реальному політичному житті декількома загальнодемократичними акціями (більш зважена критика платформи Патріотичного блоку, пізніше особлива позиція з питання про проведення слов'янського з'їзду в Софії тощо), завершилися формальним створенням БРСДП (о), у рамках якої «лівіця», зберігаючи власне обличчя, проте була вимушена підтримувати реформістську платформу партійної більшості.

- На цьому фоні істотно самостійнішою виглядає зовнішня стратегія Соціал-демократичного союзу «Пролетар» (пізніше соціал-демократичної «лівіці» БРСДП (о)), основні напрями якої почали формуватися ще до розколу 1903 р., але якнайповніше розкрилися вже в умовах ідейно-політичної

конфронтації, пов'язаної з питанням про долю проекту Балканської конфедерації. Власне, слід підкреслити, що в певному значенні концепція Балканської конфедерації виявилася комплексним завданням, здатним під певним поглядом поглиблювати основні положення зовнішньополітичної тактики болгарського центризму. Так, по-перше, на рівні практичного втілення, ідеї регіональної консолідації реалізовувалися центристським керівництвом фракції в боротьбі за підготовку і проведення загальнобалканських соціал-демократичних конференцій. По-друге, у форматі національної інтеграції цей проект зіткнувся з проблемою державного статусу Македонії. Нарешті, в масштабах великої європейської політики, ця концепція мала розглядатися як гіпотетичний плацдарм, необхідний для організації загальнобалканського опору економічному і геополітичному тиску великих держав.

- Тут необхідно уточнити, що в цьому останньому випадку центристи припускали використовувати особливу модель малоазійського розширення майбутньої конфедерації. Таким чином, близькосхідна складова зовнішньополітичної програми лівоцентристського напрямку підтверджувала його політичну самотність. По суті, цей рух виявився єдиною фракцією в соціал-демократичному русі Болгарії, готовою визнавати не лише позитивне значення самої іттихадистської революції 1908 р., але і факт зміцнення младотурецького режиму з подальшим оновленням державної структури Османської імперії. Платою за підтримку status quo і визнання територіальної автономії Македонії в цьому випадку ставала все та ж перспектива Балканської (у ряді випадків балкано-азійської) демократичної конфедерації.

- Усі зазначені вище положення внутрішньої і зовнішньої платформи болгарського соціалістичного центризму не залишають сумнівів в амбівалентності його ідейно-політичних програм. В результаті, виникла відчутна потреба в залученні методів компаративного аналізу. Відповідний аналіз був орієнтований на вивчення аналогічної практики в політичному

просторі російського марксизму. В той же час, аналізуючи вказані тенденції, необхідно враховувати, що, незважаючи на особливе, по суті, неповторне значення російського марксизму в політичній історії ХХ ст., характер лівоцентристських стосунків усередині РСДРП, на відміну від генезису болгарського центризму, не припускав ясно окреслених перспектив внутрішньопартійної консолідації. Причин такої організаційної нестабільності, очевидно, було декілька. **По-перше**, можна сміливо стверджувати, що питання про формальну локалізацію лівоцентристських груп було тісно пов'язане з проблемою державного відторгнення ліберально-демократичних рухів, представники яких в Росії (принаймні до 1905 р.) не мали жодного шансу на формування офіційної неурядової коаліції. **По-друге**, організаційна діяльність деяких видатних політиків російської соціал-демократії (Троцький, Мартов, Дан, Аксельрод, Гольдман та ін.), які, поза сумнівом, тяжіли до формування автономної лівоцентристської платформи, була обмежена замкненим характером емігрантської ідеології. Та все ж, незважаючи на очевидну дисперсність центристського вектора РСДРП («голосівці», «правдівці» і Бунд), стратегічні принципи вказаного напрямку виявилися близькі один одному не лише декларативно, але і фактично, що послідовно довело існування спочатку Серпневого, пізніше Третелипневого соціал-демократичних блоків. В цілому необхідно зазначити, що програмою лівоцентристської опозиції в Росії, в контексті її внутрішнього розвитку, стали принципи об'єднавчої тактики РСДРП і виборчі кампанії 1912 р. Таким чином, йдеться про моменти, які досить точно співвідносяться з об'єднавчою логікою болгарського центризму і які були реалізовані у форматі ширших суспільно-політичних блоків і коаліцій.

- Таким чином, усі зазначені вище положення, як зовнішньої політичної логіки болгарського соціалістичного центризму, так і внутрішньої стратегії, яка припускала особливе соціокультурне значення феномену "культурно-політичного посередництва", дають право говорити про

формування на болгарському ґрунті локального варіанту східноєвропейської соціал-демократичної моделі. Більше того, застосована в даному дослідженні практика компаративного аналізу дозволяє зробити висновок про існування особливої політичної субкультури східноєвропейського марксизму (менш толерантного, більш традиціоналістського, орієнтованого на пріоритет помірної-національної ідеології) сегментом якої у свою чергу є динаміка болгарських та російських соціал-демократичних стосунків кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Отже, підсумовуючи особливості болгарського центризму, не можна не відмітити його складний і суперечливий характер, що на підсвідомому рівні відбився в прагненні прибічників цього напрямку до об'єднання західних цінностей з елементами традиційного (соціокультурного і політичного) світогляду. Інтелектуали, що одночасно жили з відчуттям приналежності до національного героїчного міфу, але при цьому часто були ірраціональні і палкі, ці люди залишалися зримими, але, на жаль, неясними образами своєї епохи. Неординарні, роздвоєні як мінімум через свою особливу цивілізаторську функцію, вони спочатку були приречені на невдачу. Їх фракції досить швидко розпадалися, лави однодумців рідшали, а Перша світова війна і зовсім не залишила місця тим ілюзіям, які канули в Лету разом із центристською стратегією найбільш видатних представників Другого Інтернаціоналу. Та все ж, те, як яскраво і трагічно склалися їх долі, те, як згодом відторгала їх радянська система, що не терпіла внутрішніх ідеологічних коливань, – усе це свідчило про величезне значення сприйнятих і пропагованих ними гуманістичних цінностей, цінностей, які і сьогодні залишаються фундаментом для існування будь-якого громадянського суспільства, що поступово розвивається.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. А. Н. Потресов – Ю. О. Мартову от 26 июля 1913 г. // Мартов Ю. О. Потресову А. Н. Письма. 1898–1913 гг. / под ред. И. Х. Урилова. – М. : Собрание, 2007. – С. 443–444.
2. Абрамович Р. А. Ю. О. Мартов и мировой меньшевизм / Р. А. Абрамович. – М. : Внешторгиздат, 2000. – С. 616–630.
3. «Августовское («Летнее») 1913 г. Совещание ЦК РСДРП с партийными работниками. Поронино. 23 сентября – 1 октября 1913 г. // Коммунистическая партия советского союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК 1898–1954. – М. : Госполитиздат, 1954. – Ч. 1. – С. 301–317.
4. Аврамов А. Политическата стратегия и тактика на БКП (1903–1923) / А. Аврамов. – София: Партиздат, 1974. – 327 с.
5. Аврамов Р. (Kaempfer). Партийният печат / Р. Аврамов // Работнически вестник. – 1905. – 30 март.
6. Аврамов Р. (Kaempfer). Партийно или котерийно разрешаване на партийните въпроси? / Р. Аврамов // Интелигенски индивидуализъм или интелигенска диктатура? – София : Печатница Гавазов и Чомонев, 1905б. – С. 6–13.
7. Аврамов Р. до Горки М. 19 (6) мая 1909 г. // Р. Аврамов. Публицистика и кореспонденция. – София : Партиздат, 1985. – С. 303–305.
8. Аврамов Р. Роман Аврамов до Максим Горки. 11 декември. 1911 г. / Р. Аврамов // Публицистика и кореспонденция. – София : Партиздат, 1985. – С. 310–313.
9. Аврамов Р. Тесните социалисти и балканската конфедерация / Р. Аврамов // Напред – 1911. – 6 ноември.
10. Аврамов Р. Роман Аврамов до Никола Сакаров / Р. Аврамов // Публицистика и кореспонденция. – София : Партиздат, 1985. – С. 313–314.

11. Аврейски Н. Балканското направление на външната политика на република България / Н. Аврейски // България на Балканите и с Европа. Минало, настояще и бъдеще : сборник материали от научна конференция, проведена в УОБ на УНСС : с. Равда на 27–30 октомври 2005. – София : Университетско издателство «Стопанство», 2007. – С. 187–217.
12. Агансон О. И. Болгария в «балканской игре» Великобритании в начале XX века / О. И. Агансон // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: «Всеобщая история». – 2011. – № 2. – С. 72–87.
13. Агансон О. И. Между прагматизмом и идеализмом: к вопросу о методах британской политики на Балканах (конец XIX–начало XX вв.) / О. И. Агансон // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: «Международные отношения». – 2011. – № 3. – С. 87–93.
14. Агансон О. И. От Бухареста до Сараево: политика Великобритании на Балканах и начало Первой мировой войны / [Электронный ресурс] / О. И. Агансон. – Режим доступа: <http://www.historystudies.msu.ru/ojs2/index.php/ISIS>.
15. Агентурные данные от 24 февраля 1914 г. // Государственный архив Российской Федерации (далее ГАРФ), г. Москва, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 26, л. 19–22.
16. Агентурные сведения о революционной деятельности членов центрального совета профессионального союза судовых команд // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 18, л. 54–58.
17. Адрес на Българската добродетелна дружина до Александр II за вярта на българите в освободителната мисия на Русия и с молба да съдействува за обединяване силите на южните славяни начело със Сърбия за извоюване независимостта на България. 1866 // Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876. Документи и материали. – София: Изд-во БАН и РАН, 1990. – Т. 2. – С. 370–372.

18. Айзенштадт И. Л. К вопросу о нашей работе / И. Л. Айзенштадт // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 822–838.
19. Аксельрод Л. И. Этюды и воспоминания / Л. И. Аксельрод. – Л. : Государственное издательство, 1925. – 62 с.
20. Аксельрод П. Б. Все для народа и посредством народа / П. Б. Аксельрод // Соблазн социализма. Революция в России и евреи. – Париж-Москва : Русский путь, 1995. – С. 154–155.
21. Аксельрод П. Б. О задачах еврейско-социалистической интеллигенции / П. Б. Аксельрод // Соблазн социализма. Революция в России и евреи. – Париж-Москва: Русский путь, 1995. – С. 173–179.
22. Аксельрод П. Б. Выступление П. Б. Аксельрода при обсуждении проекта устава партии 2 (15) августа 1903 г. / П. Б. Аксельрод // Большевики. Документы и материалы 1903–1917. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Документальное наследие. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 36.
23. Аксельрод П. Б. Объединение российской социал-демократии и ее задачи / П. Б. Аксельрод // Большевики. Документы и материалы 1903–1917. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Документальное наследие. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 54–67.
24. Александров В. В. Международное рабочее движение в эпоху империализма (1900–1914). Второй Интернационал. Образование в России революционной партии нового типа / В. В. Александров. – М. : Госполитиздат, 1963. – 79 с.
25. Алексинский Г. Дополнительное заявление для приобщения к протоколам // Российский государственный архив социально-политической истории (далее РГАСПИ), г. Москва, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 20, л. 109.

26. Амиантов Ю. Н. Пражская конференция РСДРП (к 6-й годовщине) / Ю. Н. Амиантов, А. А. Соловьева // Вопросы истории КПСС. – 1972. – № 1. – С. 30–42.
27. Амфитеатровъ А. Въ моихъ скитаняхъ. Балканские впечатления / А. Амфитеатровъ. – СПб.: Типографія Товарищества «Общественная польза», 1903. – 244 с.
28. Амфитеатров А. Славянское горе / А. Амфитеатров // Македония, младотурки. – М. : Московское книгоиздательство «Я. Данкинъ и Я. Хамутовъ», Б.г. – С. 241–268.
29. Андрюшин Е. Н. Поиск верного пути: Димитр Благоев и первые социал-демократы в России / Е. Н. Андрюшин. – М. : Политиздат, 1981. – 206 с.
30. Анисин Ю. В. Некоторые вопросы теоретической борьбы В. И. Ленина с неонародниками по национальным проблемам / Ю. В. Анисин // Ленинская партия в борьбе против мелкобуржуазной революционности в дооктябрьский период. – Смоленск; Брянск: Смоленск. пед. ин-т; Брянск. пед. ин-т, 1988. – С. 15–34.
31. Анненков П. В. Литературные воспоминания / П. В. Анненков. – М. : Правда, 1989. – 688 с.
32. Апель към балканските социалисти. Решения на подготоваителна социалдемократическа балканска конференция // Напред. – 1911. – 11 октябрия.
33. Арапов А. С. В. И. Ленин и идейная борьба с меньшевизмом / А. С. Арапов. – Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1987. – 174 с.
34. Ардаев Г. Б. Введение. Особенности формирования Австрийского социал-реформизма / Г. Б. Ардаев, В. Я. Швейцер // Австромарксизм: история и современное толкование. – М. : ИНИОН АН СССР, 1984. – С. 5–39.

35. Арсеньев Ю. М. Вокруг «Искры». Борьба В. И. Ленина за объединение русских революционных марксистов за границей / Ю. М. Арсеньев. – Л., 1963. – 64 с.
36. Астафьев И. И. Русско-германские дипломатические отношения 1905-1911. (От Портсмутского мира до Потсдамского соглашения). – М. : Изд-во МГУ, 1972. – 305 с.
37. Астафьев В. В. «Русская душа» и «русская революция» в историософии Николая Бердяева / В. В. Астафьев // Гуманитарное знание в системах политики и культуры : сб. науч. статей. – Казань: Унипресс, 2000. – С. 99–102.
38. Астрахан Х. М. Большевики и их политические противники в 1917 г. / Х. М. Астрахан. – Л. : Лениздат, 1973. – 448 с.
39. Атанасова П. Кръстьо Раковски и румънското работническо движение / П. Атанасова // Известия на института по история на БКП. – София, 1989. – Т. 64. – С. 183–198.
40. Ацаркин А. Н. Столыпинская реакция – борьба В. И. Ленина за теоретические основы марксистской партии / А. Н. Ацаркин. – М. : Изд-во МГУ, 1956. – 35 с.
41. Баглинов Б. Г. Второй съезд РСДРП / Б. Г. Баглинов. – М. : Изд-во полит. лит., 1972. – 79 с.
42. Бакалов Г. Спорните въпроси на социалистическата тактика / Г. Бакалов. – София : Знание, Б.г. – 60 с.
43. Бакалов Г. Пръговорите попартийното обединение между «широки» социалисти и «пролетарци» / Г. Бакалов. – София: Книжарница «Пролетарий», Б.г. – 40 с.
44. Бакалов Г. Партия или котерия / Г. Бакалов // Интелигенски индивидуализъм или интелигенска диктатура? – София : Печатница Гавазов и Чомонев, 1905. – С. 14 – 36.
45. Бакалов Г. Оружията на нашите противници / Г. Бакалов. – София : Знание, 1905. – 126 с.

46. Бакалов Г. Кога и как българските работници за кръв път се запознаха и В. И. Ленин / Г. Бакалов // Избрани произведения. – София : Изд-во на БКП, 1953. – С. 33–38.
47. Бакалов Г. Против меншевизма в литературоведението / Г. Бакалов // Избрани произведения. – София : Изд-во на БКП, 1953. – С. 388–409.
48. Бакалов Г. Избрани исторически произведения / Г. Бакалов. – София : Наука и изкуство, 1960. – 486 с.
49. Бакалов Г. Отстъпничество от социализма. Към полемиката в работнишката социалдемократска партия / Г. Бакалов // Избрани произведения. – София : Български писател, 1964. – Т. 4. – С. 33–74.
50. Бакалов Г. Никола Габровски последният от старата гвардия / Г. Бакалов // Избрани произведения. – София : Български писател, 1964. – Т. 4. – С. 279–284.
51. Бакулин В. Меншевистская интеллигенция в событиях 1917 г.: Феномен раздвоения сознания / В. Бакулин // Интеллектуальная элита России на рубеже XIX–XX веков. Материалы международной научной конференции. – Киров: Б.и., 2001. – С. 44–50.
52. Барышев А. П. Большевизм и современный мир / А. П. Барышев. – М. : Б.и, 2003. – 336 с.
53. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия / О. Бауэр. – СПб. : Серп, 1909. – 600 с.
54. Бауер О. Національне питання / О. Бауер. – К. : «Основні цінності», 2004. – 116 с.
55. Бебель А. О Бернштейне: Речь, произнесенная на ганноверском партийтаге 10 октября 1899 г. / А. Бебель. – Одесса : Буревестник, 1905. – 62 с.
56. Бележки за К. Раковски // Централен държавен архив на Република България (далее ЦДА на РБ), г. София, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 126, л. 1–70.
57. Бележки на К. Раковски // ЦДА на РБ, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 207, л. 1–4.

58. Бележки К. Раковского за II Балканската социалистическа конференция // ЦДА на РБ, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 213, л. 1–12
59. Бележки на К. Раковски // ЦДА на РБ, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 214, л. 1-4.
60. Бележки на К. Раковски по въпроса за подялбата на Македония // ЦДА на РБ, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 192, л. 1.
61. Бельтов Н. (Плеханов Г. В.) Критика наших критиков / Н. Бельтов. – СПб. : Б.и., 1906. – 400 с.
62. Берберова Н. Железная женщина : рассказ о жизни М. И. Закревской-Бенкендорф-Будберг о ней самой и ее друзьях / Н. Берберова. – New York: Russica Publishers, 1981. – 383 с.
63. Бердяев Н. А. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М. : Издание Г. А. Лемана и С. И. Сахарова, 1918. – 240 с.
64. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н. А. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 221 с.
65. Бердяев Н. А. Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 174 с.
66. Бердяев Н. Смысл истории (Опыт философии человеческой судьбы) / Н. Бердяев. – YMCA-PRESS Paris, 1969. – 269 с.
67. Бердяев Н. А. Самопознание. Опыт философской автобиографии / Н. А. Бердяев. – М. : Книга, 1991. – 445 с.
68. Бернштейн Э. Проблемы социализма и задачи социал-демократии / Э. Бернштейн ; пер. с нем. К. Бутковского. – М. : Изд. Ефимова, 1901. – 360 с.
69. Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма / Э. Бернштейн. – СПб. : Тип. Колпинского, 1902 – 400 с.
70. Бернштейн Э. Реалистический и идеалистический моменты в социализме / Э. Бернштейн. – Б.м. : Изд. Козмана, Б.г. – 32 с.
71. Бернштейн Э. Социальные проблемы: (Условия возможности социализма и задачи социал-демократии) / Э. Бернштейн. – СПб. : Слово, 1906. – 266 с.

72. Бернштейн Э. Массовая политическая стачка и политическое положение германской социал-демократии / Э. Бернштейн. – Б.м. : Тип. А. Г. Розена, 1906. – 63 с.
73. Бернштейн Э. Условия возможности социализма и задачи социал-демократии / Э. Бернштейн. – С.-Пб.: Б.и., 1906. – 240 с.
74. Бирман М. А. Революционная ситуация в Болгарии в 1918–1919 гг. / М. А. Бирман. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 390 с.
75. Бирман М. А. Тесняки и марксистская пропаганда среди болгарского пролетариата в начале XX в. / М. А. Бирман // Советское славяноведение. – 1978. – № 3. – С. 29–45.
76. Бирман М. А. Формирование и развитие болгарского пролетариата: 1878–1923 гг. / М. А. Бирман. – М. : Наука, 1980. – 352 с.
77. Бирман М. А. К вопросу о некоторых тенденциях становления и развития болгарского буржуазного государства / М. А. Бирман, Т. Ф. Маковецкая // Балканы в конце XIX – начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. – М. : Наука, 1991. – С. 288–330.
78. Битоски Кр. Македонија и Кнежество Бугарија (1893–1903) / Кр. Битоски. – Скопје : Б.и., 1977. – 399 с.
79. Благоев Д. Писмо до редакцията / Д. Благоев // Работнически вестник. – 1909. – 10 февруари.
80. Благоев Д. Социализм на Балканах: (по поводу статьи т. Троцкого) / Д. Благоев // Социал-демократ. – 1911. – 13 января.
81. Благоев Д. Опортюнизм или социализъм / Д. Благоев // За партийното единство и партийната дисциплина. – София : Изд-во на БКП, 1958. – С. 26–50.
82. Благоев Д. Амстердамският конгрес и декларацията на Централния комитет / Д. Благоев // За партийното единство и партийната дисциплина. – София : Изд-во на БКП, 1958. – С.149–163.

83. Благоев Д. Шипченските тържества / Д. Благоев // Съчинения. – София: Изд. на БКП, 1958. – Т. 7. – С. 381–393.
84. Благоев Д. Амстердамският конгрес и декларацията на Централния комитет / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1959. – Т. 9 – С. 337–353.
85. Благоев Д. Около македонския въпрос / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1959. – Т. 10. – С. 53–73.
86. Благоев Д. Към въпроса за партийния печат / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1959. – Т. 10. – С. 74–89.
87. Благоев Д. Същността на въпроса за партийния печат / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1959. – Т. 10. – С. 165–178.
88. Благоев Д. Котерия и партия / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1959. – Т. 10. – С. 287–307.
89. Благоев Д. Организацията на партията / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1959. – Т. 10. – С. 373–429.
90. Благоев Д. Принос към историята на социализма в България / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 11. – С. 3–624.
91. Благоев Д. Партийният и синдикалният конгреси / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 12. – С. 12–36.
92. Благоев Д. Патриотическият Блок / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 12. – С. 127–143.
93. Благоев Д. Класова борба или «Общо дело»? / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 12. – С. 144–222.
94. Благоев Д. Около умерлия Блок / Д. Благоев // Съчинения. – София: Изд-во на БКП, 1960. – Т. 12. – С. 277–292.
95. Благоев Д. Революцията в Турция и социал-демократията / Д. Благоев // Съчинения. – София: Изд-во на БКП, 1960. – Т. 13. – С. 49–63.
96. Благоев Д. Революцията в Турция / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 13. – С. 68–82.

97. Благоев Д. Към полемиката в учителската социалдемократическа организация / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 13. – С. 118–133.
98. Благоев Д. По повод на едни нови измислици / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 13. – С. 188–192.
99. Благоев Д. Маркс и Щутгартската резолюция / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 13. – С. 203–226.
100. Благоев Д. По въпроса за другарските отношения в партията / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 13. – С. 247–265.
101. Благоев Д. Единството на работническо движение в България / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 13. – С. 303–318.
102. Благоев Д. Балканският въпрос / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 13. – С. 384–395.
103. Благоев Д. Балканският въпрос и социалдемократията / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1960. – Т. 13. – С. 494–499.
104. Благоев Д. Балканската социалдемократическа конференция / Д. Благоев // Съчинения. – София: Изд-во на БКП, 1960. – Т. 13. – С. 530–546.
105. Благоев Д. Турция и България / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1961. – Т. 14. – С. 89–97.
106. Благоев Д. Статията на др. Троцкий / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1961. – Т. 14. – С. 140–142.
107. Благоев Д. Социализмът на балканите: (По повод статията на др. Троцки) / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1961. – Т. 14. – С. 228–239.
108. Благоев Д. Общеделско двуличие / Д. Благоев // Съчинения. – София: Изд-во на БКП, 1961. – Т. 14. – С. 387–396.

109. Благоев Д. За Балканската федерация / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1961. – Т. 14. – С. 458–464.
110. Благоев Д. Англия и Русия / Д. Благоев // Съчинения. – София : Изд-во на БКП, 1962. – Т. 17. – С. 286–291.
111. Благоев Д. Что такое социализм и имеет ли он почву у нас? / Д. Благоев. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1960. – 222 с.
112. Благоев Д. Македонският въпрос / Д. Благоев // Ново време. – Родина LXXXI. – Вр. 6–7 юни–юли 2006. – С. 64–74.
113. Бобров И. В. Еврейский вопрос на страницах российской социал-демократической печати. Начало XX века / И. В. Бобров // Проблемы экономической и социально-политической истории дореволюционной России. – Тюмень : Изд-во Тюменского гос. ун-та, 2001. – С. 152–169.
114. Богданов А. А. Социализм в настоящем / А. А. Богданов // Вопросы социализма: работы разных лет. – М. : Политиздат, 1990. – С. 99–103.
115. Болгария в XX веке: очерки политической истории. – М. : Наука, 2003. – 463 с.
116. Большевизм или Троцкизм: сб. статей гг. Зиновьева, Каменева, Сталина, редакции «Правда» и др. с приложением статьи «Уроки Октября» Л. Троцкого / под ред. Л. Никитина. – Курск : Книгоиздательское тов. при Губкоме РКП (б), 1925. – 214 с.
117. Большевики в борьбе против мелкобуржуазных партий в России (1910–1920). – М. : Мысль, 1969. – 172 с.
118. Большевики. Документы по истории большевизма с 1903 по 1916 год бывшего Московского охранного отделения. – М. : Изд-во полит. лит., 1990. – 334 с.
119. Большевики и пролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны. – М. : Политиздат, 1982. – 187 с.

120. Бондаревская Э. М. II съезд РСДРП. Возникновение партии большевиков. Развертывание борьбы против меньшевиков, за укрепление партии / Э. М. Бондаревская, М. И. Горбунова. – К. : Политехнический институт, 1960. – 17 с.
121. Борис Стоманяков до Камил Хюйсманс. От 17 септември 1906 // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кореспонденция 1900–1914. – Б.м. : МИКОМ, 1996. – С. 35.
122. Борьба ленинской партии против оппортунизма. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – 152 с.
123. Борьба Ленинской партии против непролетарских партий и течений: (дооктябрьский период). – Л. : Из-во ЛГУ, 1987. – 206 с.
124. Боттомор Т. Австромарксизм. Введение / Т. Боттомор // Австромарксизм. История и современное толкование. – М. : ИНИОН АН СССР, 1984. – С. 165–173.
125. БРСДП (т.с.). ЦК. Изложение върху преговорите за II-та Балканска социал-демократическа конференция // Работнически вестник. –1911. – 19 октомври.
126. Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК 1891–1918. – София : Издателство на БКП, 1957. – Т. 1. – 464 с.
127. Българската комунистическа партия в резолюции и решения конгреси, конференции, пленуми. 1891–1917. – София : Партиздат, 1987. – Т. 1. – 629 с.
128. Българските социалдемократи и международното социалистическо бюро. Кореспонденция 1900–1914 гг. / Съставители: Кънева-Дамянова Ж., Дюмон П. – София : МИКОМ, 1996. – 306 с.
129. Будницкий О. В. Евреи и русская революция: материалы и исследования / О. В. Будницкий. – Москва; Иерусалим: Гешарим, 1999. – 479 с.

130. Бужашки Е. Д. Благоев и победата на марксизма в Българското социалистическо движение 1885–1903 / Е. Бужашки. – София : Изд-во на БКП, 1960. – 368 с.
131. Булдаков В. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В. Булдаков. – М. : РОССПЭН, 1997. – 374 с.
132. Бунд – Венскому международному социалистическому конгрессу 1914 года: (неизданный доклад) / Вступительная статья, публикация и комментарии А. Свалова // Вестник еврейского университета. История. Культура. Цивилизация. – Москва; Иерусалим : Наука, 2003. – № 8 (26). – С. 207–244.
133. Бунд. Документы и материалы 1894–1921. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: документальное наследие. – М. : РОССПЭН, 2010. – 1359 с.
134. Бурмистрова Т. Ю. Ленинская политика пролетарского интернационализма в период образования РСДРП (1894–1903 гг.) / Т. Ю. Бурмистрова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1962. – 320 с.
135. Бухбиндер Н. А. Материалы для истории еврейского рабочего движения в России. Вып. 1 / Н. А. Бухбиндер. – М.; Петроград : Госиздат, 1923. – 142 с.
136. Бухбиндер Н. А. История еврейского рабочего движения в России / Н. А. Бухбиндер. – Л. : Академическое издательство, 1925. – 388 с.
137. Бухбиндер Н. А. Эпоха «Искры» / Н.А. Бухбиндер. – М. : Изд-во всесоюзного общества политкаторжан, 1927. – 27 с.
138. Бухбиндер Н. А. Статьи / Н. А. Бухбиндер // Соблазн социализма. Революция в России и евреи / составитель А. Серебренников. – Париж; Москва, 1995. – С. 212–221.
139. Бухбиндер Н. А. Попытка издания литературы на «жаргоне» / Н. А. Бухбиндер // Соблазн социализма. Революция в России и евреи. – Париж ; Москва : Русский путь, 1995. – С. 219–220.

140. Българска комунистическа партия: документи на централните ръководни органи 1891–1899. – София : Партиздат, 1972. – Т. 1. – 595 с.
141. Българска комунистическа партия: документи на централните ръководни органи 1900–1903. – София : Партиздат, 1974. – Т. 2. – 810 с.
142. Българска комунистическа партия: документи на централните ръководни органи 1903–1905. – София : Партиздат, 1976. – Т. 3. – 614 с.
143. Българска комунистическа партия: документи на централните ръководни органи 1906–1908. – София : Партиздат, 1979. – Т. 4. – 495 с.
144. Българска комунистическа партия: документи на централните ръководни органи 1909–1910. – София : Партиздат, 1981. – Т. 5. – 470 с.
145. Българска комунистическа партия: документи на централните ръководни органи 1911–1912. – София : Партиздат, 1984. – Т. 6. – 561 с.
146. Българска комунистическа партия: документи на централните ръководни органи 1913–1914. – София : Партиздат, 1989. – Т. 7. – 592 с.
147. Българските патриоти презъ освободителната война. Портрети и силуети (от натура) / под ред. на П. Делирадев. – София : Печатница Либерални Клубъ, 1913. – 143 с.
148. Бэрон Самуэль Х. Г. В. Плеханов – основоположник русского марксизма / С. Х. Бэрон ; пер. с англ. М. П. Дубянской ; науч. ред. Т. И. Филимонова. – СПб. : Изд-во Российской национальной библиотеки, 1998. – 493 с. – Библиогр.: С. 473–484.
149. Бюро заведующего заграничной агентурой Департамента Полиции в Константинополе // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 19, 65 л.
150. В «пороховом погребе Европы» 1878–1914. – М. : Индрик, 2003. – 236 с.
151. В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. Документы и материалы из коллекции Б. И. Николаевского и его творческой лаборатории // Вопросы истории. – 2010. – № 6. – С. 3–35.

152. В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. – 2011. – № 1. – С. 3–27.
153. В. Д. Медем. Некролог от 17 января 1923 // Соблазн социализма. Революция в России и евреи. – Париж; Москва, YMCA-PRESS, 1995. – С. 517–521.
154. В. И. Ленин о социальной структуре и политическом строе капиталистической России: сб. статей. – М. : Наука, 1970. – 316 с.
155. Вайсилова П. Павел Делирадев / П. Вайсилова // Панагюрци – вчера и днес. – Панагюрище: Оборище, 2007. – С. 173–179.
156. Валентинов (Вольский) Н. Встречи с Лениным [Электронный ресурс] / Н. Валентинов. – Режим доступа : antology.Igrunov.ru/authors/valentinov/1086195320.html.
157. Валентинов Н. Малоизвестный Ленин / Н. Валентинов. – М. : На боевом посту, 1992. – 95 с.
158. Вардин И. Партия меньшевиков и русская революция / И. Вардин. – М. : Красная новь, 1922. – 36 с.
159. Вардин И. Против меньшевизма! (РСДРП меньшевиков в революции) / И. Вардин. – Б.м. : Октябрь, 1924. – 91 с.
160. Василев Г. Македония и турската революция / Г. Василев. – София : Печатница на П. Глушковъ и С-не, 1908. – 143 с.
161. Василев Г. Споразумения и недоразумения на Балканите / Г. Василев // Съвременна мисъл. – 1910. – Кн. 7. – С. 547–550.
162. Василев Г. Анкета по македонския и балканския въпрос / Г. Василев // Съвременна мисъл. – 1910. – Кн. 9. – С. 36–37.
163. Василев Г. Впечатления от Македония / Г. Василев // Съвременна мисъл. – 1910. – № 7. – С. 547–550.
164. Василев Г. Бележки на деня / Г. Василев / съставител: Цочо Билярски. – София : Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 1991. – 201 с.

165. Васильев Г. И. Российская социал-демократия и социальная доктрина Эдуарда Бернштейна / Г. И. Васильев // Гуманитарное знание в системах политики и культуры. – Казань : Унипресс, 2000. – С. 46–48.
166. Василев М. Г. Бакалов / М. Василев. – София : Народна младеж, 1985. – 203 с.
167. Веков А. Българо-руски революционни връзки. 1885–1917 / А. Веков // София : Изд-во БКП, 1965. – 201 с.
168. Веков А. Г. В. Плеханов и социалистическото движение в България / А. Г. Веков. – София: Партиздат, 1978. – 235 с.
169. Веков А. Кръстьо Раковски в руското революционно движение (1891–1912) / А. Веков // Известия на института по история на БКП. – София, Партиздат, 1985. – Т. 53. – С. 287–307.
170. Веков А. Революционна България и революционна Русия. Българо-руски и българо-съветски революционни връзки (историко-публицистични изследвания) / А. Веков. – София : Наука и изкуство, 1987. – 288 с.
171. Веков А. Д-р Кръстьо Раковски на Амстердамския конгрес на Втория Интернационал / А. Веков // Известия на института по история на БКП. – София, 1988. – Т. 61. – С. 220–239.
172. Веков А. Плеханов и Раковски / А. Веков // Известия на института по история на БКП. – София, 1989. – Т. 64. – С. 159–168.
173. Венский партийный клуб – редакции «Социал-демократа» от 13 февраля 1911 г. // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 // Вопросы истории. – 2011. – № 5. – С. 8–12.
174. Венский социал-демократический клуб о созыве конференции // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. – 2011. – № 2. – С. 11–12.

175. Вересаев В. В. Невыдуманные рассказы о прошлом / В. В. Вересаев // Собрание сочинений. – М. : Правда, 1961. – Т. 4. – С. 330–378.
176. Вилхелм Букшег до Камил Хюйсманс // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кореспонденция 1900–1914. – Б.м. : МИКОМ, 1996. – С. 173–175.
177. Виноградов В. Н. Восточный вопрос в большой европейской политике / В. Н. Виноградов // В «пороховом погребе Европы» 1878–1914 гг. – М. : Индрик, 2003. – С. 11–29.
178. Виноградов В.Н. Двадцатый век. Россия: возвращение в Европу / В. Н. Виноградов // В «пороховом погребе Европы» 1878–1914. – М. : Индрик, 2003. – С. 252–264.
179. Влахов Т. Отношения между България и Централните сили по време на войните 1912–1918 / Т. Влахов. – София : Изд-во на БКП, 1957. – 289 с.
180. Владимиров А. Пороховой погреб Европы. Балканский узел: взрывоопасные амбиции великих и малых держав. – М. : Вече, 2015. – С. 83–95.
181. Внутренний Предиктор СССР. Евразийство и Россия: современность и перспективы. Библиотека Альдебаран [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://id.aldebaran.ru>.
182. Воденичаров М. Партийният съдъ и опозоряването на нашите обвинители / М. Воденичаров. – София : Печатница «Либерални Клубъ», 1908. – 39 с.
183. Воденичаров М. Борбата на левите течения въ «обединената» социалистическа партия / М. Воденичаров. – София: Печатница на Г. Бърлиевъ, 1909. – 31 с.
184. Воззвание Брюссельской социал-демократической объединительной конференции. 17 июля 1914 г. // Меньшевики.

- Документы и материалы 1903–1917. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 347–351.
185. Волковинський В. М. Х. Г. Раковський. Політичний портрет / В. М. Волковинський, С. В. Кульчицький. – К. : Видавництво політичної літератури, 1990. – 265 с.
186. Волобуев О. В. Меншевики в поисках новой партийной модели. Июнь 1907 – июль 1914 г. / О. В. Волобуев // Меншевики и меньшевизм: сб. статей – М., 1998. – С. 24–43.
187. Волобуев О. В. Драма российской истории: большевики и революция / О. В. Волобуев / под ред. А. Н. Яковлева. – М. : Новый хронограф, 2002. – 449 с.
188. Володарская А. М. Ленин и партия в годы назревания революционного кризиса 1913–1914 гг. / А. М. Володарская. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 412 с.
189. Вольский-Валентинов Н. Встречи с Лениным. Н. Нилов в руках Ленина / Н. Вольский-Валентинов. – Нью-Йорк : Изд-во им. Чехова, 1953. – 370 с.
190. Вопросы тактического и организационного руководства партии большевиков в период трех революций: сб. науч. трудов. – М. : Мос. гос. пед. ин-тут, 1980. – 182 с.
191. Воспоминания участников о первом съезде Бунда // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 50–67.
192. Второй съезд РСДРП. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 850 с.
193. Выписки из произведений Фейербаха, черновые наброски статей Троцкого на религиозно-философские темы 1912–1912 // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 164, л. 1–5
194. Възникване, развитие и залез на опортюнизма в българското работническо движение 1891–1948. – София: Партиздат, 1986. – 689 с.

195. Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1893–1919). Документи на централните ръководни органи (устава, правилници, мемоари, декларации, резолюции, писма) – София : Държавна агенция «Архиви», 2007. – Т. 1, ч. 1. – 639 с.
196. Галкин А. А. Левые вчера и сегодня / А. А. Галкин // Левые в Европе XX века: люди и идеи. – М. : ИВИ РАН, 2000. – С. 9–25.
197. Гасанова Э. Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908–1914 гг.) / Э. Ю. Гасанова. – Баку : Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1966. – 161 с.
198. Гачев Г. Национальные образы мира / Г. Гачев. – М. : Советский писатель, 1988. – 445 с.
199. Генчев Д. Кръстьо Раковски и ранното социалистическо движение в България / Д. Генчев // Известия на института по история на БКП. – София, 1989. – Т. 64. – С. 145–158.
200. Георгиев Г. Новите приятели на работничеството / Г. Георгиев // Работнически вестник. – 1907. – 27 април.
201. Георгиев С. Борбата на БРСДП (т.с.) против опортюнистическия блокарски курс на широките социалисти (1903–1908) / С. Георгиев // Известия на института по история на БКП. – София, 1977. – Т. 37. – С. 319–338.
202. Георгиев С. Общоделският опортюнизм. Облик и съдба. 1903–1912 / С. Георгиев. – София : Партиздат, 1985. – 174 с.
203. Георги Бакалов до Р. Аврамов (от 3 декември (20) ноември 1905 // Публицистика и кореспонденция. – София : Партиздат, 1985. – С. 296–297.
204. Георги Бакалов до Р. Аврамов (от 9 септември (28 август) 1906 // Публицистика и кореспонденция. – София : Партиздат, 1985. – С. 297 – 299.
205. Георги Бакалов: живот и дейност. – София : Изд-во на Българската академия на науките, 1989. – 91 с.

206. Георги Кирков до МСБ от 8(21) октомври 1905 // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кoresпонденция 1900–1914. – Б.м. : МИКОМ, 1996. – С. 34.
207. Герцен А.И. Концы и начала / А.И. Герцен // Сочинения в двух томах. Т.2. – М. : Мысль, 1986. – С. 347–407.
208. Гетцлер И. Г. В. Плеханов: проклятие ортодоксии [Электронный ресурс] / И. Г. Гетцлер. – Режим доступа : http://www.situation.ru/app/j_artp_751.htm.
209. Гильфердинг Р. Капитализм, социализм и социал-демократия: сборник статей и речей / Р. Гильфердинг. – М., Л.: Московский рабочий, Б.г. – 166 с.
210. Гильфердинг Р. Проблемы нашего времени / Р. Гильфердинг // Капитализм, социализм и социал-демократия. – М.; Л. : Московский рабочий, Б.г. – С. 31–63.
211. Гиппиус З. Н. Петербургские дневники (1914–1919) / З. Н. Гиппиус. – Нью-Йорк : Орфей, 1982. – 285 с.
212. Гиппиус З. Н. Петербургский дневник / З. Н. Гиппиус. – М. : Советский писатель; Олимп, 1991. – 126 с.
213. Гоготишвили Л. А. Мифология хаоса (о социально-исторической концепции А.Ф. Лосева / Л. А. Гоготишвили // Вопросы философии. – № 9, 1993. – С. 39–51.
214. Годишен отчет на ЦК на БРСДП (о) за 1911–1912 // ЦДА на РБ, ф. 205, оп. 2, ед. хр. 22, л. 1.
215. Горелов И. Е. Идеиный и организационный разгром оппортунизма в РСДРП 1907–1912 гг. / И. Е. Горелов – М. : Мысль, 1983. – 223 с.
216. Горцев. Младотурки и рабочий вопрос / Горцев // Современник. – 1912. – № 4. – С. 247–267.
217. Горцев. Новый турецкий парламент / Горцев // Современник. – 1912. – № 5. – С. 215–224.

218. Горцев. Государственный кризис в Турции / Горцев // Современник. – 1912. – № 8. – С. 286–298.
219. Горцев. Итоги и факты / Горцев // Современник. – 1912. – № 11. – С. 342–366.
220. Горцев. Балканский вопрос и интересы демократии / Горцев // Современник. – 1912 – № 12. – С. 362–369.
221. Гоцев С. Борби на българското население в Македония срещу чужди аспирации и пропаганда 1878–1945 / С. Гоцев. – София : Унт. изд. Св. Кл. Охридски, 1991. – 711 с.
222. Грачев В. П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв. Внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений / В. П. Грачев. – М. : Наука, 1990. – 198 с.
223. Греченко В. Апогей сталінського тоталітаризму в Україні (30-ті роки ХХ ст.) / В. Греченко. – Харків, 2007. – 351 с.
224. Греченко В. Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918–1941 рр.) / В. Греченко, О. Головка. – Харків, 2012. – 402 с.
225. Гришина Р. П. Болгария : опыт социализированной модернизации (кон. XIX – первая половина XX в.) / Р. П. Гришина // Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в.) – СПб. : Алетейя, 2004. – С. 83–122.
226. Гришина Р. П. Лици модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересеченной местности) / Р. П. Гришина // Серия «Человек на Балканах». – М. : Институт славяноведения РАН, 2008. – 256 с.
227. Громов М. Болгария и Россия в геополитическом и цивилизационном пространстве Европы / М. Громов // 130 години от руско-турската освободителна война (1877–1878 гг.) и възстановяването на българската държавност. От емпирично и историкохронологично към

- теоретично осмисляне. 19–20 февруари 2008, УНСС. – София : Изд-во «Стопанство», 2008. – С. 33–39.
228. Гросул В. Я. Х. Г. Раковский и социал-демократическое движение в России (конец XIX – начало XX вв.) / В. Я. Гросул // Связь веков. Исследования по источниковедению истории России до 1917 г. Памяти проф. А. А. Преображенского. Сб. науч. ст. – М. : Росспен, 2007. – С. 395–413.
229. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли / Л. Н. Гумилев. – М. : Мишель и К, 1993. – 499 с.
230. Гур В. И. Христианство и социал-демократия / В. И. Гур // Наш девиз. – 2004. – № 3. – С. 38–42.
231. Гусев В. Партия большевиков в годы реакции (1907–1910 гг.) / В. Гусев. – М. : Изд-во, 1958. – 44 с.
232. Гусев В. И. В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г. / В. И. Гусев, В. П. Крижановский. – К. : Вища школа, 1987. – 167 с.
233. Гусев В. До питання про національну програму Бунду (1897–1917 рр.): Від громадянської рівноправності євреїв до культурно-національної автономії / В. Гусев // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст. – К., 2002. – С. 19–29.
234. Гусев В. Бунд в Україні: наприкінці XIX – на початку ХХ ст. / В. Гусев // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку ХХ ст. – К., 2003. – С. 33–41.
235. Гусев В. И. Национальная программа Бунда: от гражданского равноправия евреев к экстерриториальной культурно-национальной автономии (1897–1917 гг.) / В. И. Гусев // Материалы Одиннадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер»; Институт славяноведения РАН, 2004. – Ч 1. – С. 224–240.

236. Гусев В. И. В. Коссовский и В. Медем против В. Ленина: могут ли евреи называться нацией и иметь собственную государственность? / В. И. Гусев // Материалы Тринадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М. : Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер»; Институт славяноведения РАН, 2006. – С. 403–416.
237. Дамянова Ж. Българската социалдемокрация и Вторият интернационал. Анотирана библиография на документи в чуждестранни архиви и библиотеки (1889–1900) / Ж. Дамянова // Известия на института по история на БКП. – София, 1987. – Т. 57. – С. 297–321.
238. Дамянова Ж. Българската социалдемокрация и Вторият интернационал. Анотирана библиография на документи в чуждестранни архиви и библиотеки. (1900–1907) / Ж. Дамянова // Известия на института по история на БКП. – София, 1987. – Т. 58. – С. 252–289.
239. Дамянова Ж. Българската социалдемокрация и Вторият интернационал. Анотирана библиография на документи в чуждестранни архиви и библиотеки. (1908–1912) / Ж. Дамянова // Известия на института по история на БКП. – София, 1988. – Т. 59. – С. 236–270.
240. Дамянова Ж. Кръстьо Раковски – живот и дейност / Ж. Дамянова // Известия на института по история на БКП. – София, 1989. – Т.64. – С. 118–144.
241. Дан Ф. Письмо к иногороднему товарищу о причинах разногласий на II съезде / Ф. И. Дан. – Женева: Б.и., 1903. – 7 с.
242. Дан Ф. Из истории рабочего движения и социал-демократии в России. 1900–1904 г. / Ф. И. Дан. – СПб. : Типография Я. Балянского. – Б.г. – 94 с.
243. Дан Ф. Доклад делегации Российской социал-демократической рабочей партии Амстердамскому Международному социалистическому конгрессу (14–20 августа 1904 г.) / Ф. И. Дан. – Женева : Издание РСДРП (Типография партии), 1904. – 108 с.

244. Дан Ф. Социалдемократия в резолюциях Лондонского съезда: (мысли и заметки) / Ф. И. Дан. – СПб. : Типография Свет, 1907. – 107 с.
245. Дан Ф. И. Письма (1899–1946) / под ред. Сапир Б. – Amsterdam : Stichting international institute, 1985. – 678 с.
246. Данилевский Н. Цивилизация европейская тождественна ли с общечеловеческою? / Н. Данилевский // Сравнительное изучение цивилизаций. – М. : Аспект пресс, 2001. – С. 36–38.
247. Данные из канцелярии Екатеринославского губернаторства министру внутренних дел // ГАРФ, ф. 102, оп. 1, ед. хр. 807, л. 4-5.
248. Дашнакцутюн // ГАРФ. 529, оп. 1, ед. хр. 11, л. 79.
249. Де Леон Д. Избранные произведения / Д. Де Леон. – М.; Л.: Партиздат, 1932. – 264 с.
250. Декларация на Парижкия конгрес на опозиционите партии в Османската империя с призив да започнат действията срещу режима на султан Абдул Хамид II // Официалната и тайната българо-турска дипломатия (1903–1925). – София : Изд-во Държавна агенция «архиви», 2009. – С. 38–41.
251. Декларация на ЦК на БРСДП (ш.с.) по македонския въпрос, изпратена до МСБ // Българските социалдемократи и международното социалистическо бюро. Кореспонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 43–44.
252. Делирадев П. Преди 50 години. Из спомените ми за Русенския конгрес / П. Делирадев // ЦДА на РБ, сп. № 532.
253. Делерадевь П. Противъ парламентаризма / П. Делирадев. – София : Меркурь, Б.г. – 72 с.
254. Делирадев П. Балканската конфедерация / П. Делирадев. – Т. Пазарджикъ: Печат. «Търговска» на Г. Бърлиевъ, 1909. – 48 с.
255. Делирадевь П. Балканскитъ войни и Българскитъ погромъ. Причини, развитие и последици / П. Делирадевь. – София : Печатница «Либерални Клубъ» – Б. А. Кожухаровъ, 1914. – 96 с.

256. Делирадев П. Яне Сандански / П. Делирадиев. – София : Б.и, 1946. – 47 с.
257. Делирадев П. Осъществима ли е автономната идея? / П. Делирадиев // Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1893–1919) Документи на централните ръководни органи (устава, правилници, мемоари, декларации, резолюции, писма). – София : Държавна агенция «Архиви», 2007. – Т. 1, ч. 2. – С. 778–781.
258. Делирадев П. Няколко думи за решенията на «Общия» конгрес» / П. Делирадиев // Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1893–1919) Документи на централните ръководни органи (устава, правилници, мемоари, декларации, резолюции, писма). – София : Държавна агенция «Архиви», 2007. – Т. 1, ч. 2. – С. 872–876.
259. Дело о переписке Департамента полиции с Одесским государственным жандармским управлением // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 25, л. 26–29.
260. Депеша поверенного в делах в Константинополе от 24 (11) июля 1908 г. // Красный архив. – 1930. – Т.6 (43). – С. 3–56.
261. Дербаремдикер М. Еврейская культурная и общественно-политическая жизнь конца 19 – начала 20 ст. / М. Дербаремдикер // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. – К., 2002. – С. 42–53.
262. Десятый конгресс болгарской социал-демократической рабочей партии в Рущуке // Искра. – 1903. – № 51 (окт.).
263. Дилигенский Г. Г. «Конец истории» или смена цивилизаций? / Г. Г. Дилигенский // Вопросы философии. - № 3, 1991. – С. 29–42.
264. Директору Департамента полиции от чиновника Особых Поручений (Париж) // ГАРФ, ф. 102, оп. 240, ед. хр. 5, ч. 1–3, л. 141.
265. Днешните борби на работническата класа // Работнически вестник. – 1910. – 26 юли.

266. До комитете РСДС «Пролетарий» и членовете на Генералния работнически съюз // ЦДА на РБ, ф. 251 Б, оп. 1, ед. хр. 28, л. 1-2.
267. До левичарите въ обединената партия // ЦДА на РБ, ф. 205Б, оп. 2, ед. хр. 17, л. 2
268. Добринов Д. Социалдемокрацията и националният въпрос (1891–1918) / Д. Добринов // Изследвания по македонския въпрос. – София : Македонски научен институт, 1993. – К. 1. – С. 151–177.
269. Дойнов С. Българите и руско-турските войни 1774–1856 / С. Дойнов. – София : Народна просвета, 1987. – 238 с.
270. Дойчер И. Троцкий. Вооруженный пророк 1879–1921 / И. Дойчер. – М. : Центирполиграф, 2006. – 527 с.
271. Доклад М. И. Либера на Втором съезде РСДРП «О месте Бунда в партии и ответы на заданные вопросы // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 341–345.
272. Доклад на Българската работническа социалдемократическа партия (обединена) до МСБ, предназначен за Копингагинския конгрес Втория интернационал // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кореспонденция 1900–1914. – Б.м.: МИКОМ, 1996. – С. 76–80.
273. Доклад на ЦК на БРСДП (т.с.) до МСБ. София, март 1913 // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кореспонденция 1900–1914. – Б.м.: МИКОМ, 1996. – С. 121.
274. Доклад на ЦК на Работническия социалдемократически съюз «Пролетарий» до делигатите на Международния социалистически конгрес в Штутгарт за разногласията и отцепването на анархолибералите от БРСДП(т.с.) и дейността на съюза през периода 1905–1907 г. // ЦДА на РБ., ф. 251Б, оп. 1, ед. хр. 12, л. 1–8.
275. Доклад от А. М. Горчаков до Александр II относно отпускане на парична помощ за пловдивското училище «Св. Кирил и Методий». 22 февруари 1864 // Русия и българското национално-освободително

- движение 1856–1876. Документи и материали. – София : Изд-во БАН и РАН, 1990. – Т. 2. – С. 33–34.
276. Доклад от В. Ф. Кожевников до Н. П. Игнатиев за слухове по предстоящата смяна на Мидхат паша като управител на Дунавския вилает и за активизиране на австрийската дипломация в Турция. 24 януари 1867 // Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876: документи и материали. – София : Изд-во БАН и РАН, 1990. – Т. 2. – С. 386–389.
277. Доклад от Е. Тимаев до Н. П. Игнатиев за католическата пропаганда в Македония и за отношение на гръцки митрополити към руските дипломатически представители. 6 ноември 1864 // Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876. Документи и материали. – София : Изд-во БАН и РАН, 1990. – Т. 2. – С. 123–124.
278. Доклад от Константин Бозвелиев до МСБ предназначен за конгреса на Втория интернационал в Щутгарт // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кореспонденция й 1900–1914. – Б.м. : МИКОМ, 1996. – С. 37–42.
279. Доклад редакции журнала «Борьба» МСБ о положении в РСДРП // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 31, л. 20–28.
280. Доклад ЦК Бунда Интернациональному социалистическому конгрессу в Париже // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 77–145.
281. Доклад ЦК Бунда интернациональному социалистическому конгрессу в Амстердаме. Август 1904 г. // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 378–390.
282. Доклад ЦК Бунда Интернациональному социалистическому конгрессу в Штутгарте // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 726–787.

283. Доклад ЦК Бунда несостоявшемуся Интернациональному социалистическому конгрессу в Вене // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 1006–1030.
284. Доклад ЦК на БРСДП (о) «За политическое положение на Балканите и по-специално по македонския въпрос» до МСБ // Българските социалдемократи и международното социалистическо бюро. Кореспонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 102–105.
285. Доклад Ю. О. Мартова о деятельности ЦК РСДРП. Материалы V съезда РСДРП 30 апреля – 19 мая (13 мая – 1 июня) 1907 // Меншевики. Документы и материалы 1903–1917 гг. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 239–253.
286. Документы о деятельности Л. Д. Троцкого в дореволюционный период. Письмо Парвуса на имя Троцкого // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 7, л. 49–50.
287. Документы о деятельности Л. Д. Троцкого в редакции газеты «Правды» // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 8, л. 4–8
288. Долой фракционность. Ответ центрального органа партии тов. Троцкому. – М.: Красная новь, 1924. – 42 с.
289. Доля єврейської духовної матеріальної спадщини в ХХ столітті : Збірник наукових праць. Матеріали конференції 28–30 серпня 2001. – К. : Б.в., 2002. – 400 с.
290. Домбровский Ю. Ретлендбэконсоутгемптоншекспир: роман, новеллы, эссе / Ю. Домбровский. – М. : Известия, 1991. – С.216–223.
291. Донесение агентов в Болгарии и переписка с Департаментом полиции о наблюдении за русскими подданными. Прилагаются перлюстрированные письма // ГАРФ, ф. 505, оп. 1, ед. хр. 35, 272 л.
292. Донесение Заведующего агентурой в Турции // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 23, л. 60–63.

293. Донесения Заведующего агентурой Департамента Полиции на Балканском полуострове // ГАРФ, ф. 505, оп. 1, ед. хр. 34, л. 63-70.
294. Донесение начальнику жандармского управления г. Одессы П. П. Заварзину // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 25, л. 58–60.
295. Донесение № 119 // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 14, л. 1–10.
296. Донесение № 354, переданное М. Е. Броецкому (заведующему Особым отделом департамента полиции). 12 октября 1913 г. // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 25, л. 84–85.
297. Донесение № 361 // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 13, л. 21–22.
298. Донесение № 479. Программа и устав партии «Единение и прогресс» // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 13, л. 48–65.
299. Донесение № 519 // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 14., л. 1–10.
300. Дончева Х. Българската модернизация в начало на ХХІ век: теоретични аспекти и исторически паралели / Х. Дончева // 130 години от руско-турската освободителна война (1877–1878 г.) и възстановяването на българската държавност. От емпирично историкохронологично към теоретично осмисляне. – София : Университетско издателство Стопанство, 2008. – С. 241–248.
301. Дончева Х. Българските предизвикателства: Между Балканските реалности и европейските перспективи / Х. Дончева // България на Балканите и с Европа. Минало, настояще и бъдеще: сборник материали от научна конференция, проведена в УОБ на УНСС: с. Равда на 27–30 октомври 2005. – София : Изд-во «Стопанство», 2007. – Т. 1. – С. 231–240.
302. Драбкин Я. С. Владимир Ленин, Роза Люксембург и другие революционеры / Я. С. Драбкин // Левые в Европе XX века: люди и идеи. – М. : ИВИ РАН, 2000. – С. 26–45.
- 302 а. Драгоманов і Міхновський [Електронний ресурс] / М.П. Драгоманов. – Режим доступу: <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=12445&chapter=1>.

- 302 б. Драгоманов М.П. Турки внутренние и внешние [Электронный ресурс] /М.П. Драгоманов. – Режим доступа: <http://litopys.org.ua/drag/drag09.htm>.
- 302 в. Драгоманов М.П. Вольный союз – Вільна спілка [Электронный ресурс] /М.П. Драгоманов. – Режим доступа: http://www.archive.org/stream/Vilna_SpilkafreeUnion1884inUkrainian/free-union#page/n5/mode/2upfree-union#page/n0/mode/2up.
- 302 г. Драгоманов М.П. Программа [Электронный ресурс] / М.П. Драгоманов. – Режим доступа: <http://www.ditext.com/drahomanov/program.html>.
303. Дугин А. Евразийство: от философии к политике [Электронный ресурс] / А. Дугин. – Режим доступа : <http://www.ng.ku/ideas/2001-05-30philosophy.htm/>.
304. Думный В. Люди будущего или люди без будущего? Социал-демократическая интеллигенция России на рубеже XIX–XX столетий / В. Думный. – М. : МГУП, 2003. – 531 с.
305. Дьяков В. А. Исторические судьбы славянской идеи с древнейших времен до 1918 года / В. А. Дьяков // История, культура, этнография и фольклор славянских народов. XI Международный съезд славистов. – М., 1993. – С. 146–158.
306. Дъртомания // Работнически вестник. – 1911. – 25 февруари.
307. Дюлгерова Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгрия 1894–1903 / Н. Дюлгерова. – София : Изд-во на Българската академия на науките, 1994. – 172 с.
308. Дятлов Ю. В. Некоторые аспекты национальной доктрины турецкого философа Зии Гёкалпа / Ю. В. Дятлов // Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура. – М. : Наука, 1990. – С. 322–335.

309. Евзеров Р. Я. Исторический опыт II Интернационала и современность: (проблемы антивоенной борьбы) / Р. Я. Евзеров // Рабочий класс и современный мир. – 1989. – № 1. – С. 185–196.
310. Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць. Матеріали конференції 28–30 серпня 2002. – К. : Б.м., 2003. – 374 с.
311. Едемский Б. А. К истории македонского вопроса / Б. А. Едемский, А. В. Карасев, С. П. Цехмистренко // Славяноведение. – 1993. – № 1. – С. 66–78.
312. Една камбанска измислица // Работнически вестник. – 1910. – 14 юли.
313. Едно «опровержение» на Д-ръ К. Раковски // Работнически вестник. – 1910. – 18 август.
- 313 а. Єкельчик С.О. Федералізм М. Драгоманова. Соціально-філософські ідеї Драгоманова [Електронний ресурс] / С.О. Єкельчик. – Режим доступу: www.ditext.com.
314. Ермаханова С. А. Теория модернизации: история и современность. Институт экономики и ОПП СО РАН [Электронный ресурс] / С. А. Ермаханова. – Режим доступа : [http://forum. polismi.org/index.php?/topic/1499](http://forum.polismi.org/index.php?/topic/1499).
315. Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 / В. А. Жебокрицкий. – К. : Изд-во киевск. ун-та, 1960. – 250 с.
316. Желтяков А. Д. Газета «Стамбульские новости» о политике младотурок в национальном вопросе (1909–1910) / А. Д. Желтяков // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – С. 41–54.
317. Жерноклеев О. Особенности еврейского социал-демократического движения в Галиции / О. Жерноклеев // Материалы Тринадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по

- иудаике. – М. : Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер»; Институт славяноведения РАН, 2006. – С. 417–425.
318. Жила Л. И. Позиция болгарской рабочей социал-демократической партии (объединенной) по национальному вопросу в годы первой мировой войны / Л.И. Жила // Европейское социалистическое движение 1914–1917: Разрубить или развязать узлы. – М. : Наука, 1994. – С. 192–211.
319. Жогов П. В. Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая балканская война 1912–1913 гг. / П. В. Жогов. – М. : Наука, 1969. – 394 с.
320. Заведующий особым отделом департамента полиции. Аналитическая записка. 1900 // ГАРФ, ф. 505, оп. 1, ед. хр. 123, л. 63–63 об.
321. Заграничные агентурные сведения Департамента Полиции, касающиеся положения русской эмиграции // ГАРФ, ф. 102, оп. 232, ед. хр. 1075, л. 1–46.
322. Зайдель Г. Очерки по истории Второго Интернационала / Г. Зайдель. – Л. : Прибой, 1930. – 239 с.
323. Заметки о III съезде партии и перспективах партии (май – начало июля 1905 г.) // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 119, л. 16–29.
324. Записка Ваню (Г. И. Уротадзе) в протокольную комиссию. Из дела об участии Л. Д. Троцкого в конференции, состоявшейся в Вене в августе 1912 г. // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 20, л. 112.
325. Записки неизвестного автора об истории развития меньшевизма // РГАСПИ, ф. 451, оп. 1, ед. хр. 93, л. 1–8.
326. Заплаткин В. В. Борьба В. И. Ленина против империалистического экономизма (1914 – февраль 1917) / В. В. Заплаткин. – М. : Мысль, 1967. – 167 с.
327. Заявление делегации Бунда II съезду РСДРП 19 (6) августа 1905 г. // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 354–356.

328. Заявление представителя ЦК Бунда в ЗБЦК РСДРП // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. – 2011. – № 8. – С. 16–18.
329. Земан З. Кредит на революцию. План Парвуса / З. Земан, У. Шарлау. – М. : Центрполиграф, 2007. – 320 с.
330. Зив Г. А. Троцкий. Характеристика (По личным воспоминаниям) / Г. А. Зив. – Нью-Йорк: Книгоиздательство Народноправство, 1921. – 96 с.
331. Зуева Н. В. Из истории балканской политики России 1856–1867 гг. (Отношение русской дипломатии к болгарскому национально-освободительному движению) / Н. В. Зуева, Е. М. Шатохина // Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в. (Документы и исследования). – М. : Наука, 1982. – С. 153–172.
332. Зульпукарова Г. Газета «Стамбульские новости»: история, политика, реформы / Г. Зульпукарова // Известия самарского научного центра российской академии наук. – 2011. – Т. 13, № 3 (2). – С. 480–492.
333. Зурабов А. Итоги (ответ бывалому революционеру, Г. Алексинскому) / А. Зурабов. – Копенгаген : Б.и., 1915. – 31 с.
334. Иванов В. Борбата на БРСДП (т.с.) в Народното събрание против войните 1912–1918 / В. Иванов. – София : Държавно военно издателство, 1961. – 222 с.
335. Иванов Д. Д. Народная республика Болгария / Д. Д. Иванов // Историческая библиография. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 856 с.
336. Из архива А. Н. Потресова. Письма А. М. Калмыковой 1894–1905. В 2 Т. / под ред. Н. В. Макарова. – М.: Памятники исторической мысли, 2007. – 415 с.
337. Из архива П. Б. Аксельрода. В. 1 (1880–1892) / под ред. П. Ю. Савельева. – М. : Памятники исторической мысли, 2006. – 571 с.
338. Из выступления Г. А. Алексинского. Протоколы заседаний Оргкомитета РСДРП // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 19, л. 29.

339. Из выступления Элленбогена на копенгагенском конгрессе Второго интернационала // ГАРФ, ф. 102, оп. 240, ед. хр. 251, л. 86.
340. Из доклада министра иностранных дел России А. М. Горчакова Александру II о деятельности министерства с 1856 по 1867 г. по балканским проблемам // Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в.: (документы и исследования). – М. : Наука, 1982. – С. 162–172.
341. Из донесения А. М. Еремину (Зав. Особым отделом департамента полиции) от 15 марта 1913 г. // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 25, л. 27-29.
342. Из донесений зав. агентурой в Турции // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 23, л. 12–13.
343. Из донесения зав агентурой в Турции // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 26, л. 19–22.
344. Из донесения зав. агентурой в Турции. Константинополь // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 35, л. 64–65.
345. Из донесения М. Е. Броецкому // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 25, л. 85.
346. Из донесений Министерства Внутренних Дел. Департамент по Особому отделу // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 18, л. 58.
347. Из донесения № 168290 // ГАРФ, ф. 529, оп.1, ед. хр. 26, л. 62.
348. Из истории борьбы против оппортунизма. – Пермь, 1974. – 152 с.
349. Из письма Ф. И. Дана из Парижа – П. Б. Аксельроду в Цюрих 24 (11) января 1912 // Конференции РСДРП 1912 г. Документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 475–476.
350. Из письма Ю. О. Мартова из Парижа – П. Б. Аксельроду в Цюрих 16 (3) мая 1912 г. // Конференции РСДРП 1912 года. Документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 613–614.
351. Из решенията на XIX конгресс на БРСДП (т.с.) за изграждане на Балканска федеративна република и за свикане на Втора балканска социал-демократическа конференция (15–17 август 1912) София //

- Интернационализъмът на БКП: документи и материали 1892–1944. – София : Партиздат, 1974. – С. 72.
352. Из русской партийной жизни. 26 марта 1912 г. // РГАСПИ, ф. 325, оп.1, ед. хр. 27, л. 1–5.
353. Из секретного сообщения Зав. агентурой в Турции // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 35, л. 4.
354. Из содоклада Ю. О. Мартова к докладу В. И. Ленина о II съезде РСДРП 15 (28) октября 1903 г. // Меньшевики. Документы и материалы 1903–1917. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: документальное наследие. – М.: РОССПЭН, 1996. – 515 с.
355. Из сообщения № 98092 для М. Е. Броецкого // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 15, л.1–1об.
356. Избирательная платформа Организационного Комитета РСДРП на выборах в IV Государственную Думу // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 340–346.
357. Извещение о Венской конференции организаций РСДРП. Сентябрь 1912 г. // Конференции РСДРП 1912 года: документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 912–956.
358. Извещение о совещании представителей национальных социал-демократических организаций России // Конференции РСДРП 1912 г. Документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 476–484.
359. Извещение о совещании членов ЦК РСДРП между 14 (1) и 17 (4) июня 1911 г. // Конференции РСДРП 1912 г. : документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 43–46.
360. Извлечение от доклад на В. Ф. Кожевников за отношението на българската общественост към руската политика на църковния въпрос и за английските антируски внушения. 13 август 1865 // Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876: документи и материали. – София : Изд-во БАН и РАН, 1990. – Т. 2. – С. 203–204.

361. Изпълнителният комитет на МСБ до Г. Кирков // Българските социалдемократи и международното социалистическо бюро. Кoresпонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 47.
362. Иисусов М. Революционното профсъюзно движение в България (1903–1912) / М. Иисусов, Кабинет за история на профсъюзното движение в България. – София : Профиздат, Изд-во на ЦС на профсъюзите, 1962. – 229 с.
363. Илиев (Н. Сакаров). По въпроса за обединението / Илиев // Обединението и прогресистското течение. – София : Търговска печатница, 1909. – С. 54–92.
364. Илчев И. България и Антантата през първата световна война / И. Илчев. – София : Наука и изкуство, 1990. – 318 с.
365. Инсаров Х. (Раковский Х.) Турция и Македония (Исторический очерк) / Х. Инсаров // Вестник Европы. – 1903. – № 5. – С. 124–128.
366. Интелигенски индивидуализъм или интелигенска диктатура?. – София : Печатница Гавазов и Чомонев, 1905. – 56 с.
367. Ионичев Н. П. Российская социал-демократия против милитаризма и войны (кон. XIX в. – 1917 г.) / Н. П. Ионичев. – М. : Знание, 1990. – 64 с.
368. Исаева О. Н. Национальное самосознание славянского населения Македонии в начале XX века: по свидетельствам российских консулов / О. Н. Исаева // Славяноведение. – 2002. – № 3. – С. 50–56.
369. Исаева С. Н. «Македонская смута: взгляд русских консулов / С. Н. Исаева // Славянский сборник.– Саратов : Изд-во саратовск. ун-та, 2003. – Вып. 6. – С. 101–118.
370. Искра, 1900.
371. Искра, 1903.
372. Историческата миссия на работническата класа : статии, брошури, речи на българските социалисти в периода 1893–9.09.1944. – София : Профиздат, 1984. – 417 с.

373. Историческата наука в България. Състояние и перспективи. – София : Институт по история при БАН, 2006. – 314 с.
374. История Болгарской коммунистической партии. – М. : Изд-во политической литературы, 1971. – 664 с.
375. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): краткий курс. – М. : ОГИЗ, 1945. – 351 с.
376. История ВКП (б): краткий курс. – М.: Политиздат, 1953. – 425 с.
377. История Второго Интернационала / под ред. Л. И. Зубока. – М. : Наука, 1965. – Т. 1. – 379 с.
378. История дипломатии. Дипломатия в новое время / под ред. В. П. Потемкина. – М. ; Л. : ОГИЗ, 1945. – Т. 2. – 423 с.
379. История евреев России. – М. : Изд-во Лехаим, 2005. – 725 с.
380. История КПСС. Создание большевистской партии 1883–1903 / под ред. П. Н. Поспелова. – М. : Политиздат, 1964. – Т. 1. – 633 с.
381. История КПСС. Партия большевиков в борьбе за свержение царизма 1904–1917 / под ред. П. Н. Поспелова. – М. : Политиздат, 1966. – Т. 2 – 775 с.
382. Історія комуністичної партії Радянського союзу. Партія більшовиків у боротьбі за повалення царизму 1904 – лютий 1917 року. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1967. – Т. 2. – 734 с.
383. Историография истории южных и западных славян [Электронный ресурс]. – Режим доступа : historic.ru/books/item/f00/s00/z00000061/st011.shtml.
384. Йотов Й. Из борбите на тесните социалисти против опорбюнизма на Втори Интернационал / Й. Йотов. – София : Изд-во на БКП, 1964. – 195 с.
385. Йотов Й. Центризъмът в българското социалистическо движение 1905–1920 / Й. Йотов. – София : Изд-во на БКП, 1969. – 423 с.

386. Йотов Й. Възгледите на българските марксисти за характера на партията и нейната роля и място в революционния процес / Й. Йотов // Известия на института по история на БКП. – София, 1971. – Т. 25. – С. 5–41.
387. Кабакчиев Х. Един удар във въздух / Х. Кабакчиев // Работнически вестник. – 1909. – 13 февруари.
388. Кабакчиев Х. Един удар във въздух / Х. Кабакчиев // Работнически вестник. – 1909. – 17 февруари.
389. Кабакчиев Х. Един удар във въздух / Х. Кабакчиев // Работнически вестник. – 1909. – 21 февруари.
390. Кабакчиев Хр. Към балканската федерация! / Х. Кабакчиев. – София : Партийна социалистическа книжарница и печатница, 1913. – 138 с.
391. Кабакчиев Х. България в течение одного десятилетия (1912–1922) / Х. Кабакчиев // Очерки политической Болгарии. – М.; Петроград : Государственное издательство, 1923. – С. 118–172.
392. Кабакчиев Х. Избрани произведения / Х. Кабакчиев. – София : Издателство на БКП, 1953. – 855 с.
393. Кабакчиев Х. Спомени / Х. Кабакчиев. – София : Изд-во на БКП, 1956. – 210 с.
394. Кабакчиев Х. Димитър Благоев и партията на тесните социалисти / Х. Кабакчиев. – София : Партиздат, 1970. – 396 с.
395. Кабакчиев Х. Димитър Благоев и партията на тесните социалисти / Х. Кабакчиев. – София : Партиздат, 1979. – 395 с.
396. Кабанов П. И. Пролетариат во главе освободительного движения в России (1895–1917) / П. И. Кабанов. – М. : Мысль, 1971. – 334 с.
397. Кальян С. Антиеврейська політика царського уряду (1880–1907) / С. Кальян // Єврейська історія та культура кінця XIX – початку XX ст. – К., 2002. – С. 58–66.
398. Камбана. – 1910. – 15 юни.

399. Карсавин Л. П. Государство и кризис демократии / Л. П. Карсавин // Новый мир. – 1991. – № 1. – С. 183–195.
400. Камил Хюйсманс до ЦК на БРСДП (ш.с.) // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кoresпонденция 1900–1914. – София : Образование и наука, 1996. – С. 63–64.
401. Камил Хюйсманс до Ст. Аврамов // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кoresпонденция 1900–1914. – София : Образование и наука, 1996. – С. 66.
402. Камил Хюйсманс до Харламби Христов // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кoresпонденция 1900–1914. – София : Образование и наука, 1996. – С. 74.
403. Камил Хюйсманс до Георги Кирков // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кoresпонденция 1900–1914. – София : Образование и наука, 1996. – С. 93.
404. Кара-Мурза А. А. Русские о большевизме. Опыт аналитической антологии / А. А. Кара-Мурза, Л. В. Поляков. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. – 440 с.
405. Каррер д'Анкосс Элен. Ленин / Э. д'Анкосс Каррер. – М. : РОССПЭН, 2002. – 383 с.
406. Кастелов Б. Димо Хаджидимов. Живот и дело / Б. Кастелов. – София : Отечества фронт, 1985. – 345 с.
407. Каутский К. Еврейские погромы и еврейский вопрос / К. Каутский. – СПб. : Издание Е.М. Алексеевой, 1906. – 16 с.
408. Каутский К. Национальное государство и союз государств / К. Каутский. – М. : Изд-во И. Ефимов, Н. Желудков и К, 1917. – 94 с.
409. Каутский К. Национальное государство, империалистическое государство и союз государств / К. Каутский. – М. : Дело, 1917. – 94 с.

410. Каутский К. Национализм и интернационализм / К. Каутский. – Петроград : Типография А. Бене, 1918. – 107 с.
411. Каутский К. Национальные проблемы / К. Каутский. – Петроград: Изд-во Книга», 1918. – 183 с.
412. Каутский К. Освобождение нации / К. Каутский. – Харьков : Издание товарищества потребительных обществ Юга России, 1919. – 80 с.
413. Каутский К. К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн») / К. Каутский. – М. : Госиздат, 1922. – 189 с.
414. Каутский К. Национальный вопрос / К. Каутский. – Тифлис : Типография Военно-Морского Комиссариата, 1922б. – 265 с.
415. Каутский К. Диктатура пролетариата. От демократии к государственному рабству. Большевизм в тупике / К. Каутский. – М. : АНТИДОР, 2002. – 314 с.
416. Каутский К. К критике теории и практики марксизма («Антибернштейн») / К. Каутский. – М. : УРСС, 2003. – 304 с.
417. Каутский К. Война и интернационализм / К. Каутский. – Харьков: Наша мысль, Б.г. – 44 с.
418. Киласов Р. К. Революция в Турции в первой четверти XX века (Два этапа революционного движения) : дис. ... доктора исторических наук : 07. 00. 03 / Киласов Амиргамза Рушанович – Махачкала, 2005. – 153 с.
419. Киняпина Н. С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века (1878–1898) / Н. С. Киняпина. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 207 с.
420. Киреев Н. Турция: поиски национальной стратегии евразийского сотрудничества [Электронный ресурс] / Н. Киреев. – Режим доступа : http://www.ca-c.org/journal/2002/journal_rus/cac-01/03.kirru.shtml.
421. Кирков Г. Крайната цел на професионалното движение и общоделците / Г. Кирков // Историческата миссия на работническата

- класса (статьи, брошюры, речи на болгарские социалисты в периода 1893–1944. – София : Профиздат, 1984. – С. 47–58.
422. Кирков Г. до МСБ / Г. Кирков // Българските социалдемократи и международното социалистическо бюро. Кoresпонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 45–47.
423. Киршевская А. К вопросу о классовом характере конфликта в болгарском обществе в конце XIX – начале XX века / А. Киршевская // Советское славяноведение. – 1978. – № 5. – С. 20–28.
424. Клеветникам // Наше слово. – 1915. – 25 апреля.
425. Кляшторный С. Г. Тюркский мир и евразийский симбиоз [Электронный ресурс] / С. Г. Кляшторный. – Режим доступа : <http://www.tatar-history.narod.ru/simbioz.htm>.
426. Книга погромов: Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражд. войны, 1918–1922 гг.: 3б. Документов / РАН ин-т. Славяноведения; ГАРФ. – М. : РОССПЕН, 2007. – XXXVI, 996 с.
427. Кожемякин С. В. Особенности модернизации традиционных обществ в условиях глобализации : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. полит. наук : спец. 23. 00. 02 «Политические институты, процессы и технологии» / С. В. Кожемякин. – Бишкек, 2009. – 13 с.
428. Кожухаров Г. М. Спомени за др. Н. Габровски // ЦДА на РБ, сп. № 2667.
429. Кожухаров Г. Сведения // ЦДА на РБ, сп. № 2667
430. Козбаненко В. А. Партийные фракции в I и II Государственных Думах России. 1906–1907 / В. А. Козбаненко. – М. : РОССПЭН, 1996. – 240 с.
431. Койген Ф. М. Фракции против партии / Ф. М. Койген // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 839–848.

432. Коларов В. Партийният печат / В. Коларов // Работнически вестник. – 1905. – 16 юни.
433. Коларов В. Партийният кризи / В. Коларов // Израни произведения. – София : Изд-во на БКП, 1954. – Т. 1. – С. 1–5.
434. Коларов В. Единство и самокритика / В. Коларов // Израни произведения. – София : Изд-во на БКП, 1954. – Т. 1. – С. 6–10.
435. Коларов В. Неутрални ли трябва да бъдат нашите синдикати? / В. Коларов // Израни произведения. – София : Изд-во на БКП, 1954. – Т. 1. – С. 22–69.
436. Коларов В. Долу еснафския закон / В. Коларов // Израни произведения. – София : Изд-во на БКП, 1954. – Т. 1. – С. 91–112.
437. Коларов В. Законна защита на детския и женския труд / В. Коларов // Израни произведения. – София : Изд-во на БКП, 1954. – Т. 1. – С. 113–128.
438. Коларов В. Под режима на «демокрацията» (Реферат, държан на XVI редовен конгрес на Работническа социал-демократическа партия във Варна, 21 юли 1909 / В. Коларов // Израни произведения. – София : Изд-во на БКП, 1954. – Т. 1. – С. 160–202.
439. Коларов В. Войнственият национализъм и освобождението на поробените Балкански народи / В. Коларов // Израни произведения. – София : Изд-во на БКП, 1954. – Т. 1. – С. 578–595.
440. Коларов В. Между маедонците / В. Коларов // Израни произведения. – София : Изд-во на БКП, 1955. – Т. 2. – С. 13–17.
441. Коларов В. Освободителната роля на руския народ / В. Коларов // Израни произведения. – София : Изд-во на БКП, 1955. – Т. 3. – С. 118–120.
442. Колоколкин В. История большевизма в социал-демократическом освещении / В. Колоколкин. – М. : Московский рабочий, 1927. – 79 с.
443. Коллас. История Турции / Коллас // Историки XIX в. – К.; М. : Евролинц, 2003. – С. 5–86.

444. Коммунистическая партия в период подготовки и произведения Ленинской социалистической революции. – М. : Советская наука, 1958. – 382 с.
445. Коммунистическая партия Советского Союза: краткий указатель литературы. – М. : Всесоюзная Книжная палата, 1963. – 40 с.
446. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898–1954. – М. : Госполитиздат. – 1954. – Ч. 1. – 831 с.
447. Коммунистическая партия Советского Союза. – М. : Политиздат, 1972. – 142 с.
448. Конференции РСДРП 1912 года: Документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – 1119 с.
449. Конфиденциальный доклад Венской «Правды» // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 371, л.1–19.
450. Копия рапорта военного агента в Константинополе от 24 июля 1908 г. // Красный архив. – 1930. – Т.6 (43). – С. 3–56.
451. Косев Д. Новая история Болгарии / Д. Косев. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1952. – 521 с.
452. Косик В. И. Русская политика в Болгарии 1879–1886 / В. И. Косик. – М. : АН СССР Институт славяноведения и балканистики, 1991. – 180 с.
453. Косик В. И. Из «семейной хроники славянства» (Болгария в международных отношениях 1879–1896) / В. И. Косик // В «пороховом погребке Европы» 1878–1914. – М. : Изд-во «Индрик», 2003. – С. 191–215.
454. Косик В. И. «Крыло бабочки» / В. И. Косик // Модернизация vs. Война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913). – М. : Тезаурус, 2012. – С. 59–62.

455. Косик В. И. Балканы: «Порвалась цепь великая...» (середина XIX – середина XX вв. / В. И. Косик. – М. : Институт славяноведения РАН, 2014. – 272 с.
456. Коэн Ст. Можно ли было реформировать советскую систему [Электронный ресурс] / Ст. Коэн // Свободная мысль – XXI, 2005. – № 1. – Режим доступа : <http://scepsis.ru/library/id—163.html>.
457. Краткая история Болгарии: с древнейших времен до наших дней. – М. : Наука, 1987. – 568 с.
458. Кремер А. И. Основание Бунда / А. И. Кремер // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 54–59.
459. Кривогуз И. М. Второй Интернационала 1889–1914 гг. / И. М. Кривогуз. – М. : Мысль, 1964. – 493 с.
460. Кривогуз И. М. Основные периоды и закономерности международного рабочего движения до Октября 1917 г. / И. М. Кривогуз. – М. : Мысль, 1976. – 367 с.
461. Кривогуз И. М. II Интернационал в советской исторической литературе / И. М. Кривогуз // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 9. – С. 99–112.
462. Кривогуз И. М. О подходе к истории рабочего движения / И. М. Кривогуз. – М., 1994. – 22 с.
463. Кръстю Раковски до Камил Хюйсманс // Българските социал-демократи и Международното Социалистическо Бюро. Кореспонденция 1900–1914. – София : Образование и наука, 1996. – С. 83–84.
464. Кръстев Г. Партийна самокритика / Г. Кръстев // Обединението и прогресистското течение. – София : Търговска печатница, 1909. – С. 9–36.
465. Кузнецов В. С. Абдул-Хамид II / В. С. Кузнецов // Вопросы истории. – 2006. – № 4. – С. 48–68.
466. Кузнецов Л. С. Историография возникновения большевизма / Л. С. Кузнецов. – М. : Знание, 1973. – 63 с.

467. Кулаков А. А. Вопросы зарождения российской социал-демократии в советской литературе / А. А. Кулаков // Исторический опыт взаимодействия российской и германской социал-демократии (К 100-летию РСДРП). Материалы российско-германского двустороннего симпозиума 5–7 марта 1998 г. – М. : РНИС и НП, 1998. – С. 26–34.
468. Кульчицкий С.В. Російська революція 1917 року: Новий погляд / С.В. Кульчицкий. – К. : Наш час, 2008. – 79 с.
469. Купцов А. В. Крах попыток объединения социал-демократии на центристской основе в России накануне первой мировой войны / А. В. Купцов // Борьба КПСС против буржуазной идеологии и антипартийных течений (1895–1932). – Калинин : Калининск. гос. ун-т, 1979. – С. 49–73.
470. Кургинян С. Е. Суть времени 2 [Электронный ресурс] / С. Е. Кургинян. – Режим доступа : <http://www.kurginyan.ru/publ.shtml?cmd=add&cat=4&id=78>.
471. Към идейните съчувственици на Напред // Напред. – 1911. – 24 септември.
472. Лабаури Д. О. Национальные символы, идеи и мифы болгарского освободительного движения в Македонии и Фракии в 1894–1912 гг. / Д. О. Лабаури // Модернизация vs. Война. Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913). – М. : Тезаурус, 2012. – С. 65–91.
473. Лабаури Д. О. Внутренняя македоно-одринская революционная организация на распутье: поиски путей решения македонского вопроса накануне Первой мировой войны / Д. О. Лабаури // Балканы в европейских политических проектах XIX–XXI вв. – М. : Тезаурус, 2014. – С. 93–116.
474. Лаврищев А. Д. Творческая биография Ю. О. Мартова / А. Д. Лаврищев. – М. : Когито-Центр, 2001. – 20 с.

475. Лазарова Е. БРСДП (т.с.) и славянският събор (1910 г.) / Е. Лазарова // Известия на Института по история на БКП. – София, 1988. – Т. 61. – С. 117–135.
476. Ламанский В. И. Три мира Азийско-европейского материка / В. И. Ламанский. – Петроград : Новое время, 1916. – 152 с.
477. Ленин В. И. Послесловие к «извещению об образовании «Организационного комитета» / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 7. – С. 89–93.
478. Ленин В. И. По поводу заявления Бунда / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 7. – С. 95–101.
479. Ленин В. И. Речь по вопросу о месте Бунда в РСДРП / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 7. – С. 266–269.
480. Ленин В. И. Рассказ о II съезде РСДРП / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 8. – С. 1–20.
481. Ленин В. И. Положение Бунда в партии / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 8. – С. 65–76.
482. Ленин В. И. Шаг вперед два шага назад (кризис в нашей партии) / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1967. – Т. 8. – С. 185–414.
483. Ленин В. И. События на Балканах и в Персии / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 17. – С. 221–232.
484. Ленин В. И. Заседание международного социалистического бюро / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 17. – С. 233–249.

485. Ленин В. И. Совещание расширенной редакции «Пролетария / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 19. – С. 1–42.
486. Ленин В. И. Ликвидация ликвидаторства / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 19. – С. 43–51.
487. Ленин В.И. Разоблаченные ликвидаторы / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 19. – С. 59–66.
488. Ленин В.И. Партийное объединение за границей / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 19. – С. 232–235.
489. Ленин В. И. Заметки публициста / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 19. – С. 239–304.
490. Ленин В. И. Исторический смысл внутрипартийной борьбы в России / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 19. – С. 358–376.
491. Ленин В. И. Письмо в российскую коллегию ЦК РСДРП / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 20. – С. 42–46.
492. Ленин В. И. О новой фракции примиренцев или добродетельных / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 20. – С. 334–354.
493. Ленин В. И. Резолюция II парижской группы РСДРП о положении дел в партии / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 20. – С. 285–293.
494. Ленин В.И. Развязка партийного кризиса / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 21. – С. 1–10.

495. Ленин В.И. О дипломатии Троцкого и об одной дипломатии партийцев / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 21. – С. 29–33.
496. Ленин В. И. VI (Пражская) Всероссийская конференция РСДРП / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 21. – С. 121–156.
497. Ленин В. И. Аноним из «Vorwärts'a» и положение дел в РСДРП / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 21. – С. 201–214.
498. Ленин В. И. Письмо секретарю Международного Социалистического Бюро Гюйсмансу / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 21. – С. 215–218.
499. Ленин В. И. Ликвидаторы против партии / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 21. – С. 252–254.
500. Ленин В. И. Объединители / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 21. – С. 355–358.
501. Ленин В. И. Положение в РСДРП и ближайшие задачи партии / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 21. – С. 387–394.
502. Ленин В. И. Как П. Б. Аксельрод разоблачает ликвидаторов / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 21. – С. 412–424.
503. Ленин В. И. К современному положению в РСДРП / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 21. – С. 441–445.
504. Ленин В. И. В Швейцарии / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1968. – Т. 22. – С. 77–79.
505. Ленин В. И. О лисе и курятнике / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 22. – С. 146–150.

506. Ленин В. И. Платформа реформистов и платформа революционных социал-демократов / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 22. – С. 167–175.
507. Ленин В. И. Социальное значение сербско-болгарских побед / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 22. – С. 186–188.
508. Ленин В. И. Критические заметки по национальному вопросу / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1973. – Т. 24. – С. 113–150.
509. Ленин В. И. Распад «Августовского» блока / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 25. – С. 1–4.
510. Ленин В.И. Разоблачение «августовской» фикции / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 25. – С. 27–30.
511. Ленин В. И. Доклад ЦК РСДРП и инструктивные указания делегации ЦК на брюссельском совещании / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 25. – С. 361–405.
512. Ленин В. И. Доклад ЦК РСДРП и инструктивные указания делегации ЦК на брюссельском совещании / Примечания / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 25. – С. 527–529.
513. Ленин В. И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Л. : Политиздат, 1969. – Т. 33. – С. 1–120.
514. Ленин В. И. Государство и революция / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Л. : Политиздат, 1969. – Т. 33. – 433 с.

515. Ленин В. И. Детская болезнь «левизны» в коммунизме / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Л. : Политиздат 1981. – Т. 41. – С. 1–104.
516. Ленин В. И. И. Ф. Арманд. Июль, ранее 4 / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Л. : Политиздат, 1970. – Т. 48. – С. 297–298.
517. Ленин В. И. Неизвестные документы. 1891–1922 / В. И. Ленин. – М. : РОССПЭН, 2000. – 607 с.
518. Ленин, Зиновьев, Варшавский – ЗБЦК от 5 апреля 1910 г. // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 // Вопросы истории. – 2011. – № 1. – С. 3–6.
519. Ленц И. История Второго Интернационала / И. Ленц. – М. : Огонек, 1931. – 286 с.
520. Лепешинский П. Н. Пражская конференция / П. Н. Лепешинский. – Харьков : Пролетарий, 1929. – 60 с.
521. Лесмент А. И. Российский меньшевизм и бернштейнианство: история эволюции идеологии и политики (1903–1914) : автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. Наук : спец. 07. 00. 02 "Отечественная история" / А. И. Лесмент. – Воронеж, 2000. – 27 с.
522. Листовка Заграничного Комитета Бунда. 22 (9) сентября 1903 г. // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 357–369.
523. Листовка ЦК Бунда по поводу вхождения в РСДРП. Сентябрь 1906 // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 701–703.
524. Литаврин Г. Г. Этнос – Народность – Нация / Г. Г. Литаврин // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в. – СПб. : Алетейя, 2002. – С. 15–23.

525. Лобанова М. В. Опыт сравнительного анализа взглядов Х. Г. Раковского на балканскую и советскую конфедерации / М.В. Лобанова // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80-е годы XX века): Материалы междунар. науч. конф., 21–23 сент. 1993 г. / Харьк. гос. ун-т и др. – Харьков, 1995. – Т. 2. – С. 439–448.
526. Лобанова М. В. Участие К. Раковского в социал-демократическом движении Болгарии (1903–1912 гг.) : дис. ... канд. ист. наук / М. В. Лобанова. – Харьков : ХНУ, 1997. – 206 с.
527. Лобанова М. В. Балканские социал-демократические конференции 1909 и 1911 годов и вопрос об объединении левых сил в Болгарии / М. В. Лобанова // Славяноведение. – 2002. – № 3. – С. 3–12.
528. Лобанова М. В. Европейская социал-демократия и еврейство: К. Каутский о феномене антисемитизма / М. В. Лобанова // Єврейська історія та культура кінця ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2002. – С.173–180.
529. Лобанова М. В. К. Каутский и В. И. Ленин о некоторых аспектах идейно-политической платформы Будда (в связи с созывом II съезда РСДРП) / М. В. Лобанова // Материалы Десятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике / Центр науч. работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», РАН. Ин-т славяноведения. – М., 2003. – Ч. 1. – С. 113–122.
530. Лобанова М. В. Болгарський соціалізм та неославізм: кампанія протесту проти проведення слов'янського з'їзду в Софії у 1910 р. / М. В. Лобанова // Історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 41–48.
531. Лобанова-Гулак М. В. Истоки тактических и организационных разногласий теоретиков Бунда и В. И. Ленина накануне II съезда РСДРП (на примере конфликта по поводу созыва О. К.) / М. В. Лобанова-Гулак // Материалы одиннадцатой ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2004. – Т. 1. – С. 252–265.

532. Лобанова-Гулак М. В. И. В. Сталин о проектах культурно-национальной автономии, характерных для австрийской и российской социал-демократии в первое десятилетие XX в. / М. В. Лобанова-Гулак // Інформаційно-культурологічна та мистецька освіта: стан і перспективи: матеріали міжнар. наук. конф., 12–13 жовт. / Харк. держ. акад. культури. – Харків, 2004. – С. 169–170.
533. Лобанова М. В. Від Праги до Відня і Петербурга: Дисперсність соціалістичної фракції IV Державної Думи як результат тактичного протистояння в РСДРП / М. В. Лобанова // Вісн. Харк. держ. акад. культури: Зб. наук. пр. – Харків, 2006. – Вип. 20. – С. 71–78.
534. Лобанова М.В. Про «об'єднувальний процес» та центристську тактику Бунду в умовах фракційного розколу РСДРП / М. В. Лобанова // Вісн. Харк. держ. акад. культури: зб. наук. пр. – Харків, 2006. – Вип. 17. – С. 71–80.
535. Лобанова М. В. «Ликвидаторские» принципы Бунда: Августовский блок и раскол думской социалистической фракции (1912–1913) // Четырнадцатая ежегодная международная междисциплинарная конференция по иудаике. История евреев в Российской империи и СССР: тезисы. – М. Б.и., 2007. – С. 29–30.
536. Тортика (Лобанова) М. В. Социально-политические условия «погромного движения» в Российской империи и их интерпретация идеологами марксизма (кон. XIX – нач. XX вв.) / М. В. Тортика (Лобанова) // Проблеми вивчення та викладання історії Росії в класичних університетах. Матеріали круглого столу, присвяченого 200-річчю кафедри історії Росії та 190-річчю з дня народження М. І. Костомарова. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Історичний факультет, 2007. – С. 122–134.
537. Лобанова М. В. «Східне питання» в політиці Росії та Великих Держав у другій половині XIX ст. // Вісн. Харк. держ. акад. культури: зб. наук. пр. – Харків, 2008. – Вип. 23. – С. 38–45.

538. Лобанова (Тортика) М. В. Бурбига В. А. Програми реформ Великих держав як спроба вирішення македонського питання в кінці XIX – на початку XX ст. / М. В. Лобанова (Тортика) // Вісн. Харк. держ. акад. культури: зб. наук. пр. – Харків, 2009. – Вип. 24. – С. 35–44.
539. Лобанова М. В. Македонія та її етнодержавна ідентифікація очима болгарських соціал-демократів початку XX ст. / М. В. Лобанова, В. А. Бурбига // Історичний журнал. – 2009. – № 6. – С. 48–60.
540. Логинов В. Т. Ленинская «Правда» (1912–1914 гг.) / В. Т. Логинов ; ред. И. А. Алуф. – М. : Политиздат, 1972. – 408 с.
541. Логинов В. Владимир Ленин. Выбор пути: биография / В. Логинов. – М. : Республика, 2005. – 445 с.
542. Луговой Г. Пантюркизм в Турции [Электронный ресурс] / Г. Луговой. – Режим доступа : <http://www.turkishnews.ru/politika-i-obschestvo-turcii/article/pantyurkizm-v-turcii>.
543. Люксембург Р. Реформа или революция / Р. Люксембург. – Петроград : Издание Петроградского совета рабочих и красноармейских депутатов, 1919. – 108 с.
544. Люксембург Р. Коалиционная политика или классовая борьба / Р. Люксембург. – М. : Красная новь, 1923. – 118 с.
545. Люксембург Р. Тактический вопрос / Р. Люксембург // Коалиционная политика или классовая борьба. – М. : Красная новь, 1923. – С. 11–14.
546. Люксембург Р. К Французскому Объединительному Конгрессу / Р. Люксембург // Коалиционная политика или классовая борьба. – М. : Красная новь, 1923. – С. 74–86.
547. Майер Т. Демократический социализм – социальная демократия. Введение / Т. Майер. – К. : Б.и., 2000. – 185 с.
548. Македония // Энциклопедический словарь / под ред. Ф. Павленкова. – СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлихъ (влад. А. Э. Коллинсъ), 1910. – С. 1295.

549. Манафова Р. Култура и политика. България в навечерието на Балканската война / Р. Манафова. – София : Наука и изкуство, 1987. – 271 с.
550. Манифестъ къмъ работническа класа въ България от 20 ноември 1906 г. // ЦДА на РБ, ф. 205, оп. 2, ед. хр. 3, 1 л.
551. Манифестъ към работническа класа в България // ЦДА на РБ, ф. 205, оп. 1, ед. хр. 9, 1 л.
552. Манифестъ къмъ работничесството въ България // ЦДА на РБ, ф. 205., оп. 2, ед. хр. 18, 1 л.
553. Манифестъ от ЦК и парламентарната група на БРСДП (т.с.) към работническата класа в България за борба против първата световна война и разпространяването на военния пожар на Балканите // Българска комунистическа партия в резолюции и решения конгреси, конференции, пленуми. 1891–1917. – София : Партиздат, 1987. – Т. 1. – С. 548–549.
554. Манифест от Яне Сандански към всички народности в Османската империя за съвместно действие в борбата срещу султанския абсолютизъм // ЦДА на РБ, ф. 771 К., оп. 2., ед. хр 17, 1 л.
555. Манифестъ ЦК БРСДП (т.с.) // ЦПА на РБ, ф. 1., оп. 2, ед. хр. 109, л. 1–3.
556. Манов Г. Н. Государство и политическая организация общества / Г. Н. Манов. – М. : Наука, 1974. – 134 с.
557. Маринова М. Българските марксисти в защита националните интереси на България 1900–1912 / М. Маринова. – София : Б.и., 1973. – 333 с.
558. Маринова М. Българските марксисти в защита на националната независимост (1900–1912) / М. Маринова. – София : Партиздат, 1975. – 146 с.
559. Марков Г. Балканы и «Балканизация». Историческая судьба балканских народов в XX веке / Г. Марков // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в. : сб. науч.

- работ ; ред. колл. : Г. Г. Литаврин, Р. П. Гришина (отв. редакторы), Т. В. Волокитина, Е. Л. Валева. – СПб. : Алетейя, 2002. – С. 24–30.
560. Маркс К. Документы о разделе Турции / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М. : Госполитиздат, 1958. – Т. 10. – С. 137–148.
561. Маркс К. К еврейскому вопросу / К. Маркс // Соблазн социализма. Революция в России и евреи. – Париж; Москва: Русский путь, 1995. – С. 193–198.
562. Мартов Ю. О. Второй съезд РСДРП // РГАСПИ ф. 362, оп. 1 ед. хр. 5, л. 1–23.
563. Мартов Л. (Цедербаум Ю. О.) Записки социал-демократа // ГАРФ, ф. 1696, оп. 1, ед. хр. 4, л. 1–57.
564. Мартов Л. Письмо в редакцию издания «Наше слово» // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 47, л. 18–19.
565. Мартов Ю. О. Письмо «Искры» в ответ на письмо № 2 ЦК Бунда от 14 июня 1901 г. // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 102, л. 1–1об.
566. Мартов Л. Еще раз в меньшинстве: рукопись // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 4, л. 1–15.
567. Мартов Л. О войне и демократии // РГАСПИ, ф. 362, оп.1., ед. хр. 18, л. 1–79 .
568. Мартов Ю. О. Разногласия на II съезде РСДРП // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 7, л. 1.
569. Мартов Л. Большеви́змъ прѣдъ съдъ на рускитъ социалдемократи. (ръчь прѣдъ конгресса на германскитъ независими социалисти въ Хале) / Л. (Ю. О. Мартов). – София : Напред, Б.г. – 14 с.
570. Мартов Ю. О. Поворотный пункт в истории рабочего движения / Ю. О. Мартов. – Женева : Издание союза русских социалистов, 1900. – 22 с.
571. Мартов Ю. О. Второй съезд РСДРП / Ю. О. Мартов // Искра. – 1903. – 1 декабря.

572. Мартов Л. Борьба с «осадным положением» в Российской Социал-демократической Рабочей Партии с приложением писем Н. Ленина, Г. Плеханова и Ф. Дана (Ответ на письмо Н. Ленина) / Л. (Ю. О.) Мартов. – Женева : Б.и., 1904. – 96 с.
573. Мартов Л. Об одном «недостойном» поступке (Ответ Ленину, Лядову и К) / Л. (Ю. О.) Мартов. – Женева. – Б.и., 1904. – 16 с.
574. Мартов Л. Вперед или назад? / Л. (Ю. О.) Мартов. – Женева : Типография Партии, 1904в. – 32 с.
575. Мартов Л. Простые речи о внутренних врагах / Л. (Ю. О.) Мартов. – Женева : Издание искры; типография Партии, 1905. – 47 с.
576. Мартов Л. Национализм и социализм (идеология «самозащиты») / Л. (Ю. О.) Мартов. – Петербург : Тип. Сельского Вестника, 1918. – 80 с.
577. Мартов Л. История русской социал-демократии / Л. (Ю. О.) Мартов. – Петроград : Книга, 1923. – 214 с.
578. Мартов Ю. О. Мировой Большевизм / Ю. О. Мартов. – Берлин: Искра, 1923. – 110 с.
579. Мартов Ю. Поворотный пункт в истории еврейского рабочего движения / Ю. Мартов // Соблазн социализма. Революция в России и евреи. – Париж; Москва : Русский путь, 1995. – С. 248–265.
580. Мартов Ю. О. Заключительное слово Ю. О. Мартова по содокладу о II съезде РСДРП 16 (29) октября 1903 г. / Ю. О. Мартов // Меншевики. Документы и материалы. 1903–1917 гг. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Документальное наследие. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 46–48.
581. Мартов Ю.О. Куда идти? / Ю. О. Мартов // Меншевики. Документы и материалы. 1903–1917 гг. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Документальное наследие. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 310–320.

582. Мартов Л. Спасители или упразднители (кто и как разрушал РСДРП) / Л. Мартов // Избранное. – М. : Внешторгиздат, 2000. – С. 260–321.
583. Мартов Ю. О. Письма 1889–1913 / Ю. О. Мартов, А. Н. Потресов ; под ред. И. Х. Урилова. – М. : Собрание, 2007. – 464 с.
584. Мартов Ю. О. – Потресову А. Н. от 23 февраля 1910 г. // Мартов Ю. О. Потресову А. Н. Письма 1898–1913 / под ред. И. Х. Урилова. – М. : Собрание, 2007. – С. 351–354.
585. Мартов Ю. О. – Потресову А. Н. от 28 апреля 1911 г. // Мартов Ю. О. Потресову А. Н. Письма 1898–1913 / под ред. И. Х. Урилова. – М. : Собрание, 2007. – С. 382–389.
586. Мартов Ю. О. – Потресову А. Н. от 14 апреля 1912 г. // Мартов Ю. О. Потресов А. Н. Письма. 1898–1913 / Под ред. И. Х. Урилова. – М. : Собрание, 2007. – С. 414–417.
587. Мартов Ю. О. – Потресову А. Н. От 3 мая 1912 г. // Мартов Ю. О. Потресову А. Н. Письма. 1898–1913 / под ред. И. Х. Урилова. – М. : Собрание, 2007. – С. 421–426.
588. Мартов Ю. О. Речь Ю. О. Мартова на собрании агитаторов в Вильне. 2 мая (20 апреля) 1895 / Ю. О. Мартов // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 37–48.
589. Мартов Ю. О. Письма и документы (1917–1922) [Электронный ресурс] / Ю. О. Мартов ; сост. Ю. Г. Фельштинский; вступ. статья Ю. Г. Фельштинский, Г. И. Чернявский. – Режим доступа : [Lib.misto.kiev.ua/HISTORY/FELSHTINSKY/martov.txt](http://lib.misto.kiev.ua/HISTORY/FELSHTINSKY/martov.txt).
590. Мартыненко А. К. Позиция России в связи с провозглашением независимости Болгарии в 1908 г. / А. К. Мартыненко // Из истории Русско-болгарских отношений. – М. : Наука, 1958. – С. 3–112.
591. Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения 1894–1902 / А. К. Мартыненко. – К. : Наукова думка, 1967. – 295 с.

592. Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905–1907 / А. К. Мартыненко. – К. : Наукова думка, 1974. – 175 с.
593. Материалы Одиннадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М. : Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер»; Институт славяноведения РАН, 2004. – Ч. 1. – 479 с.
594. Материалы Одиннадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М. : Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер»; Институт славяноведения РАН, 2004. – Ч. 2. – 527 с.
595. Материалы Двенадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М. : Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер»; Институт славяноведения РАН, 2005. – Ч. 2. – 464 с.
596. Материалы Тринадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М. : Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер»; Институт славяноведения РАН, 2006. – 544 с.
597. Матов Х. Писма за Македония. Отговоръ на г. Я. Сакъзовъ / Х. Матов. – София : Печатница на Георги М. Чомоневъ, 1910. – 27 с.
598. Матов Х. Впечатленията от Македония на д-р Кр. Раковски / Х. Матов // Македонска революционна система ВМРО. Съчинения. – София : Б.и., 2001. – С. 238–251.
599. Матов Х. Македонска революционна система ВМРО. Съчинения / Х. Матов. – София, Б.и., 2001. – 368 с.
600. Медведев Р. Социализм в России? / Р. Медведев. – М. : Изд-во «Крафт+» «АИРО-21», 2006. – 282 с.

601. Медем В. Каутский о национальном вопросе в России / В. Д. Медем // Социал-демократия и национальный вопрос. – СПб. : Типография Буссея, 1906. – С. 58–64.
602. Медем В. Социал-демократия и национальный вопрос / В. Медем. – СПб. : Типография Буссея, 1906. – 64 с.
603. Медем В. Д. Национальность и ассимиляция / В. Д. Медем ; по материалам Рафес М. Очерки по истории Бунда. – М. : Московский рабочий, 1923. – С. 299–306.
604. Международный социалистический конгресс в Лондоне 1896 г. – Б.м. : Типография группы рабочих – революционеров, 1896. – 88 с.
605. Международный социалистический конгресс в Париже // Искра. – 1900. – № 1 (декабрь).
606. Международное социалистическое движение: II Интернационал // РГАСПИ, ф. 340, оп. 4, ед. хр. 108, л. 1–34.
607. Межуев В. М. Социал-демократия как политика и идеология (российский вариант) / В. М. Межуев // Теория и практика марксизма (история, современность, перспективы). – М. : РАН институт философии, 2002. – С. 239–249.
608. Межуев В. М. Ценности современности в контексте модернизации и глобализации [Электронный ресурс] / В. М. Межуев. – Режим доступа : <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/1/Mezhuev/#>.
609. Мельниченко В. Б. Был ли Х. Г. Раковский конфедералистом? / В. Б. Мельниченко // Вопросы истории КПСС. – 1989. – № 7. – С. 112–125.
610. Меморандум на сръбската социалдемократическа партия и българската работническа социалдемократическа партия до интернационалния конгрес в Копенхаген. Върху положението в Турция // Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1909–1910. – София : Партиздат, 1981. – Т. 5 – С. 314–315.

611.   Меньшеви́стская интеллигенция в событиях 1917 г.: Феномен раздвоения сознания // Интеллектуальная элита России на рубеже XIX–XX веков: Материалы международной научной конференции. – Киров: Б.и., 2001. – С. 44–50.
612.   Меньшевизм на службе русской и международной контрреволюции. – М., Л.: Огиз Московский рабочий, 1931. – 232 с.
613.   Меньшевизм и эволюция российской интеллигенции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [www. Russia – 21. ru/ XXI/ RUS_21/ARXIV/1995/heimson_1995.htm](http://www.Russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1995/heimson_1995.htm).
614.   Меньшевики в 1917 г. От корниловского мятежа до конца декабря. Часть первая. Август – первая декада октября // Меньшевики в 1917 году. В 3 т. / под ред. З. Галили, А. Ненарокова, Л. Хеймсона. – М. : РОССПЭН, 1996. – Т. 3. – 448 с.
615.   Мережковский Д. С. Больная Россия. Избранное / Д. С. Мережковский. – Л. : Изд-во ленинградского университета, 1991. – 268 с.
616.   Милев Й. Спомени на стари партийни дейци за живота и дейността на софийската организация // ЦДА на РБ, сп. № 1187.
617.   Миллер А. Ф. Краткая история Турции / А. Ф. Миллер. – М. : Госполитиздат, 1948. – 303 с.
618.   Миллер А. Ф. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории / А. Ф. Миллер. – М. : Глав. ред. вост. лит., 1983. – 276 с.
619.   Миллер С. Краткая история СДПГ / С. Миллер, Х. Поттхофф. – К. : Б.и., 2000. – 375 с.
620.   Милюков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милюков. – М. : Политиздат, 1991. – 528 с.
621.   Минц И. И. История Великого Октября / И. И. Минц. – М. : Наука, 1977. – Т. 1. – 784 с.
622.   Митев Д. Към въпроса за пролетарския интернационализъм на БРСДП(т.с.) / Д. Митев. – София : Изд-во на БКП, 1957. – 255 с.

623. Митев Т. Широкият социализъм 1892–1900 / Т. Митев. – София : Университетско издателство «Климент Охридски», 1989. – 168 с.
624. Митев Т. Българската социалдемократия в политически живот в края XIX и начало XX вв. / Т. Митев. – София, 1991. – 191 с.
625. Михайленко В. В. Национальный вопрос на Шестой (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП / В. В. Михайленко // Вестник ЛГУ. – 1989. – Сер. 6, вып. 2. – С. 14–19.
626. Михайлов Г. Спомени за др. Никола Габровски // ЦДА на РБ, сп. 2667.
627. Мичев Д. БРСДП и националният въпрос (1891–1918 г.) / Д. Мичев // Изследования по македонския въпрос. – София : Македонски научен институт. 1993. – К. 1. – С. 80–150.
628. Моргачев В. Византизъм и еволюция руской държавной идеи [Електронен ресурс] / В. Моргачев. – Режим достъпа : <http://evrazia.org/print.php?id=1690>.
629. Мосолов В. Г. К 70-летию Шестой (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП / В. Г. Мосолов // Вопросы истории КПСС. – 1982. – № 5. – С. 139–141.
630. Мошану А. К. Рабочее и социалистическое движение в Румынии (1907–1914 гг.) / А. К. Мошану. – Кишинев : Штиинца, 1974. – 362 с.
631. Мощелков Е. Национальный вопрос в российских революционных разломах XX в. / Е. Мощелков // Вестник российской нации. – 2014. – № 3. – С. 8–39.
632. Мустафа Кемаль Паша. Воспоминания президента Турецкой республики / Мустафа Кемаль Паша. – М. : Огонек, 1927. – 64 с.
633. Мухаметтдинов Р. Ф. Зарождение и эволюция тюркизма / Р. Ф. Мухаметтдинов. – Казань : Изд-во Заман, 1996. – 272 с.
634. Мучник А. Кооперативная идеология и еврейские ценности / А. Мучник // Материалы Двенадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Ч. 2. – М. : Центр

- научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер»;
Институт славяноведения РАН, 2005. – С. 238–250.
635. Мчедлов М. П. Интерпритация марксизма и политическая культура / М. П. Мчедлов // Исторический опыт взаимодействия российской и германской социал-демократии (К 100-летию РСДРП). Материалы российско-германского двустороннего симпозиума 5–7 марта 1998 г. – М. : РНИС и НП, 1998. – С. 210–215.
636. Мягков Ю. Г. «Византизм» как контрапункт российской культуры истории / Ю. Г. Мягков // Гуманитарное знание в системах культуры: Сб. науч. статей. – Казань : Унипресс, 2000. – С. 95–102.
637. Н. Т. Как и почему это произошло // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 199, л. 1–15.
638. Н. Троцкий – Н. С. Чхеидзе от 1 апреля 1913 г. Переписка Троцкого 1912–1916 гг. // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 448, л. 1.
639. Наброски статьи Л. Д. Троцкого о Лассале // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 117, л. 1–7.
640. Найт Э. Ф. Революционный переворот в Турции / Э. Ф. Найт. – СПб. : Товарищество художественной печати, 1914. – 237 с.
641. Напред, 1911.
642. Напред, 1912.
643. Напред. – 1911. – 14 октомври.
644. Напред. – 1911. – 28 октомври.
645. Напред. – 1911. – 24 декември.
646. Нариси з історії та культури євреїв України / за ред. Л. Фінберг і В. Любченко. – К. : Дух і Літера, 2005. – 440 с.
647. Нахманович В. Потерянная тора (возможна ли секулярная еврейская культура?) / В. Нахманович // Доля єврейської духовної матеріальної спадщини в ХХ столітті. Збірник наукових праць : матеріали конференції 28–30 серпня 2001. – К. : Б.и., 2002. – С. 88–96.

648. Национално-освободителне борби на Българите от Македония и Одринска Тракия през Балканската война (1912–1913) / Национален Център по военна история. – София, 1994. – 236 с.
649. Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи. 1878–1944. – София, 1995. – Т. 2 (1893–1903). – 403 с.
650. Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи. 1878–1944. – София, 1997. – Т. 3 (1903–1919). – 411 с.
651. Наше слово, 1915.
652. Наше слово, 1916.
653. Ненашева З. С. Софийский съезд неославистов 1910 (подготовка, ход, результаты) / З. С. Ненашева // Советское славяноведение. – 1978. – № 5. – С. 29–40.
654. Нетолкова К. Р. «Препорец» и четничеството / К. Р. Нетолкова // Напред. – 1911. – 14 август.
655. Никифоров К.В. Россия и славянская идея в XX веке / К.В. Никифоров // Балканы в европейских политических проектах XIX–XXI вв. – М. : Тезаурус, 2014. – С. 9–18.
656. Ников П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения / П. Ников. – София : Б.и., 1971. – 404 с.
657. Никола Харлаков до Р. Аврамов (от 27 (14) октомври 1905 // Публицистика и кореспонденция. – София : Партиздат, 1985. – С. 294.
658. Никола Харлаков до секретаря на МСБ // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кореспонденция й 1900–1914. – Б.м. : МИКОМ, 1996. – С. 52–53.
659. Николаевский Б. И. Русские масоны и революция / Б. И. Николаевский / под ред. Ю. Г. Фельштинского. – М. : Терра, 1990. – 199 с.

660. Николаевский Б. А. Н. Потресов. Опыт литературно-политической биографии / Б. Николаевский // Потресов А. Н. Избранное. – М. : Мосгорархив, 2002. – С. 380–461.
661. Николаевский Б. И. К истории «Большевистского центра» / Б. И. Николаевский // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. Документы и материалы из коллекции Б. И. Николаевского и его творческой лаборатории // Вопросы истории. – 2010. – № 6. – С. 11–36.
662. Николаевский Б. И. К истории «Большевистского центра» / Б. И. Николаевский // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. Документы и материалы из коллекции Б. И. Николаевского и его творческой лаборатории // Вопросы истории. – 2010. – № 7. – С. 3–37.
663. Ново время. – 1895. – 10 май.
664. Новичев А. Д. Зарождение рабочего и социалистического движения в Турции / А. Д. Новичев // Ученые записки ЛГУ. Восточный факультет. Серия востоковедческих наук. – Л. : ЛОЛГУ, 1962. – № 304, вып. 14. – История стран Востока. – С. 3–29.
665. Новият апостол на «обединението» // Работнически вестник. – 1911. – 17 юни.
666. Нюркаева А. З. Балканы во взглядах Л. Д. Троцкого / А. З. Нюркаева. – Пермь : Издательство Пермского университета, 1994. – 72 с.
667. О единстве в РСДРП // РГАСПИ, ф. 340, оп. 4, ед. хр. 119, л. 8–9.
668. О единстве в РСДРП // РГАСПИ, ф. 340, оп. 4, ед. хр. 120, л. 1–4.
669. О конференции фракции большевиков в Праге // ГАРФ, ф. 102, оп. 241, ед. хр. 5, л. 9–21.
670. О нахождении Камо в Константинополе // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 20, л. 17–20.

671. О «Падении» социализма. Конгресс 1910 г. // ГАРФ, ф. 102, оп. 240–251, л. 90–91.
672. О подготовке Пражской конференции РСДРП: (публикация документов) // Исторический архив. – 1958. – № 5. – С. 3–22.
673. О положении в Константинополе и непосредственно о взглядах русских политэмигрантов // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 26, л. 24–61.
674. О преступных революционных кружках среди учащейся молодежи за границу // ГАРФ, ф. 102, оп. 186, ед. хр. 47, л. 1–47.
675. О приглашении МСБ на конгресс в Копенгагене // ГАРФ, ф. 102, оп. 240, ед. хр. 251, л. 20–21.
676. О процентном соотношении евреев к общему числу привлекаемых ежегодно по обвинению в государственных преступлениях // ГАРФ, ф. 102, оп. 201, ед. хр. 5, л. 1–34.
677. О разногласиях в РСДРП // РГАСПИ, ф. 340, оп. 4, ед. хр. 12, л. 17–17 об.
678. О революционных кружках, образовавшихся среди учащейся молодежи в Цюрихе // ГАРФ, ф. 102, оп. 186, ед. хр. 47, л. 72–91.
679. О розыске лиц по делам политического характера по 246 ст. // ГАРФ, ф. 102, оп. 232, ед. хр. 6, ч.1, л. 1–22.
680. О социал-демократической фракции II Государственной думы // ГАРФ, ф. 102, оп. 237, ед. хр. 643, л. 13–29.
681. О способах пересылки Венской «Правды» // ГАРФ, ф. 102., оп. 240, ед. хр. 5, л. 99.
682. О статье Л. Мартова «Спасители или упразднители» // ГАРФ, ф. 102, оп. 240, ед. хр. 5, л. 141.
683. О съезде российских социал-демократов, происходившем летом 1903 г. в г. Брюсселе // ГАРФ, ф. 102, оп. 231, ед. хр. 2082, л. 1-36.
684. О Шестой (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП. – М. : Госполитиздат, 1958. – 119 с.

685. О VII Всероссийской конференции РСДРП в Стокгольме, 1912 г. // РГАСПИ, ф. 102, оп. 240, ед. хр. 5, л. 13–14.
686. Об издании газеты «Моряк» // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 17, л. 1–36.
687. Об образующихся среди цюрихской молодежи революционных кружках // ГАРФ, ф. 102, оп. 180, ед. хр. 47, л. 1–33.
688. Об условиях объединения РСДРП // РГАСПИ, ф. 340, оп. 4., ед. хр. 107, л. 1–17.
689. «Обединението» на Д-ръ Раковски // Работнически весатник. – 1911. – 8 юли.
690. Обращение группы делегатов Пражской конференции РСДРП к учреждениям, организациям партии и Г.В. Плеханову. Ранее 11 января 1912 г. (29 декабря 1911 г.) // Конференции РСДРП 1912 г.: документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 372.
691. Обращение ОК большевиков ко всем социал-демократическим партийным организациям, группам и кружкам // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. 2011. – № 8. – С. 19–22.
692. Общественное движение в России в начале XX-го века / под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. – СПб. : Общественная польза, 1914. – Т. 3, кн. 5: Партии – их состав, развитие и проявления в массовом движении на выборах и в думе. – 643 с.
693. Общественное движение в России в начале XX века / под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. – СПб. : Общественная польза, 1912. – Т. 4, ч. 1. – 392 с.
694. Общественное движение в России в начале XX века / под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова. – СПб. : Общественная польза, 1912. – Т. 4, ч. 2. – 300 с.
695. Овчаренко Н. Е. Две жизни Эдуарда Бернштейна / Н. Е. Овчаренко // Новая и Новейшая история. – 1994. – № 3 – С. 17–29.

696. Ойзерман Т. И. Размышления о реальном гуманизме, отчуждении, утопизме и «позитивизме» / Т. И. Ойзерман // Вопросы философии. – 1989. – № 10. – С. 60–72.
697. О'Коннор Т. Борьба в Большевицком центре в 1908–1909 годах / Т. О'Коннор // Вопросы истории. – 1991. – №. 1. – С. 5–20.
698. О'Коннор Т. Анатолий Васильевич Луначарский / Т. О'Коннор // Вопросы истории. – № 1993. – № 10. – С. 28–46.
699. Окръжно до месните организации // ЦДА на РБ, ф. 366Б, оп. 1, ед. хр. 645, л. 1–2.
700. Окръжно от ЦК БРСДП до месните организации // ЦДА на РБ, ф. 205, оп. 1, ед. хр. 3, л. 1.
701. Окръжно № 6 ЦК на БРСДП(о) // ЦДА на РБ, ф. 205Б, оп. 2, ед. хр. 16, л. 2.
702. Окръжно № 220, по повод подготовката на учредителния конгрес на РСДС «Пролетарий» // ЦДА на РБ, ф. 251, оп. 1, ед. хр. 2, л. 1.
703. Окръжно № 399 от марксистското мнозинство в ЦК на БРСДП – Д. Благоев, Г. Кирков и Н. Харлаков, до партийните организации за зарногласията в пакртията и разцеплението в ЦК и Софийската организация // Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1900–1903. – София : Партиздат, 1974. – Т. 2. – С. 504–521.
704. Окръжно от ЦК на БРСДП(т.с.) до местните организации и групи за борба против политика на руски царизъм на Балканите // Българска комунистическа партия. Документи на централните ръководни органи 1909–1910. – София : Партиздат, 1981. – Т. 5. – С. 34–36.
705. Олейников Ю. В. Марксизм и теория и практика социализма / Ю. В. Олейников // Теория и практика марксизма : (история, современность, перспективы). – М. : РАН институт философии, 2002. – С. 117–123.

706. Орлов Б. С. РСДРП в контексте политических культур / Б. С. Орлов // Исторический опыт взаимодействия российской и германской социал-демократии : (к 100-летию РСДРП) : материалы российско-германского двустороннего симпозиума 5–7 марта 1998 г. – М. : РНИС и НП, 1998. – С. 216–222.
707. Орлов Б. С. Социал-демократия как объект научных исследований в России / Б. С. Орлов. – М. : РАН ИНИОН, 2002. – 172 с.
708. Орлов Б. Социал-демократия: история, теория, практика : работы 2000–2005 / Б. С. Орлов. – М. : Собрание, 2005. – 712 с.
709. Орлов Б. Трагедия российского меньшевизма : размышляя над прочитанным / Б. С. Орлов // Социал-демократия : история, теория, практика. – М. : Собрание, 2005. – С. 396–417.
710. Орлянский В. «Еврейский вопрос» в России на рубеже XX века / В. Орлянский // Еврейская мысль сквозь века : сб. науч. трудов по иудаике и культуре. – Днепропетровск ; Киев, 1999. – Вып. 3 – С. 150–154.
- 710 а. Особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878-1920 гг. – М.: Институт славяноведения, 2016. – 408 с.
711. Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура. – М. : Наука, 1990. – 336 с.
712. Остроухова К. А. Пражская партийная конференция / К. А. Остроухова. – М. : Госполитиздат, 1952. – 52 с.
713. От Организационного Комитета РСДРП // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921 гг. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 346–347.
714. Отворено писмо до другарите левичари въ обединената С.Д. Партия // ЦДА на РБ, ф. 205Б, оп.1, ед. хр. 11, л. 1–2.
715. Отворено писмо от Варненските левичари до левичарите в обединената С.Д. Партия // ЦДА на РБ, ф. 205Б, оп. 1, ед. хр. 11, л. 1.

716. Откровение ап. Иоанна Богослова (Апокалипсис) // Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. – Б.м. : Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2001. – С. 1325–1346.
717. Открыто письмо на М. Воденичаров // ЦДА на РБ, ф. 366, оп. 1, ед. хр. 643, л. 1.
718. Открытое письмо Женевского идейного кружка большевиков // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 377, л. 1.
719. Отоманските социалисти за политиката на младотурците // ЦДА на РБ, ф. 156 Б., оп. 1, ед. хр. 165, л. 7.
720. Отчет о деятельности Бунда к интернациональному социалистическому конгрессу в Штутгарте // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 178, л. 1–95.
721. Отчет о V съезде Бунда с проектами резолюций и устава Бунда. Июнь-октябрь 1903 г. // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 314–341.
722. Отчет ЦК Бунда Интернациональному Социалистическому конгрессу в Копенгагене // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 848–880.
723. Отчет ЦК Бунда о IV съезде Бунда в апреле 1901 г. // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 161–183.
724. Отчет ЦК Бунда о VIII конференции Бунда и резолюции конференции октябрь 1910 // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 880–941.
725. Отчет ЦК Бунда о IX конференции Бунда с резолюциями. Июнь 1912 г. // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 951–997.
726. Отчеты МИД // Архив внешней политики Российской империи (далее АВПРИ), ф. 137, оп. 475, ед. хр. 1878, л. 1–29.

727. Очерк о деятельности заграничных организаций РСДРП // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 1, л. 1–32.
728. Очерки истории идейной борьбы вокруг «Капитала» К. Маркса 1867–1967 гг. – М. : Политиздат, 1968. – 296 с.
729. П. Б. Аксельрод – Луизе Каутской. В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. – 2011. – № 2 – С. 6–7.
- 729 а. Павленко В.В. Вплив Християна Раковського на долю українського народу / В.В. Павленко // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX века): Материалы междунар. науч. конф., 21–23 сент. 1993 г. / Харьк. гос. ун-т и др. — Х., 1995. — Т. 2. – С. 449–457.
730. Пайпс Р. Русская революция. Агония старого режима. 1905–1917 / Р. Пайпс. – М. : Захаров, 2005. – 480 с.
731. Пайпс Р. Россия при старом режиме [Электронный ресурс] / Р. Пайпс. – Режим доступа : www.lib.Ru/HISTORY/PAJPS/oldrussia.txt.
732. Пайпс Р. Русская революция. Большевики в борьбе за власть. 1917–1918 [Электронный ресурс] / Р. Пайпс – Режим доступа : reader.ru/raups-russkaya-revoluciya-v-borbe-za-vlast-1917-1918.html?hage=1#.
733. Панавас Ч. Борьба большевиков против оппортунистической теории и политики Бунда (1903–октябрь 1917) / Ч. Панавас. – М. : Мысль, 1973. – 119 с.
734. Панайотов Ф. Съвременници на бъдещето / Ф. Панайотов. – София : Народна младеж, 1971. – 180 с.
735. Панайотов Ф. Да устоиш на всичко / Ф. Панайотов. – София, 1987. – 303 с.
736. Панайотов Ф. Доктор Кръстю Раковски : допълнения към автобиографията му / Ф. Панайотов. – София : Партиздат, 1988. – 406 с.

737. Пандев К. Национално-освободителното движение в Македония и Одринско. 1878–1903 / К. Пандев. – София, 1979. – С. 19–36.
738. Панцукатилова О. В. Рабочее движение в Болгарии в 1905–1907 годах / О. В. Панцукатилова // Вопросы истории. – 1953. – № 6. – С. 113–122.
739. Парвус и болгарские социалисты // Наше слово. – 1915. – 14 февраля. – С. 2.
740. Парижские меньшевики о положении дел в партии // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 // Вопросы истории. – 2011. – № 3. – С. 7–11.
741. Партии – их состав, развитие, и проявления в массовом движении на выборах и в думе // Общественное движение в России в начале XX века / под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова – СПб. : Общественная польза, 1914. – Т 3, кн. 5. – 643 с.
742. Паспорт Мартова и сообщение о смерти, написанное Ф. И. Данном // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 66, л. 1–3.
743. Первый съезд РСДРП, 1898 : документы и материалы. – М. : Госполитиздат, 1958. – 336 с.
744. Переписка Бундовской делегации на II съезде РСДРП с комиссией по опубликованию протоколов II съезда // РГАСПИ, ф. 271, оп 1, ед. хр. 149, л. 1–5.
745. Переписка Департамента полиции // ГАРФ, ф. 505, оп. 1, ед. хр. 123, л. 1–63.
746. Переписка между Върховната контролна комиссия при РСДС «Пролетарий» и редакцията на вестник «Пролетарий» // ЦДА на РБ, ф. 251, оп. 1, ед. хр. 23, л. 1–7об.
747. Переписка Международного Социалистического Бюро по Российским делам // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 292, л. 1.

748. Переписка с ДП и Бессарабским ГЖУ по личному составу и выяснению личности русских подданных, проживающих за границей // ГАРФ, ф. 505, оп. 1, ед. хр. 123, л. 1–8.
749. Переписка с ДП о Македонии // ГАРФ, ф. 505., оп. 1, ед. хр. 81, л. 1–5.
750. Переписка с ОК // РГАСПИ, ф. 451, оп. 1, ед. хр. 73, л. 1–4.
751. Петренко Е. Л. Карл Каутский: очерк социалистических воззрений / Е. Л. Петренко. – М. : Знание, 1991. – 62 с.
752. Петров И. Ф. Историческое значение Пражской партийной конференции / И. Ф. Петров. – М. : Знание, 1952, – 40 с.
753. Петросян Ю. А. К изучению идеологии младотурецкого движения / Ю. А. Петросян // Тюркологический сборник. – М. : Наука, 1966. – С. 221–227.
754. Петросян Ю. А. Младотурецкое движение (вторая половина XIX – начало XX вв.) / Ю. А. Петросян. – М. : Наука, 1971. – 327 с.
755. Пинкас К. БРСДП (т.с.) непримирим борец против българския опортюнизм 1914–1917 / К. Пинкас. – София : Изд-во на БКП, 1968. – 207 с.
756. Пинкас К. Реформистската социалдемократия в България: идеология, политика, организация 1903–1917 / К. Пинкас. – София : Партиздат, 1981. – 271 с.
757. Писарев Ю. А. Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны / Ю. А. Писарев. – М. : Наука, 1985. – 289 с.
758. Писарев Ю. А. Отношения между Россией и Турцией накануне Первой мировой войны / Ю. А. Писарев // Вопросы истории. – 1986. – № 12. – С. 27–39.
759. Писма за Македония. Отговор на г. Я. Сакъзов. – София : Печатница на Георги М. Чомоневъ, 1910. – 26 с.
760. Писмо до Изпълнителната комиссия на Международното Социалистическо Бюро в Брюксел // БКП. Документи на централните

- ръководни органи. – София: Партиздат, 1984. – Т. 6. (1911–1912). – С. 211–216.
761. Писмо до М. В. Крисовски от 27 мая 19109 // ЦДА на РБ, мф. 849, к.12; 13; 16.
762. Писмо на Кр. Раковски до редакцията «Работнически вестник», 1911 // ЦДА на РБ, ф. 156Б, оп. 1, ед. хр. 287, л. 1.
763. Писмо на ЦК РСДС «Пролетарий» до членовете на партията. – ЦДА на РБ, ф. 251 Б, оп. 1, ед. хр. 26, л. 1–4.
764. Писмо Кр. Раковски до К. Хюйсман // ЦДА на РБ, ф. 156Б, оп. 1, ед. хр. 289, л. 1–2.
765. Писмо К. Хюйсман до К. Раковски // ЦДА на РБ, ф. 156Б, оп. 1, ед. хр. 289, л. 1–4.
766. Писмо от Д. Благоев до редакция на вестник «Социалдемократ» // ЦДА на РБ, мф. 254, к. 73.
767. Писма от Г. Бакалов до К. Раковски // ЦДА на РБ, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 346, л. 1–3.
768. Писмо от Г. В. Плеханов до К. Раковски // ЦДА на РБ, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 447, л. 2.
769. Писмо от Г. В. Плеханов до К. Раковски // ЦДА на Р Б, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 448, л. 2.
770. Писмо от Г. В. Плеханов до К. Раковски // ЦДА на РБ, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 454, л. 2.
771. Писмо от Д. Икономовъ до К. Раковски // ЦДА на РБ, ф. 156., оп. 1, ед. хр. 383, л. 1.
772. Писмо от К. Раковски до семейство // ЦДА на РБ, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 277, л. 1–4.
773. Писмо от редакция и администрация на в. «Напред» // ЦДА на РБ, ф. 205Б, оп. 2, ед. хр. 20, л. 1.
774. Писмо от Н. Сакаров до К. Раковски // ЦДА на РБ, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 464, л. 1.

775. Писмо от Ст. Филипов до Хр. Матов за разногласията между санданистите и представителите на Съюза на Българските конституционни клубове, за водената пропаганда и за позицията на младотурците // Архив Христо Матов (Към историята на културно-просветните и революционни борби на македонските и тракийските българи в края на XIX и началото на XX век) : документален сборник. – София : Изд-во Д. Благоев ООД, 2004. – С. 285–286.
776. Писмо от Хр. Матов до Данаил Крапчев за дейността на Я. Сандански, Хр. Чернопеев и Серската група след Младотурската революция // Архив Христо Матов (Към историята на културно-просветните и революционни борби на македонските и тракийските българи в края на XIX и началото на XX век) : документален сборник. – София : Изд-во Д. Благоев ООД, 2004. – С. 292–295.
777. Писмо от Х. Х. Офенберг до Н. П. Игнатиев за очаквани през идващата пролет политически прояви и революционни акции в балканските страни 7 септември 1866 // Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876 : документи и материали. – София : Изд-во БАН и РАН, 1990. – Т. 2. – С. 317–319.
778. Писмо от ЦК на БРСДП в България до Изпълнителната комисия на МСБ в Брюсел // ЦДА от РБ, ф. 1, оп. 2, ед. хр. 615, л. 1.
779. Писмо от ЦК на БРСДП до секретаря на Международното социалистическо Бюро Виктор Серви с което изразява недоволство от включването на широките социалисти във II Интернационал // БКП. Документи на централните ръководни органи. – София : Партиздат, 1976. – Т. 3 (1903–1905) – С. 225–226.
780. Писмо от ЦК на БРСДП до Г. Бакалов за отношението му към партийната книжарница и интересите на партията. От 27 септември 1905 // БКП. Документи на централните ръководни органи. – София : Партиздат, 1976. – Т. 3 (1903–1905) – С. 449.

781. Писмо от Яне Сандански до редакцията на в. «Конституционна заря» за участието на МОРО в легалния политически живот на Османската империя върху принципите, декларирани в проектпрограмата // Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1893–1919) : документи на централните ръководни органи (устава, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма). – София: Университетско издателство Св. Кл. Охридски, 2007. – Т. 1, ч. 2. – С. 907.
782. Писмо Т. Петров до Р. Аврамов // Публицистика и кореспонденция. – София : Партиздат, 1985. – С. 205–207.
783. Писмо ЦК БРСДП(о) до секретаря на Бюро на социалестическият интернационал // ЦДА на РБ, ф. 156 Б, оп. 1, ед. хр. 289, л. 5–10.
784. Писмо от Я. Сакъзов до К. Раковски // ЦДА на РБ, ф. 156, оп. 1, ед. хр. 465, л. 1–2.
785. Письма А. Бебеля и К. Каутского к Бунду // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 67, л. 1–5.
786. Письма А. М. Калмыковой 1894–1905. Из архива А. Н. Потресова. – М. : Памятники исторической мысли, 2007. – Вып. 2. – 415 с.
787. Письма Бунда. От 31. 01. 1912 г. // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 11, л. 101–102.
788. Письма В. Скарре из Брюсселя – редакции венской «Правды» и Л. Д. Троцкому в Вену. 4–5 июня (22–23 мая) 1912 г. // Конференции РСДРП 1912 г. : документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 654–657.
789. Письма в ЦК РСДРП от редакции «Венской правды» с жалобой на ЦО // РГАСПИ, ф. 271, оп.1, ед. хр. 394, л. 1–2.
790. Письма Дана на имя Л. Д. Троцкого // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 5, л. 27, 30, 35–36, 46, 51 – 53.

791. Письмо Дана от 6 июня 1911 // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 5, л. 37.
792. Письма Л. Д. Троцкого Д.Ф. Сверчкову // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 446, л. 5–8.
793. Письма Л. Д. Троцкого из Вены // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 442, л. 1 – 4 об.
794. Письма Л. Д. Троцкого из Парижа Радеку // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 456, л. 7–9.
795. Письмо Л. Д. Троцкого М. С. Ольминскому о нецелесообразности публикации его писем к Н. С. Чхеидзе // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 496, л. 1.
796. Письма Мартова Л. В. Д. Бонч-Бруевичу о вступлении Г. В. Плеханова, В. И. Засулич, П. Б. Аксельрода, А. Н. Потресова в редакцию «Искры» // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 38, л. 1–4.
797. Письма Медема о делах Заграничного ЦК // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 417, л. 1.
798. Письмо Н. Штейна по поводу созыва общепартийной конференции // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 9, л. 59–62.
799. Письма отдельных лиц в адрес газеты «Правда» // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 4, л. 32–35.
800. Письма относительно организации группы «правдовцев» // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 4, л. 129–132.
801. Письма Софьи и Владимира Перазич Ю. О. Мартову // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 52, л. 1–3.
802. Письма Троцкому от 10, 27 июля 1912; 3, 8 августа 1912 // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 6, л. 131–149.
803. Письма ЦК Бунда Заграничному Комитету Бунда август-сентябрь 1908 // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. –М. : РОССПЭН, 2010. – С. 788–802.

804. Письмо А. А. Богданова – Г. А. Алексинскому и М. Горькому // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 // Вопросы истории. – 2010. – № 9 – С. 6.
805. Письмо А. Г. на имя Троцкого // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 5, л. 44.
806. Письмо А. Иоффе Л. Троцкому от 28. 02. 1913 // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 5, л. 134.
807. Письмо Аксельрода Дану и Мартову от 17 сентября 1911 г. // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 403, л. 1.
808. Письмо Александра из Константинополя // РГАСПИ, ф. 325., оп. 1, ед. хр. 4, л. 32 об., 35–38.
809. Письмо в Цюрих о настроениях в Болгарии // РГАСПИ, ф. 451, оп. 1, ед. хр. 41, л. 2.
810. Письмо В. И. Ленина из Парижа – К. Гюйсмансу в Брюссель. 10 марта 1912 г. // Конференции РСДРП 1912 года : документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 545–547.
811. Письмо В. И. Ленина из Кракова – Л. Б. Каменеву в Париж. 25 августа 1912 г. // Конференции РСДРП 1912 г. : документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 708.
812. Письмо Г. А. Алексинского из Парижа – Л. Д. Троцкому в Вену. 24 июля 1912 г. // Конференции РСДРП 1912 г. : документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 688–689.
813. Письмо Г. В. Плеханова из Женевы – заграничному Бюро ЦК РСДРП в Париж от 2 августа 1911 // Конференции РСДРП 1912 г. : документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 128–129.
814. Письмо Г. В. Плеханова секретарю ОК Штейну от 23 мая 1912 г. // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 7, л. 66–66 об.
815. Письмо Г. В. Чичерина – И. С. Биску // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. – 2011. – № 7 – С. 7.

816. Письмо Горинга по поводу пересылки обращения Организационного Комитета к Центральному Комитету от 25. 04. 1912. // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 5, л. 17–18.
817. Письмо Д. З. Мануильского – Г. А. Алексинскому // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. – 2011. – № 7. – С. 5–7.
818. Письмо ЗК Бунда по вопросу об объединении Бунда с партией. Июнь 1903 г. // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 144, л. 1–8.
819. Письмо Заграничной организационной комиссии из Парижа – Российской организационной комиссии. 28 (15) ноября 1911 г. // Конференции РСДРП 1912 г. : документы и материалы. – М. : РОСПЭН, 2008. – С. 306–311.
820. Письмо из Вены – Н. С. Чхеидзе от 3 февраля 1914 г. // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 448, л. 1–5.
821. Письмо «Искры» от 14 июня 1901 г. в ответ на письмо ЦК Бунда // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 102, л. 1–4.
822. Письмо К. Раковского Л. Д. Троцкому // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 7, л. 115–116 об.
823. Письмо Конкордии Ивановны Цедербаум Ю. О. Мартову // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 41, л. 15.
824. Письмо Л. Г. Дейча – Троцкому Л. Д. от 7.09.1911 // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 5, л. 82.
825. Письмо Л. Д. Троцкого А.С. Пикеру от 4 июня (22 мая) 1912 г. // РГАСПИ, ф. 451, оп.1, ед. хр. 13, л. 1.
826. Письмо Л. Д. Троцкого – А. М. Горькому // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 // Вопросы истории. – 2010. – № 10. – С. 3–4.
827. Письмо Ларина на имя Л. Д. Троцкого по поводу выхода Бурьянова из фракции // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 6, л. 13–13 об.

828. Письмо Марка. Химический текст // ГАРФ, ф. 102, оп. 240, ед. хр. 5, л. 34.
829. Письмо Мартынова на имя Л. Д. Троцкого о внутрипартийных разногласиях // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 6, л. 66–70.
830. Письмо матери Мартова (Ребекки) к сыну на жаргоне // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 29, л. 3.
831. Письмо Н. Троцкого в редакцию газеты «Луч» от 2 апреля 1913 г. // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 448, л. 3.
832. Письмо ОК РСДРП в МСБ с сообщением о разрыве ОК с ЦК РСДРП // РГАСПИ, ф. 451, оп. 1, ед. хр. 9, л. 1.
833. Письмо ОК РСДРП в МСБ // РГАСПИ, ф. 451, оп. 1, ед. хр. 16, л. 1–1об.
834. Письмо Организационного Комитета из Петербурга – редакции газеты «Моряк» в Александрию и резолюция Союза Черноморских моряков – социал-демократов 29 (16) мая 1912 г. // Конференции РСДРП 1912 года : документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 640–642.
835. Письмо от 19. 08. 1912. Нью Йорк // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 6, л. 98.
836. Письмо Отделения метеорологических станций Главной физической обсерватории Петербурга Ю.О. Цедербауму (Мартову) // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 36, л. 1.
837. Письмо П. Б. Аксельрода – В. А. Бухгольцу от 13 августа 1911 г. // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 // Вопросы истории. – 2011. – № 10 – С. 8–12.
838. Письмо П. Б. Аксельрода Луизе Каутской // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 // Вопросы истории. – 2011. – № 2. – С. 6–7.

839. Письмо П. Тодорова Л. Д. Троцкому и ответ Троцкого с характеристикой болгарской цензуры // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 447, л. 3.
840. Письмо П. Тодорова на имя Л. Д. Троцкого из Болгарии // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 8, л. 71–73.
841. Письмо П. Б. Аксельрода – К. Каутскому от 6 июня 1911 г. // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 // Вопросы истории. – 2011. – № 7. – С. 4.
842. Письмо по поводу денег, предлагаемых немецкой партией на избирательную кампанию в России // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 4, л. 62 – 62 об.
843. Письмо Р. Аврамова Л. Троцкому // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 4, л. 1–8.
844. Письмо Р. Аврамова (из Берлина) по поводу развития социал-демократической партии в Болгарии // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 4, л. 6–8.
845. Письмо Раковского Троцкому от 21.11.1911. // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 7, л. 117–117 об.
846. Письмо Раковского Троцкому без даты // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 7, л. 118–119.
847. Письмо С. Ю. Семковского А. С. Мартынову // РГАСПИ, ф. 451, оп. 1, ед. хр. 61, л. 4.
848. Письмо Ф. Дана (из Парижа) на имя Л. Троцкого по поводу вопроса о созыве конференции // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 5, л. 30.
849. Письмо Ф. Дана к Л. Троцкому // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 5, л. 38.
850. Письма Ф. И. Дана на имя Л. Д. Троцкого // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 5, л. 52.
851. Письмо Ф. И. Дана от 2. 05. 1910 // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 5, л. 27.

852. Письмо Ф. И. Дана П. Б. Аксельроду от 6 декабря 1907 г. // *Меньшевики : документы и материалы 1903–1917.* – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 291 – 293.
853. Письмо Ф. И. Дана П. Б. Аксельроду в Цюрих с описанием собрания Парижской группы РСДРП // *РГАСПИ, ф. 451, оп. 1, ед. хр. 3, л. 1.*
854. Письмо Ф. М. Койгена Заграничному комитету Бунда. 29 (16) апреля 1906 г. // *Бунд. Документы и материалы. 1894–1921.* – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 657.
855. Письмо Ф. М. Койгена Заграничному Комитету Бунда от 19 (6) января 1909 г. // *Бунд. Документы и материалы 1894–1921.* – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 806–821.
856. Письмо Церетели Николаевскому от 1925 г. // *Из архива Б. И. Николаевского. Переписка с И. Г. Церетели. 1923–1930.* – М. : Памятники исторической мысли, 2010. – Вып. 1. – С. 81–82.
857. Письмо ЦК Бунда в ответ на письмо № 1 «Искры» от 1 июня 1901 г. // *РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 102, л. 1–9.*
858. Письмо ЦК Бунда редакции «Искры» 11 сентября (29 августа) 1901 г. // *Бунд. Документы и материалы. 1894–1921.* – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 183–186.
859. Письмо ЦК Бунда к Заграничному Комитету Бунда от 18 сентября 1908 г. // *Бунд. Документы и материалы 1894–1921.* – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 794–802.
860. Письмо Ю. Каменева (Ю. Л.) в редакцию г. Правда // *Протоколы заседаний Оргкомитета РСДРП и материалы к ним* // *РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 19, л. 117–126.*
861. Письмо Ю. Ларина А. Пикеру в Цюрих от 28 (15) июля 1914 г. // *РГАСПИ, ф. 451, оп. 1, ед. хр. 85, л. 1.*
862. Мартов Ю.О. Письмо Г. В. Плеханову / Ю.О. Мартов // *Избранное.* – М. : Внешторгиздат, 2000. – С. 551–554.

863. Письмо Ю. О. Мартова – А. Н. Потресову от 23 декабря 1910 г. // Вопросы истории. – 2011. – № 2. – С. 15–16.
864. Письмо Ю. О. Мартова – Потресову А. Н. От 28 (15) апреля 1911 г. // Письма 1898–1913 гг. / под ред. И. Х. Урилова. – М. : Собрание, 2007. – С. 382–390.
865. Письмо Ю. О. Мартова – А. Н. Потресову от 1 (14) апрел 1912 // Письма 1898–1913 / под ред. И. Х. Урилова. – М. : Собрание, 2007. – С. 414–417.
866. Письмо Ю. О. Мартова – А. Н. Потресову // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 // Вопросы истории. – 2010. – № 11 – С. 12–13.
867. Письмо Ю. Ц(дербаума) А. Пикеру от 12 августа (31 июля) 1912 г. // РГАСПИ, ф. 451, оп. 1, ед. хр. 32, л. 1.
868. Пленум ЦК РСДРП. Париж. 2–23 января (15 января – 5 февраля) 1910 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : Госполитиздат, 1954. – Ч. 1. – С. 233–243.
869. Плеханов Г. В. Письмо Женевской группе Бунда с приветствием по поводу 10-летнего юбилея Бунда // РГАСПИ, ф. 271, оп. 2, ед. хр. 4, л. 1.
870. Плеханов Г. В. Речь, произнесенная на 2 апреля 1917 г. на Совещании делегатов советов рабочих и солдатских депутатов / Г. В. Плеханов // Год на Родине : полное собрание статей и речей 1917–1918 гг. в 2 т. – Paris : J. Povolozky; Editeurs 13, 1921. – Т. 1. – С. 5–10.
871. Плеханов Г. В. Бернштейн и материализм / Г. В. Плеханов // Сочинения: в 24-т. Т. 11. – М. : Госиздат, 1923. – 399 с.
872. Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 12 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1923. – 536 с.
873. Плеханов Г. В. Речи на втором очередном съезде РСДРП / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 12 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1923. – С. 415–418.

874. Плеханов Г. В. Всем сестрам по серьгам / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов – М. : Госиздат, 1927. – С. 330–360.
875. Плеханов Г. В. Post-scriptum к статье «Всем сестрам по серьгам» / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1927. – С. 370–371.
876. Плеханов Г. В. Вечная память / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1927. – С. 375.
877. Плеханов Г. В. Предисловие к отчету е-ского делегата на конференции представителей некоторой части русских организаций РСДРП / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1927. – С. 411–415.
878. Плеханов Г. В. К вопросу о созвании конференции РСДРП / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1927. – С. 395–407.
879. Плеханов Г. В. Письмо секретарю Международного Социалистического Бюро т. Гюйсмансу / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1927. – С. 416–417.
880. Плеханов Г. В. Товарищам, собравшимся на конференцию, созванную Организационным Комитетом / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1927. – С. 419–421.
881. Плеханов Г. В. Еще одна раскольничья конференция / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1927. – С. 424–435.
882. Плеханов Г. В. К вопросу о расколе в социал-демократической фракции 4-й Государственной Думы / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1927. – С. 457–458.

883. Плеханов Г. В. Письмо к одиннадцати «передовым» рабочим / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1927. – С. 464–467.
884. Плеханов Г. В. Письмо третье. Письма к сознательным рабочим / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1927. – С. 519–529.
885. Плеханов Г. В. Письмо в Международное социалистическое бюро / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Сочинения: в 24 т. Т. 19 / Г. В. Плеханов. – М. : Госиздат, 1927. – С. 560–561.
886. Плеханов Г. В. Наши разногласия / Г. В. Плеханов // Плеханов Г. В. Избранные философские произведения: в 5-ти. Т. 1. / Г. В. Плеханов. – М. : Госполитиздат, 1956. – С. 115–370.
887. По въпроса за двѣтъ списания «Начало» и «Съвременник» // ЦДА на РБ, ф. 251 Б., оп. 1, ед. хр. 22, л. 1.
888. По реферата «Война, положението на Балканите и социал-демократията» : двадесет и първи конгре на БРСДП(т.с.) // Българскаиа комунистическа партия в резолюции и решения конгреси, конференции, пленуми. – София : Партиздат, 1987. – Т. 1. – С. 575–578.
889. Подболотов П. А. Крах меньшевизма в Советской России / П. А. Подболотов, Л. М. Спирин. – Л. : Лениздат, 1988. – 246 с.
890. Подборка писем Л. Д. Троцкого С.Н. Урицкому; Н.С. Чхеидзе // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 448, л. 1–22.
891. Подоль Р. Я. Методология исторического познания в современной историософии / Р. Я. Подоль // Философия и общество. – 2009. – № 3. – С. 122–130.
892. Позивъ къмъ членовете на Работническата социал-демократическа партия // ЦДА на РБ, ф. 251, оп. 1, ед. хр. 1, л. 1.
893. Позивъ къмъ членовете на Работническата социалистическа партия и Общия синдикален съюз // ЦДА на РБ, чп № 40, л. 28–31.

894. Подоль Р. Я. Методология исторического познания в современной историософии / Р. Я. Подоль // Философия и общество. – 2009. – № 3. – С. 122–130.
895. Политически чапкъни // ЦДА на РБ, ф. 156 Б, оп. 1, ед. хр. 165, л. 1.
896. Пономарева И. А. Борьба В. И. Ленина за партию в годы реакции / И. А. Пономарева. – М. : Изд-во МГУ, 1965. – 80 с.
897. Поппер К. Р. Нищета историцизма [Электронный ресурс] / К. Р. Поппер. – Режим доступа : <http://royallib.com>.
898. Попов А. В. Русское зарубежье и архивы. Документы Российской эмиграции в архивах Москвы : проблемы выявления, комплектования, описания, использования / А. В. Попов // Материалы к истории русской политической эмиграции. – Б.м.: Российский государственный гуманитарный университет; историко-архивный институт., 1998. – Вып. 4. – 386 с.
899. Посредник разведслужб. Документы ЦХИДК об А. Парвусе-Гельфанде 1917–1924 // Исторический архив. – 1999. – № 1. – С. 100–114.
900. Постановление ложки Мезори ордена Розенкрейцеров // ГАРФ, ф. 892, оп. 1, ед. хр. 72. – л. 1.
901. Потресов А. Н. Посмертный сборник произведений / А. Н. Потресов. – Париж : Библ. демокр. социализма, 1937. – 340 с.
902. Потресов А. Н. Избранное / А. Н. Потресов. – М. : Мосгорархив, 2002. – 488 с.
903. «Правда» – к партийным организациям. От 26 февраля 1911 г. // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 // Вопросы истории. – 2011. – № 5. – С. 12–15.
904. Пражская конференция РСДРП. 1912 г. : статьи и документы. – М. : Партиздат ЦК ВКП (б), 1937. – 248 с.

905. Преди години // ЦДА на РБ, сп. № 532.
906. Приветствие Л. Мартова // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 48, л. 1
907. Проблемы экономической и социально-политической истории дореволюционной России. – Тюмень : Изд-во тюменского государственного университета, 2001. – 203 с.
908. Программа и устав партии единение и прогресс // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 13, л. 48–65.
909. Програма на Македоно-Одринската Революционна Организация // ЦДА на РБ, ф. 334 к., оп.1, ед. хр. 304, л. 2–5.
910. Программа при выборах в IV Государственную Думу // ГАРФ, ф. 102, оп. 240, ед. хр. 5 (т. 1–3), л. 221–225.
911. Проект резолюции конференции «Августовского блока» // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 27, л. 1–3.
912. Проект резолюции совещания при Заграничном Комитете Бунда. К вопросу о структуре РСДРП (подготовительные материалы к будущему съезду Бунда (май 1903) // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1, ед. хр. 143, л. 1–13.
913. Прокламация «Организационного Комитета» // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 448, л. 33–34.
914. Прокламация ЦК Бунда о выходе Бунда из РСДРП // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 369–373.
915. Пролетарий. – 1905. – 25 декември.
916. Пролетарий. – 1906. – 18 април.
917. Пролетарий. – 1906. – 30 април.
918. Протестъ до ЦК БРСДП(о) // ЦДА на РБ, ф. 366Б, оп. 1, ед. хр. 642, л. 1–2.
919. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 / прим. Г. И. Чернявский, Ю. Г. Фельштинский // Вопросы истории. – 2010. – № 6–12.

920. Протокол заседания комитета социал-демократической фракции Первой Государственной Думы // РГАСПИ, ф. 93, оп. 1, ед. хр. 50, л. 1–6.
921. Протоколы № 1; 2; 3; 4 от заседания на Контрольную комиссию // ЦДА на РБ, ф. 251Б, оп. 1, ед. хр. 19, л. 1–8.
922. Протоколы Венской конференции организаций РСДРП. 26 августа – 2 сентября (13–20 августа) 1912 г. // Конференции РСДРП 1912 г. : документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 712–912.
923. Протоколы заседаний Оргкомитета РСДРП и материалы к ним // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 18, л. 55–84.
924. Протоколы заседания ОК // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 19, л. 66–126.
925. Протоколы меньшевистского собрания в Париже // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 // Вопросы истории. – 2010. – № 11 – С. 4–9.
926. Протоколы пражской конференции РСДРП 18 (5) – 30 (17) января 1912 г. // Конференции РСДРП 1912 г. : документы и материалы. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 373–460.
927. Протоколы совещания представителей Российских делегаций на интернациональном конгрессе в Амстердаме // РГАСПИ, ф. 271, оп. 1., ед. хр. 175, л. 1–2.
928. Протоколы V съезда Бунда. Июнь 1903 г. // Бунд. Документы и материалы. 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 215–314.
929. Протоколы 6-й (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 5. – С. 39–56.
930. Протоколы 6-й (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 8. – С. 47–73.
931. Протоколы 6-й (Пражской) Всероссийской конференции РСДРП // Вопросы истории КПСС. – 1988. – № 9. – С. 65–87.
932. Протокольная запись Л. Д. Троцкого выступлений Петровой (И. Ф. Арманд), К. Каутского, Г. В. Плеханова, заметки его на совещании

- Международного Социалистического Бюро в Брюсселе. – РГАСПИ // ф. 325, оп. 1, ед. хр. 28, л. 1–25.
933. Прутский А. А. Пражская партийная конференция / А. А. Прутский. – М. : Знание, 1960. – 32 с.
934. Първанова З. Младотурецкий османизм: идея политической нации или ассимиляторская доктрина? / З. Първанова// Балканы в европейских политических проектах XIX–XXI вв. : сб. статей / отв. ред. Гришина. – М. : Тезаурус, 2014. – С. 573–592.
935. Първанов А. Македонският въпрос от Освобождението 1878 г. до Балканската война 1912 / А. Първанов // Изследования по македонския въпрос. – София : Б.и, 1993. – С. 357–421.
936. Първанов Г. Българската социалдемократия и македонският въпрос (От края на XIX век до 1918 година) / Г. Първанов. – София : «Графимакс» ООД, 1997. – 248 с.
937. Пятая конференция РСДРП (общероссийская 1908 г.) // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : Госполитиздат, 1954. – Ч. 1 (1898–1924 гг.). – С. 194–205.
938. Работническа борба. – 1904. – 26 февруари.
939. Работнически вестник, 1903.
940. Работнически вестник, 1904.
941. Работнически вестник, 1907.
942. Работнически вестник, 1910.
943. Работнически вестник, 1911.
944. Работнически вестник. – 1908. – 12 септември.
945. Работническа борба. – 1908 – 15 ноември.
946. Работнически вестник. – 1908 – 30 юли.
947. Работнически вестник. – 1911. – 31 октомври.
948. Работнишко дело, 1904, №10.
949. Работнишко дело 1904, № 11.

950. Работнишко дело 1905, № 4.
951. Работнишко дело, 1905, № 5–6.
952. Рабочая газета. – 1917. – 11 июля.
953. Рагунштейн А. Г. Политика Великобритании на Балканах: 1907–1914 гг. [Электронный ресурс] / А. Г. Рагунштейн. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com>.
954. Райков Д. Димитър Благоев и Българското възраждане / Д. Райков. – София : Партиздат, 1985. – 203 с.
955. Раковски К. Нашите разногласия? : реч държана в Руссе на 7 юли 1903 г. въ салона на хотелъ «Москва» / К. Раковски. – София : Издание на партийната социалистическа книжарница, 1904. – 61 с.
956. Раковски К. Амстердамският конгрес: (писмо из Амстердам) / К. Раковски // Работническа вестник. – 1904. – 28 август.
957. Раковски К. Амстердамският конгрес (статия втора) : речите по общата тактика / К. Раковски // Работнически вестник. – 1904. – 19 октомври.
958. Раковски К. Социализмът и работнишката класа : реч от Д-р К. Раковски, държана въ двора на работническият клуб на 6 юли 1904 г. въ София / К. Раковски. – София : Издание на Партийната Социалистическа Книжарница, 1905. – 30 с.
959. Раковски К. Те и ние. Спорът между тесни и широки социалисти : диспут държан на 11 юли 1904 г. въ салона на «Цирк България» въ София / К. Раковски. – София : Издание на партийната Социалистическа Книжарница, 1905. – 130 с.
960. Раковский К. Интелигентската диктатура в партията / К. Раковски // Интелигентски индивидуализъм или интелигентска диктатура?. – София : Печатница Гавазов и Чомонев, 1905. – С. 36–43.
961. Раковски К. Конституционна Турция // ЦДА на РБ, ф. 156Б, оп. 1, ед. хр. 171, л. 1.

962. Раковски К. Произход и задачи на социализма : реч държана на 9 юли 1903 г. във Русе, въ градината на хотел «Исляхане» / К. Раковски. – Плевен : Надежда, 1907. – 34 с.
963. Раковски Кръстю. Страници съчинения за Ф. Р. Ламене. – ЦДА на република България // ф. 156, оп. 1, ед. хр. 163, л. 1–49.
964. Раковски Кр. Турската революция / К. Раковски // Пролетарий. – 1908. – 31 юли.
965. Раковски К. Обединението на българските социалистически фракции / К. Раковски // Обединението и прогресистското течение. – София: Търговска печатница, 1909. – С. 3–9.
966. Раковски К. Славянство и социализмът : две речи, произнесени на 20 и 22 юни 1910 г. въ Народния Дом по случай свикането на славяенския събор / К. Раковски. – София : Изд-во книжарница «Напред», 1910. – 32 с.
967. Раковски К. Славянофилски блъф / К. Раковски // Камбана. – 1910. – 16 юни.
968. Раковски К. Първо напомнювание / К. Раковски // Камбана. – 1910. – 17 юни.
969. Раковски К. Техните софизми / К. Раковски // Камбана. – 1910. – 18 юни.
970. Раковски К. Двете тези / К. Раковски // Напред. – 1911. – 23 юни.
971. Раковски К. Нашето становище. Българския съюз и член 17 / К. Раковски // Напред. – 1911. – 24 юни.
972. Раковски К. Учителския конгрес в Македония / К. Раковски // Напред. – 1911. – 11 август.
973. Раковски К. Не толкова високо. «Препорец» и четничеството / К. Раковски // Напред. – 1911. – 14 август.
974. Раковски К. Турско-българските търговските преговори / К. Раковски // Напред. – 1911. – 19 август.

975. Раковски К. Македонията и Турция / К. Раковски // Напред. – 1911. – 4 октомври.
976. Раковски К. Балканската конфедерация в миналото / К. Раковски // Напред. – 1911. – 11 октомври.
977. Раковски К. За Балканската конфедерация / К. Раковски // Напред. – 1911. – 12 октомври.
978. Раковски К. Балканската конфедерация и отбранителен турско-български съюз / К. Раковски // Напред. – 1911 – 14 октомври.
979. Раковски К. Конфедерация отгоре и конфедерация отдолу / К. Раковски // Напред. – 1911 – 15 октомври.
980. Раковски К. Терор, четничество и народна борба / К. Раковски // Напред. – 1911. – 18, 19 октомври.
981. Раковски К. Около изложението на тесните / К. Раковски // Напред. – 1911. – 23 октомври.
982. Раковски К. Писма из Македония / К. Раковски // Напред. – 1911. – 28 октомври.
983. Раковски К. Тесните социалисти и Балканската конфедерация / К. Раковски // Напред. – 1911. – 6 ноември.
984. Раковски К. Апелът на отоманската парламентарна лига за Балканска конфедерация / К. Раковски // Напред. – 1911. – 16 ноември.
985. Раковски К. Твърди и неоступчиви : федерация, конфедерация и тесни / К. Раковски // Напред. – 1911. – 22 ноември.
986. Раковски К. Бележки из Македония / К. Раковски // Напред. – 1911. – 12; 24 ноември.
987. Раковски К. Левицата въ обединената партия / К. Раковски // Напред. – 1911. – 30 декемврий.
988. Раковский К. Письмо тов. Раковского / К. Раковски // Наше слово. – 1915 – 19 јуни.
989. Раковский К., Дюма. Социалисти и война (дискуссия между французскими и румынскими социалистами) / К. Раковский, Дюма. –

- Б.м.: Изд-во Петроградского Совета Рабочих и красноармейских депутатов, 1918. – 89 с.
990. Раковски К. Въ защита на обединението (Съ предговоръ от Г. Бакаловъ) / К. Раковски. – София : Знание, 1919. – 111 с.
991. Раковский Х. Грядущая революция. В Лозанну и обратно, путевые заметки о международном положении / Х. Раковский. – М. : Высший Военный редакционный Совет, 1923. – С. 23–24.
992. Раковский Х. Ближневосточный вопрос / Х. Раковский, М. Рафаил. – Екатеринослав: Типо-лит. «1-е Мая», 1923. – 285 с.
993. Раковский Х. Г. Англия и Россия / Х. Г. Раковский. – Харьков : Госиздат Украины, 1923. – 38 с.
994. Раковский Х. Этимология преступности и вырождаемости / Х. Раковский. – М. ; Л. : Госиздат, 1927. – 95 с.
995. Раковский Х. Г. Автобиография / Х. Раковский // Энциклопедический словарь Гранат : деятели СССР и Революционного движения России. – М., 1989. – С. 169–187.
996. Рафес М. Очерки по истории Бунда / М. Рафес. – М. : Московский рабочий, 1923. – 453 с.
997. Рафес М. Националистический «уклон» Бунда / М. Рафес // Соблазн социализма. Революция в России и евреи / сост. А. Серебренников. – Париж; Москва, 1995. – С. 274–279.
998. Революции и реформы на Балканах. – М. : Наука, 1994. – 229 с.
999. Революции и реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: 20 лет спустя. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 775 с.
1000. Редакция «Правды» – ленинской «Организационной комиссии» // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. – 2011. – № 8. – С. 3–7.

1001. Резолюции и проекти резолюций Международного социалистического конгреса в Штутгарте и бюлетени конгреса, и отгиск печати конгреса // РГАСПИ, ф. 340, оп. 1, ед. хр. 100, л. 1–92.
1002. Резолюции III съезда Бунда. Январи 1900 // Бунд. Документи и материали. 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 75–77.
1003. Резолюция на антивоенен митинг на БРСДП(о). Изпратена до МСБ // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро. Кореспонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 91–92.
1004. Резолюция на междубалканския социалистически митинг в София // Българска комунистическа партия : документи на централните ръководни органи 1909–1910. – София: Партиздат, 1981. – Т. 5. – С. 191–193.
1005. Резолюция на XV конгрес на БРСДП по събитията в Турция, Македония и Одринско // Българска комунистическа партия : документи на централните ръководни органи 1906–1908. – София : Партиздат, 1979. – Т. 4. – С. 373–374.
1006. Резолюция на XVII конгрес на БРСДП (т.с.) по Балканския въпрос, за възприемане решенията на конференция и за тяхното провеждане в борбата (от 14 юли 1919) София // Интернационализъмът на БКП : документи и материали 1892–1944. – София : Партиздат, 1974. – С. 656–667.
1007. Резолюция по реферата «Балканския въпрос и социал-демократията», предложена от Д. Благоев // Българска комунистическа партия в резолюции и решения конгреси, конференции, пленуми. 1891–1917. – София : Партиздат, 1987. – Т. 1. – С. 440–441.
1008. Резолюция по реферата «положението на Балканите и социал-демократията», предложена от Христо Кабакчиев : деветнадесети конгрес на БРСДП (т.с.) // Българска комунистическа партия в

- резолуції і рішення конгреси, конференції, пленуми. 1891–1917. –
Софія : Партиздат, 1987. – Т. 1. – С. 519–521.
1009. Резолюція редакції венської «Правди» 25 (12) лютого 1912 г. //
Конференції РСДРП 1912 г. : документи і матеріали. – М. :
РОССПЭН, 2008. – С. 523–525.
1010. Резолюція совещання представителів Заграничного Комітета
Бунда, меньшевиків-партиїців, групи «Вперед», большевиків-
партиїців, «Голоса социал-демократа» і «Правди» венської з притомом
не признавати Празьку партиїну конференцію // РГАСПИ, ф. 451,
оп. 1, ед. хр. 4, л. 2 – 6.
1011. Резолюція совещання членів ЦК РСДРП 14 (1) лютого 1911 г. //
Конференції РСДРП 1912 г. Документи і матеріали. – М. : РОССПЭН,
2008. – С. 41–46.
1012. Резолюція ЦК Бунда. Декабрь 1911 г. // Конференції РСДРП
1912 г. : документи і матеріали. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 366–368.
1013. Резолюція 9-й конференції Бунда о положенні в РСДРП.
Середина лютого 1912 г. // Конференції РСДРП 1912 г. : документи і
матеріали. – М. : РОССПЭН, 2008. – С. 665–667.
1014. Реннер К. (Синоптикус) Государство и нация. Исследование с
государственно-правовой точки зрения возможных принципов
разрешения национального вопроса : (к национальному вопросу в
Австрии) / К. Реннер. – СПб. : Книгоиздательство «Искра»; Типография
Бусселя, 1906. – 62 с.
1015. Реннер К. Нація як правна ідея й інтернаціонал / К. Реннер ; пер. з
нім. – Б.м. : Наклад і друк партиїної друкарні (Партія українських
соціалістів-революціонерів), 1915. – 29 с.
1016. Реннер К. Національна справа, інтернаціоналізм, імперіалізм і
соціалізм / К. Реннер, О. Гаммер ; пер. з нем. – Б.м. : Наклад і друк
партиїної друкарні; Партія Українських С.-Р., 1915. – 104 с.

1017. Реформы в Македонии (1903–1905) : дипломатическая переписка. – СПб. : Тип. Комарова, 1906. – Т. 1.– С. 27–31.
1018. Реч на Павел Делирадев пред общо събрание на българската интелигенция в Солунската българска мъжка гимназия «Св. Кирил и Методий» за единодействие на българите в империята с младотурците и гръците срещу режима на султана и за целта на общата борба // Официалната и тайната българо-турска дипломация (1909–1925) : документален сборник. – София : Държавна Агенция «Архиви», 2009. – С. 50–51.
1019. Речи М. И. Гольдмана (Либер) на IV (объединителном) съезде РСДРП // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 661–669.
1020. Речь министра иностранных дел А. П. Извольского произнесенная им в Государственной Думе. 4 апреля 1908 г. // ГАРФ, ф. 892, оп. 1, ед. хр. 34, л. 2–8.
1021. Розанов М. Пражская партийная конференция / М. Розанов. – Л. : Газетное, журнальное и книжное издательство, 1949. – 191 с.
1022. Роман Аврамов до Никола Сакаров от 9 юли 1912 г. // Публицистика и кореспонденция. – София : Партиздат, 1985. – С. 314–315.
1023. Роман Аврамов до Никола Сакаров от 13 декември 1913 г. // Публицистика и кореспонденция. – София : Партиздат, 1985. – С. 317–319.
1024. Российский Центр Хранения и Изучения Документов новейшей истории : краткий путеводитель : фонды и коллекции, собранные Центральным партийным архивом. – М.: Издательство Благовест, 1993. – 201 с.
1025. РСДРП. Съезд I. Минск, 1898 : документы и материалы. – М. : Госполитиздат, 1958. – 336 с.

1026. РСДРП. Съезд 4-й. Стокгольм, 1906 : протоколы. – М. : Госполитиздат, 1959. – 713 с.
1027. РСДРП (б). Съезд 5-й. Лондон, 1907 : протоколы. – М. : Госполитиздат, 1963. – 951 с.
1028. РСДРП (о) в 1917 г. Документально-исторические очерки : антология / З. Галили, Л. Хеймсон, В. Миллер, А. Ненароков. – М. : Новый Хронограф, 2007. – 504 с.
1029. Рубан Н. В. Октябрьская революция и крах меньшевизма (март 1917–1918) / Н. В. Рубан. – М. : Политиздат, 1968. – 400 с.
1030. Рубинштейн А. Я. Отто Бауэр теоретик австрийской социал-демократии / А. Я. Рубинштейн. – М.; Л. : Гос. соцэк. изд-во, 1935. – 261 с.
1031. Рудая Е. Балканское направление во внешней политике России накануне Первой мировой войны / Е. Рудая // Россия и Европа до и после Великой войны 1914–1918. – М. : Вече, 2015. – С. 76–82.
1032. Руковишников В. О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ / В. О. Руковишников // Социологические исследования. – 1995. – № 1. – С. 34–46.
1033. Рукопись П. Делирадева // ЦДА на РБ, сп. 2237.
1034. Русекова Е. Кръстьо Раковски и в «Социалист» / Е. Русекова // Известия на института по история на БКП. – София, 1989. – Т. 64. – С. 169–182.
1035. Русские ведомости. – 1898. – 11 августа.
1036. Русские ведомости. – 1898. – 20 августа.
1037. Рутберг Н. И. Евреи и еврейский вопрос в литературе советского периода / Н. И. Рутберг, И. Н. Пидевич. – М.: Грант, 2000. – 598 с.
1038. Рыбаков С. Е. К вопросу о понятии «этнос»: философско-антропологический аспект / С. Е. Рыбаков // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 6 – С. 3–15.

1039. Савицкий П. Н. Евразийство [Электронный ресурс] / П. Н. Савицкий. – Режим доступа : <http://gumilevica.Kulichki.Net/SPN/spn09.htm>.
1040. Садуль Ж. Записки о большевистской революции / Ж. Садуль. – М. : Книга, 1990. – 400 с.
1041. Сакаров Н. Интернационалът за обединението на българското работничество / Н. Сакаров. – София : Кооперативно Печатарско д-во «Гутенбергъ», 1913. – 63 с.
1042. Сакаров Н. Обединителната конференция въ София и мисията на Карль Легина / Н. Сакаров. – София : Кооперативна Печатница «Гутенбергъ», 1914. – 45 с.
1043. Сакаров Н. Демократите / Н. Сакаров. – София : Издание на Общ. Работн. Кооперативно Д-во «Освобождение», Б.г. – 60 с.
1044. Сакаров Н. Противъ империалистическия мир / Н. Сакаров. – София : «Знание» Георги Бакалов и С., 1920. – 16 с.
1045. Сакаров Н. Опити за разсъиване идейната безпътица / Н. Сакаров, Н. Николов. – София : Печатница «Гладстон», 1929. – 113 с.
1046. Сакъзов Я. Тревога за призраци (нашето отстъпничество или тяхното недомыслие) / Я. Сакъзов. – София : Б.и., 1991. – 96 с.
1047. Самоковлиев Н. Х. Борьба тесных социалистов в Болгарии против ревизионизма (1900–1903) : автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук : спец. 07. 00. 03 "Всеобщая история" / Н. Х. Самоковлиев. – М., 1961. – 16 с.
1048. Самуилов И. Изследование за развитието на центризма в Българското социалистическо движение / И. Самуилов // Известия на института по история на БКП. – София, 1971. – Т. 25. – С. 377–384.
- 1048 а. Сахаров А.Д. Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии. Проект [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [/http://www.sakharov-archive.ru](http://www.sakharov-archive.ru).

1049. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – М. : Госполитиздат, 1952. – С. 159–175.
1050. Свалов А. Н. Социал-демократы России во Втором Интернационале / А. Н. Свалов. – М. : Знание, 1991. – 64 с.
1051. Свидетельство выданное Мартову (Цедербауму) правлением Петербургского университета о его исключении // ГАРФ, ф. 1696, оп. 1, ед. хр. 1, л. 1–7.
1052. Сводные записки Департамента полиции о революционном движении в России (сент. 1902 – окт. 1903) // ГАРФ, ф. 505, оп. 1, ед. хр. 103, л. 1–56.
1053. Семенов Ю. И. Социально-исторические организмы, этносы, нации / Ю. И. Семенов // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3. – С. 3–13.
1054. Сибгатуллина А. Т. Контакты тюрок – мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX – XX вв./ А. Т. Сибгатуллина – М. : Институт востоковедения РАН, 2010 . – 264 с.
1055. Синельников А. «Болгарский выбор» и царь Фердинанд. Почему Болгария вступила в войну вопреки национальным интересам / А. Синельников // Россия и Европа до и после Великой войны 1914–1918 гг. – М. : Вече, 2015. – С. 61–75.
1056. Сиротинин А. Н. Критика и библиография : рец. на кн. : Башмаков А. Болгария и Македония. – СПб., 1903 / А. Н. Сиротинин // Исторический вестник. – 1903. – Т. XC IV, № 2. – С. 1081–1084.
1057. Славянският събор // Работнически вестник. – 1910. – 16 юни.
1058. Славянские съезды XIX–XX вв.: сб. статей. – М. : ИСБ РАН, 1994. – 328 с.
1059. Слепов Л. А. Большевизм и реформизм / Л. А. Слепов, И. А. Алуф, С. А. Титатенко. – М. : Политиздат, 1978. – 384 с.
1060. Смирнова М. И. Историографические аспекты возникновения российской социал-демократии (современные тенденции и традиции

- прошлого) / М. И. Смирнова // Исторический опыт взаимодействия российской и германской социал-демократии : (к 100-летию РСДРП) : материалы российско-германского двустороннего симпозиума 5–7 марта 1998 г. – М. : РНИС и НП, 1998. – С. 35–45.
1061. Смирнова М. И. Феномен возникновения российской социал-демократии : историография / М. И. Смирнова. – М. : Изд-во МЭИ, 1999. – 164 с.
1062. Соблазн социализма. Революция в России и евреи / сост. А. Серебренников. – Париж; Москва, 1995. – 523 с.
1063. Соболев Г. Л. Тайный союзник. Русская революция и Германия / Г. Л. Соболев. – СПб. : СПбГУ, 2009. – 475 с.
1064. Совецание в Берне, созванное ЗБЦК // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. – 2011. – № 11. – С. 3–9.
1065. Совецание при ЦК Бунда // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. – 2011. – № 5. – С. 16.
1066. Совецание членов ЦК РСДРП // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М. : Госполитиздат, 1954. – Т.1. – С. 244–250.
1067. Современник, 1912.
1068. Сорокин П. О концепциях основоположников цивилизационных теорий. Основные положения концепции А. Тойнби / П. Сорокин // Сравнительное изучение цивилизаций. – М. : Аспект пресс, 2001. – С. 38–54.
1069. Сотиров Б. Обединение на социалистически сили или търговия съ социализма / Б. Сотиров // Работнически вестник. – 1909. – 2 януари.
- 1069 а. Сохань П. С. Революційні болгарсько-російські зв'язки (1907–1914 рр.) / П.С. Сохань // Український історичний журнал. – 1962. – № 5. – С. 68–73

- 1069 б. Сохань П. С. Розробка В. І. Леніним тактики єдності революційних і демократичних сил у дожовтневий період / П.С. Сохань // Український історичний журнал. – 1966. – № 5. – С. 3–14.
- 1069 в. Сохань П. С. Пламенный революционер: Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова. – Київ: Наукова думка, 1969. – 256 с.
1070. Специальное донесение // ГАРФ, ф. 102, оп. 240, ед. хр. 251, л. 65.
1071. Спиваковский Е. И. В. И. Ленин и борьба за единство рабочего движения на Балканах в дооктябрьские годы (1910–1915 гг.) / Е. И. Спиваковский. – Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 1971. – 98 с.
1072. Спомени за Георги Кирков «Майстора». – София : Издателство на БКП, 1965. – 383 с.
1073. Спомени на стари партийни дейци за живот и дейността на софийската организация (19 август 1954) // ЦДА на РБ, сп. № 1187.
1074. Справки по ЦК партии Бунд // ГАРФ, ф. 102, оп. 239, ед. хр. 446, л. 5–37.
1075. Сталин И. В. Краткая биография / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1947. – 243 с.
1076. Сталин И. В. Сочинения : в 13-ти т. Т. 2 / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1946. – 427 с.
1077. Сталин И. В. Лондонский съезд Российской социал-демократической рабочей партии. Записки делегата / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения : в 13-ти т. Т. 2 / И. В. Сталин. – М. : Госполитиздат, 1946. – С. 46–77.
1078. Сталин И. В. Письмо в ЦК партии из сельвычегодской ссылки / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения : в 13-ти т. Т. 2 / Сталин И. В. – М. : Госполитиздат, 1946. – С. 209.
1079. Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения : в 13-ти т. Т. 2 / И. В. Сталин – М. : Госполитиздат, 1946. – С. 290–367.

1080. Сталин И. В. К вопросам ленинизма / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения : в 13-ти т. Т. 8 / И. В. Сталин – М. : Госполитиздат, 1948. – С. 13–90.
1081. Стамболов С. Телеграма до княз Фердинанд относно провительствени промени в Турция // Личният архив на Стефан Стамболов : писма, телеграми, записки и дневници. – София: Отечество, 1994. – Т. 1. – С. 59–60.
1082. Стамбул в эпоху Османской Империи вплоть до объявления Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ibb.gov.tr/sites/ks/ru-RU/0-IstanbulTanitim/tarih/Pages/osmanlidancumhuriyete-istanbul.aspx>.
1083. Станчев М. Г. Фарс на крови / М. Г. Станчев, Г. И. Чернявский. – Харьков : Око, 1997. – С. 9–82.
1084. Станчев М. Д-ръ Кръстьо Раковски – държавник, политик, дипломат / М. Станчев ; перевод от руски Л. Георгиев. – София : Марин Дринов, 2004. – 314 с.
1085. Станчев М. Л. Д. Троцкий, Болгария и болгары / М. Станчев, Г. Чернявский. – София : Академическое издательство им. проф. Марина Дринова, 2008. – 354 с.
1086. Статьи отдельных авторов, присланные в редакцию газеты «Правда» // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 2, л. 1–242.
1087. Статья Л. Д. Троцкого в «Форвертс» // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. – 2011. – № 2. – С. 3–6.
1088. Статья Мартова в редакцию «Живое дело» // РГАСПИ, ф. 362, оп. 1, ед. хр. 17, л. 1-7.
1089. Стенограмма речи Л. Д. Троцкого на похоронах Н. И. Харлакова // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 112, л. 1–2.

1090. Стефан Аврамов до Камил Хюйсманс // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро : кореспонденция 1900–1914. – Б.м. : МИКОМ, 1996. – С. 55–59.
1091. Стефан Аврамов до Камил Хюйсманс // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро : кореспонденция 1900–1914. – София : Образование и наука, 1996. – С. 68–69.
1092. Стихотворение Мартова Л. (Ссылка в Туруханске в 1898 г.) // ГАРФ, ф. 1696, оп. 1, ед. хр. 4. л. 1.
1093. Султыгов Абдул-Хахим. Деструкция российской нации и социалистическое нациестроительство / Абдул-Хахим Султыгов // Вестник Российской нации. – 2014. – №5 (37). – С. 8–73.
1094. Съобщение на ЦК на БРСДП за разгледани организационни, политически, идеологически, стачни и финансови въпроси // Българска комунистическа партия: документи на централните ръководни органи 1903–1905. – София : Партиздат, 1976. – Т. 3. – С. 110–111.
1095. Тайна октябрьского переворота. – СПб. : Алетейя, 2001. – 418 с.
- 1095 а. Так Р. Історія політичної думки / Р. Так // Нові перспективи історіописання / за ред. П.Берка, Київ: Ніка-Центр, 2004. – С.269-285.
1096. Танин-Львов А. А. РСДРП, национальная социал-демократия и национальный вопрос / А. А. Танин-Львов // Исторический опыт взаимодействия российской и германской социал-демократии : (к 100-летию РСДРП) : материалы российско-германского двустороннего симпозиума 5–7 марта 1998 г. – М. : РНИС и НП, 1998. – С. 80–94.
1097. Тарновский К. Начало большевизма : к 80-летию 2-го съезда РСДРП / К. Тарновский // Коммунист. – 1983. – № 11. – С. 34 – 41.
1098. Текст третьей главы доклада большевиков Амстердамскому конгрессу Второго Интернационала // Вопросы истории КПСС. – 1973. – № 9.– С. 67–68.

1099. Телеграма на А. М. Горчаков до А. Ф. Будберг за становищата на руското и френското правителство към съдбата на християните в Османската империя. 13 март 1867 // Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876 : документи и материали. – София : Изд-во БАН и РАН, 1990. – Т. 2. – С. 405.
1100. Телеграма от Димитър Благоев до МСБ // Българските социалдемократи и Международното социалистическо бюро : кореспонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 109.
1101. Телеграма от Камил Хюйсманс до дваите социалдемократически партии в България // Българските социалдемократи и Международното социалистическо бюро : кореспонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 90.
1102. Телеграма от К. Раковски до МСБ от 4 октомври 1912 г. // Българските социалдемократи и Международното социалистическо бюро : кореспонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 108.
1103. Телеграма от 12. 12. 1908. // Телеграмы СПб. телеграфного агенства от Министра иностранных дел из-за границы // ГАРФ, ф. 892, оп. 1, ед. хр. 37, л. 21.
1104. Телеграма от XVII конгрес на БРСДП (т.с.) до МСБ // Българските социал-демократи и Международното социалистическо бюро : кореспонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 82.
1105. Тесните и нашата кампания против опортюнизма // ЦДА на РБ, ф. 156Б, оп. 1, ед. хр. 165, л. 1–4.
1106. Тетрадка на Кр. Раковски с бележки за Турция // ЦДА на РБ, ф. 156 Б, оп. 1., ед. хр. 186, л. 1–14.
1107. Тёмкин Я. Г. В. И. Ленин и предреволюционная Россия (1914–1917 гг.) / Я. Г. Темкин. – М. : Знание, 1969. – 47 с.
1108. Тинева К. Поява и развой на прогресистското течение / К. Тинева // Обединението и прогресистското течение. – София : Търговска печатница, 1909. – С. 37–53.

1109. Тищенко Е. В. Партия меньшевиков и немецкая социал-демократия / Е. В. Тищенко // Уржумка. – 1999. – № 1. – С. 24–32.
1110. Тодоров А. Борбата на революционните марксисти против българския ревизионизъм «Общоделството» 1900–1903 / А. Тодоров. – София, 1959. – 170 с.
1111. Тодоров А. Историческото място на БРСДП(т.с.) в международната социалдемократия 1914–1917 / А. Тодоров. – София : Наука и изкуство, 1962. – 350 с.
1112. Тойнби А. Дж. Государство – цель или средство? / А. Дж. Тойнби // Сравнительное изучение цивилизаций. – М. : Аспект пресс, 2001. – С. 152–154.
1113. Тойнби А. Дж. О территориальном распространении как критерии развития цивилизации / А. Дж. Тойнби // Сравнительное изучение цивилизаций. – М. : Аспект пресс, 2001. – С. 166–168.
1114. Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби. – М. : Айрис-Пресс, 2002. – 640 с.
1115. Толстой Л. Н. Война и мир / Л. Н. Толстой. – Каунас : Швиеса, 1986. – Т. 3–4. – 733 с.
1116. Тортика (Лобанова) М. В. Социально-политические условия «погромного движения» в Российской империи и их интерпретация идеологами марксизма (кон. XIX – нач. XX вв.) / М. В. Тортика (Лобанова) // Проблеми вивчення та викладання історії Росії в класичних університетах : матеріали круглого столу, присвяченого 200-річчю кафедри історії Росії та 190-річчю з дня народження М. І. Костомарова. – Харьков : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Історичний факультет, 2007. – С. 122–134.
1117. Трифонова Е. К. Кр. Раковский и славянский съезд в Софии (1910) / Е. К. Трифонова // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20–80 годы XX века). – Харьков, 1995. – Т. 2. – С. 431–438.

1118. Троцкий Л. Рукопись «Наши разногласия» // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 194, л. 27–28.
1119. Троцкий Л. Д. Балканские письма // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 165, л. 1–63.
1120. Троцкий Л. Д. Балканские письма. Тетради со статьями // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 177, л. 1–70.
1121. Троцкий Л. Д. Наброски статьи о Ф. Лассале // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 117, л. 3–4.
1122. Троцкий Л. Д. О III съезде партии и перспективах // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 119, л. 8–14.
1123. Троцкий Л. Д. Отрывки. Черновики, наброски о выборах в IV Государственную Думу // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 160, л. 1–7.
1124. Троцкий Л. Стратегия и социалистическая политика // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 200, л. 1–5.
1125. Троцкий Н. (Л. Д.) Второй съезд Российской социал-демократической рабочей партии : отчет сибирской делегации / Л. Д. Троцкий. – Женева : Б.и., 1903. – 36 с.
1126. Троцкий Л. Балканы, Капиталистическая Европа и царизм / Л. Троцкий // Пролетарий. – 1908. – 14 (27) октября.
1127. Троцкий Л. Д. Балканы, капиталистическая Европа и царизм / Л. Д. Троцкий // Пролетарий. – 1908. – 1 ноября.
1128. Троцкий Л. Новая Турция / Л. Д. Троцкий // Киевская Мысль. – 1909. – 3 января.
1129. Троцкий Н. (Л. Д.) На Балканах и о Балканах (вместо отчета) / Л. Д. Троцкий // Социал-демократ. – 1910. – 12 сентября.
1130. Троцкий Л. Д. Болгария и русская дипломатия / Л. Д. Троцкий // День. – 1912. – 9 ноября.
1131. Троцкий Н. Парвус / Л. Д. Троцкий // Наше слово. – 1915. – 14 февраля. – С. 1.

1132. Троцкий Н. Сытинский «малый» о Раковском / Л. Д. Троцкий // Наше слово. – 1915. – 17 апреля.
1133. Троцкий Л. Очерки политической Румынии / Л. Троцкий, Х. Раковский. – М. : Госиздат, 1922. – 151 с.
1134. Троцкий Л. Очерки политической Болгарии / Л. Троцкий, Х. Кабакчиев. – М.; Петроград : Госизд., 1923. – 203 с.
1135. Троцкий Л. Д. Загадка болгарской демократии / Л. Д. Троцкий // Очерки политической Болгарии. – М.; Петроград : Госизд., 1923. – С. 19–27.
1136. Троцкий Л. Балканские страны и социализм / Л. Троцкий // Очерки политической Болгарии. – М.; Петроград : Госизд., 1923. – С. 9–18.
1137. Троцкий Л. Д. Запад и Восток. Вопросы мировой политики и мировой революции / Л. Д. Троцкий. – М. : Изд-во «Красная новь» главполитпросвет, 1924. – 149 с.
1138. Троцкий Л. Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война / Л. Д. Троцкий. – СПб. : АНО «ЦМИ "Новый прометей"», 2011. – 550 с.
1139. Троцкий Л. Д. Перед историческим рубежом. Балканы и балканская война / Л. Д. Троцкий // Троцкий Л. Д. Сочинения / Л. Д. Троцкий. – М.; Л. : Госиздат, 1926. Т. 6. – С. XXIV, 503 с.
1140. Троцкий Л. Новая Турция / Л. Д. Троцкий // Троцкий Л. Д. Сочинения / Л. Д. Троцкий. – М. ; Л. : Госполитиздат, 1926. – Т. 6.: Балканы и балканская война. – С. 6–13.
1141. Троцкий Л. Д. С Болгарского съезда / Л. Д. Троцкий // Троцкий Л. Д. Сочинения / Л. Д. Троцкий. – М.; Л. : Госполитиздат, 1926. – Т. 6.: Балканы и балканская война. – С. 40–44.
1142. Троцкий Л. Д. Моя жизнь. Опыт автобиографии / Л. Д. Троцкий. – М. : Панорама, 1991. – 622 с.

1143. Троцкий Л. Д. Национальное в Ленине [Электронный ресурс] / Л. Д. Троцкий. – Режим доступа : <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotm218.htm>.
1144. Троцкий Л. Ленин и старая «Искра» [Электронный ресурс] / Л. Д. Троцкий. – Режим доступа : <http://magister.msk.ru/library/trotsky/trotl028.htm>.
1145. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык / Н. С. Трубецкой. – М. : Прогресс, 1995. – 797 с.
1146. Трубецкой Н. С. Биография [Электронный ресурс] / Н. С. Трубецкой. – Режим доступа : <http://gumilevica.kulichki.net/TNS/tns00.htm>.
1147. Тумаринсон В. Х. Меншевики и большевики: несостоявшийся консенсус : (опыт исторической реконструкции) / В. Х. Тумаринсон. – М., 1994. – 89 с.
1148. Турецкая революция 1908–1909 // Красный архив. – 1930.– Т. 6, № 43. – С. 3–54.
1149. Турлакова Т. Д-ръ Кръстьо Раковски и идеята за балканската федерация / Т. Турлакова // Известия на института по история на БКП. – София, 1989. – Т. 64. – С. 199–206.
1150. Турция. История и современность. – М. : Наука, 1988. – 255 с.
1151. Турция между Европой и Азией : итоги европеизации на исходе XX века. – М. : Крафт+ИВ РАН, 2001. – 535 с.
1152. Тютюкин С. В. Война, мир, революция. Идеиная борба в рабочем движении России. 1914–1917 гг. / С. В. Тютюкин. – М. : Мысль, 1972. – 304 с.
1153. Тютюкин С. В. Революция 1905–1907 гг. в России и мировое революционное движение / С. В. Тютюкин. – М. : Знание, 1980. – 64 с.
1154. Тютюкин С. В. Первая российская революция и Г. В. Плеханов : из истории идейной борбы в рабочем движении России в 1905–1907 гг. / С. В. Тютюкин. – М. : Наука, 1981. – 334 с.

1155. Тютюкин С. В. Первый съезд РСДРП : (к 90-летию) / С. В. Тютюкин, В. В. Шелохаев. – М. : Знание, 1988. – 63 с.
1156. Тютюкин С. В. Марксисты и русская революция / С. В. Тютюкин, В. В. Шелохаев. – М. : РОССПЭН, 1996. – 240 с.
1157. Тютюкин С. В. Марксисты и революция (1905 – февраль 1917) / С. В. Тютюкин. – М. : РОССПЭН, 1996. – 240 с.
1158. Тютюкин С. В. Г. В. Плеханов : судьбы русского марксизма / С. В. Тютюкин. – М. : РОССПЭН, 1997. – 375 с.
1159. Тютюкин С. В. Современная отечественная историография РСДРП : (дооктябрьский период) / С. В. Тютюкин // Исторический опыт взаимодействия российской и германской социал-демократии : (к 100-летию РСДРП) : материалы российско-германского двустороннего симпозиума 5–7 марта 1998 г. – М. : РНИС и НП, 1998. – С. 46–57.
1160. Тютюкин С. В. Меньшевики и война / С. В. Тютюкин // Политические партии и общество в России 1914–1917 гг.: сб. статей и документов / РАН ИНИОН. – М, 2000. – С. 33–45.
1161. Тютюкин С. В. Накануне столетия первой революции в России : (историографические заметки) / С. В. Тютюкин // Призвание историка. Проблемы духовной и политической жизни России : сб. статей. К 60-летию проф., док. ист. наук В. В. Шелохаева. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), РНИС и НП, 2001. – С. 7–21.
1162. Тютюкин С. В. Меньшевизм: страницы истории / С. В. Тютюкин. – М. : РОССПЭН, 2002. – 559 с.
1163. Тютюкин С. В. Десять лет в журнале «Отечественная история» / С. В. Тютюкин. – М. : Собрание, 2005. – 432 с.
1164. Тютюкин С. В. Россия XIX начала XX вв. и вызовы времени / С. В. Тютюкин // Десять лет в журнале «Отечественная история». – М. : Собрание, 2005. – С. 197–240.

1165. Тютюкин С. В. Трудные дороги российской модернизации / С. В. Тютюкин // Десять лет в журнале «Отечественная история». – М. : Собрание, 2005. – С.248–255.
1166. Удостоверение о рождении Мартова (Цедербаума Ю. О.) // ГАРФ, ф. 1696, оп. 1, ед. хр. 2, л. 1–2.
1167. Улунян А. А. Геополитические взгляды российской правящей элиты на Балканских регион с конца XIX века до 90-х гг. XX века : (проблемы исторической политологии) / А. А. Улунян // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в. : сб. науч. работ / ред. колл. : Г. Г. Литаврин, Р. П. Гришина ; (отв. редакторы), Т. В. Волокитина, Е. Л. Валева. – СПб. : Алетейя, 2002. – С. 260–274.
1168. Урилов И. Х. Ю. О. Мартов политик и историк / И. Х. Урилов. – М. : Наука, 1997. – 455 с.
1169. Урилов И.Х. История российской социал-демократии (меньшевизма) / И. Х. Урилов. – М. : Изд-во «Раритет», 2000. – Ч. 1. – 286 с.
1170. Урилов И.Х. История российской социал-демократии (меньшевизма) / И. Х. Урилов. – М. : Изд-во «Раритет», 2001. – Ч. 2. – 352 с.
1171. Урилов И.Х. История российской социал-демократии (меньшевизма) / И. Х. Урилов. – М. : Изд-во «Раритет», 2005. – Ч. 3. – 416 с.
1172. Участие Л. Д. Троцкого в конференции, состоявшейся в Вене в августе 1912 г. // РГАСПИ, ф. 325, оп. 2, ед. хр. 20, л. 102.
1173. Ф. И. Дан П. Б. Аксельроду (от 16 октября 1903 // Ф. И. Дан Письма (1899–1946) / под ред. Сапир Б. – Amsterdam: International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Copyright, 1985. – С. 59–61.

1174. Ф. И. Дан К. Каутскому от 5(18) ноября 1903 // Дан Ф. И. Письма (1899–1946) / под ред. Сапир Б. – Amsterdam: International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Copyright, 1985. – С. 67–70.
1175. Ф. И. Калинин – Г. А. Алексинскому // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 гг. // Вопросы истории. – 2011. – № 8. – С. 13.
1176. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – М. : Наука, 1990. – 529 с.
1177. Фадеева И. Л. Официальная доктрина в идеологии и политике Османской империи / И. Л. Фадеева. – М. : Наука, 1985. – 269 с.
1178. Фельштинский Ю. Через века и страны. Б. И. Николаевский. Судьба меньшевика, историка, советолога, главного свидетеля эпохи изменений в жизни России первой половины XX в. / Ю. Фельштинский, Г. Чернявский. – М. : Центрполиграф, 2012. – 543 с.
1179. Флоровский Г. Евразийский соблазн / Г. Флоровский // Новый мир. – 1991. – № 1. – С. 195–211.
1180. Хаджидимов Д. Македонското освободително дело / Д. Хаджидимов. – Лом: Б.и., 1900. – 25 с.
1181. Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир / А. М. Хазанов. – Алматы : Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.
1182. Хазанов В. рассмотрение исторических аспектов еврейских традиций бытовой культуры. Оценка возможности их интродукции в условиях сибирской диаспоры / В. Хазанов // Материалы Одиннадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер»; Институт славяноведения РАН, 2004. – Ч. 2. – С. 394–427.
1183. Хаков Д. История на съвременна Турция / Д. Хаков. – София : Парадигма, 2008. – 472 с.
- 1183 а. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – Москва, 2003. – 368 с.

1184. Харлаков Н. Социалистите и политика на България // ЦДА на РБ, ф. 366, оп.1, ед. хр. 642, л. 4.
1185. Харлаков Н. Pro domo suo / Н. Харлаков // Интелигентски индивидуализъм или интелигентска диктатура? – София : Печатница Гавазов и Чомонев, 1905. – С. 43–56.
1186. Харламби Христов до МСБ // Българските социалдемократи и Международното социалистическо бюро : кореспонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 72–73.
1187. Хвостов М.В., Зорин В.А. История дипломатии. Дипломатия в новое время 1871–1914 / М.В. Хвостов, В.А. Зорин. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1963. – Т. 2. – 823 с.
1188. Хеймсон Леопольд. Меньшевизм и эволюция российской интеллигенции [Электронный ресурс] / Л. Хеймсон. – Режим доступа : www.Russia-21.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1995/heimson_1995.htm.
1189. Хереш Э. Купленная революция. Тайное дело Парвуса / Э. Хереш. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 397 с.
1190. Хомяков С. И. Разоблачение В. И. Лениным оборонческой тактики социал-шовинистов и центристов в годы первой мировой войны / С. И. Хомяков // Вестник московского университета. – 1970. – № 5. – С. 3–18.
1191. Цакова И. Българската политическа система и нейното европейско бъдеще / И. Цакова // България на Балканите и с Европа. Минало, настояще и бъдеще : сборник материали от научна конференция, проведена в УОБ на УНСС : с. Равда на 27–30 октомври 2005. – София : Изд-во «Стопанство», 2007. – Т. 1. – С. 224–230.
1192. Цветаева А. Воспоминания / А. Цветаева. – М. : Советский писатель, 1984. – 768 с.
1193. Централен комитет на Работническа социал-демократическа партия до МСБ // Българска комунистическа партия : документи на

- централните ръководни органи 1900–1903. – София : Партиздат, 1974. – Т. 2. – С. 562–563.
1194. Циркуляр на МСБ по македонския въпрос // Българските социал-демократи и международното социалистическо бюро : кореспонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 44–45.
1195. Циркуляр по Особому отделу № 96736 // ГАРФ, ф. 529, оп. 1, ед. хр. 26, л. 63–64.
1196. Циркуляр № 24 на МСБ за свикване на балканска социалистическа конференция. Брюксел, 3 октомври 1912 // Българските социал-демократи и международното социалистическо бюро : Кореспонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 107–108.
1197. ЦК на БРСДП (о) до МСБ – отговор на изявление на тесните социалисти по повод преговорите за Втората балканска социалдемократическа конференция // Българските социалдемократи и Международното социалистическо бюро : кореспонденция 1900–1914. – София : МИКОМ, 1996. – С. 95–99.
1198. ЦК на Социалдемократическия съюз «Пролетарий» до делегатите на международния социалистически конгрес в Щутгарт // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро : кореспонденция 1900–1914. – Б.м. : МИКОМ, 1996. – С. 50–51.
1199. ЦК партии Бунд // ГАРФ, ф. 102, оп. 239, ед. хр. 446, л. 3.
1200. Цоглин В. А. Первый съезд Бунда / В. А. Цоглин // Бунд. Документы и материалы 1894–1921. – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 59–67.
1201. Църкулярно писмо до Генералния Съвет на РСДС // ЦДА на РБ, ф. 251, оп. 1, ед. хр. 13. – Л. 1–2.
1202. Чапкевич Е. И. Оценка большевиками младотурецкой революции / Е. И. Чапкевич // Народы Азии и Африки. – 1975. – № 6. – С. 50–61.
1203. Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX в. : сб. науч. работ / ред. колл. : Г. Г. Литаврин,

- Р. П. Гришина (отв. редакторы), Т. В. Волокитина, Е. Л. Валева. – СПб. : Алетейя, 2002. – 406 с.
1204. Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в.) : сб. статей / под ред. Р. П. Гришиной. – СПб. : Алетейя, 2004. – 192 с.
1205. Червякова М. М. Разоблачение большевиками ликвидаторства, национализма и социал-шовинизма Бунда (1910–1916) / М. М. Червякова // Борьба КПСС против буржуазной идеологии и антипартийных течений (1895–1932). – Калинин: Калининск. гос. ун-т., 1979. – С. 3 – 49.
1206. Черновые заметки, выписки, наброски Л. Д. Троцкого по истории Турции // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 149, л. 2–176.
1207. Черновые заметки, наброски Л. Д. Троцкого о рабочем движении в годы реакции // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 153, л. 1–5.
1208. Черновые наброски, заметки Л. Д. Троцкого по вопросам истории Болгарии, Турции, Греции, Сербии, Черногории, о революционном движении в этих странах // РГАСПИ, ф. 325, оп. 1, ед. хр. 182, л. 1–31.
1209. Черных Е. Н. Протоиндоевропейцы в системе Циркумпотийской провинции [Электронный ресурс] / Е. Н. Черных. – Режим доступа : <http://www.kladina.narod.ru/chernih/chernih.htm>.
1210. Чернявский Г. И. Письма В.Г.Короленко Х.Г.Раковскому / Г. И. Чернявский // Вопросы истории. – 1990. – № 10. – С. 3–44.
1211. Чернявский Г. Ю. Мартов – Дон-Кихот русской революции / Г. И. Чернявский // Vestnik. – 2001. – vol. 13.2, № 22 (281). – October 23. – P. 56–60.
1212. Чернявский Г. И. Георгий Бакалов. Политическая биография (с культурологическим компонентом / Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев. – София : Академическое издательство им. проф. Марина Дринова, 2006. – 349 с.

1213. Чернявский Г. Лев Троцкий / Г. Чернявский. – М. : Молодая гвардия, 2010. – 665 с.
1214. Чернявский Г. И. Жизненный путь Христиана Раковского / Г. И. Чернявский, М. Г. Станчев, М. В. Тортика. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2014. – 557 с.
1215. Чехи, словаки и неославизм 1898–1914. – М. : Наука, 1984. – 239 с.
1216. Чешко С. В. Человек и этничность / С. В. Чешко // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 6. – С. 35–49.
1217. Чигринский М. С. Борьба за ленинскую теорию социалистической революции (1914 – февраль 1917) / М. С. Чигринский. – Ростов-на Дону : Изд-во ростовского ун-та, 1979. – 183 с.
1218. Чихачев П. А. Письма о Турции / П. А. Чихачев. – М. : Изд-во Восточной литературы, 1960. – 81 с.
1219. Чхеидзе Н. С. Парламентские речи / Н. С. Чхеидзе. – Тифлис: Типография грузинского правительства, 1919. – 120 с.
1220. Шаумян С. С. В. И. Ленин и Брюссельское «объединительное» совещание / С. С. Шаумян // История СССР. – 1966. – № 2. – С. 27–43.
1221. Шафаревич И. Есть ли у России будущее / И. Шафаревич. – М. : Советский писатель, 1991. – 556 с.
1222. Шейко В.М. Формування основ культурології в добу цивілізаційної глобалізації (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.) / В. М. Шейко, О.П. Богуцький. – К. : Генеза, 2005. – 592 с.
1223. Шелохаев В. В. Первая русская революция в американской и английской буржуазной историографии / В. В. Шелохаев, П. М. Зырянов. – М. : Мысль, 1976. – 184 с.
1224. Шелохаев В. В. Из истории трех революций в России / В. В. Шелохаев, А. С. Рудь. – М. : Просвещение, 1976. – 191 с.
1225. Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907–1914 гг. / В. В. Шелохаев. – М. : Наука, 1991. – 231 с.

1226. Шелохаев В. В. Политические партии России в свете новых источников / В. В. Шелохаев // Политические партии в российских революциях в начале XX века. – М. : Наука, 2005. – С. 97–105.
1227. Шемякин А. Л. Традиционное общество и вызовы модернизации. Сербия последней трети XIX – начала XX в. глазами русских / А. Л. Шемякин // Человек на Балканах и процессы модернизации. Синдром отягощенной наследственности (последняя треть XIX – первая половина XX в.) : сб. статей / под ред. Р. П. Гришиной. – СПб. : Алетей, 2004. – С. 10–53.
1228. Шеремет В. И. Османская империя в международных отношениях на Балканах / В. И. Шеремет // В «пороховом погребе Европы» 1878–1914 гг. – М. : Изд-во «Индрик», 2003. – С. 30–53.
1229. Шерстяников Н. А. Меншевицкая альтернатива в Российской социал-демократической рабочей партии (1903 год – февраль 1917 года) / Н. А. Шерстяников. – М. : Знание, 1999. – 247 с.
1230. Шестак Ю. И. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда / Ю. И. Шестак. – М. : Политиздат, 1980. – 112с.
1231. Шестаков П. М. борьба Димитра Благоева за идеи научного коммунизма / П. М. Шестаков. – М. : Высшая школа, 1972. – 135 с.
1232. Шестая (Пражская) Всероссийская конференция РСДРП 18–30 (5–17) января 1912 г. : сб. статей и документов. – М. : Госполиздат, 1952. – 124 с.
1233. Ширяев А. Г. Турки османы / А. Г. Ширяев. – СПб. : П. П. Сойкинъ, 1913. – 32 с.
1234. Шкундин Г. Д. Македонский вопрос во внешнеполитических концепциях болгарских партий периода Второй мировой войны : к постановке проблемы / Г. Д. Шкундин // Национальный вопрос в Восточной Европе: прошлое и настоящее. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – С. 86–107.

1235. Шкундин Г. Д. К истории «македонского вопроса» / Г. Д. Шкундин // Болгария в XX веке. Очерки политической истории. – М. : Наука, 2003. – С. 22–29.
1236. Шляхов О. Б. Нелегальні організації робітників у Чорноморському транспорті на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Проблеми історії України XIX–XX ст. – 2008. – Вип. 14. – С. 221–232.
1237. Шнитман А. М. Развертывание Д. Н. Благоевым марксистской пропаганды в Болгарии во второй половине 80-х годов XIX столетия и русское освободительное движение / А. М. Шнитман. – Мурманск, 1960. – 115 с.
1238. Шнитман А. М. Большевистская газета «Правда» и болгарское рабочее движение (1912–1914) / А. М. Шнитман. – Мурманск, 1962. – 78 с.
1239. Шнитман А.М. Из истории русско-болгарских марксистских связей в 1910–1912 гг. / А. М. Шнитман. – Мурманск, 1962. – 70 с.
1240. Шнитман А. М. Из историята на интернационалните връзки на В. И. Ленин с революционното работническо движение в България (1896–1923 г.) / А. М. Шнитман. – София : Издателство на БКП, 1970. – 342 с.
1241. Шпилькова В. И. В. И. Ленин о младотурецкой революции // Ученые записки МГУ / В. И. Шпилькова. – М. : Изд-во МГУ, 1970. – С. 284–308.
1242. Шпилькова В. И. Младотурецкая революция 1908–1909 / В. И. Шпилькова. – М. : Наука, 1977. – 292 с.
1243. Шпрингер Рудольф (Реннер Карл). Национальная проблема. (Борьба национальностей в Австрии) / Р. Шпрингер (К. Реннер) ; пер. с нем. – М.; СПб.: Изд-во «Общественная польза», 1909. – 293 с.
1244. Штирнер М. Единственный и его собственность / М. Штирнер. – СПб. : Азбука, 2001. – 443 с.

1245. Штутин А. М. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор Великой Октябрьской революции / А. М. Штутин. – М. : Политиздат, 1957. – 30 с.
1246. Шумов С. А. Турецкая хроника / С. А. Шумов, А. Р. Андреев. – К.; М. : Евролинд, 2003. – С. 200–215.
- 1246 а. Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – М. : Госполитиздпт, 1961. – Т. 19. – С. 185 - 230.
1247. Энциклопедический словарь / под ред. Ф. Павленкова. – СПб. : Тип. Ю. Н. Эрлихъ (влад. А. Э. Коллинсъ), 1910. – 3103 с.
1248. Ю. О. Мартов и Ф. И. Дан – иностранным «держателям» // В преддверии полного раскола. Противоречия и конфликты в российской социал-демократии 1908–1912 г. // Вопросы истории. – 2011. – № 8. – С. 9–13.
1249. Якушев С. В. Центральный партийный архив в 30-е годы / С. В. Якушев // Вопросы истории. – 1991. – № 4–5. – С. 25–33.
1250. Ямбаев И. М. Македония в 1878–1912 / И. М. Ямбаев // В «пороховом погребе Европы» 1878–1914. – М. : Изд-во «Индрик», 2003. – С. 297–321.
1251. Янко Сакъзов до МСБ // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро : кореспонденция 1900–1914. – Б.м. : МИКОМ, 1996. – С. 64–66.
1252. Янко Сакъзов до секретаря на МСБ // Българските социалдемократи и Международното Социалистическо Бюро : кореспонденция й 1900–1914. – Б.м. : МИКОМ, 1996. – С.165–167.
1253. Ярославский Е. Меньшевики и большевики в период столыпинской реакции. Оформление большевиков в самостоятельную марксистскую партию (1908–1912 гг.): стенограмма лекций, прочитанных в 1943 учебном году / Е. Ярославский. – М. : ВПШ при ЦК ВКП (б), 1945. – 80 с.

1254. Asher, A. *The Revolution of 1905: A Short History* / A. Asher. – Stanford, 2004. – 248 p.
1255. Bauer Otto. *Nationale und soziale probleme des Dtutschtums in Mahren. Vortrag, gehalten auf dem Parteitage der decutschmahrtschen sozialdemokratie in Olmutz am 12 apr 1909. Hrsg. Von der Lapdespartei – vertretung der deutsyen sozialdemokratischen ardeiterpartei in Vahrer / O. Bauer. – Brunn, 1909. – 16 p.*
1256. Bauer Otto. *Der balkankrieg und die deutsche weltpolitik* / O. Bauer. – Berlin : Vorwärts, 1912. – 52 p.
1257. Beilharz Pet. *Trotsky, Trotskyism and transition to socialism* / Pet. Beilharz. – London; Sydney: Croom helm, 1987. – 197 p.
1258. Bell, John P. *The Bulgarian communist party from Blagoev to Zhivkov* / John P. Bel. – Stanford: Hoover inst. Press, 1986. – 198 p.
1259. Bozwelieff Counstantin 24.07.1901 // *Fondazione Feltrinelli. – Repertorio del materiali del BSI. – Bulgaria. – № 182–185, 175. – № protocollo 891.*
1260. Brauntal Julius. *History of the International 1864–1914* / Julius Brauntal. – New York; Washington: Thomas Nelson and Sons, Ltd, 1967. – Volume 1. – 393 p.
1261. Broue Pierre. *Rakovsky on la Revolution dans tous les pays* / Pierre Broue. – Fayard, 1996. – 459 c.
1262. *Buletin Periodique du Bureau Socialiste International. – Bruxelles, 1911. – № 7. – 2 annee.*
1263. Cole G. *History of socialist thought. The second International* / G. Cole. – London : Macmillan co Ltd New York St martin's press, 1956. – Voiume III. – Part I. – 517 p.
1264. *Congres Socialiste International d'Amsterdam des 14–20 Aout 1904 : Rapports. Projets de Resolutions sur Les questions de L'ordre du Jour par le Secre'tariat Socialiste international. – Bruxelles, 1904. – 153 p.*

1265. Congrès Socialiste international tenu à Stuttgart du 16 au 24 août 1907. Compte rendu analytique publié par le Secrétariat du Bureau Socialiste International. – Bruxelles : Imprimerie-Lithographie Veuve Desire Brismee, Rue de la Prevote, 1908. – 439 p.
1266. Cont F. Un révolutionnaire – diplomate: Christian Rakowskij. L'Union Soviétique et L'Europe (1922–1941) / F. Cont. – Paris: Montot Editeur, 1978. – 355 p.
1267. De La version française du cinquième Congrès socialiste international tenu à Paris du 23 au 27 septembre 1900 caniers de La Quinzaine Paris. – Paris : Rue de la Sorbonne, au rez-de-chaussée, 1901. – 207 p.
1268. Fisher W. B. The Middle East: A Physical, Social, and Regional Geography / W. B. Fisher. – London: Methuen and Co., 1978. – 615 p.
1269. Fondazione Feltrinelli. Repertorio dei materiali del BSI. – Bulgaria. – № 154–235.
1270. Getzler I. Martov : a political biography of a Russian social democrat / I. Getzler. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 268 p.
1271. Haupt G. Socialism and the Great war. The collapse of the second international / G. Haupt. – Oxford: At the Glarendon press, 1972. – 270 p.
1272. Haupt G. Aspects of International Socialism 1871–1914. / G. Haupt. – London; New York : Cambridge University Press, 1986. – 181 p.
1273. Huitième Congrès Socialiste International, tenu à Copenhague du 28 août au 3 septembre 1910 // Compte rendu analytique publié par le secrétariat du BSI. – Gand, 1911. – 486 p.
1274. Jacobs Jack. Karl Kautsky Between Baden and Luxemburg / Jack Jacobs // Essential papers on Jews and the left / edited by Ezra Mendelsohn. – New York; London: New York university press, 1997. – P. 483–528.
1275. Kofos E. Nationalism and communism in Macedonia: civil conflict, politics of mutation, national identity / E. Kofos. – New Rochelle; N.Y. : A.D. Caratzas, 1993. – 336 p.

1276. Kofos E. Macedonian identities through time : interdisciplinary approaches / edited by Ioannis D. Stefanidis, Vlasis Vlasidis, Euangelos Kofos. – Athens, Greece : Epikentro, 2010. – 381 p.
1277. Lobanova M.V. Khristian Rakovsky et les premieres conferences social-democrates dans les Balkans (1909 et 1911) / M. V. Lobanova // Cahiers Leon Trotsky. — 1999. — № 68 (Decembre). — P. 5–24.
1278. Pomper Ph. Lenin, Trotsky and Stalin: The intelligentsia a power / Ph. Pomper. – N.Y.: Columbia University Press, 1990. – 446 p.
1279. Rothschild, Joseph. The Communist party of Bulgaria: origins and development, 1883–1936 / Joseph Rothschild. – New York: Columbia University Press, 1959. – 354 p.
1280. Studia balkanica : (к юбилею Р. П. Гришиной) : сб. ст. / Ин-т славяноведения РАН ; под ред. докт. ист. наук А. Л. Шемякина. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 2010. – 395 с.
1281. The Mensheviks. From the revolution of 1917 to the second world wore. – Chicago; London, Univ. of Chicago Press, 1974. – 476 p.
1282. The Mensheviks in the Russian revolution. – London: Thams and Hudson, 1976. – 147 p.
1283. The red International // Times // ГАРФ, ф. 102, оп. 240, ед. хр. 251, л. 90–91.
1284. Toynbee A. J. A study of history. – London: Oxford Univ. Press, 1961. – Volum 12. – 472 p.
1285. Van den Berghe Pierre L. Man in society : a biosocial perspective / L. Pierre / N.Y.: Elsevier, 1975. – 300 p.

ДОДАТОК А

Супровідні матеріали до джерел і спеціальної літератури

- У сучасній інтерпретації балканський варіант так званого «фульдського коридору».
- На сучасному рівні питання періодизації радянської історіографії порушуються в працях А. І. Лесмента [521], А. А. Кулакова [467] та ін. У радянській історіографії ця тема висвітлювалася у відповідних бібліографічних довідниках і покажчиках ([445; 465]) та ін.
- 15 вересня 1946 р. виникла Народна республіка Болгарія, орієнтація якої на СРСР була очевидною. Генеральним секретарем ЦК БКП став Г. М. Димитров, який до цього (з 1935 р.) був Генеральним секретарем Виконкому Комінтерну (ВККІ). Показово, що після офіційного розпуску Комінтерну Димитров деякий час обіймав посаду завідувача відділу міжнародної політики ЦК ВКП (б), див. [335].
- Подібні історіографічні переконання, з тими або іншими модифікаціями, проіснували в радянській історичній літературі до 80-х рр. ХХ ст.
- С. В. Тютюкін небезпідставно відмічає у Ю. О. Мартова «дар... історика-дослідника» [1162, с. 6]. Визнаючи, втім, дещо «ескізний» характер його навколоісторичної публіцистики.
- Петро Павлович Маслов (Джон) меншовик, згодом відійшов від активної політичної діяльності, економіст, академік АН СРСР.
- Декілька спроб Ю. О. Мартова налагодити тісніші контакти з О. М. Горьким реального розвитку не отримали. Детальніше про це див. у листуванні Ю. О. Мартова і О. М. Потресова, виданому І. Х. Уріловим у 2007 р. [585, с. 386].
- Детальніше про Д. Благоева див. у монографіях: Е. Бужашкі [130], Д. Райкова [954], А. М. Шнітмана [1237], Є. Н. Андрюшина [29], П. М. Шестакова [1231], Дж. Белла [1258] та ін.

- Див. також [965, с. 3–9].
- Записки Г. Бакалова (частина з яких була написана не пізніше за початок 30-х років) в основному відповідали загальному тону радянської історичної літератури. Цікаво, що Ж. Натан і О. Бурмов, передуючи збірці обраних творів вказаного політичного діяча, називали його «історик-марксист», проте при цьому вони публікували тільки ті його твори, які були написані між 1932 і 1939 рр. [48]. В той же час, хотілося б підкреслити, що саме Г. Бакалову і, очевидно, ще Х. Г. (К.) Раковському радянські архіви і бібліотеки зобов'язані досить повними комплектами дореволюційної болгарської соціал-демократичної періодики.

- Серед праць такого роду дуже вдалою виявилася книга одного з членів Бундівського ЦК М. Рафеса «Очерки по истории Бунда», опублікована в 1923 р. [996].

- Н. А. Бухбіндера можна вважати професійним істориком, оскільки він здобув профільну освіту, займаючись на Вищих курсах сходознавства в Петрограді. Після революції Н. А. Бухбіндер почав предметно вивчати історію єврейського робітничого руху, крім того, він входив до складу комісаріату у єврейських справах.

- Тут можна згадати: про багатотомну «Историю КПСС» [380; 381], про праці академіка І. І. Мінца [621], про узагальнювальні роботи І. М. Кривогуза [459; 460], про пізніші дослідження Х. М. Астрахана [38], С. В. Тютюкіна, В. В. Шелохаєва та ін. (у 2002 р. Тютюкін назве ці монографії, характерні для історіографії останньої чверті ХХ ст., що належали йому особисто, а також Волобуєву, Тарновському [1097] та ін., «новим напрямом» у вивченні політичної історії Росії) [1152; 1153; 1154; 1223; 1224]. Паралельно, тільки вже у зв'язку з політичною історією Болгарії, не можна не згадати ідеологічно досить обмежені, але проте значущі як історіографічний прецедент монографії А. М. Шнітмана [1238; 1239; 1240]; ширші за проблематикою й охопленням історичного матеріалу, праці М. А. Бірмана [74;

76]; дослідження радянських істориків Є. І. Співаковського [1071] і А. К. Мошану [630], а також болгарських дослідників Д. Мітева [622]; Т. Влахова [179]; А. Тодорова [1110; 1111]; В. Іванова [334]; Ф. Панайотова [734] та ін.

- Крім того, в цій монографії автор практично не враховував зовнішньої вектор (зокрема, болгаро-македонський) політичної платформи лівого центрizmu. В результаті, у сучасних історичних умовах цей напрям спробували проаналізувати: по-перше, болгарський історик, політик, колишній президент Республіки Болгарія (2002–2012 рр.) Г. Пирванов (1997 р.) [936] і, по-друге, російський дослідник І. М. Ямбаєв, який опублікував свою статтю «Македонія в 1878–1912 гг.» у збірці «В пороховом погребі Європы» в 2003 р. [1250, с. 303].

- Див., наприклад, А. Веков [170], І. Ілчев [364], Г. Пирванов [936] та ін.

- Серед праць, написаних в епоху зламу віджилих норм традиційної прорадянської історіографії, можна назвати: дослідження С. Георгієва [202, с. 82], колективну академічну працю, опубліковану в 1986 р. «Възникване, развитие и залез на опортюнизма в бългaрското работническо движение 1891–1948» [194], монографії Ф. Панайотова [735], Т. Мітева «Широкият социализмъм 1892–1900» [623; 624] та ін.

- Детальніше про періодизацію сучасної російської історіографії див. у працях А. А. Кулакова [467], М. І. Смирнової [1060], С. В. Тютюкіна [1159] та ін. Крім того, про сучасну методологію, затребувану в контексті вивчення історії соціал-демократичного руху в Росії див. у працях Б. С. Орлова [706; 707], М. П. Мчедлова [635] та ін. В Україні про сучасні підходи до методології вивчення політичної історії РСДРП (як правило, автора цікавить пізніший варіант загальнопартійної організації – РКП (б), ВКП (б)) багато пише сучасний український історик, проф. В. А. Греченко, див. детальніше його монографію: «Апогей сталінського тоталітаризму в

Україні...» і «Становлення і затвердження тоталітарної партії в Україні...» [223; 224] та ін.

- Див. також [1164].
- Доктор історичних наук, дуже відомий фахівець із питань міжнародного і російського соціал-демократичного руху, Б. С. Орлов так писав про сучасні дослідження С. В. Тютюкіна (і про цю монографію, зокрема): «...їх відрізняє об'єктивність аналізу, зваженість оцінок, здатність по-новому поглянути на осіб і події...» [709, с. 396].

- У цьому сенсі цікаві спільні роботи українського дослідника М. Г. Станчева та українсько-американського історика Г. І. Чернявського [1212; 1085], їх же, написана в співавторстві з М. В. Тортікою (Лобановою), велика біографія Х. Г. (К.) Раковського [1214], а також персональні монографії Г. І. Чернявського [1213] і М. Г. Станчева [1084].

- У зв'язку з цим не може не дивувати той факт, що (як пише сам С. В. Тютюкін) рукопис цієї монографії був готовий ще на стику кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

- Книга «Драма российской истории: большевики и революция» була написана О. В. Волобуєвим у співавторстві з рядом авторів, серед яких в контексті цього дослідження особливий інтерес становлять розділи А. Уткіна і А. Степанова.

- Побіжно про прояви лівоцентристської практики в Росії згадували С. В. Тютюкін [1160], О. В. Волобуєв [186] та ін.

- Доповнене і перероблене це видання ще раз було введено в науковий обіг в 1963 р., тепер уже під редакцією М. В. Хвостова і В. А. Зоріна [1187].

- Праці саме цих українських істориків цікаві своєю особливою спрямованістю, що дозволяє вивчати зовнішню стратегію болгарського соціалістичного центризму в тісному зв'язку з динамікою

зовнішньополітичних інтересів провідних європейських держав на Балканах і опосередковано на Близькому Сході (див. [537; 538; 539]).

- У зарубіжній історіографії Х. Г. (К.) Раковський часто фігурував не стільки як болгарський або румунський соціаліст, але, швидше, як один із засновників Балканської революційної соціал-демократичної федерації.

- Безпосередньо біографії Х. Г. (К.) Раковського присвячені монографії: Ф. Конта (опублікована в Парижі в 1978 р.) [1266] і П. Бруе (також була видана у Франції, але вже в 1996 р.) [1261]. На жаль, ці роботи націлені на вивчення радянського періоду в політичному житті Х. Г. (К.) Раковського і мало зачіпають роки його ранніх, лівоцентристських захоплень.

- Особливе місце в політичному житті меншовицької еміграції посідає джерелознавча діяльність Б. І. Ніколаєвського (детальніше див. [1178]).

- Журнал «Социалистический вестник», в якому друкувалися меншовики і багато з тих, хто поїхав із СРСР, тоді ще з Радянської Росії і України, бундівці (починалася еміграція, як правило, в Німеччині, потім слідувала Франція і США), видавався Закордонною Делегацією РСДРП (її ядро представляли Г. Аронсон, Д. Даллін, Л. Дан, Б. Двінов, Б. Ніколаєвський, С. Шварц). Цікаво, що сам журнал проіснував до 1965 р., тоді як Закордонна делегація була офіційно розпущена вже в 1940 р.

- Сам Л. Хеймсон датував роботу над меншовицьким проектом 1960–1965 рр.

- Див. [1281; 1282] та ін.

- Так, у 1998 р. у видавництві Fayard була опублікована книга французької дослідниці, довічного секретаря Академії Франції Елен Каррер д'Анкосс, присвячена долі В. І. Леніна. У 2002 році, вже в російськомовному варіанті, вона була перевидана видавництвом РОССПЕН [405].

- На сьогодні якнайповнішу біографію Л. Д. Троцького, засновану на широкому фундаменті російських і американських документальних

матеріалів, опублікував відомий українсько-американський історик Г. І. Чернявський. Книга була написана в США, проте видана в Москві у видавництві «Молодая гвардия» [1213].

- Див. [44; 182; 255; 6; 960; 1108] та ін.
- Приватний фонд Л. Д. Троцького (Бронштейна), що зберігається в РДАСПІ (Ф. 325), містить величезну кількість матеріалів. Інтересам цього дослідження відповідають документи, представлені в описах 1 і 2. При цьому кількість справ тільки по одному з цих описів складає понад п'ятсот одиниць зберігання. Додатково розширює загальне враження від зібрання (складеного з документів до 1917 р.) колекція матеріалів редакції віденської «Правди», частина з яких відклалася у фонді 280 (Оп. 1).

- Див. [18; 245; 431; 336; 337; 582; 589] та ін. Детальніше про колекції документів, що склалися в результаті діяльності емігрантського крила лівоцентристської течії РСДРП див. в монографії О. В. Попова [898].

- Див.: В. І. Ленін «Полное собрание сочинений». – Т. 19–25; Д. Благоев «Съчинения». – Т. 7–16; Г. В. Плеханов «Сочинения». – Т. 19; а також див.: [116; 390; 372; 901; 902; 160, с. 124–138; 1046; 1078; 1079, с. 290–367] та ін., див. також матеріали ЦДА РБ – не фондовані матеріали групи СП (воспоминания) і ЧП (частные поступления).

- Див., наприклад [132].
- [140–146].
- З проблематикою означеного дослідження також побічно пов'язана колекція документів, опублікована в журналі «Красная новь», № 43 за 1930 р. Колекція відбиває державну діяльність декількох младотурецьких кабінетів, що діяли від імені партії «Єднання і прогрес» [1148, с. 3–54].

- Також істотний інтерес викликають великі зібрання політичної та організаційної документації Центрального комітету РСДРП (б), колекції якого – доступні (принаймні, частково) в радянську епоху – і сьогодні не втратили своєї безперечної історичної цінності (див., наприклад, ф. 17, оп. 1,

частина V, од. зб. 2024, 2026, 2230, 2244, 2277, 2279, 2291 та ін.). Детальніше склад усіх колекцій, пов'язаних із генезисом соціал-демократії до 1917 р., відбитий в путівниках РДАСПІ, зокрема, у виданні «Російський Центр Зберігання і Вивчення Документів новітньої історії: Короткий путівник: Фонди і колекції, зібрані Центральним партійним архівом» [1024].

- Міжнародне соціалістичне бюро (МСБ) було основним координаційним центром Другого Інтернаціоналу, створеним у 1900 р. за рішенням П'ятого соціал-демократичного конгресу в Парижі. Відповідно до особливого положення про структуру Бюро до його складу повинні були входити два представники від кожної соціал-демократичної партії Інтернаціоналу. Головою МСБ був обраний Еміль Вандервельде, секретарем Віктор Серві. Після 1905 р. В. Серві на цій посаді змінив один із видатних представників бельгійської соціал-демократії К. Гюйсманс, який залишався секретарем МСБ аж до завершення офіційної історії Інтернаціоналу II в 1922 р.

- Див., наприклад, [1255; 1256; 53; 55; 61; 73; 2094 210; 408; 409; 411; 412; 413; 419] (У подібному контексті цікавим є також дослідження Дж. Якобса, присвячене особі К. Каутського [1274]); 1244] та ін.

- Особливий інтерес становлять: справа 119, в якій відклалися матеріали, присвячені проблемам об'єднання розрізнених соціал-демократичних партій, а також справа 129, частина матеріалів якої присвячена проблемам соціал-демократичного руху в Болгарії.

- Детальніше див. [920, л. 1–6].

- З погляду джерелознавчих завдань означеної роботи додатковий інтерес становить один із звітів завідувача Бюро, в якому він повністю передавав точний зміст програми і статуту младотурецької партії «Єднання і прогрес» [298, л. 48–65].

- Видання Х. Г. (К.) Раковського «Наперед» виходило з 27 травня 1911 по 7 січня 1912 р.

- Характер «Искры» через внутрішньопартійні розбіжності послідовно трансформувалася. В результаті, між 1900 – листопадом 1903 можна говорити про загальнопартійний характер ЦО (за рішенням Другого з'їзду РСДРП) потім, після виходу з редакції В. І. Леніна, про меншовицьке видання 1903–1905 рр.

- У редакції видання «Наше слово» активно співпрацював і Ю. О. Мартов. Проте через розбіжності, що все частіше розділяли Троцького і Мартова, останній був вимушений покинути редакцію навесні 1916 р.

- Детальніше див. [256]

- «Розкаяння» в захопленні лівим центризмом у різний час публічно демонстрували П. Делірадев, Г. Бакалов і навіть, як примиренець і редактор «Наперед», Х. Г. (К.) Раковський.

- Див. також працю В. М. Межуєва «Социал-демократия как политика и идеология» [607, с. 239–249].

- За Л. М. Гумільовим, пасіонарність – ефект надлишку біохімічної енергії живої речовини... пасіонарний імпульс – поведінковий імпульс, спрямований проти інстинкту особистого і видового самозбереження [229, с. 497].

- На думку групи російських істориків (дослідження інституту слов'янознавства РАН, серія «Человек на Балканах»), питання про «наздоганяючий» тип модернізації в принципі не може вирішуватися однозначно. Складається враження, що вказана форма модернізації складається з декількох етапів, що відповідають різним рівням економічного і культурного розвитку більшості балканських країн [226, с. 21].

- Далі термін «культурне посередництво» вживається без лапок.

- Широту категорії «модернізаторська еліта» побічно спробував передати і Л. Д. Троцький, який в ході одного зі своїх численних виступів підкреслював, що для південного «Сходу» (*Балкани – Т. М. В.*) характерна «...експлуатація марксизму для цілей буржуазно-прогресивної політики...»

[1137, с. 34–35]. Тобто, на думку Троцького, проблема демократизації і соціальної адаптації на Балканах вирішувалася політичною (модернізаторською) елітою регіону зовні класово, але внутрішньо авторитарно і, крім того, з урахуванням інтересів європейського капіталу.

- Питаннями модернізації, втім, уже в новітній час, займалися і українські фахівці, див., наприклад, праці Геєця В. М. (Геєць В. М. Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України / Геєць В. // Економіка України. – 2010. – № 3. – С. 4–20), Котов Є. В. і Ляшенко В. І. «Оцінка процесів модернізації України та її економічних районів». (Котов Є. В. Ляшенко В. І. // Вісник економічної науки України. – № 1 (Т. 23), 2013. – С. 55–69) та ін.

- Цікаво, як цю саму думку тільки на півстоліття раніше висловлює і видання «Ново время», статтю з якого з великим роздратуванням у 1908 р. цитує Л. Д. Троцький. «...Москови й османліси, – цитує він у своїй статті «Балканы, капиталистическая Европа и царизм», – насправді ближче один до одного, ніж до кого б то не було» [1126, 1127].

- З цими ж проблемами зіткнулася і політична еліта РСДРП. Власне, інтелігентський характер російського марксизму підкреслювався неодноразово, особливо більшовиками. Зокрема, один з принципових докорів В. І. Леніна в бік меншовизму саме і полягав у визнанні його яскраво вираженої «буржуазно інтелігентської природи».

- У такому контексті ще більш значущим стає теза російського дослідника А. А. Улуняна про сприйнятливність політичних еліт (у цьому випадку в Росії і на Балканах). Зокрема, він стверджує, що ці елітарні кола здатні не тільки реагувати на «...очікування щодо світової ситуації від широких верств суспільства...», а й акумулювати процес «прийняття рішень... як комбінацію нової інформації і старих спогадів» [1167, с. 261]. Таким чином, автор ніби побічно (рикошетом) фіксує наявність феномена посередництва,

але, скоріше, як частини загальної стратегії, яка моделює зовнішню політику держави.

- Ламенне Фелісите-Робер – (1782–1854 рр.), французький абат, публіцист, релігійний філософ. Один із засновників теорії християнського соціалізму. Написав книгу «Сни про рівність у релігії».

- У цьому контексті доречно згадати діяльність митрополита всія Русі XIV ст. Кипріяна «...руського – за посадою, болгарина – за походженням» [628].

- Хронологічні рамки дослідження не дозволяють говорити про послідовну ідейну і тактичну зацікавленість, характерну для радянської стратегії на Балканах.

- Вперше опублікована в 1892 р, вона отримала справжній суспільний відгук тільки після свого подальшого перевидання в 1916 р.

- У цьому контексті певний інтерес так само становлять записки Ю. Г. Мягкова «Византизм» как контрапункт российской культуры истории» [636, с. 95–99].

- У 1924 р під час виступу на ювілейних зборах, присвячених триріччю Комуністичного університету трудящих Сходу, Л. Д. Троцький також підкреслював особливе становище Росії, стверджуючи, що вона «...за своїм економічним розвитком стоїть посередині між класичною метрополією, як Англія, і колоніальними країнами, як Індія або Китай». Тобто фактично можна говорити, що він так само вказував (тільки опосередковано) на «серединне» економічне становище зазначеного регіону [1137, с. 32].

- У євразійської традиції така самобутність «серединної Євразії» характеризується як «туранський психологічний тип».

- Слід зазначити, що питання про співвідношення елементів традиціоналістської свідомості і типи модернізації є актуальним практично для всіх східнослов'янських країн колишнього Радянського Союзу. Як приклад можна навести думку українського історика А. Мучника, який писав, що

культура слов'янських народів СРСР включала в себе «...антимодернізаційний консервативний синдром...» тощо [634, с. 238].

- Термінологія запропонована російською дослідницею Н. М. Зарубіною.

- Особливе місце в розвитку російської соціал-демократії посідала група «Вперед». Необхідно підкреслити, що сама по собі вона також була досить дисперсною, перш за все завдяки присутності фракції більшовиків-богданівців, а також наявності дещо відмінної в тактичному плані групи однодумців А. В. Луначарського. У той же час позиція цих прихильників «лівого більшовизму» була спільною в питанні про неучасть РСДРП в легальній боротьбі і безпосередньо в складі Державної Думи Російської імперії. В результаті, в політичних полеміках початку ХХ ст. ця група позначалася В. І. Леніним як автономна фракція одзовістів і ультиматистів [698, с. 28–46]. Як видається, зазначена галузь російського марксизму також якоюсь мірою була відгалуженням центристської ідеології в політичній практиці РСДРП. Проте її антипарламентський характер виключав «впередівців» з обійми представників «класичного» центрizmu. Очевидно, аналіз її діяльності і вивчення поглядів її лідерів в контексті лівоцентристської ідеології ще попереду, оскільки він повинен стати предметом самостійного наукового дослідження.

- Фонд Ю. О. Мартова (Цедербаума) в Державному архіві Російської Федерації містить документи про народження хлопчика Юлія, які засвідчують представники єврейської австро-угорської громади в Константинополі. Крім того, 19 листопада (1 грудня 1873 р.) над цим хлопчиком був здійснений обряд обрізання «згідно з Мойсеєвим законом» [1166].

- Дан Ф. І. (Гуревич) – один з найбільш яскравих лідерів меншовицької фракції РСДРП, відомий політик і публіцист. Брав участь у підготовці II з'їзду РСДРП. Співредактор лівоцентристської газети «Голос

соціал-демократа». Після Лютневої революції член Виконкому Петроградської ради.

- Аксельрод П. Б. – один із засновників групи «Освобождение труда». Брав участь в організації Російської соціал-демократичної партії (РСДРП), з 1903 р. поряд з Ю. О. Мартовим був неформальним лідером меншовицької опозиції. Член Бюро Другого Інтернаціоналу. Після 1917 р. член Виконкому Петроградської ради.

- Бунд, існуючи як єдина єврейська соціал-демократична організація, проте мав яскраво виражені внутрішні фракції. Вододілом в ідеології Бунду виявилось питання про «нейтралізм» (тобто питання про невторчання Бунду в процес добровільної асиміляції євреїв). В. Медем досить довго був прихильником «нейтралізму», М. Лібер і В. Косовський виступали в ролі його політичних опонентів. Зрештою, принцип «нейтралізму» став визнаним елементом офіційної позиції Бунду і з 1912 р. сприяв його перетворенню в провідну фракцію лівоцентристського «серпневого» об'єднання. Після революції поділ на лівих і правих всередині Бунду посилювався і став причиною його остаточного розпаду. В результаті, велика частина правих бундівців була змушена емігрувати за межі СРСР. У той час як ліві, завершивши самостійне існування своєї організації всередині радянських республік (1921 р.), частково поповнили ряди РКП (б), після чого багато кого з них було репресовано.

- Побічно подібну національну специфіку в липні 1907 р. зазначив І. В. Сталін. Посилаючись на Г. О. Алексинського (чия порядність пізніше «викликала сумніви» як у меншовиків, так і у більшовиків, які вимушено спілкувалися з ним після революції [1249, с. 30].) Сталін (треба сказати, в повній згоді з цитованою ним тезою Алексинського) писав, що меншовики – це «єврейська фракція, більшовики – істинно російська» [1077, с. 50–51].

- Їх батьком був Іцхак Гольдман (1839–1905 рр.), торговець, автор поем на івриті, що мали історичний, сатиричний і антирелігійний характер (наприклад, «Зі страху нічного» і «Стародавні роки»).

- Батько В. Д. Медема був лікарем і з часом отримав титул статського радника. Через багато років в некролозі, опублікованому в 1923 р, образ молодого В. Медема був відображений таким чином: «...високий блідий юнак з лляним волоссям і ясно-синіми очима, з типовим обличчям російського панича...». І далі, в його зовнішності, манерах, говірці, продовжує автор, не було «...ні атома єврейства», і все ж цей молодий чоловік, росіянин за вихованням, відчув себе «кровно пов'язаним з єврейськими народними масами і всі свої сили присвятив справі визволення єврейського пролетаріату...» [153, с. 518].

- Показово, що І. Дойчер, відзначаючи загальну єврейську атмосферу в домі Л. Д. Троцького, підкреслював, що в його батька було стільки від російського «хлібороба», що він «зовсім не був схожий на єврея» [270, с. 17].

- Як політичний термін визначення «іскрівці-асимілятори» зустрічається вже в публіцистиці В. Медема і В. Косовського. Пізніше цей термін набуває академічного звучання. Прикладом у цьому випадку можуть служити роботи («В. Косовский и В. Медем против В. Ленина: могут ли евреи называться нацией и иметь собственную государственность?», «Национальная программа Бунда: от общественного равноправия евреев до экстерриториальной культурно-национальной автономии (1897–1917 гг.)» та ін.) відомого українського історика, доктора історичних наук, фахівця з історії Бунду – В. І. Гусєва. [235, с. 224–240; 236, с. 403–416]. Див. також статтю українського історика О. Жерноклеєва «Особенности еврейского социал-демократического движения в Галичине (кон. XIX – нач. XX ст.)» [317, с. 417–425] і «Историю евреев России», видану в Москві в 2005 р. [379].

- Ця брошура так ніколи і не була опублікована. У незавершеному вигляді і без назви вона зберігалася в архіві П. Б. Аксельрода і була оприлюднена тільки в 1924 р.
- «Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі і Росії» (на їдиш Bund / Бунд – Союз). Заснований у Вільно в 1897 р.
- Цікаво, що, оцінюючи єврейське питання в 1913 р. Л. Д. Троцький, очевидно, виходячи з цих же інтернаціонально-економічних міркувань, писав про фінансову еліту єврейства: «...грошове єврейство є великою державою, прихильність якої може бути дуже вигідна, ворожість якої дуже небезпечна...» [1133, с. 79–89].
- М. П. Драгоманов – видатний український вчений, публіцист і громадський діяч.
- Відмітною ознакою цього, в цілому не характерного для Ю. О. Мартова, виступу, став його заклик до більшої масовості саме єврейського соціалістичного руху, кінцевою метою якого мало стати створення самостійної «єврейської робітничої організації» [579, с. 262]. Таким чином, Мартов цілком реально передбачив майбутнє створення Бунду (судячи з усього, він навіть деякий час спеціально працював в цьому напрямку) – єврейської організації, яка виникла у Вільно у вересні 1897 р., тобто через всього лише 2 роки і чотири місяці після зазначеного виступу.
- Детальніше про це «Призыв к изданию литературы на «жаргоне» [139, с. 221–228].
- Про те, якою, у крайніх своїх проявах, була атмосфера невеликого єврейського містечка, згадував в 1902 р., можливо, надмірно негативно, тоді вже колишній директор Департаменту поліції В. Плеве. «Збіднілі до злиднів євреї, які живуть в антисанітарних умовах, – писав він, – становлять небезпеку для громадського здоров'я та порядку; зростаюча без нагляду єврейська молодь є матеріалом, завжди готовим для сприйняття революційної пропаганди» [379].

- Сьогодні в іудаїці немає однозначного погляду на поняття «єврейська культура». З одного боку, до цієї категорії схильні відносити все так чи інакше створене етнічними євреями. У той же час далеко не всі етнічні євреї мають активну, так би мовити, «пасіонарну» національну сутність. Таким чином, необхідно розуміти, що поняття «етнічний єврей» і «єврейська культура» (як в матеріальному, так і в духовному контексті) це далеко не одне й те саме. Детальніше див. [647].

- У свою чергу, Любов Ісаївна Аксельрод (Ортодокс) також згадувала про той винятковий інтерес, який Г. В. Плеханов виявляв до культури і мистецтва. «Г. В. Плеханов, – писала вона, – був надзвичайно складною, художньої натурою: краса і мистецтво відігравали визначну роль в його духовному житті...» [19, с. 28].

- У своїх спогадах Г. Зів підкреслював надзвичайні здібності Л. Д. Троцького, В. Засулич також відзначала його «геніальність», втім, у справжності такого твердження вельми обґрунтовано сумнівається біограф Л. Д. Троцького Г. І. Чернявський [1213]. Про Ю. О. Мартова російський дослідник, автор кількох монографій з історії меншовизму, доктор історичних наук І. Х. Урілов пише, що серед своїх сучасників «...він був відомий як найбільш освічений марксист свого часу» тощо [1168].

- Так, судячи зі спогадів М. Валентинова, спокійний і розмірений Краків 1913 р. своєю впорядкованістю нагадував В. І. Леніну Симбірськ і тому подобався йому набагато більше недавно залишеного Парижа [Валентинов // antology. Igrunov. ru / authors / valentinov / 1086195320. html]. Втім, розмірковуючи про пролетарську культуру, в цьому ж 1913 р., О. М. Потресов писав про її вимушену функціональність (цілком застосовну, у цьому випадку, і до естетичних поглядів В. І. Леніна). Як наслідок, він стверджував, що психіка «пролетарської Спарти» Афіні створити не може [902, с. 168–176].

- Явища, подібні до Кишинівських подій 1903 р., К. Каутський однозначно класифікував як «огидні» [407].

- Ще раз необхідно підкреслити, що організаційно вираженої межі між реформістським і центристським напрямком в соціал-демократичному русі Росії не існувало. Проте ідейно можна говорити про досить хитку межу між однодумцями О. М. Потресова і представниками більш помірнього вектора меншовизму.

- Див. також О. І. Герцен «Концы и начала», [207, с. 347–407], Д. С. Мережковський «Большая Россия» [615] та ін.

- СДПН – Соціал-демократична партія Німеччини. Спочатку об'єднувала в собі фракції лассальянців і прибічників В. Лібкнехта і А. Бебеля. Пізніше, аж до утворення НСДПН в 1917 р., існувала як єдиний політичний простір, прийнятний для діяльності як ортодоксів, так і прибічників концепції реформізму.

- СФІО – Французька секція Робочого інтернаціоналу. Ця партія об'єднувала автономні фракції французької соціал-демократії з 1905 по 1969 р.

- Про специфіку вказаного дослідження можна судити за вкрай показовим фрагментом. Так, автори з особливим задоволенням відмічали, що на початок 30-х років Г. Бакалов нарешті зміг позбавитися «догматичного» впливу Г. В. Плеханова [205, с. 11]. Тут хотілося б нагадати, що Г. Бакалова не стало в 1939 р. Таким чином, легко уявити, що могла відчувати ця літня і втомлена людина, зрікаючись в останні роки життя свого учителя, переконань юності і, можливо, більшої частини своєї політичної зрілості. Думається, що про оптимізм в цьому випадку слід говорити в останню чергу. Як приклад ставлення пізнього Г. Бакалова до меншовиків див. працю «Против меньшевизма в литературоведението» [47, с. 388–409].

- Див. також історіографічний аналіз у вступі.

- У роботі присутні ідеологічні штампи і кліше, що зводять явище центризму до традиційного для історіографії радянського періоду визначення «лакеї опортунізму». В той же час аналогічна тактика керівництва Другого Інтернаціоналу часом оцінюється автором як «психоз» [385, с. 13].

- Див. детальніше П. 1.2. цього дослідження.
- У своїх спогадах Г. Михайлов, можливо дещо сентиментально, називає Н. Габровського «особистим другом Дядо» (так пестливо називали колеги по партії Д. Благоєва) [626, л. 9].
  - У наведеному тут документі (він є звітом К. Бозвелієва, спрямованим від імені усієї соціал-демократичної партії Болгарії до членів діючого МСБ Другого Інтернаціоналу, в липні 1901 р.), чомусь не згадується Х. Г. (К.) Раковський. В той же час абсолютно точно відомо, що він займав дуже авторитетне положення в Болгарському соціал-демократичному союзі, з одного боку, як лідер женевської групи, з іншого – як один з його теоретиків. Зокрема, у вже згадуваній монографії «Възникване, развитие и залеж на опортюнизма в бългaрското работническо движение 1891–1948» він фігурує в ролі секретаря БСДС [194, с. 29].
    - Д. Благоєв підкреслював, що поява видання «Социал-демократ» як органу БСДС була ініційована женевською групою і в першу чергу С. Балабановим і Х. Г. (К.) Раковським [90, с. 144].
    - Х. Г. (К.) Раковський як лідер женевської групи підготував свій варіант проекту статуту і програми майбутньої болгарської соціал-демократичної організації [526, с. 41].
    - Зрозуміло, що в цьому випадку йшлося про можливу політичну перспективу, але зовсім не про парламентську практику «стамболовістського терору» (як писав пізніше про цей час Д. Благоєв).
    - У цьому контексті визначення «класичний марксизм» тотожно соціально-економічній і політичній логіці К. Маркса, тобто формально логіці, народженій із спостережень за процесами, що відбуваються в ранньокapіталістичних суспільствах.
    - Кабакчієв Христо – представник болгарського соціал-демократичного руху, з 1903 р. член партії БРСДП (т. с.), в 1905 р. член ЦК партії тісних соціалістів.

- Див. справи Департаменту поліції про революційну діяльність в Цюріху і Женеві (ДАРФ [687, л. 1–33]; [674, л. 1–47]; [678, л. 72–91]; [321, л. 1–46] та ін.).
- Слід сказати, що місце також мали і докори особистого характеру. Зокрема, Д. Благоев стверджував, що Я. Сакизов не лише «прожектер» і «фантазер», але ще і нероба, який «звик до того, щоб його прожекти... покладали на себе інші». [90, с. 307].
- До цього часу партійна популярність Х. Г. (К.) Раковського виросла до масштабів його офіційного представництва на Цюріхському конгресі Другого Інтернаціоналу [605]. Цей факт, на противагу поглядам Л. І. Зубока, див. «История Второго Интернационала» [377], підтверджують такі болгарські історики, як А. Веков, Ж. Дамянова і Ф. Панайотов. Крім того, в 1896 р. Х. Г. (К.) Раковський ще раз представляв БРСДП, тепер уже на Лондонському конгресі Інтернаціоналу II [604; 995, с. 169–187; 772, л. 4]. Його колегою по Лондонському конгресу виявився ще один майбутній центрист – Г. Бакалов [205, с. 9].
- Цікаво, що ця думка мала велике значення і для Г. Бакалова, який (через деякий час після смерті А. Бебеля) також підкреслював, що соціал-демократія стоїть на порозі своїх найсміливіших очікувань [42].
- Так, 1901 р. Д. Благоев називав роком індустріального підйому країни.
- На ранніх етапах вивчення діяльності Другого Інтернаціоналу радянські історики однаково критикували реформістів і центристів, мало розділяючи ці дві течії [322; 519]. Пізніше в радянській історіографії сталося уточнення і розподіл цих двох напрямів, проте ідеологічно ставлення до них мало змінилося. Про це свідчать численні роботи І. М. Кривогуза [459; 460] і двотомне видання «История Второго Интернационала» [377]. Тільки до 1989 р. (до 100-річчя Інтернаціоналу II) почався вільніший історичний аналіз діяльності цієї організації. Проте праці, опубліковані в цей час, мали

здебільшого проблемний характер і стосувалися, в основному, практичної діяльності Другого Інтернаціоналу, а не його ідейно-теоретичної платформи. Як приклад можна навести статті пізнішого періоду історичної аналітики все того ж І. М. Кривогуза, а також праці ще одного російського історика – Р. Я. Євзерова [309; 461; 462] тощо.

- У поглядах Р. Люксембург помітна поступальна ідейна трансформація. Так, в 1899 р. у перших статтях, присвячених аналізу концепції Е. Бернштейна і ситуації, пов'язаної з рішенням Мильєрана увійти до уряду Вальдека-Руссо, вона з прихованим незадоволенням писала: «...в процесі розвитку, вірніше, занепаду капіталістичного суспільства, можуть наставати моменти, коли остаточне опанування влади для представників пролетаріату ще неможливе, але участь їх в буржуазному уряді виявляється необхідною... але і в цьому останньому випадку... вступ соціалістів в уряд не повинен знаменувати солідарність їх з його діяльністю і існуванням в цілому...» [545, с. 14]. Проте на межі 1901–1902 рр. вона вже чітко заявляла, що ситуація, яка склалася навколо діяльності Мильєрана, – це «соціалістично-міністерський фарс», а «історичні фарси, подібні до усіх поганих театральних інсценувань, мають ту властивість, що глядач ...не помічає, коли дія добігає кінця». [544, с. 97]. За два роки до Амстердамського конгресу вона, виступаючи із статтею «Кінець соціалістичної кризи у Франції», була переконана «в єдності» думки Інтернаціоналу, який повинен був відкинути і «новий метод» Е. Бернштейна, і тісно пов'язаний з ним досвід Мильєрана. Проте історія показала, що внутрішні протиріччя в Другому Інтернаціоналі зберігалися до останнього дня його існування, а французький соціалізм отримав виняткове право («мінімальний мінімум», як визначив це право Г. Бакалов) вільнішого парламентського реагування.

- «Die Neue Zeit» (Новий час) – марксистський журнал соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН), виходив під безпосередньою редакцією К. Каутського.

- Прикладом «парламентського» варіанта соціалістичної тактики став шлях О. Мильерана, міністерський пост якого викликав найбільш гострі дискусії, що спалахнули в ході вже згадуваного раніше соціал-демократичного конгресу в Парижі.
- Можна припустити, що тут вирішальну роль зіграла англійська еміграція Е. Бернштейна, завдяки якій він вимушено провів в Англії понад десять років. В історичній літературі ця еміграція отримала назву «Другого періоду Бернштейна».
- О. Мильеран (1859–1943) – французький соціаліст, вступив в уряд П. Вальдека-Руссо, створюючи тим самим знаменитий прецедент соціалістичної тактики, відомий сьогодні як «Міністеріалізм».
- Г. Фольмар (1850–1922) – правий баварський соціал-демократ, депутат рейхстагу з Мюнхена.
- Ф. Тураті (27.11.1857 – 30.03.1932) – італійський політичний діяч, публіцист, ідеолог італійського реформізму.
- Ілюстрацією дружніх взаємин Х. Г. (К.) Раковського і Г. В. Плеханова можуть служити фрагменти їх приватного листування, що збереглися в Центральному державному архіві республіки Болгарія [768, л. 2]; [769, л. 2]; [770, л. 2].
- Тут і далі цитати наводяться з особливостями авторського правопису.
- Слід сказати, що були і поетичніші епітети, що зіставляють діяльність внутрішньопартійної опозиції з образом черв'яка, що роз'їдає тіло партії [90, с. 552].
- З епітетами Д. Благоев поводився легко і творчо, зокрема, характеризуючи тактику класової співпраці, він писав, що йдеться про «...співпрацю усіляких дияволів і вельзевулів буржуазії...» [81, с. 40].
- Детальніше про партійну кризу і втрату єдності БРСДП див. В. Коларов «Єдинство и самокритика» [434, с. 6–10].

- Збереглися чотири опубліковані промови Х. Г. (К.) Раковського. Дві більш ранні 1903 р.: «Нашите разногласия?» (Руса) і «Произход и целите на социализмът» (Плевна) і дві пізніші, обидві проголошені в Софії: «Социализмът и работнишката класа» і «Те и ние» [955; 958; 960; 962].

- Каміль Гюйсманс змінив Віктора Серві на посту секретаря МСБ в 1904 р.

- Як приватна особа Я. Сакизов вже був у Брюсселі, де зустрічався з В. Серві і навіть сплатив йому необхідні членські внески [779, с. 225].

- Див. «Писмо от ЦК на БРСДП до секретаря на Международното социалистическо бюро Виктор Серви» [779, с. 225–226].

- З подібним проханням з'їзд також звернувся і до Г. В. Плеханова.

- Див. про це роботу Дж. Коула [1263].

- «Дрезденська резолюція» – резолюція, прийнята Соціал-демократичною партією Німеччини в 1903 р. Вона засуджувала власне концепцію Е. Бернштейна і усю ревізійністську тактику в цілому.

- Термін «примиренство» використовувався в публіцистиці європейської соціал-демократії як аналог поняття «центризм». В той же час уявляється, що це зовсім не взаємозамінні категорії. Очевидно, в цьому випадку йдеться про явище локальніше і досить чітко окреслене. Можна сказати, що у вказаному контексті за феноменом примиренства ховалася особлива тактика соціалістичного Бюро, націлена на об'єднання соціалістичних сил в кожній конкретній країні.

- Р. Люксембург була польським соціалістом єврейського походження, займала одне з провідних місць в лівому крилі Соціал-демократичної партії Німеччини. Проте народилася вона в Російській імперії і приділяла проблемам польської соціал-демократії значну увагу.

- В. Старков – один з організаторів і керівників Петербурзького «Союзу боротьби за звільнення робітничого класу».

- Про це детально див. П. 3.1.

- Окрім робіт, вказаних в П. 3.1, можна назвати також більш ранню (1964 р.) монографію Й. Йотова «Из борбите на тесните социалисти против опорбюнизма на Втори Интернационал» [384], його ж статтю «Възгледите на българските марксисте за характера на партията и нейната роля и място в революционния процес» [386]; монографію болгарської дослідниці К. Пінкас «Реформистската социалдемократия в България...» [756]; статті І. Самуїлова «Изследование за развитието на центризма в Българското социалистическо движение» [1048] і С. Георгієва «Борбата на БРСДП (т.с.) против опортунистическия блокарски курс на широките социалисти (1903–1908)» [201]; статті А. Векова (цей автор, зокрема, вивчав політичні погляди Х. Г. (К.) Раковського, сформульовані ним в ході Амстердамського конгресу Другого Інтернаціоналу) [171]. Не можна не відмітити також статті Ж. Дамянової, в яких вона не лише систематизувала наявний документальний матеріал, присвячений взаєминам «лівиці» і МСБ Другого Інтернаціоналу, але і запропонувала відповідний джерелознавчий коментар [237; 238; 239]. Далі слід згадати статті таких авторів, як Е. Русекова [1034] і Т. Турлакова [1149] тощо. Серед останніх російськомовних робіт необхідно виділити історико-біографічні дослідження Г. І. Чернявського і М. Г. Станчева, які присвячені діяльності Л. Д. Троцького на Балканах, а також політичним біографіям Г. Бакалова і Х. Г. (К.) Раковського [1084; 1085; 1212]. Крім того, поза сумнівом, слід врахувати більш ранні роботи А. Кіршевської [423], М. А. Бірмана [76], автореферат канд. дисертації М. Х. Самоковлієва (праця була захищена в Москві в 1961 р.) [1047] тощо.

- Терміни ці умовні. Вони, особливо категорія «анархо-ліберали», не містять в собі того значення, яке вкладав в них Д. Благоев, проте їх використання стало історіографічною традицією.

- Л. Д. Троцький чітко фіксував наявність центристської групи в соціал-демократичному русі Болгарії, називаючи її групою Бакалова–Харлакова. Основою для існування цієї течії він вважав «організаційно-технічні»

розбіжності. В той же час для нього були безперечні складніші протиріччя, які (за аналогією з російським революційним рухом) виникли між течією «соціалістичної пристрастності» і «опортуністичними хитаннями» [1140, с. 43].

- У квітні 1917 р. в результаті розколу СДПН була утворена Незалежна соціал-демократична партія Німеччини (НСДПН), в 1918 р. із складу цієї партії вийшли представники «Союзу Спартак», на основі якого у кінці грудня 1918 р. була створена Комуністична партія Німеччини (КПН). Таким чином, з кінця 1918 по 1920 р. НСДПН була абсолютно самостійною лівоцентристською партією Німеччини.

- 1906 р. – це рік формування РСДС «Пролетар» (Робочий соціал-демократичний Союз) і одночасно рік перших проявів майбутньої «прогресистської» ідеології.

- Аналіз численних творів Д. Благоева дозволяє сказати, що його формулювання, як правило, відрізняються ваговитістю і деякою полемічною безапеляційністю, в той же час в них, поза сумнівом, прихована як внутрішня логіка, так і політична інтуїція.

- Г. І. Чернявський і М. Г. Станчев вважають, що, беззастережно підтримуючи Г. В. Плеханова (у його оцінках суті «опортуністичних» рухів), Г. Бакалов демонстрував прихильність радикальній ідеології марксизму. У той же час, як уточнюють автори, тут була присутня і наївна віра в те, що суперечка усередині російського соціал-демократичного руху буде досить швидко здолана. Думається, що подібна інтерпретація дещо спрощує політичну платформу Г. Бакалова, яка є віддзеркаленням загальної концепції болгарського центризму. Суть цієї концепції зводилася до гасла об'єднання, причому навіть на тлі ідейних внутрішньопартійних розбіжностей. Таким чином, Г. Бакалов демонстрував звичайний для центризму половинчастий погляд на розвиток соціал-демократичної ідеології, йдучи за Г. В. Плехановим в аналізі партійної стратегії і підтримуючи керівництво Другого Інтернаціоналу в питаннях конкретної соціалістичної тактики [1212, с. 101].

- Слід сказати, що Г. Бакалов був досить добре обізнаний про етапи розвитку соціал-демократичного руху в Росії. Принаймні, агентура у Варні повідомляла про його контакти з російськими соціал-демократами ще в 1901 р., а також про спроби пересилки «злочинних закордонних видань в Росію» [293, л. 70]. Крім того, про діяльність Г. Бакалова, орієнтовану на Росію (створення спеціальних політичних зв'язків), повідомляють аркуші справи № 35. [291, л. 28, 48, 49]. Цікаво, що, за даними В. Я. Гросула, інший лівий центрист, а саме Х. Г. (К.) Раковський, також брав участь у транспортуванні «Искры» з-за кордону і навіть робив цьому виданню певне фінансове сприяння [228, с. 408].

- У зв'язку з цим слід зазначити, що в Болгарії, власне як і в Росії, внутрішньопартійні дискусії дуже швидко починали переходити зі сфери суспільно-політичних стосунків у фінансову і навіть приватну сферу. У Росії в цьому сенсі цікава брошура Ю. Мартова «Спасители или упразднители?» [264, л. 141]. У Болгарії в аналогічну площину було переведено питання про партійну пресу, яке, у свою чергу, також отримало дуже сумнівну фінансову інтерпретацію.

- За даними «Ново время» передплата на «Работнишко дело» в 1904 р. склала 12 тис. примірників [1212].

- У політичній літературі того часу автор цієї статті фігурує під псевдонімом «Ш».

- Д. Благоев стверджував, що Г. Бакалов також залучав до суперечки про пресу «авторитет» товариша за кордоном, тим самим він побічно вказував на погляди Х. Г. (К.) Раковського, тим більше що ім'я Р. Аврамова до цього моменту вже було назване прямо [86, с. 77].

- Х. Кабакчиев і В. Коларов перший час підтримували видання «Работнишко дело», але досить скоро прийняли сторону Д. Благоева [393, с. 47–48].

- У зв'язку з цим потрібно визнати, що стиль політичних полемік, властивий Д. Благоеву (про різкість і непримиренність якого говорили не лише його сучасники, але і пізніші біографи (див. Е. Бужашкі «Благоев и победата на марксизма в Българското социалистическо движение 1885–1903» [130]) часом дійсно справляв досить дивне враження. Зокрема, Г. Бакалов в «Оружията на нашите противници» (твір, спочатку задуманий як полемічний, та все ж...) писав: «...Заради справедливості скажемо, що ніколи широкі... не доходили до такої несамовитості, в яку впадали наші громовержці...», і далі, про спробу висловити думку, що відрізнялася від думки Д. Благоева (Пловдивський конгрес 1904 р.), – це викликало у Д. Благоева «...істеричний напад..., останній вимагав закрити конгрес із декількома словами захоплення, які не було чути і які виходили безглуздими...» [45, с. 3, 33].

- У цьому разі йшлося про спробу тиску Центру на партійну організацію у Варні.

- Ще до того, як стаття Х. Г. (К.) Раковського була опублікована в самостійній збірці опозиції, він спробував викласти свої погляди в приватному листі до Д. Благоева з тим, щоб потім, вже з його відома, опублікувати їх у формі статті в «Работнически вестник». Проте вірний собі Д. Благоев запропонував Х. Г. (К.) Раковському утриматися від участі в партійному диспуті, крім того, із зрозумілих причин цей лист не був надрукований [736]. Набагато різкою, а головне, гучною стала публічна відповідь, яку дозволив собі (відносно Х. Г. (К.) Раковського і його колег) Х. Кабакчиев. Він видав спеціальну брошуру, в якій визначив погляди опозиції як абсолютно помилкові, а самого Х. Г. (К.) Раковського дещо глумливо назвав «...посланим Богом рятівником партії...» [392, с. 95].

- Пізніше, в 1906 р., Х. Г. (К.) Раковський зробив низку чорнових нарисів, пов'язаних із питанням про вторинний розкол БРСДП (т. с.). Окремо в цьому контексті фігурувала тема політичних поглядів Д. Благоева [57, л. 1–3].

- XII конгрес БРСДП (т. с.) ухвалив рішення про виведення Г. Бакалова і М. Харлакова із складу Центрального комітету партії.

- До цього моменту Г. Бакалов вже був членом Центрального Комітету РСДС «Пролетар».

- Ще на межі 1905–1906 рр. Д. Благоев відмічав певні ідейні розбіжності, що мали місце у взаєминах М. Харлакова і Г. Бакалова. На перших порах це було пов'язано із специфікою об'єднавчої тактики союзу.

- Професійна спілка (профспілка) – це добровільне громадське об'єднання людей, пов'язаних спільністю роду діяльності. Мета профспілок – захист соціально-економічних інтересів членів організації, при цьому спілка має можливість широкого представництва найманих працівників. Спочатку цей термін був подібний до поняття «синдикат» (від гр. *що діє спільно*), оскільки саме так було прийнято звертатися до англійських тред-юніонів і інших робітничих професійних спілок першого десятиріччя ХХ ст. У текстах болгарських соціалістів вказані терміни вживаються як рівні. Таким чином, в цьому дослідженні ці дві не цілком адекватні для сучасної історіографії дефініції («профспілка» і «синдикат») також використовуватимуться як взаємозамінні.

- Н. Сакаров (псевдонім д-р Ілієв).

- Міжнародний секретаріат профспілок (МСП) – міжнародний центр національних профспілкових організацій. Був утворений в ході міжнародної робочої конференції в Дубліні. Існував до 1914 р. На початок Першої світової війни об'єднував у своєму складі 19 профспілкових центрів із загальною чисельністю понад шість із половиною мільйонів осіб.

- У цьому контексті певний інтерес становить монографія Ставри Георгієва «Общоделският опортюнизм. Облик и съдба.» [202, с. 68].

- К. Легін (1861–1920) – німецький правий соціал-демократ. Напередодні Першої світової війни (1913) Генеральний секретар МСП.

- Як уявляється, терміни «ліві» і «праві» мають досить умовний характер і використовуються в цій роботі суто для характеристики різних течій болгарської соціал-демократії. В означеному дослідженні вони вживаються без лапок.

- Ще однією політичною акцією БРСДП (т. с.) стала боротьба за закон про жіночу і дитячу працю. Через деякий час (у скороченому вигляді) цей закон був ухвалений болгарським парламентом, проте протестні дії тривали [437, с. 113–128]. У свою чергу, цей же закон про жіночу і дитячу працю став частиною економічних вимог БРСДП (ш. с.) і «Пролетаря». Відповідна кампанія була піднята у рамках спільної боротьби проти антиремісничого законодавства 1903–1906 рр. [551, л. 1].

- У цьому випадку ясно видно ідейний вплив «пролетарців», що приєдналися до широкосоціалістичного протесту. Зокрема, саме ця фракція неодноразово підкреслювала, що «класова боротьба» в умовах розумної логіки розвитку соціалізму є основою найбільш послідовних марксистських декларацій.

- Передчасний оптимізм Г. Василєва виглядав особливо дивно на тлі явної невідповідності ідейно-політичних програм БРСДП (ш. с.) і «Пролетаря». Необхідно відмітити, що несумісність вказаних платформ пояснювалася незмінним лейтмотивом класової боротьби, який так чи інакше був присутній (незважаючи на внутрішні протиріччя між радикальнішою групою М. Харлакова і ліберальнішою течією, на чолі якої знаходився Г. Бакалов) в усіх програмних виступах керівництва «Пролетаря». У результаті, як писав Г. Бакалов, ідея спільних робітничих акцій викликала традиційну категоричну відмову керівництва БРСДП (т. с.) і явно передчасний об'єднавчий ентузіазм керівного ядра БРСДП (ш. с.) [43, с. 5]

- Ця теза стала частиною доповіді, підготовленої керівництвом БРСДП (ш. с.) для Штутгартського конгресу Другого Інтернаціоналу.

- Доповідь «Пролетаря» Штутгартському конгресу була передана Секретаріату Інтернаціоналу від імені усієї організації і за підписом П. Делірадева [274, л. 1–8]. В той же час офіційним делегатом РСДС на цей конгрес був обраний Р. Аврамов. Крім того, там же був присутній і Г. Бакалов як кореспондент однойменного видання. Втім, незважаючи на те що доповідь була прийнята, ні Р. Аврамов, ні Г. Бакалов повноцінного мандату не отримали, оскільки їх легальне положення було визнане небезпечним для потенційного об'єднання соціалістичних сил Болгарії [658, с. 52–53]. Х. Г. (К.) Раковський також брав участь у засіданнях конгресу, проте представляв там не болгарську, а румунську соціал-демократію (брав участь у роботі секції «Мілітаризм і міжнародні конфлікти») [1001, л. 1–92]. Таким чином, нехай і через різноманітні причини, але на конгресі в Штутгарті були присутніми як мінімум три прибічники болгарської лівоцентристської ідеології.

- У спеціальній брошурі «Спорните въпроси на социалистическата тактика» Г. Бакалов особливо відмічав, що в полеміках, пов'язаних із трактуванням відповідної резолюції Штутгартського конгресу, тісні посилалися на погляди К. Каутського, а широкі на думку А. Бебеля [42, с. 24].

- Г. Чернявський і М. Станчев вважають, що наполеглива відмова Г. В. Плеханова від коментарів щодо поправки, зробленої ним до відповідної резолюції в Штутгарті, пов'язана з побоюваннями останнього порушити крихке *status quo*, що склалося в стосунках конкуруючих болгарських партій.

- Від фракції широких в переговорах з приводу профспілкового об'єднання брали участь Іл. Янулов, Г. Белчев і Т. Кірков. Від «Пролетаря» – М. Харлаков. П. Делірадев, П. Мутафчієв і П. Чарикчієв.

- Г. Бакалов підкреслював, що повторне звернення до об'єднавчої програми широких і «пролетарців» відбувалося під ідейним впливом фракції центристів, чого, на жаль, не спостерігалось надалі, при об'єднанні відповідних партійних центрів [43, с. 7].

- Третій з'їзд соціал-демократичного Союзу «Пролетар» став одночасно і першим установчим з'їздом Соціалістичної робітничої партії (СРП). Причому, відповідно до організаційних принципів центрizmu, як контролюючий орган над партійним ЦК дійсно була поставлена спеціальна «Верховна контрольна комісія» (див. протоколи засідань Контрольної комісії (см [921, л. 1–8], а також поточне партійне листування [746, л. 1–7об.]; [699, л. 1]). Це стало однією з причин тактичної переконаності Г. Бакалова, який називав СРП вищою фазою розвитку болгарського соціалізму. Проте складається враження, що ще на стадії формування ця партія вже мала тимчасовий характер, вбачаючи своє завдання в об'єднанні соціалістичних сил країни. Слід сказати, що М. Харлаков далеко не завжди поділяв об'єднаний оптимізм Г. Бакалова, як наслідок, у конфліктних ситуаціях миротворчі функції переймала на себе вже згадувана раніше «Контрольна комісія». Показово, що в листі, що повідомляв про хід спеціальних «групових зборів» цієї організації, особливо відзначалася присутність Х. Г. (К.) Раковського, який в цей час був більше зайнятий справами румунської соціал-демократії [746, л. 7/7 об.].

- У спеціальному сповіщенні ЦК Соціалістичної робітничої партії (СРП) Болгарії, спрямованому членам Генерального робочого союзу (у зв'язку з відновленням переговорів з приводу об'єднання обох соціал-демократичних організацій), вказувалася дата – 28 листопада 1908 р. [266, л. 1–2].

- Із зрозумілих для 1985 р. причин Ст. Георгієв, передусім, писав про роздрібненість і безпринципність Об. СРСС.

- У соціал-демократичній публіцистиці початку ХХ ст. можна зустріти термін «консерватори», що часто вживався лівими центристами по відношенню до членів БРСДП (т. с.).

- Н. Сакаров стверджував, що горезвісна нейтральність широкого соціалізму – це, швидше, право полегшеного доступу в його профспілкову організацію. Таким чином, різниця між партійною і нейтральною

профспілкою, за Сакаровим, полягала в підкреслено соціалістичному характері членів профспілок БРСДП (т. с.) і ширшому, загальнодемократичному характері членів Об. СРСС.

- У листі Стефана Аврамова до МСБ Другого Інтернаціоналу (від 10 грудня 1907 р.) повідомлялося про звернення «Пролетаря» до особливої комісії СРСС (очевидно, комісія розглядала питання потенційного профспілкового об'єднання). У ньому, зокрема, говорилося про «суперечність» антиоб'єднавчої платформи СРСС [1090, с. 55–59].

- У листі Р. Аврамова до Н. Сакарова (липень 1912 р.) останній фігурував, передусім, як представник центристської «лівиці», чия підтримка і досвід політичної боротьби повинні були уберегти від інсинуацій «Общедельської демагогії» [1022, с. 314–315].

- Г. Бакалов, оцінюючи масове прагнення до єдності в робітничому середовищі, писав (в ході об'єднавчої кампанії 1907 р.), що, швидше за все, вона може пояснюватися дуже простими речами, наприклад, наївною вірою в те, що, об'єднавшись, робітники підвищать свій життєвий рівень і нарешті позбавляться убогості [42, с. 4].

- В. Букшег, один з лідерів Соціал-демократичної партії Хорватії і Славонії (СДПХіС), заснованої в 1894 р. Ця партія перебувала під сильним впливом австрійської соціал-демократії, внаслідок чого її представники часто займали лівоцентристські позиції. Проте в 1910 р. делегація цієї партії прийняла участь в Першій соціал-демократичній конференції в Белграді (проекти рішення якої багато в чому визначалися радикальнішою позицією БРСДП (т. с.)).

- У 1914 р. об'єднавча місія Х. Г. (К.) Раковського отримала певне продовження. За ініціативи Я. Сакизова до МСБ було відправлено лист з питанням про позицію Бюро щодо перспектив спільної антивоєнної акції болгарських соціалістів. Власне, керівництво «об'єднаної» вкотре зверталося в Брюссель із проханням про сприяння, або, інакше кажучи, з проханням про

прямий тиск соціалістичного Бюро на ЦК партії тісних соціалістів. Не бажаючи керуватися виключно листом Я. Сакизова, К. Гюйсманс звернувся до Х. Г. (К.) Раковського з питанням про положення в соціал-демократичному русі Болгарії. Проте до цього часу Х. Г. (К.) Раковський вже не був схильний надмірно захищати правих в БРСДП (о), тому його відповідь, незважаючи на підкреслений жаль про розкол робітничого руху в Болгарії, все ж схилилася до критики обох партій, при цьому навіть більш до критики самого Я. Сакизова, «...який першим підняв прапор болгарського ревізіонізму» [764, л. 1]; [783, л. 5–10]; [765, л. 4].

- Зрозуміло, що в цьому випадку йдеться про реакцію імпульсивну і мало усвідомлену.

- Прикладом подібної цивілізаційної практики можуть служити, по-перше, посередницька діяльність К. Легіна і, по-друге, інспірована МСБ об'єднавча діяльність Х. Г. (К.) Раковського.

- Деякий час опісля після софійської невдачі К. Легіна, Х. Г. (К.) Раковський у своєму листі до К. Гюйсманса писав: «План його (*Легіна – Т. М. В.*) об'єднати обидві профспілки на ґрунті нейтральності був дуже раціональний, але в Болгарії це неможливо здійснити...» [764, л. 2].

- Народна партія, Прогресивно-ліберальна партія, Демократична партія, а також Радикально-демократична і Широкосоціалістична партії.

- Аналізуючи ранню публіцистику Р. Люксембург, не можна не звернути уваги на те особливе місце, яке займало в ній питання про спрямованість і характер соціал-демократичної тактики. Так, в контексті полемік, пов'язаних із політичною діяльністю Мильєрана, нею була написана однойменна стаття «Тактический вопрос» (1899 р.), в якій вона досить чітко класифікувала політичний прагматизм найбільш успішних представників правої течії європейської соціал-демократії: «...тоді як проникнення соціал-демократів в народне представництво сприяє посиленню класової боротьби, тобто допомагає справі пролетаріату, вступ їх в уряд може мати результатом

лише деморалізацію і смуту в рядах соціал-демократії. Представники пролетаріату лише за однієї умови можуть вступати в буржуазний уряд, не зраджуючи своєму обов'язку, а саме, якщо вони вступають в такий уряд з метою оволодіти ним і перетворити його на уряд панівного робітничого класу...» [545, с. 13–14].

- Саме керівництво БРСДП (ш. с.) склало основу загальнодемократичної програми Патріотичного блоку, і саме воно утримувало цей союз від остаточного руйнування навесні 1907 р.

- В першу чергу це стосувалося «радикал-демократів» [92, с. 130].

- Питання про ставлення до інтелігенції в лівоцентристських колах, поза сумнівом, вимагає самостійного аналізу. Проте навіть при поверховому знайомстві з публіцистичною спадщиною представників цього соціалістичного напрямку можна упевнитися в тому, що Благоевський негативізм або Коларовське «запроданство інтелігентської кліки» [438, с. 194] у цих текстах зустріти навряд чи вдасться. Швидше, тут реалізується зважена позиція К. Каутського, який багато писав і говорив про ідеологічне і соціальне значення інтелігенції для соціал-демократичної боротьби. На думку цього автора, інтелігенція не була самостійним класом, але мала три локальні напрями політичної орієнтації: перший – просоціалістичний, другий – яскраво виражений «ворожий» пролетаріату і, нарешті, третій – дрібнобуржуазний, який сьогодні обурюється «...пожадливістю капіталізму, а завтра – поганими манерами пролетаріату...» [416, с. 290].

- «Прогресисти» (зокрема Н. Сакаров) також зверталися до вказаного питання. Переконані в необхідності класової боротьби і в безперспективності угодовської практики для Болгарії (Болгарія – це не Франція, там це можливо, в Болгарії – ні), вони, в особі Н. Сакарова, проте виражали упевненість в щирості робочих програм БРСДП (ш. с.). «Необхідно визнати, – писав Н. Сакаров, – що *керівною думкою (курсив Н. Сакарова – Т. М. В.)* «общедельців»

було не досягнення Я. Сакизовим міністерського поста, а те, як робітники своїми силами і значенням... доб'ються поступок...» [363, с. 72].

- Газета «Комбана» була заснована в 1908 р. Кристю Станчевим як приватне видання. В той же час, на думку Л. Д. Троцького, вона відбивала офіційну позицію найбільш правої течії БРСДП (ш. с.).

- Цікаво, що саме так, причому практично тими самими словами, через три роки писав про внутрішнє становище в БРСДП (о) і Х. Г. (К.) Раковський. Він підкреслював, що соціалістична «лівиця» була покликана в партію для прикриття антисоціалістичних поглядів її правого крила, що вона була потрібна для «підняття престижу» й об'єднання навколо неї значного числа робітників [987]. Таким чином, можна сказати, що головні центристські теоретики в глибині душі завжди усвідомлювали свою більшу віддаленість від БРСДП (ш. с.), ніж від БРСДП (т. с.). Проте проблема полягала в тому, що нетерпимі тісні повністю ігнорували лівоцентристську течію, тоді як широкі, навпаки, були в ній серйозно зацікавлені. В умовах постійного об'єднувачого тиску Інтернаціоналу II вибору не залишалося, проте залишалося глибоке незадоволення, по-перше, ситуацією, що склалася, далі, організаційними діями обох партій і, нарешті, угодовською тактикою правого крила БРСДП (о).

- Переговори проходили влітку 1908 р. в Софії. Для їх проведення була створена спеціальна комісія, до завдань якої входило об'єктивне співвідношення об'єднувачих платформ БРСДП (ш. с.) і БРСДС «Пролетар».

- Цікаво, що в цьому випадку об'єднувачі погляди центриста Г. Бакалова завуальовано приходили в протиріччя з тактичними принципами К. Маркса, який ще за тридцять років до описуваних подій писав, що «відкрита війна краще за гнилий мир» [546, с. 81].

- Власне, вже на першому установчому конгресі БРСДП (о) одним з основних питань принципового розвитку партії стало питання про спрямованість її соціалістичної тактики. Проте буквально через декілька

місяців після вступу «прогресистів» в ряди БРСДП (о), М. Воденічаров писав, що праве крило цієї партії зовсім не збирається відступати від своїх принципів і «...удається до дезорганізації, фальсифікації та інших найнижчих засобів боротьби, невідомих навіть буржуазним котеріям...» [183, с. 6].

- Окрім об'єднавчих місій Х. Г. (К.) Раковського і К. Легіна, з листа Х. Г. (К.) Раковського до К. Гюйсманса (завершальна частина листа втрачена, але зміст дозволяє датувати цей текст другою половиною 1914 р.) стає відомо про перспективу ще однієї примиренської акції в Болгарії. Так, у своєму листі до К. Гюйсманса Х. Г. (К.) Раковський повідомляв про можливість чергового рауту об'єднавчих переговорів, які повинні були відбутися у форматі політичної конференції за участю тісних і «об'єднаної», проте цього разу вже у присутності Е. Вандервельде. Далі Х. Г. (К.) Раковський писав, що на цю думку його наштовхнув сам Е. Вандервельде, з яким він не так давно зустрічався в Лондоні. Очевидно, у рамках цієї зустрічі обговорювалася можливість майбутньої поїздки Е. Вандервельде на Близький Схід із спеціальною зупинкою в Софії. Цікаво, що в тому ж 1914 р. об'єднавча нарада в Брюсселі (викликана активізацією роз'єднувальних тенденцій в соціал-демократичному русі Росії) також повинна була передувати спеціальній, у цьому випадку санкт-петербурзькій, поїздки Е. Вандервельде [764, л. 2].

- У своєму вже згадуваному раніше листі до К. Гюйсманса Х. Г. (К.) Раковський писав, що взаємини між БРСДП (т. с.) і БРСДП (о) набули настільки гострого характеру, що вже починають ганьбити добре ім'я соціал-демократії [764, л. 1].

- Менш ніж через рік схожу думку висловив і представник «прогресистської» течії БРСДП(о) – Г. Кристев, який аналогічно до Г. Бакалова писав (1909), що кожен новий день ставить перед болгарськими марксистами завдання послідовної інтерпретації питання про соціал-демократичну тактику [464, с. 9–10].

- Наведена вище політична логіка Г. Бакалова досить часто збігалася з висновками теоретиків низки найбільш великих європейських соціал-демократичних партій. Так, наприклад, не можна не помітити очевидного взаємозв'язку ранньої публіцистики Р. Люксембург (1898–1899 рр.) з тактичними принципами її болгарських друзів і колег. «Долі демократії..., – писала вона, – пов'язані з долями робітничого руху, ...але хіба розвиток демократії, навіть і у кращому разі, робить зайвою або неможливою пролетарську революцію, в сенсі захоплення державної влади, завоювання політичної влади?..» [543, с. 82]. У свою чергу, сучасні українські історики Г. Чернявський і М. Станчев, аналізуючи погляди Г. Бакалова, також відмічали той радикальний вплив, який мала на нього і його колег Р. Люксембург. В той же час вони не враховували специфіку її більш ранньої публіцистики, що до певного моменту мала, як видно з наведеного вище фрагмента, досить толерантний (по суті центристський) характер.

- Очевидно, сьогодні можна говорити про три етапи послідовної трансформації лівоцентристської опозиції: по-перше, це процес відокремлення «анархо-ліберальних» і «прогресистських» груп, далі самостійне існування соціал-демократичного Союзу «Пролетар» (СРП) і, нарешті, пізніший, комплексний період, що відбив автономне положення центристської «лівиці» у рамках єдиної БРСДП (о).

- Детальніше особливу позицію М. Харлакова характеризує офіційний «Протест» софійської організації, направлений в ЦК БРСДП (о) [918, л. 1–2].

- Хотілося підкреслити, що разом з «лівицею» особливе положення в БРСДП (о) займала «землеробська» група Н. Габровського, позиція якої частково співвідносна з політичними інтересами БЗНС і тому може служити темою для самостійного історичного дослідження.

- Аналогічну оцінку буржуазно-демократичних тенденцій в політичній практиці низки болгарських партій можна зустріти і в пізньоцентристській публіцистиці Н. Сакарова [1043].

- Після Другого з'їзду РСДРП економіст і марксист Р. Аврамов співпрацював з більшовицьким ЦК, крім того, в еміграції він деякий час спілкувався з В. І. Леніним (в майбутньому ці марксистки знову зустрінуться, проте, цього разу вже в Петрограді і тільки через деякий час після Жовтневої революції).

- У 1909 р. М. Воденічаров писав, що представникам «лівиці» необхідно бути щирими і покинути БРСДП (о) у той момент, коли вони остаточно переконаються в перспективі зміни внутрішнього курсу «общедельської» партії [183, с. 16]. У свою чергу, Х. Г. (К.) Раковський, роздумуючи про внутрішнє положення «лівиці», підкреслював, що до 1911 р. ця фракція практично повністю примирилася зі своєю політичною вторинністю, завдяки чому керівництво БРСДП (о) опинилося в руках представників реформістського крила «об'єднаної» соціалістичної партії.

- Н. Сакаров у спільній з М. Ніколовим книзі «Опити за разс'яване идейната безп'ятица» [1045] згадував балканські війни як епізод світової війни, відповідно, для нього Перша світова війна тривала з 1912 до 1918 рр. Проте офіційною довоєнною межею функціонування «лівиці» є не 1912 р., а 1914 р., тим більше що подібне датування практично завжди підтверджувалося відносною стабільністю політичних поглядів керівної еліти центристської фракції БРСДП (о).

- Більш детально відповідна історична література проаналізована в п. 3.1 і п. 3.2 означеного дослідження.

- У болгарській історіографії прийнято підкреслювати, що «прогресистська» течія була аморфною і нечисленною. В той же час складається враження, що подібне твердження багато в чому данина політичній традиції, оскільки до моменту відокремлення (1908) цього напряму його вимоги були сформульовані досить чітко, а організаційний склад (дійсно невеликий в процентному співвідношенні) виглядав дуже монолітним. Див. [385].

- Вплив ідеологів «прогресистської» течії на вчительські профспілкові організації був значним. Зокрема, він багато в чому спровокував загальне незадоволення цих профспілок політичною практикою БРСДП (т. с.).

- Цікаво, що К. Тінева і Д. Благоев абсолютно однаково ставилися до лавини особистих образ, що виплеснулися в ході внутрішньопартійної боротьби 1907–1908 рр. Сама К. Тінева назвала цей бік внутрішньопартійної дискусії «мерзенною» атмосферою [1108, с. 39–40; 98, с. 188–192].

- Звичайні народні збори (ЗНЗ) – болгарський парламент, конституційна основа законодавчої влади в країні. ВНЗ – Великі народні збори, парламент, що збирається не регулярно і тільки у зв'язку з необхідністю вирішення принципівих суспільно-політичних і державних завдань.

- Г. Кристев стверджував, що доповідь була настільки об'ємною, що тільки один його публічний виклад тривав не менше трьох днів [464, с. 14].

- К. Тінева була виведена із складу редакції «Работнически вестник», при цьому офіційною причиною її звільнення стала фінансова необхідність скорочення штату.

- У ситуації, що склалася до 1908 р., дивним було не те, що керівництво БРСДП (т. с.) нічого не бажало чути про об'єднавчі тези «прогресистів», а швидше те, що останні, знаючи долю «анархо-ліберальної» опозиції, все ще розраховували на зміну тісно-соціалістичної стратегії. У повній відповідності до своєї примиренської (посередницької) функції вони розраховували на поступальну трансформацію поглядів керівництва БРСДП (т. с.), не розуміючи, що «коней на переправі не міняють» і що дрібна чиновницька самолюбність партійної еліти в цьому випадку є усього лише зовнішнім прикриттям набагато глибших цивілізаційних розбіжностей.

- У спеціальному зверненні «прогресистів» до інших членів партії було названо ці вісім прізвищ. Зокрема, услід за Ілієвим (Н. Сакаровим) і К. Тіневою організацію покинули Ст. Цончев, Г. Карпузов, Н. Ненов, Г. Господинов, Р. Гавардов, В. Курійков, Т. Коєв і А. Ніколов. Усім їм однаково

інкримінувалося порушення внутрішньопартійної дисципліни («таємні протипартійні збори; поширення ворожої для партії літератури», а також провокація більш ранніх розколів (тобто вихід з партії профспілкового об'єднання телеграфних службовців)). У цьому контексті цікаво, що «ворожою» для партії літературою виявилася збірка «Обединението и прогресистското течение» з опублікованим в ній «Отворено писмо» Х. Г. (К.) Раковського [893, л. 28 об.- 29].

- Адреса партійного центру БРСДП (т. с.).
- Для регулювання процесом прийняття «прогресистів до складу БРСДП (о) була створена спеціальна комісія, що складалася із семи членів. Основою об'єднання була оголошена платформа єдності і «непримиренної класової боротьби» [893, л. 30 об.- 31].
- 1908 р. – це дата остаточного відокремлення «прогресистської» фракції і, відповідно, точка відліку для практики часткового об'єднання соціал-демократичних партій в Болгарії.
- Тут також доречно згадати ключову для російського лівого центризму дату проведення об'єднавчої наради в Брюсселі 3–5 (16–18) липня 1914 р.
- Матеріали, пов'язані з подібною тактикою МСБ в Болгарії, містяться у фонді Міжнародного соціалістичного руху [606].
- Термін «примиренство» зустрічається в публіцистиці В. І. Леніна як мінімум з 1906 р. Проте про його яскраво виражене центристське забарвлення можна говорити, починаючи з межі 1910–1911 рр., тобто після об'єднавчого Пленуму в Парижі і далі, напередодні альтернативних конференцій (Празької і Віденської) РСДРП.
- Необхідно уточнити, що явище примиренства в тому широкому сенсі, в якому говорили і писали про нього Л. Троцький і Х. Г. (К.) Раковський, далеко не завжди було адекватне центристським принципам більшовиків-партійців. З деякою натяжкою можна стверджувати, що більшовики-партійці знаходилися на край лівому фланзі соціалістичного центризму. Очевидно, в

майбутньому їх політична платформа стане об'єктом для самостійного історичного дослідження.

- У цьому випадку, у промові Луканова прозвучав натяк на активну участь Х. Г. (К.) Раковського в політичній діяльності соціал-демократичної партії Румунії, одним із визнаних авторитетів якої він був.

- Про це див. також [362, с. 222].

- Л. Д. Троцький також тимчасово знайшов мету своєї примиренської діяльності, активно беручи участь у створенні платформи Серпневого блоку – найбільшого об'єднавчого досягнення центристської стратегії РСДРП. Цікаво, що саме до цього періоду належать письмові свідчення прямих контактів Троцького з редакцією «Наперед» [845, л. 117].

- Пізніше, в одному зі своїх листів до Л. Д. Троцького, Х. Г. (К.) Раковський повідомляв, що «Наперед» видавався, причому «великим накладом», не лише в Болгарії, але і в Туреччині [846, л. 119].

- За спогадами Георгія Кожухарова, консервативна лінія керівництва БРСДП (т. с.) врешті-решт викликала відкрите роздратування Х. Г. (К.) Раковського. В результаті, у відповідь на послідовну критику тісних соціалістів він назвав представників її партійної еліти «дервішами» від марксизму [428, л. 1].

- Цікаво, що ідея «Наперед» була позитивно зустрінута навіть в далекому зарубіжжі. Так, ще за три місяці до появи першого номера щоденного видання, Х. Г. (К.) Раковський отримав листи від американських соціалістів, в яких вони пропонували свою допомогу в реалізації цього проекту і навіть надсилали декілька статей для публікації їх в номерах майбутнього видання [771, л. 1].

- У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу на особливе дуалістичне ставлення Х. Г. (К.) Раковського, з одного боку, до реформістського руху в Західній Європі, а з іншого – до фрагментів опортуністичної стратегії в Болгарії. Розділяючи ці два явища, він спочатку писав про дуже сумнівні акції

болгарських правих соціалістів, а потім підкреслював, що «...опортуністи у світі (*читай у Європі – Т. М. В.*) – це люди з найбездоганнішою і особистою чесністю» [895, л. 1].

- Наприклад, в листопаді 1911 р. Х. Г. (К.) Раковський писав Л. Д. Троцькому про послаблення націоналістичних сил. На його думку, така ситуація свідчила про украй слушний момент для міжпартійного об'єднання. «Ніколи раніше, – підкреслював він, – соціал-демократія на Балканах не була в більш виграшному положенні, ніж тепер...». Далі він, як завжди, нарікав на те, що суперечка з тісними (з приводу Балканської конфедерації), так само як і його лояльне ставлення до політичної ситуації в Туреччині, не дозволяють йому контактувати з усією болгарською соціал-демократією, а тільки з центристсько-реформістською «частиною» цього руху [845, л. 117].

- В одному зі своїх листів до Л. Д. Троцького Х. Г. (К.) Раковський писав: «Її (*газети – Т. М. В.*) становище посередині двох фракцій виявилось найнезручнішим. І мені доводиться виносити загальну війну і з боку друзів, і з боку ворогів...» [846, л. 4].

- Нижня межа вказаної періодизації частково пов'язана з вузькоспрямованою кампанією К. Легіна (1914 р.), діяльність якого хоча і порушувала питання профспілкового руху, проте мала яскраво виражений об'єднавчий характер.

- В результаті перемоги Росії в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. за Сан-Стефанським договором в межі автономного князівства Болгарія включалася практично уся територія Македонії [1049, с. 159–175]. Проте європейські держави, що побоювалися посилення впливу Росії на Балканах, зажадали перегляду мирного договору [726, л. 29]. Наслідком чого став Берлінський конгрес (1878 р.), рішення якого розчленували Сан-Стефанську Велику Болгарію на три частини: Північну Болгарію (Князівство), Південну Болгарію (Східна Румелія) і Македонію, що зберегла статус балканської провінції Османської імперії.

- Йдеться про визначення державного статусу Македонії.
- У своїй книзі «Очерки политической Румынии» Л. Д. Троцький писав про дружні стосунки, що склалися у нього з представником болгарської соціал-демократії (центристом) Х. Г. (К.) Раковським. Останнього він називав кращим фахівцем «...щодо знайомства з усіма особливостями політичного розвитку країн Балканського півострова» [1133, с. 7].

- Детально див. [238; 239].

- Л. Д. Троцький у своїх щоденниках відмічав, що прибув у Софію 5 жовтня (1912 р. – Т. М. В.) «...в день, коли світило Сонце» [1120, л. 2]. Співпрацюючи з газетами «Киевская мысль» і «Одесские новости», він відправляв (у рамках свого балканського відрядження) відповідні телеграми, при цьому «...частину коментарів записував окремо» [1119, л. 3, 9, 11, 19]. Див. також справи із статтями, призначеними для газети «День» (матеріали РДАСП ф. 325, оп. 1, од. зб. 175; 1208).

- П. М. Мілюков влітку 1898 р. у складі наукової експедиції Російського археологічного інституту в Константинополі відвідав Македонію. В ході поїздки він відправляв свої дорожні замітки (14 листів) в широко відому в ліберальному середовищі газету «Российские ведомости». У першому з цих листів він підкреслював, що не має «ніякого упередженого наміру доводити яку-небудь національну теорію, служити якій-небудь іншій справі, окрім справи істини» [1035]. Втім, не варто забувати, що саме в Болгарії звільненому з Московського університету і висланому в Рязань професорові Мілюкову запропонували завідувати кафедрою. (Йшлося про кафедру загальної історії софійського університету) [620, с. 124]. Зрозуміло, що останнє не могло не відбитися на академічних симпатіях ученого.

- Детальніше див. [238; 239].

- Бітола (Манастир) – сьогодні друге за величиною місто Республіки Македонія. До початку Першої балканської війни Бітола була частиною

європейських територій Османської імперії і місцем розташування значної кількості європейських консульств.

- Солунь (Салоніки; Фессалоніки) – сьогодні це одне з найбільших міст Греції. Проте до початку Першої балканської війни воно залишалося другим за величиною (після Константинополя) християнським центром Османської імперії.

- Стаття була опублікована в російському журналі «Вестник Европы» під псевдонімом Х. Інсаров.

- Детально див.[239, с. 48–60].

- До 1911 р. проект Болгарської конфедерації посів одне з центральних місць в публіцистиці і публічних виступах Х. Г. (К.) Раковського.

- Йдеться про зміну статті 17 Тирновської конституції, відповідно до якої князь не міг укладати зовнішньополітичні договори без відома і згоди парламенту. Окрім розширення прав монарха, зміна конституції передбачала і зміну статусу князя, який розраховував надалі виступати перед світовою спільнотою в ролі вже не князя, але царя Болгарії.

- Цей співрозмовник Л. Д. Троцького, очевидно, втілював у собі збірний образ демократично орієнтованої, болгарської інтелігенції.

- Ілінденське повстання – антитурецьке повстання, яке сталося в Македонії в серпні 1903 року.

- Головний сенс російсько-австрійської угоди, досягнутої у квітні 1897 р., полягав у взаємній відмові від наступальних дій на Близькому Сході, що повинне було сприяти збереженню status quo на Балканах [1049, с. 159–175].

- В австрійській столиці в січні 1903 р. в результаті зустрічі міністрів закордонних справ Росії і Австро-Угорщини була розроблена чергова програма реформ для македонських вілайетів. «Віденська програма» не зазіхала на права султана, проте в ній передбачалося, по-перше, участь європейських інструкторів в процесі реорганізації жандармерії і поліції (тепер в ці структури

включалися і християни); далі, проведення амністії політичних засуджених; реформи фінансової системи; призначення генерал-губернатора на три роки тощо [1017, с. 27–31].

- Показово, що у відділі особистих фондів ДАРФ знаходяться документи, що є звітами Балканської агентури, в яких її представники дійсно вказували на можливість стратегічного просування Росії через Балкани на Близький Схід. Зокрема, це питання, що стосуються взаємин «Росії і Сходу»; «Греції і Болгарії» тощо (див., наприклад, зібрання ДАРФ, колекція ф. 892, оп. 1, од. зб. 37 та ін.).

- Відомо, що Г. В. Плеханов особисто ніколи не відвідував Болгарії. Проте між 1892–1893 рр. він серйозно замислювався про можливість переїзду в цю країну. На тлі волаючого емігрантського безгрошів'я перед ним відкрилася перспектива можливої викладацької діяльності (місце професора) на одній з кафедр Софійського університету. Проте подальшого розвитку софійський сюжет не отримав [48, с. 423].

- Сам Г. В. Плеханов, публікуючи низку статей в газеті «Єдинство» (у цьому випадку йдеться про № 5 за 1917 р.), підкреслював, що він мав на увазі перемогу німецької соціал-демократії, а не мілітаристські завдання німецького уряду.

- В результаті договору 1905 р. між Грецією і Османською імперією андартські (грецькі) загони практично не зустрічали відкритого опору турецьких частин в Македонії.

- У січні 1903 р. ВМОК було розпущено, і окремі його представники поповнили ряди правої течії ВМОРО. Наслідком цих організаційних змін стало виникнення терміну «неоверховісти».

- З 1896 р. ВМОРО відома як Македонська революційна організація, потім вона отримує назву Болгарські македоно-одринські революційні комітети, далі – Таємна македоно-одринська революційна організація, і тільки

з 1905 р. затверджується остаточна назва Внутрішньої македоно-одринської революційної організації (ВМОРО).

- Перший розкол ВМОРО стався після поразки Ілінденсько-Преображенського повстання, другий в 1908 р., в контексті младотурецької революції.

- Статті Г. Василєва, опубліковані спочатку у виданні «Илинденъ», були дещо пізніше перевидані як самостійна книга під назвою «Македония и турската революция».

- Роздумуючи про діяльність національного руху напередодні ілінденського повстання, Г. Василєв у своєму щоденнику писав, що Б. Сарафов виконував прямі «інструкції Кобурга» в Македонії [164, с. 226]. У донесенні А. М. Єрьоміну (Зав. Особливого відділу департаменту поліції) також підкреслювалося, що болгарський уряд передавав кошти Б. Сарафову «в цілях приєднання Македонії до Болгарії...» [341, л. 29]. Крім того, у приватному листуванні, присвяченому питанням Македонії, відзначалося (спеціально для Департаменту поліції), що Б. Сарафов співпрацював із представником Департаменту А. П. Вайсманом, при цьому маючи контакти з уповноваженими австрійського представництва [749, л. 5].

- Про це у своїх записках про Македонію писав Х. Г. (К.) Раковський, оцінюючи погляди болгарських політиків приблизно з 1910 р. [60, л. 1].

- Під час балканських воєн 1912–1913 рр. Л. Д. Троцький був кореспондентом газети «Киевская мысль».

- Це зауваження Л. Д. Троцького підтверджує один з документів, виявлений в неофіційному листуванні членів ОК (опозиційного центру антибільшовицьких фракцій РСДРП). Лист надісланий з Болгарії і датується жовтнем 1912 р., в ньому автор інформує колег про загальний настрій в країні. «Війною у нас зайняті усі, – повідомляється в листі, – починаючи від бабусь і кінчаючи дитинками (*стиль листа – Т. М. В.*). Неначе уся Болгарія потрапила в смугу війни... Те, що б'є в очі... – це загальний інтерес усього болгарського

народу до війни. А цей інтерес авторитетствує (*стиль документа – Т. М. В.*) про колосальну важливість цього моменту для майбутньої нашої історії...» [809, л. 2].

- Г. Василев виступав на одному із засідань «ЦК союзних македонських братерств» 20 квітня 1908 р.

- Г. Бакалов разом із Х. Г. (К.) Раковським і Славою Балабановим перебували в тісному контакті з Г. В. Плехановим ще з часів функціонування болгарської студентської соціалістичної групи в Женеві 1892–1893 рр.

- Див. П. 4. 3. цієї роботи.

- Див. П. 4. 2. цієї роботи. Крім того, про перспективи державної автономізації Македонії в жовтні 1912 р. писав і Л. Д. Троцький [1120, л. 63].

- На цьому тлі особливо заспокійливо виглядає Донесення № 354, передане М. Є. Броєцькому (завідувачеві Особливого відділу департаменту поліції). Само Донесення датується 12 жовтня 1913 р., в ньому повідомляється, що болгарський уряд через Татарчева і Матова збирається передати Чернопеєву і Санданському (бойовим командирам ВМОРО) «зброю і грошові субсидії» [296, л. 85].

- «Иттихад ве теракки» (тур. Ittihat ve terakki, «Єднання і прогрес») – турецька назва політичної організації младотурок.

- Е. Ф. Найт – англійський мандрівник і публіцист. Його книга «Революційний переворот в Туреччині» була перекладена і видана в Росії в 1914 р. Книга включала спогади найбільш діяльних учасників младотурецької революції, що раніше не публікувалися.

- У 1904 р. стався розкол Македоно-одринської революційної організації, що формально закріпив факт її внутрішньої неоднорідності. У результаті, на чолі так званої «лівиці» спочатку стали Яне Санданський, Гйорче Петров і Пере Тошев, тоді як її праве крило очолили Христо Матов, Іван Гарванов і Борис Сарафов. Поступово стало зрозуміло, що саме «лівиця» схильна контактувати з младотурками. Пізніше цей факт відмічав і

болгарський соціаліст – центрист П. Делірадев, який в цьому випадку посилався на точку зору ще одного відомого представника «лівиці» ВМОРО, Христо Чернопеева.

- Л. Д. Троцький також цікавився історією младотурецького руху. Зокрема, він звертав увагу на ланцюг політичних арештів в Османській імперії, а також на характер младотурецької політичної еміграції в Женеві і Парижі [1206, л. 124]. Крім того, дуже лояльно про младотурків висловлювався і К. Каутський. Так, наприклад, він підкреслював, що «...серед усіх верств Туреччини, що визнавали необхідність ґрунтовних реформ, офіцерство було єдиним елементом, який був у змозі провести деякі реформи. Воно було захисником младотурецької революції 1908 р., що дала країні конституцію і парламент» [409, с. 73].

- П. Делірадев ще в 1909 р. відмічав близькість національної платформи Народно-федеративної партії до конфедеративної концепції болгарського лівого центрizmu. На його думку, ідея федералізації Балканського півострова і Малоазіатського регіону виявилася «одним з найважливіших гасел» обох організацій [254, с. 12].

- У січні 1909 р. політичні групи, що об'єдналися навколо видань «Конституционна заря» і «Единство», консолідувалися і створили Народну федеративну партію (БНФП). Прибічники Х. Матова також реорганізувалися, трансформувалися у Союз болгарських конституційних клубів (СБКК).

- У 1908 р. П. Делірадев і Д. Хаджидімов перейняли на себе обов'язки співредакторів газети «Единство», що виражала погляди групи Чернопеева.

- «Конституционна заря» – газета, виходила друком з 8 серпня 1908 р. по 3 січня 1909 р. Її тематика більшою мірою відбивала політичні переконання групи Я. Санданського.

- Г. Василев підкреслював, що йому були відомі випадки, коли П. Делірадев «...майже офіційно говорив від імені Санданського». При цьому

про такі збори заздалегідь знали младотурки і не лише їх не забороняли, але мовчазно з ними погоджувалися [160, с. 95].

- Зв'язок політичної платформи Д. Хаджидімова з марксистською ідеологією виявляється ще в 1900 р., коли він публікує роботу «Македонското освободително дело», в якій висловлюється на користь концепції Балканської федерації [1180]. Рік потому саме Хаджидімов (як підкреслювала болгарська дослідниця М. Марінова) спробував провести межу між «буржуазним і революційним розумінням гасла автономії Македонії» [557, с. 259]. Пізніше він приходять до підтримки ідеї Східної федерації з автономною системою вілайетів (модель дуже близька до федеративної концепції П. Делірадева). Отже, він друг і колега М. Харлакова, колега П. Делірадева, з 1908 р. член редакції «Єдинство» і головний редактор газети «Конституционна заря». У більшості болгарських історичних монографій другої половини ХХ ст. він фігурує як тісний соціаліст (див. згадувану працю М. Марінової). У пізніших історичних працях його партійна належність трактується як явно соціалістична, але не повністю визначена організаційно [406]. Складається враження, що політичні інтереси в Македонії і соціал-демократичні контакти в Болгарії приводять Хаджидімова в табір центристів. Таким чином, він, будучи активним членом серської групи, співпрацюючи з Я. Санданським та ін., стає ще однією ланкою, що підтверджувала наявність прямих контактів, які існували між болгарським центризмом (Союз «Пролетар», пізніше центристська фракція БРСДП (о) і «лівицею» ВМОРО.

- Восени 1908 р. ЦК РСДС «Пролетар» виступив зі спеціальним листом щодо внутрішньопартійного конфлікту, пов'язаного з редакційними домаганнями М. Харлакова, П. Делірадева і Г. Бакалова. У цьому листі прямо говорилося про те, що М. Харлаков і П. Делірадев, який поділяє його погляди, висловлюються на підтримку видання М. Харлакова «Начало». У листі підкреслювалося, що сам редактор був схильний вважати своє видання партійним (РСДС), але при цьому більшість його номерів вийшли в Солуні.

Видання декларувалося як «болгаро-турецьке» і орієнтувалося «...на 1000 абонентів в Македонії і, можливо, до 500 в Болгарії» [763, л. 4]. Дещо пізніше М. Харлаков уточнив, що видання цікавиться однаково питаннями політичного життя Болгарії і Туреччини, а також цілеспрямовано македонським питанням, яке не може не викликати загостреної уваги соціалістичної аудиторії [887, л. 1].

- У Константинополі за есером Натадзе (як за представником ЦК соціалістів-революціонерів в Союзі чорноморських моряків (детальніше про це, ДАРФ, ф. 529, оп. 1, од. зб. 19) був встановлений поліцейський нагляд. За документами департаменту поліції «Шалва (Шаліко) Тасонова Натадзе» виглядав таким чином: «...низького росту, широкоплечий, обличчя чисте, злегка смагляве, в'юнке волосся, різко виражений грузинський тип... двадцяти семи років...» [149, л. 60].

- Д. Влахов (1878–1953) македонський і болгарський соціал-демократ, суспільно-політичний діяч, член Народної федеративної партії (болгарської секції).

- У донесеннях Завідувача агентури в Туреччині по Особливому відділу департаменту поліції Влахов фігурував не як соціаліст, але як «член МОРО» [342, л. 12–13]; [343, л. 19–22]; [344, л. 64–65].

- Болгарська дослідниця М. Марінова стверджувала, що Македоно-одринська робоча соціал-демократична група (МОРСДГ) була створена у прямому розумінні за ініціативи БРСДП (т. с.), для пропаганди відповідного варіанта марксизму в Македонії [557, с. 260].

- Цікаво, що документи Особливого відділу Департаменту поліції, уточнюючи контакти Камо (Тер-Петросяна) в Константинополі, очевидно, вказували на його зв'язки саме із «Соціалістичною федерацією». Такий висновок обумовлений специфікою документів, в яких особливо підкреслювалося, що до контактної соціалістичної групи входили «греки, турки, болгары і євреї...» [149, л. 13].

- Роздумуючи про перспективу зв'язку групи Бенероя з лівоцентристською фракцією БРСДП (о), слід зазначити, що російська агентура в Константинополі, у свою чергу, фіксувала безперечні зв'язки младотурок з єврейським національним рухом, передусім сіоністським [299, л. 10].

- Особливого значення в цьому контексті набуває конфлікт, пов'язаний з підготовкою і проведенням перших Балканських соціал-демократичних конференцій (детальніше див. Лобанова М. В. Балканські соціал-демократичні конференції.. [527, с. 3–12].

- У телеграмі, відправленій до Петербурга начальником агентурного бюро в Константинополі про становище в місті і безпосередньо про погляди російських політемігрантів, підкреслювалося: «Доповідаю Вам..., що турецький уряд перебуває цілком під впливом Німеччини» [673, л. 61]; [353, л. 4]. У свою чергу, соціал-демократ А. Зурабов писав, що ще за життя Парвуса його діяльністю послідовно цікавилися як мінімум три європейські розвідки: Німецька, Російська і Датська [333, с. 6].

- Проте протягом тривалого часу Х. Г. (К.) Раковський вів особливі записи, пов'язані з аналізом етапів, характерних для політичного розвитку Туреччини. В результаті, вивчення цієї країни зайняло багато місця в його особистих чорнових зошитах, в яких він звертався до історії Османської імперії як мінімум з 1794 р. [1106, л. 14].

- Аналізуючи погляди Р. Шпрингера з національного питання, він зачіпав проблему турецької конституції, відмічаючи, що вона нагадує фейєрверк, з тією тільки різницею, що цей фейєрверк здатний блищати не частіше, ніж один раз в тридцять років [160, с. 37].

- У своїй публіцистиці першого десятиріччя ХХ ст. К. Каутський особливо відмічав младотурецькі симпатії деяких французьких соціалістів. Ці спостереження увійшли до його книги «Война и интернационализм», перекладеної російською мовою та опублікованої в Харкові [417].

- Детальніше в П. 3.1. означеного дослідження.
- У своїх щоденникових записах (запис від 13 квітня 1909 р.) Г. Василев відмічав, що молодші офіцери налаштовані як ніколи войовничо. «Та і коли, – звертався він до самого собі, – ми мали б таку прекрасну нагоду битися з Туреччиною?». Погано тільки, міркував він далі, що «...цивілізована Європа знову горить симпатіями відносно младотурок». [164, с. 79]. І там же, але від 3 січня 1910 р.: «...Усе готове до конфлікту, аби лише сама Болгарія зуміла підготуватися і розвернутися з розумом і сміливістю!» [164, с. 84].
- Проекти балканського зближення висувалися упродовж низки років, що дозволяє ввести в науковий обіг формальну періодизацію цього ідейно-політичного руху. Хронологічно його етапи можна позначити таким чином: середньовічний (монархічний), демократичний (епоха національного відродження) і соціалістичний (перспективи Балканської федеративної республіки і період самостійного існування Югославії).
- У своїх спогадах про Д. Благоева Х. Кабакчієв називає 1886 рік датою перших виступів тісно-соціалістичного лідера на користь Балканської республіки.
- Х. Кабакчієв уточнює, що в цьому випадку на увазі маються діячі «буржуазно-демократичних рухів епохи турецького владарювання» [395, с. 179].
- Пізніше Х. Кабакчієв, наслідуючи логіку БРСДП (т. с.), писав, що про Балканську демократичну федеративну республіку (БДФР) може йтися тільки в контексті «непримиренної класової боротьби». [395, с. 170].
- Д. Благоев назвав «питання про Балканську федерацію» прямим підсумком Першої балканської конференції [109, с. 462].
- У періодичних виданнях БРСДП (о) часто зустрічається термін «консерватори», використований як синонім для визначення закритого (тобто такого, що відкидає тактику політичного компромісу) курсу БРСДП (т.с.).

- П. Делірадев серед прибічників ідеї Балканської конфедерації (федерації) називав в першу чергу О. Парвуса, який часто фігурував у балканських і турецьких сюжетах, потім Ж. Жореса, М.-Е. Вайяна... і, нарешті, таких відомих соціал-демократів центристів, як К. Каутський, Ю. Мартов і Х. Г. (К.) Раковський [254, с. 13].

- Особливо хотілося б підкреслити, що концепція «Сполучених штатів Європи» часто фігурувала в політичній публіцистиці К. Каутського.

- Д. Мічев в статті «БРСДП и националният въпрос...» підкреслював, що проект Балканської федерації почав викликати цілеспрямований інтерес Д. Благоєва не раніше 1909 р. [627].

- Центрист Роман Аврамов з величезною іронією писав про те, що «тіснятська глибокодумність бажала б – як неодмінна умова – щоб буржуазія залишила свої класові погляди зору і перейшла на погляди пролетаріату». Таку тактику соціалізму автор вважав «повністю неспроможною... Це сектантство, – стверджував він, – безглузде і реакційне...» [9].

- Цікаво, як про це ж розмірковував ще один центрист, уже неодноразово згадуваний П. Делірадев. «...Сьогодні, – писав він, – століття багатства і грошей! І головна мудрість соціальної політики сьогодні – це вміння комбінувати ці дві умови – свободу і «багатство» [254, с. 31]. Проте, як відомо, легше верблюдові увійти до голкового вушка, ніж багатому потрапити в царство небесне. Таким чином, за минулі дві тисячі років проблема співвідношення внутрішньої свободи і багатства ніяк не трансформувалася. Тісні вважали за краще вирішувати це питання радикальним способом, широкі з урахуванням необхідних парламентських реформ, центристи шляхом об'єднання двох крайніх позицій. Немає нічого дивного в тому, що в результаті такого вибору саме вони втратили політичну платформу, що робила їх автономною соціал-демократичною фракцією.

- Питання про ступінь автономізації османських провінцій мало принципове значення для аналізу інтеграційних соціал-демократичних

концепцій (Балканської федерації і Балканської конфедерації). Так, БРСДП (т. с.) припускала входження Македонії в Балканську федерацію як самостійного суб'єкта, тоді як широкі, навпаки, робили ставку на автономію Македонії, розглядаючи це питання в контексті статей Берлінського договору. Детальніше див. [268, с. 151–177].

- Про те, що таких зовнішніх варіантів федералізації Балкан існувало декілька, писав Х. Г. (К.) Раковський [979].

- У зв'язку з цим хотілося б відмітити, що Троцький періоду другої еміграції (точніше періоду віденської «Правди») також листувався з Р. Аврамовим. Зокрема, в його приватному фонді зберігся великий лист Р. Аврамова, в якому останній знайомив Л. Д. Троцького із станом справ в болгарському соціал-демократичному русі [844, л. 6–8].

- Один із робочих псевдонімів А. Аврамова – (Кемпфер).

- У своїй невеликій за обсягом, напівакадемічній – напівмемуарній книзі «Малознакомый Ленин» меншовик М. Валентинов писав про неоднозначність взаємин Леніна і Горького. Проте навіть в трактуванні такого не схильного до сентиментальності автора, як Валентинов, тимчасові тертя їх громадських стосунків відступали перед перевіреною часом особистою симпатією [157].

- Цікаво, що, окрім підтверджених зв'язків О. М. Горького з Р. Аврамовим, окрім явної близькості його поглядів до політичних і публіцистичних поглядів Раковського, є свідство його прямих контактів з Г. Бакаловим [10, с. 303–305]. Побічно підтверджуючи можливість подібних контактів, біографи Бакалова відмічали, що саме йому Горький в першу чергу зобов'язаний популяризацією своїх творів у Болгарії [205, с. 47].

- Окрім О. М. Горького, певний інтерес до центристів виявив і В. Г. Короленко, який протягом низки років ставився до Х. Г. (К.) Раковського із щирою пошаною і симпатією. Детальніше див. [1214; 1210; 1083, с. 9–82]. Також у послідній третині ХІХ ст. загально демократичну точку зору на роз-

віток слов'янської інтеграції висловів відомий український вчений і публіцист М. П. Драгоманов. Пізніше його точка зору на слов'янське питання розвив такий крупний болгарський політичний діяч та науковець як Іван Шишманов.

- Див., наприклад, «Черновые наброски, заметки Л. Д. Троцкого по вопросам истории Болгарии, Турции, Греции, Сербии, Черногории...» [1208, л. 26].

- Троцький писав про «гнучкі державні форми», обтічність цього визначення зумовила складність в трактуванні термінів реальної державної класифікації. Як наслідок, сталося неусвідомлене зміщення категорій, якими автор спробував позначити характер потенційного балканського зближення: федерація, конфедерація, автономія, союз.

- У своїх чернетках, а також у начерках майбутніх нарисів, пов'язаних з політичною історією Туреччини і Балкан, Л. Д. Троцький прямо називає можливий склад планованої конфедерації. На його думку, в неї повинні входити Туреччина, Румунія, Болгарія, Греція і Сербія [1208, л. 1–4].

- Серпневий блок – центристсько-реформістська фракція РСДРП, що особливо включала національні секції тієї ж партії. Одним з основних принципів Серпневого блоку стало визнання тези про культурно-національну автономію Бунду. Детальніше див. розділ 5 цього дослідження.

- У СРСР питання про конфедералізм Х. Г. (К.) Раковського набуло звинувачувального характеру ще в 1923 р. і було (спочатку в прихованій формі) використане при його зміщенні з посади Голови Раднаркому України [Мельниченко 1989; Волковинський 1990] та ін.

- Орфографія П. Делірадева.

- Особливе положення, як віддзеркалення статусу суб'єкта державної освіти, займає автономія. Термін цей походить від грецького – *autonomia* – самоврядування, незалежність. По суті – це «...право самостійного, відносно незалежного функціонування політичних суб'єктів у складі державної освіти, закріплене конституцією». Територіальна автономія поділяється на

адміністративно-територіальну (регіональну), національно-територіальну і національно-державну. Крім того, існує поняття екстериторіальної (культурної) автономії. Таким чином, автономія – це форма регіонального управління, обмежена положеннями реально чинної конституції. Очевидно, що це форма щільнішої (на відміну від федерації, а тим більше конфедерації) державної консолідації. Проте на початку ХХ ст. у соціал-демократичній публіцистиці цей термін часто зустрічався як аналог поняття «конфедерація», особливо в питанні про територіальний статус Македонії.

- Таким чином, абсолютно чітко видно понятійну диференціацію державно-твірних термінів: конфедерація і федерація. Для федерації характерні – єдина конституція, єдині союзні органи державної влади, встановлюються єдине громадянство, грошова одиниця тощо. Тоді як для конфедерації потрібний повний суверенітет держав, що входять до нього. Конфедерація поєднує риси як міжнародно-правової, так і державної організації. Загальні органи координують діяльність членів конфедерації зазвичай в зовнішньополітичній, військовій, валютно-фінансовій, митній сферах, у галузі зв'язку і комунікацій. За всіма членами конфедерації зберігається право вільного виходу з неї.

- Кампанія «За Балканську конфедерацію» розвернулася на сторінках центрального видання «Лівиці» – «Наперед».

- Мегалеас Лама виступав на конференції, спеціально присвяченій проблемі створення «Союзу за Балканську конфедерацію».

- П. Делірадев вважав, що у балканських народів немає інтересів, які суперечать зростанню азійського демократизму. Отже, можна говорити про взаємодію «близького (*Балкани – Т. М. В.*) і далекого (*Азія – Т. М. В.*) сходу», про взаємний політичний і економічний вплив цих регіонів.

- У приватному листі до Л. Д. Троцького від 21.11.1911 р. Х. Г. (К.) Раковський писав про те, що, маючи на увазі перспективу Балканської республіки, необхідно усі «наші сили», усю «підтримку»

сконцентрувати на реалізації проекту Балканської конфедерації [822, л. 116 об.].

- Чи «вирішимо східне питання війною»? – так формулював проблему, близьку до центристського трактування внутрішньобалканської політики, Л. Д. Троцький (1912 р.). Слід сказати, що його відповідь на подібне питання виявилася однозначною: «ніскільки». Причина, на думку Троцького, ясна: «Національні інтереси – навіть прогресивні – можуть стати знаряддям посилення реакції» [1208, л. 30, 31].

- В іншій статті – «Конфедерация отгоре и конфедерация отдолу» – Х. Г. (К.) Раковський, звертаючись до питання про створення парламентської ліги, підтверджував марксистську складову політичних поглядів Влахова, називаючи його «наш друг і співробітник (?)»[979].

- У цьому випадку орфографія за текстом «Наперед».
- Орфографія П. Делірадева.
- Не можна не звернути уваги на схожість цієї фрази Раковського з повною назвою «Інтернаціонального союзу» – «Інтернаціональний союз за мир і свободу».

- Детальніше див. [1277, с. 5–24].
- Д. Генчев у своїй книзі «Нариси соціально-психологічних типів у болгарській історії» вважає таку роздвоєність психологічною ознакою болгарської інтелігенції взагалі. У такому разі, відштовхуючись від логіки Генчева, важко навіть уявити масштаби впливу подібної ментальної диспропорції на дуалізм соціал-демократичних переконань болгарських центристів початку ХХ ст.

- Подібні тенденції, що не припускають чіткої відповіді на питання про сутність такого феномена, як лівий центризм, можна спостерігати в працях С. В. Тютюкіна [1156; 1157; 1163], І. Х. Урілова [1169; 1170; 1171] Я. С. Дабкіна [302]; О. А. Галкіна (особливий інтерес викликає його теоретична стаття «Левые вчера и сегодня» [196]), Р. Медведєва [600], Кульчицького [468] та ін.

- В означеному дослідженні йдеться про розрізнені прояви центристської стратегії в російському соціал-демократичному русі. Спільно ці фрагменти центристської платформи російського марксизму є досить цілісним явищем, аналіз якого може бути використаний при інтерпретації аналогічних соціально-політичних процесів на Балканах. Проте цей аналіз ніяк не претендує на усе охоплення теорії і тактики лівоцентристської течії в Росії, що, поза сумнівом, повинно стати предметом спеціального історичного дослідження.

- Укладачі збірки «Бунд. Документы и материалы 1894–1921» визнали можливим відкрити документальну історію єврейського робітничого Союзу (Бунд) статтею А. І. Кремера «Про агітацію», написану ним ще в 1894 р. З погляду аналізу центристської складової в загальному процесі становлення РСДРП, цікаво, що сам А. І. Кремер підкреслював участь Ю. О. Мартова у створенні цієї брошури. Очевидно, Ю. О. Мартов не лише редагував текст А. І. Кремера, але і був автором декількох вступних сторінок вказаної брошури. Таким чином, можна сказати, що ще до скликання перших з'їздів Бунду (1897) і РСДРП (1898) керівництво єврейського робітничого Союзу і Мартов були солідарні у своїй характеристиці умов, необхідних для розвитку соціал-демократичного руху в Росії.

- Лист був написаний Г. В. Плехановим на адресу Женевської групи Бунду у зв'язку з 10-річним ювілеєм єврейської соціал-демократичної організації (1907).

- Із цього приводу див. також «Письма А. Бебеля и К. Каутского к Бунду» [785].

- Подібну інформацію надає Фонд 102 (сьоме діловодство за 1903 р.) Департаменти поліції, описи 178–214 (Бунд–РСДРП). Як приклад можна навести оп. 200, од. зб. 2282; 2335; 2387; 2416; 2440; 2470; 2474; 2495, а також документи про процентне співвідношення єврейських акцій в загальній кількості державних злочинів за рік [676, л. 1–34] та ін.

- Хотілося б підкреслити, що роль єврейства в російській революції – це питання, яке вивчалось навіть в перші роки існування радянської влади. Як приклад можна навести роботи Н. А. Бухбіндера (наприклад, його найвідоміша праця «История еврейского рабочего движения в России») [136], а також [138, с. 212–221, 229–231], його ж, «Материалы для истории еврейского рабочего движения в России» [135; 137], крім того, книгу М. Рафеса «Очерки по истории Бунда» [996]. Набагато пізніше, вже після розвалу СРСР, ця проблема знову стала актуальною, привертаючи увагу деяких сучасних дослідників. Сьогодні ця тема, поза сумнівом, привід для самостійної наукової аналітики. У контексті означеного дослідження сюжет про єврейську соціал-демократію як про частину російського марксизму може бути затребуваний усього лише як ілюстрація центристських поглядів частини ідейно-політичного керівництва Бунду.

- У своїй розмові з Т. Герцелем голова кабінету міністрів С. Ю. Вітте підкреслював, що євреї становлять «...близько половини чисельності революційних партій» Росії [129, с. 3].

- М. Рафес – один з активних учасників єврейського соціал-демократичного руху, член ЦК цієї організації [1199, л. 3]. Надалі сприйняв (після саморозпуску Союзу) погляди більшовиків. У своїй книзі М. Рафес спробував максимально об'єктивно, втім все ж виходячи із суми пріоритетів, характерних для більшовицької фракції РСДРП, оцінити ідеологію і тактику Загального єврейського союзу.

- Як приклад можна навести праці Панакас і Шестак [733; 1230] та ін.

- Див. також його більш ранню роботу «В борьбе за осуществление ленинской тактики» [232].

- Та все ж важливо ще раз підкреслити, що цей потік сучасних історичних відкриттів і дискусій не зачіпає феномена російського соціалістичного центрizmu як частини політичної культури Східної Європи.

- Детальніше див. П. 1. 2. цього дослідження.

- Навесні 1906 р. Бунд пішов назустріч об'єднавчій програмі РСДРП [720, л. 81]. Паралельно, також навесні 1906 р., відбувся IV об'єднавчий з'їзд РСДРП у Стокгольмі.

- У своїй книзі «Марксисты и русская революция» С. В. Тютюкін і В. В. Шелохаєв писали про Ф. І. Дана як про людину «нетовариську, холоднувату і урівноважену». Крім того, вони відзначали характерне для нього почуття політичної інтриги, а також «деякий політичний цинізм». Останнє, на думку вказаних авторів, викликало стійку антипатію до нього з боку Леніна і Плеханова [1156, с. 183]. Складається враження, що однією з причин подібної антипатії, принаймні з боку Леніна, міг бути психологічний момент. Очевидно, маючи схожі психологічні риси, Ленін не бажав «бачити» себе в одному зі своїх центральних меншовицьких опонентів.

- Втім, той же Ф. І. Дан в листі до П. Б. Аксельрода з Гельсінгфорса (Хельсінкі) нарікав на результати надмірних примиренських захоплень меншовизму, наслідком яких, як він вважав, постала необхідність боротися не лише із залишками більшовизму, але і «...з усією тією мерзотою і смутою, яка на нас налипнула і яка дійсно загрожує задушити нас...» [852, с. 293].

- Тут слід зазначити те особливе місце, яке посіла в розвитку російської соціал-демократії група «Вперед». Внутрішньо дисперсна, вона включала, з одного боку, фракцію більшовиків-богданівців, а з іншого, дещо відмітну в тактичному плані групу однодумців А. В. Луначарського. В той же час позиція цих прибічників «лівого більшовизму» була загальною в питанні про неучасть РСДРП у легальній боротьбі і безпосередньо у складі Державної Думи Російської імперії. В результаті, в політичних полеміках початку ХХ ст. ця група позначалася В. І. Леніним як автономна фракція одзовістів і ультиматистів [698, с. 28–46]. Як уявляється, вказана гілка російського марксизму також деякою мірою була відгалуженням центристської ідеології в політичній практиці РСДРП. Проте її антипарламентський характер виключав

«впередівців» з обоими представників «класичного» центризму, припускаючи перспективу самостійного історичного дослідження.

- Окремо слід вказати на особливу позицію Г. В. Плеханова і, відповідно, на платформу очолюваної ним групи меншовиків-партійців. Очевидно, ця позиція досить часто залежала від особистих симпатій або антипатій метра російської соціал-демократії і тому імпульсивно реалізовувалася всупереч логіці його ж власних європейських переконань. Імовірно, це так само тема для спеціального історичного дослідження.

- Брошура «Спасители или упразднители?» була видана в Парижі в 1911 р. У своєму листі до О. М. Потресова Ю. О. Мартов називав її «карно-політичною» [585, с. 382–389].

- Пізніше Л. Д. Троцький (його видання віденська «Правда» стало фундаментом для об'єднання так званих «правдівців») писав у своєму листі до М. С. Ольмінського про революційне крило меншовизму, разом з яким він розраховував нейтралізувати правий напрям цієї течії [795, л. 1].

- Цікаво, що і Ленін згадував ті ж групи, окреслюючи коло навколоцентристських фракцій РСДРП (див. «Письмо в Расширенную коллегию ЦК РСДРП» або «Резолюция II парижской группы РСДРП о положении дел в партии» тощо) [492; 493].

- Ідейним центром ліквідаторства, за загальним визнанням, був журнал «Наша Зоря» (за аналогією до назви журналу, його прибічники так само іменувалися «зористами»), видавався він з 1910 р. в Петербурзі. Його натхненником і організатором був О. М. Потресов. З цим виданням співпрацювали усі відомі меншовицькі політики і публіцисти. Незважаючи на деяку тактичну дистанцію, що існувала між центристами і правішими меншовиками, Ю. О. Мартов і Ф. І. Дан також друкувалися на сторінках цього видання.

- П. Б. Аксельрод в одному зі своїх листів до В. А. Бухгольца писав, що саме К. Каутський був «теоретичним і публіцистичним вождем» меншовицького, а по суті, центристського крила РСДРП [837, с. 9].

- В одному зі своїх листів Л. Д. Троцький відмічав особливу специфіку центристської платформи західноєвропейської соціал-демократії, спеціально зупиняючись на поглядах К. Каутського і порівнюючи його теоретичні висновки з практикою окремих російських соціалістів [793, л. 1]. Пізніше, вже переходячи на лівіші позиції, він, все ще цілком по-центристськи, писав: «...я ні в якому разі не міг допустити тієї думки, що меншовицька фракція... є в революційному сенсі порожнім місцем... Ні, це не так... Необхідно, щоб окрім ленінського прапора був прапор революційного інтернаціоналізму, здатного згуртувати все ті елементи, які зараз ні політично, ні ідейно не можуть вміститися у рамках ленінської організації, але які проте *становлять дуже цінний капітал*» (курсив – Т. М. В.) [890, л. 18].

- Конфлікт виник у зв'язку з неприйняттям Г. В. Плехановим статті О. М. Потресова «Эволюция общественно-политической мысли в предреволюционную эпоху». Із цього приводу П. Б. Аксельрод писав К. Каутському, що Потресов «...так само далекий від опортунізму і зради..., як і будь-який з відомих марксистів, як і Плеханов сам...» [841, с. 4].

- Лист Мартова до Плеханова був написаний у грудні 1908 р. і мав суто приватний характер. Через це цікаво, як точно визначив Ленін позицію Мартова, інтуїтивно називаючи його «склеювачем того, що зазвичай розклеюється...»). Подібне визначення прозвучало у рамках статті «Як П. Б. Аксельрод викриває ліквідаторів», опублікованої Леніним влітку 1912 р. [502, с. 418].

- Закордонне Бюро Центрального Комітету (ЗБЦК) було закордонною філією ЦК. Проте, не маючи в цьому органі більшості, В. І. Ленін спробував зменшити його значення до рівня закордонної технічної комісії. В той же час «довгий» пленум січня 1910 р. визначив для ЗБЦК не лише технічні, але і

представницькі функції, а також, у разі одноголосного голосування, право скликання пленуму ЦК.

- У своєму листі до П. Б. Аксельрода від 5 серпня 1909 р. Ф. І. Дан, опосередковано дистанціюючись від поглядів Потресова, відмічав, що останній пише йому і Мартову, що «...те не добре і це не добре. Не розумію, що ж добре і що ж взагалі слід робити...» [245, с. 223].

- Аналізуючи післяреволюційне (1917 р.) існування різноманітних течій російської соціал-демократії, Р. Абрамович писав про Троцького: «Троцький дійсно був людиною з блискучими здібностями, винятковий оратор, дуже здібний журналіст, хороший організатор, людина з кипучою енергією, але, що стосується інтелекту, глибини розуму, здатності швидко і тонко схоплювати речі і, головне, знань, Троцький стояв на багато голів нижче за Мартова...» [2, с. 619]. Сам же Мартов, оцінюючи примиренські ініціативи Троцького, час від часу писав про його «крайню нестійкість і недозволену легковажність...» [350, с. 613].

- Як свідчать матеріали департаменту поліції (зокрема, донесення начальника Севастопольського охоронного відділення), віденська «Правда» вирушала в Росію в настінних німецьких календарях або дитячих картонних книжках, «...причому література закладалася в кожен картонний аркуш» [681, л. 99]. Попит на видання виявився дуже значним, про що в редакцію повідомляв, наприклад, якийсь Олександр з Константинополя. «Ваша література, – писав він, – йде прекрасно. Відчувається навіть недолік. Є попит на старі номери. Якщо можна, вишліть екземплярів по 50 з номера 18-го» тощо [808, л. 32].

- Про це детальніше див. в книзі М. Станчева, Г. Чернявського «Троцкий, Болгария и болгары» [1085].

- На прямі контакти, що існували між Л. Д. Троцьким і Х. Г. (К.) Раковським в період «Наперед», вказувало їх приватне листування. Так, зокрема, Х. Г. (К.) Раковський пропонував надсилати віденську «Правду»

в Софію, де вона, надалі, могла бути реалізована через редакцію «Наперед». В цьому випадку, підкреслював Раковський, в номерах «Наперед» могли б друкуватися повідомлення про надходження газети Троцького. Таким чином, обидва центристські видання повинні були працювати в тісному ідейно-політичному і організаційному зв'язку [845, л. 117–117 об.]; [846, л. 118–119 об.].

- Див. П. 1. 3.

- Більшовицький центр (БЦ) існував з 1906 по 1909 р. як основний координуючий центр більшовицької фракції. Упродовж низки років до його складу входили різні представники фракції, проте основними його співробітниками залишалися члени «фінансової трійки», або, як вона була названа в матеріалах Камо (Тер-Петросян), «колегії трьох»: Ленін, Богданов, Красін. Завдання «трійки» були тісно пов'язані з фінансуванням більшовицької фракції, очевидно, у збиток єдиному партійному фінансуванню. Формально БЦ був розпущений рішенням січневого пленуму ЦК РСДРП у 1910 р. Втім, Ю. Мартов писав про щонайтісніший зв'язок БЦ із «російською колегією Центрального Комітету», що дозволяло колишньому БЦ існувати у форматі іншої, також центральної організації [661, с. 11–36; 582, с. 271].

- Ю. Мартов у своїй статті «Спасители или упразднители?» підкреслював, що в цьому питанні меншовикам сприяли і бундісти [582, с. 278, 281].

- В обох випадках епітети узяті з листування Ф. І. Дана.

- С. В. Тютюкін спробував об'єднати подібні роботи в самостійну групу, яку він пов'язував з набором історичного «браку») і «кон'юнктури» в постперебудовній історичній літературі [1159, с. 48]. Крім того, у своїй книзі «Меньшевизм: страницы истории», він наводив приклад категоричної незгоди Мартова із звинуваченнями, висунутими тимчасовим урядом Леніну (1917 р.), у зв'язку з можливим німецьким фінансуванням політичної діяльності більшовиків. «...Мартов з його природженим почуттям справедливості, –

пише С. В. Тютюкін, – добре знаючи людські і політичні якості Леніна, принципово відмовлявся прийняти версію про моральне падіння свого колишнього товариша...» [1162, с. 374].

- Насправді подібних фінансових рейдів було, поза всяким сумнівом, значно більше. Проте про три наведені тут більшовицькі акції збереглися найбільш детальні документальні свідчення.

- За версією Б. Вольфа, Камо перевіз захоплені ним гроші через кордон в капелюшній коробці, «набитій 500-рублевими банкнотами» [697, с. 31].

- Детальніше про це див. в брошурі Ю. О. Мартова «Спасители или упразднители?» [582, с. 284–291].

- Про це також див. [824, л. 82].

- «Серединність» – це термін, який повторно ввів в обіг російський дослідник О. О. Танін-Львів. Зокрема, він досить вдало використовував його для визначення позиції національної соціал-демократії» [1096, с. 91].

- Ф. М. Койген (член ЦК Бунду, з 1910 р. член ЗБЦК РСДРП) спеціально підкреслював, що відповідно до рішень Лондонського з'їзду партійні конференції повинні були збиратися раз на 3 або 4 місяці, проте до описуваного часу (1907) їх відбулося не більше двох.

- У листі, присвяченому підбиттю підсумків серпневого Пленуму 1908 р., ЦК Бунду також інформував Закордонний Комітет про схильність більшовиків об'єднувати тактику меншовиків і єврейського Союзу. Зокрема, представники Бунду повідомляли, що їм було пред'явлено звинувачення в спробі спільного з меншовиками виступу проти ЦК РСДРП [859, с. 796].

- Більшовицький Центр в умовах відновлення партійної єдності був поставлений перед необхідністю передачі більшої частини фракційних коштів на загальні потреби РСДРП. Здійснюватися ці фінансові операції повинні були під контролем ряду іноземних соціал-демократів, так званих «утримувачів».

- Про різноманітність внутрішньої платформи єврейського Союзу, у тому числі і про існування усередині нього ліквідаторських настроїв (у 1909–

1910 рр.), багато писав В. І. Ленін. Зокрема, у своїй статті, пов'язаній з аналізом критики одзовістів на засіданні розширеної редколегії «Пролетаря», він говорив не просто про ліквідаторство у внутрішній програмі цієї фракції, але про її помірну, по суті, центристську позицію. В цьому випадку Бунд свідомо протиставлявся В. І. Леніним правій течії меншовизму [485, с. 3–18], див. також [487, с. 59–66].

- У жовтні 1909 р. в Парижі відбулися спеціальні збори меншовиків, на яких був присутніми лідери фракції, причому багато хто з них на той час перебував в еміграції. Так, серед присутніх, окрім Л. Г. Дейча, знаходилися Ю. О. Мартов, Ф. І. Дан, Б. І. Горєв (Гольдман) та ін. Вивчення протоколів засідання дозволяє стверджувати, що погляди редакції «Голосу соціал-демократа» схилилися до перспективи скликання саме фракційної конференції. Причому не пізніше за грудень того ж 1909 р. [925, с. 4–9].

- Уїдлиий Г. В. Плеханов, що затаїв, крім усього іншого, ще і стійку особисту неприязнь до О. М. Потресова, називав «Відродження» «Виродженням» [1162, с. 247].

- З 1908 р. ліквідаторські погляди меншовиків, що об'єдналися навколо О. М. Потресова, відбивав журнал «Відродження» (1908–1910 рр.), в ньому, окрім самого Потресова, а так само Левицького (Цедербаум), Єжова (Цедербаум), Гарви та ін. публікувалися і Мартов із Даном. Пізніше, з січня 1910 р., принципи «Відродження» підхопило і зуміло розвинути видання «Наша зоря», редактором і ідеологом якого став все той же Потресов, а також Е. Л. Гуревич і В. О. Левицький. Показово, що Мартов і Дан не припинили співпраці з новим журналом Потресова, що, виникнувши в 1910 р., виходив аж до початку Першої світової війни.

- Б. І. Ніколаєвський (1887–1966 рр.) – меншовик, політичний діяч, видатний архівіст і історик російської меншовицької еміграції.

- Цікаво, що англійська Таймс, приблизно в той же час (1910) писала про глобальне нівелювання протестної свідомості в більшості великих партій

Другого Інтернаціоналу. Крім того, в тій же статті говорилося про втрату духу безкомпромісності, зниклого з політичного життя еліти міжнародного соціал-демократичного руху. В результаті, на думку одного з делегатів Копенгагенського конгресу, до 1910 р. легальні соціалістичні партії вже мало чим відрізнялися від будь-якої іншої великої ліберальної партії в Західній Європі. Подібне положення, природно, не могло не викликати роздратування і навіть розчарування представників більшості радикальних марксистських течій в Східній Європі. Тобто в тому регіоні, про який Ф. І. Дан у своїй пізнішій публіцистиці писав як про особливу територію, у рамках якої марксистам ще тільки належало пройти самостійний соціалістичний шлях, попутно здатний змінити й обличчя національної демократії [1283, л. 90–91].

- У своєму листі до О. М. Потресова від 23 лютого 1910 р. Ю. О. Мартов писав про більшовицькі «зловживання», що граничать «із кримінальністю» [584, с. 351].

- За спогадами Ю. О. Мартова, на потреби більшовицької фракції було вирішено залишити 30000 франків із загальної суми, зосередженої в касі БЦ. Інші гроші, передані БЦ для ЦК, віддавалися на зберігання третім особам з розстрочкою на три роки. У разі порушення угоди 1910 р. більшовики отримували право публічно опротестувати передачу цих коштів і зажадати їх назад [582, с. 298, 299]. Втім, судячи з документів із колекції Ніколаєвського, тривалість фінансового перехідного періоду складала не три роки, а два. Причому в цьому випадку російськими утримувачами, тобто реальними хазяями засобів БЦ, залишалися В. Ленін, Г. Зінов'єв, Л. Каменев.

- Очевидно, тут слід уточнити, що після Пленуму 1910 р. частина коштів, на прохання «утримувачів», була залишена на особовому рахунку В. І. Леніна в Національній обліковій конторі в Парижі. Потім (червень 1911 р.) вона була перекладена з цього рахунку на рахунок К. Цеткін в грошовому еквіваленті і в цінних паперах [517, с. 95].

- Л. Д. Троцький писав про німецьку соціал-демократію: «...для нас, росіян, німецька соціал-демократія була матір'ю, наставницею, живим образом» [1142, с. 209]. Цікаво, що таке ж ставлення до німецької соціал-демократії було характерне і для раннього соціалізму в Болгарії.

- За наполяганням В. І. Леніна, представником ЦК був призначений Л. Б. Каменев. Розрахунок будувався на родинних зв'язках Каменева і Троцького (Каменев був одружений на молодшій сестрі Троцького Ользі). Проте вже 20 жовтня 1910 р. в ЦК РСДРП було передано заяву Семковського, в якій він від імені усієї редакційної колегії віденської «Правди» клопотав про усунення К. (очевидно, Каменева – Т. М. В.) і заміну його іншим представником ЦК [287, л. 4–8]. Показово, що ситуація, яка склалася в редакції, дещо раніше (5 вересня 1910 р.) стала темою для конфіденційного звернення її представників до керівництва єврейського соціал-демократичного робітничого Союзу [449, л. 19]. Див. також [860, л. 117–126].

- Слід зазначити, що Ф. М. Койген, будучи позафракційним спостерігачем, відмічав очевидний зв'язок, що існував між внутрішньою концепцією ленінської групи і організаційною позицією Г. В. Плеханова, що також зводило ситуацію 1910 р. до рівня відкритого «воєнного стану» [431, с. 839, 845]. Проте з наближенням автономних конференцій 1912 р. погляди Плеханова і Леніна починали усе більш розходитися.

- Матеріали з приватного фонду Л. Д. Троцького дозволяють судити про досить активні спроби активізації «правдистського» (особливі робітничі групи) руху в Росії [800, л. 132]. Крім того, розрахунок віденської «Правди» на масовий рух знизу підтверджують її редакційні матеріали, що також пропагували первинне значення тактики соціалістичної єдності знизу. «Справа об'єднання на місцях, – говорилося в одній з «правдівських» статей, – в Росії... розпушена, ...і жито на цьому ґрунті вже виростало» [1086, л. 242].

- У листі Ф. І. Дана, відправленому Л. Д. Троцькому з Парижа, говориться про підтримку ним і Ю. О. Мартовим, платформи віденської

«Правди», а також про спеціальне звернення їх обох із цього приводу до ЦО [851, л. 27].

- М. І. Лібер, не маючи прямих повноважень для ухвалення подібного рішення, був вимушений спеціально консультиватися з цього питання з ЦК єврейського Союзу в Росії.

- Стаття Троцького у «Форвертс» (Vorwärts, рус. «Вперед») була опублікована напередодні Копенгагенського конгресу Другого Інтернаціоналу, тобто не пізніше за серпень 1910 р.

- Тут слід зазначити, що Горєв і Лібер (Лібер був одним з видних теоретиків Бунду, див. [1011, с. 44]) останніми покинули ЗБЦК. Див. також [790, л. 44].

- Матеріали Бунду, що наявні в РДАСПІ, дозволяють стверджувати, що лідери Союзу не поспішали відступати навіть перед авторитетом такого політичного важкоатлета, як Г. В. Плеханов. Зокрема, Медем, роздумуючи про ситуацію в ЗБЦК, писав: «Таких людей (як Плеханов – Т. М. В.) не вмовляють, з ними торгуються. Для того, щоб торгуватися, потрібно мати можливість щонебудь запропонувати. Запропонувати ми нічого не можемо. Отже, нічого і лізти...» [797, л. 1].

- Міркуючи про феномен примиренства, Ленін до цієї категорії також відносив і тактичну платформу групи «Вперед».

- Г. В. Плеханов у своїй статті «Еще одна раскольничья конференция», як завжди саркастично, писав про особливості ленінського погляду на перспективу можливого соціал-демократичного об'єднання. «...Не думайте, – писав він, – що я жартую. Ленін дуже любить єдність. Тільки він завжди хоче, щоб в об'єднаній партійній організації йому було забезпечено більшість...» [881, с. 428].

- До програм зарубіжних соціалістичних шкіл, окрім лекцій з економіки і геополітики, були включені теми прикладного характеру. Цікаво, що одним із таких практичних завдань виявилися заняття з написання публіцистичних

статей. Таким чином, легке володіння пером стало одним із ключових умінь російського соціал-демократа – професіонала.

- На ментальному рівні гостроту культурно-політичних протиріч обох фракцій (природно з позицій помірному соціалізму) зафіксувала Конкордія Цедербаум (дружина Сергія Осиповича Цедербаума-Єжова і, відповідно, невістка Ю. О. Мартова). В одному з листів до Ю. О. Мартова вона детально описувала своє перебування у в'язниці, де несподівано виявилася в тіснішому, ніж зазвичай, контакті з представниками «свідомого» більшовизму. В результаті, передаючи загальне враження, Конкордія Цедербаум писала своєму діверові: «...в моральному сенсі убозтво; істерія, зведена в роль відмітної ознаки «натури, яка тонко відчуває»...». При цьому «істерія», на думку автора, виражалася в крайніх проявах фракційної нетерпимості [823, л. 15].

- Офіційна назва «Шоста всеросійська конференція РСДРП».

- Див. детальніше [904; 1232; 26; 188; 520; 540; 625; 629; 684; 672; 712; 752; 929; 930; 931; 933; 1021] та ін.

- Цікаво, що сума коштів, витрачена на проведення Празької конференції, за офіційними даними склала близько 2200 рублів. Тоді як, за відомостями поліції, вона могла досягати цифри в 3370 рублів [448, с. 17].

- Більшовицький ОК у своєму спеціальному «Обращении» підкреслив відсутність якого-небудь «цензу» в питанні про участь партійних груп в загальнопартійній конференції. Проте далі в тексті уточнювалося: «*Ніякого цензу, окрім цензу партійності...*» (курсив в тексті документа – Т. М. В.). Із зрозумілих причин, «партійність» не поширювалася на «зарубіжне ліквідаторство» [691, с. 21].

- Крім того, в Празькій конференції взяли участь два делегати, що називали себе прибічниками Г. В. Плеханова. Цікаво, що сам Плеханов у відповідь на персональне запрошення зазначив, що він не солідаризуватиметься ні з конференцією в Празі, ні з пізнішою конференцією у Відні. Ці дві конференції, писав він, лише посилюють подальший розкол

РСДРП [352, л. 2]; [878, с. 395], [407]; [813, с. 128–129]. Втім, оцінюючи надфракційну позицію Плеханова, Дан інтерпретував її куди як прозаїчніше. «Дуже боюся, – писав він Аксельроду, – що з дріб'язкової особистої злості до нас Плеханов і тут підкладе свиню...» [245, с. 249].

- Детальніше див. «Письмо Заграничной организационной комиссии из Парижа – Российской организационной комиссии. 28 (15) ноября 1911 г.». [819, с. 306–311], а також [1064, с. 6].

- Закономірним підсумком цих протиріч стала публічна відмова Празької конференції від субсидування віденської «Правди» і поява однойменної більшовицької газети, одним із завдань якої став удар по політичному виданню Троцького.

- У зв'язку з цим Ю. О. Мартов писав О. М. Потресову 23 грудня 1910 р.: «...Ленін доки гне свою лінію з властивою йому настирливістю, збентеживши нею, здається, і Плеханова, і частину своїх вірних...» [583, с. 15]. Близьких поглядів дотримувалися й інформатори Департаменту поліції, які в «Специальном донесении» стверджували, що напередодні конгресу в Копенгагені «...Плеханов і плеханівці і Ленін і ленінці абсолютно між собою порозумілися...» [1070, л. 65].

- Так узагальнено називав антибільшовицьке зарубіжжя Ленін.

- Ці висновки представників антибільшовицької опозиції були відбиті в спеціальній статті Л. Д. Троцького, опублікованій в «Vorwärts». Стаття була видана без підпису, проте в рукописі, що зберігся у приватному фонді Троцького (РДАСПІ), є приписка, що прямо підтверджує його авторство. Крім того, факт публікації був зафіксований в листі Леніна до Стасової [352, л. 4–5].

- Спочатку в ході Паризької наради ЦК за ініціативи більшовиків була створена Закордонна ОК (червень 1911 р.), яка не отримала підтримки інших партійних груп. Потім, вже восени 1911 р. (22 листопада), різко звужуючи коло учасників майбутньої конференції, більшовики створили РОК, комісію, яка

надалі повинна була відповідати за підготовку майбутньої Празької конференції.

- У низці документів вказувалося, що ця нарада була скликана за ініціативи СДЛК (соціал-демократія латиського краю). Проте в спеціальному звіті Бунду, складеному Ф. М. Койгеном для інформування чергового конгресу Другого Інтернаціоналу, що не відбувся (1914 р.), чітко вказувалося, що нарада була ініційована саме керівництвом Бунду [283, с. 1026].

- Знову створений ОК (Організаційний Комітет), у свою чергу, сформував Тимчасове Бюро, в яке від Бунду увійшов М. І. Лібер (згодом, з розширенням ОК, меншовицький центр в ньому представляв брат М. І. Лібера Б. І. Горев), від кавказького обласного комітету Г. І. Уротадзе (Вано), а також самостійний представник ЦК СДЛК (соціал-демократії латиського краю). Надалі для повнішого відбиття організаційного складу Серпневого блоку кількість представників ОК була розширена до семи осіб.

- Див. також [669, л. 21].

- Напередодні виборчої кампанії в IV Державну думу РСДРП чекала реальних фінансових інвестицій від керівництва німецької соціал-демократії. Питання полягало тільки в тому, якій з течій російської соціал-демократії може бути надана матеріальна допомога зарубіжних колег. Із цього приводу було скликано спеціальне засідання правосоціалістичного ОК з безпосередньою участю Л. Д. Троцького [842, л. 62–62 об.]; [503, с. 441–445]. Крім того, практично паралельно про конкретні суми, передані М. С. Чхеїдзе, писав і Ю. О. Мартов, повідомляючи про це в листах до О. М. Потресова [587, с. 423]. (Див. також [867, л. 1]; [245, с. 230]. Нарешті, окрім Європи, представники Серпневого блоку могли розраховувати на 500 доларів американської допомоги, відправленої на адресу Центральної установи, що виникла в результаті рішень Віденської конференції 1912 р. [835, л. 98]. Таким чином, фінансове сприяння зарубіжних соціал-демократичних партій

припускало як мінімум організаційну взаємодію політичних груп Троцького і Мартова, а також думської соціал-демократичної фракції.

- Р. Абрамович (учасник Віденської конференції 1912 р., бундівець і меншовик), дещо екзальтовано оцінював особу Ю. О. Мартова. Зокрема, він писав про «феноменальну пам'ять» останнього, про «...його начитаність», яка «була воістину дивовижною». Абрамович підкреслював, що Мартов умів, «незважаючи на свою хрипоту, захоплювати слухачів в невеликому колі, де простір не поглинав його слабкого голосу» та ін. Цікаво, що, порівнюючи Леніна і Мартова, він відмічав виняткову «чесність» політичної позиції Мартова, тоді як про Леніна писав як про людину «...лукаву», здатну «іноді свідомо приховувати свою думку під двозначним формулюванням» [2, с. 619, 620]. У зв'язку з цим, мабуть, доречно згадати коментар американського історика Річарда Пайпса, який, посилаючись на спогади О. М. Потресова, писав про Леніна таке: «...ця неприваблива людина випромінювала таку внутрішню силу, що люди швидко забували про перше враження. Вражаючий ефект, який виробляло поєднання в ньому сили волі, невблаганної дисципліни, енергії, аскетизму і непохитної віри в справу, можна описати тільки затяганим словом «харизма». За словами Потресова, ця непоказна і грубувата людина, позбавлена чарівливості, впливала гіпнотично...» [732].

- О. М. Калмикова (1849–1926 рр.) – публіцист і громадський діяч, прибічник «легального марксизму», фінансово сприяла виданню «Искры» і «Зори», широко контактувала з представниками практично усіх течій (від Леніна до Потресова) російського соціалізму.

- Детальніше див. «Письмо ОК РСДРП в МСБ с сообщением про разрыв ОК с ЦК РСДРП» [832, л. 1], [1220] та ін.

- Цікаво, як в 1912 р. Л. Д. Троцький майже дослівно повторив наведену тут фразу В. І. Леніна. Прагнучи бути терпимішим до ліквідаторів (йшла ним же ініційована об'єднавча конференція), він заявив: «...вони (ліквідатори – Т. М. В.) з ентузіазмом... вхопилися за усе європейське, відмову

від усього старого. Заднім числом я не хочу звинувачувати практику ліквідаторів. Але це було...» [923, л. 61].

- Див. також листи Г. В. Плеханова на ім'я секретаря ОК Штейна, пов'язані з питанням про скликання альтернативної соціал-демократичної конференції у Відні [814, л. 66–66 об.].

- «Приховане ліквідаторство» – термін, який використовував В. І. Ленін, бажаючи підкреслити відокремлений (по суті справи, центристський) характер частини закордонних меншовицьких груп РСДРП.

- «Конференція організацій РСДРП» – офіційна назва Віденської об'єднавчої конференції.

- Тут слід уточнити, що Г. О. Алексинський, який представляв групу «Вперед», спочатку поставив під сумнів правомочність мандатів Ю. О. Мартова від «Москвы» і П. Б. Аксельрода від «Кавказу». Як аргумент він зазначив, що обоє ці делегати не ведуть якої-небудь практичної роботи в Росії [922, с. 769], див. також [324, л. 112].

- Були присутні також «соціал-демократичні елементи Союзу чорноморських суднових команд», що виразно вказувало на спробу Троцького притягнути до своєї об'єднавчої діяльності усіх союзників, у цьому випадку, знайомих по роботі в Константинополі (транспортування віденської «Правди») і на Балканах [881, с. 425]; Лист Організаційного Комітету з Петербургу... 2008, с. 640–642]. В результаті, у Віденській конференції взяв участь т. Карл, який мав подвійний мандат, – від Союзу моряків і від соціал-демократичних елементів Союзу [922, с. 712–912].

- Бажаючи бути в курсі усіх нюансів віденської зустрічі, В. І. Ленін також направив туди (спеціальним спостерігачем від більшовицької фракції) О. О. Полякова.

- В ході Віденської конференції ухвалили три окремі резолюції, спеціально присвячені виборчій кампанії в IV Державну Думу.

- Незважаючи на постійні декларації своїх суто технічних завдань, ОК, як формальний центр опозиції, проіснував з 1912 по 1918 р.

- Цікаво, що дещо раніше (липень 1911 р.) у своєму листі до Л. Д. Троцького Ф. І. Дан відмічав: «Факт такий, що тепер уже усі (підкреслення в тексті документа – Т. М. В.), хто бажає єдиної соціал-демократії, повинні подати один одному руки...» [790, л. 52]. В той же час влітку 1912 р. О. І. Любимов (Марк), уточнюючи ситуацію, що склалася усередині РСДРП, писав щось абсолютно інше. «...ОК, – відмічав він, – визнають і входять в нього голосовці (орфографія оригіналу – Т. М. В.), Троцький (правдовці (орфографія оригіналу – Т. М. В.)), ліквідатори, Бунд і латиші... Таким чином, ОК не об'єднує і половини партії і його не визнає її ліва частина» [828, л. 34].

- Матеріали віденської конференції свідчать, що вже на стадії підготовки і пізніше, в ході самої конференції, Г. О. Алексинський поведився настільки агресивно, що був запідозрений в негласній підтримці ленінської фракції [338, л. 29].

- Приклади аналогічних дискусій в болгарському соціал-демократичному русі наведені в третьому розділі означеного дослідження.

- Л. Д. Троцький писав про Каутського як про «найвидатнішого» теоретика Другого Інтернаціоналу.

- К. Сталін – форма псевдоніма І. В. Сталіна (Джугашвілі).

- Стаття І. В. Сталіна «Национальный вопрос и социал-демократия» була опублікована в №№ 3–5 журналу «Освіта» в 1913 р. Проте вже в 1914 р. ця ж стаття була видана як окрема брошура під назвою «Национальный вопрос и марксизм». У 1934 р. ця праця була знову перевидана, цього разу під назвою «Марксизм и национальный вопрос».

- У 1914 р., роздумуючи про справжні причини світової війни, що вибухнула, Ю. Мартов підводив ризику під довоєнними дискусіями з національного питання і писав про об'єктивне зростання національної

свідомості. В результаті, він у край прозорливо говорив про несумісність процесів національної локалізації з тенденціями загальноєвропейської інтеграції, які вже тоді, як вважав Мартов, відбивали корпоративні інтереси світового капіталу [576, с. 43].

- Питання про положення думської соціал-демократичної фракції розглядала Поронінська (Серпнева) Нарада більшовицького ЦК [3, с. 301–317].

- Детальніше про це в П. 3.3. означеного дослідження.

- Еміль Вандервельде – бельгійський соціаліст, член палати депутатів, з 1914 р. неодноразовий член бельгійського уряду (міністр закордонних справ, юстиції та ін.). Незмінний голова Міжнародного соціалістичного бюро з часу його створення в 1900 р.

- Детальніше див. П. 3.2.

- До 1914 р. Другий Інтернаціонал об'єднував 41 соціал-демократичну партію із 27 країн світу. В середньому це складало близько 12 мільйонів виборців.

- На конференції в Брюсселі Троцький представляв групу своїх однодумців, що об'єдналися навколо журналу «Борьба». Журнал почав виходити в Петербурзі з лютого 1914 р. Група конституювалася за аналогією з групою «правдистів», видання яких віденська «Правда» перестало існувати 23 квітня (6 травня) 1912 р. [279, л. 20].

- У листі до М. С. Чхеїдзе особливо відзначалася та увага, яку К. Каутський приділяв справам російської соціал-демократії. І, передусім, той факт, що він перейняв на себе працю обґрунтувати об'єднавчі рішення МСБ [820, л. 4 об.]. Очевидно, Каутського найбільше цікавила можливість відновлення єдності Думської соціалістичної фракції, про що він навіть задалегідь розмовляв «з двома нашими депутатами» [820, л. 5].

- У своїх статтях В. І. Ленін називав тільки десять груп, учасниць Брюссельської наради. Очевидно, він не припускав внутрішньої диференціації

представників меншовицької фракції, крім того, він міг не враховувати організаційної градації польської соціал-демократичної опозиції.

- У своїх брюссельських протоколах Л. Д. Троцький зафіксував багато виступів І. Ф. Арманд, а також декілька виступів Попова. Цікаво, що, оцінюючи ці виступи, він досить шанобливо відмічав, що у більшовицької делегації все ж є ясна і дуже послідовна позиція. «...Це позиція! – писав він. – Шкідлива, проте позиція...» [932, л. 24].

- Каміль Гюйсманс – бельгійський соціаліст і державний діяч. З 1905 р. секретар МСБ. Прибічник тактики об'єднання, центрист, як секретар Бюро активно контактував з лівою течією німецької соціал-демократії. Після 1925 р. неодноразово перебував на посаді міністра, з 1946 р. – прем'єр-міністр Бельгії.

- Показово, що набагато пізніше, виконуючи сумні обов'язки, пов'язані із смертю Ю. О. Мартова, Ф. І. Дан цілеспрямовано співвіднісся з емігрантським представництвом Бунду. В результаті, під офіційним сповіщенням про смерть Мартова з'явилися підписи відразу двох соціалістичних організацій: емігрантської делегації РСДРП (меншовики) і Бунду [742, л. 1–3].